

પ્રકાશક :

વૃન્દાવન

ચંદ્રલાલ વર્ધમાન શાસ્ત્રી
મનુભાઈ શ્યામચંદ કાપડિયા
જ્યોતીલાલ રતનચંદ શાસ્ત્રી
માનદ મંડોગો,
શ્રી મહાવીર હોટલ વિદ્યાલય
ગોવાળિયા ટેંક રોડ
મુંબઈ ૨૬

મેળે મેળમળે, મેળે મેળમળે, મેળે મેળમળે,
મોળે મેળમળે, મેળે મેળમળે, મેળે મેળમળે,
માળે માળમળે, માળે માળમળે, માળે માળમળે,
મળે મળમળે, મળે મળમળે, મળે મળમળે.

૧૭

પાંચમી આવૃત્તિ
વિ. સં. ૨૦૨૧ : શ્રાવણ
વીરનિર્વાણ સંવત ૨૪૯૧
ઈ. સ. ૧૯૧૫ : ઓગસ્ટ

આગળે વિંદે શેષોત્પત્તિભો, રૂપે વિંદે અરુણભો, વિંદે
અગ્નિ રાત્નભો, મોનમાં દાનભો, જગમાં કલ્યાણભો, રૂપે
વિંદે શ્રદ્ધાવ્યાપ્તભો, સાચ્ચાન્યાસભો, વિંદે તાત્ત્વવિદ્યાભો,
ગણે વિંદે દર્શન પુરુષભો, દેવને અગ્નિયમરાત્નભો, ઓ રીતે
પૃથ્વીપીઠને વિંદે મનુષ્યોને સર્વ વસ્તુ વ્યવસ્થા છે, અગ્નિ-
બાગરદિત-દેવ તે તે એકમાત્ર વેદાન્ત-અધ્યાત્મભરસ છે.
—વૈદ્યાધ્યાત્મક

૨૮

અધ્યાત્મભરસ

૫૫

કિંમત રૂપિયા સાડા છ

૨૯

દમ્ભપર્વતદમ્ભોલિ, સૌહાર્દામ્બુધિચન્દ્રમાઃ,
અધ્યાત્મશાસ્ત્રમુક્તાલમોહજાલવનાનલઃ ।
કાન્તાધરમુધાસ્વાદાધૂનાં યજ્ઞાયતે મુખં,
વિન્દુઃ પાર્શ્વે તદધ્યાત્મશાસ્ત્રસ્વાદમુસ્લોદધેઃ ॥

મુદ્રક :
જયંતિલાલ શ્રેલાભાઈ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
શ્રેલાભાઈની વારી
ધીર્મંટા રોડ
અમદાવાદ

દંભરૂપ પર્વતને બેઠવાને વજ્ર સમાન અને મિત્રતારૂપ સમુદ્રની
વૃદ્ધિ કરવાને ચંદ્ર સમાન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર મોહજાલના
વનને બાળવાને દાવાનળ સમાન છે. સ્ત્રીના અધરરસનું પાન કરતાં
ધુવાન પુરુષને જે સુખ લીપતે છે, તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર-
ના સ્વાદના સુખરૂપ સમુદ્ર પાસે માત્ર એક ધિંદુ તુલ્ય છે.
—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી : અધ્યાત્મસાર

प्रसादात् न विदुः

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

આ પ્રણાલી અગાસ્ટ ૧૯૫૭થી, આ મોડીલિંગનાં બે પિ. એ. ૧૯૬૫ની સુધીમાં લેવામાં આવી છે. સરનામું અગાસ્ટ મોડિલિંગનાં પાંચમા અધ્યાયના ૧૯૫૭માં પ્રગટ કરેલ મોડી અર્થાત્

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના અગ્રણી સ્થાપકોમાંના એક હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જીવનના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજાવી હતી. તેઓની સુદૈર્ઘ્ય સગવડો આ અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સક્રિયકર્તાઓએ, તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ના રોજ, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવડીના પ્રમુખપણા નીચે, મુંબઈ ખાતે, મુન્દરાબાઈ હોલમાં યોજાયેલા એક ભવ્ય સમારંભમાં, શ્રી મોતીચંદલાઈને રૂ. ૭૦૦૦૫ ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂ. ૫૦૦૦૭ ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમ જ જરૂર પડતાં મુદ્દલ પણ ખરચવું, એવી બલા-મણપૂર્વક કૃત્ર રૂ. ૭૫૦૦૦૫ ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૧૯૫૧ના રોજ મળેલી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સલાહો નીચે મુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી :—

“ સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦૭ સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનાં પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું ‘ અધ્યાત્મકદ્વંદુમ ’ ઉપરનું વિવેચન, જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બિલકુલ ઉપલબ્ધ નથી, તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું.”

“ આજે અર્ધમાગધી લાપાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય લાપાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે નહર કરેલાં છે, અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને શુક્રોલેસરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક એન્સુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં.”

“ આ ઉપરાંત જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં દુર્લભ પુસ્તકો પુનઃપ્રગટ કરવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં.”

“ આ બંને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન, નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાબતો સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈનધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણુકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિને ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે.”

આ પ્રકારની યોજનાના કૃણવરૂપે, શ્રી મોતીચંદલાઈએ વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં લખેલા અને એ સમયમાં અત્યંત લોકપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકદ્વંદુમની સને ૧૯૫૨માં પ્રગટ કરેલ ચોથી આવૃત્તિ

પ્રકાશકનું નિવેદન

૨૧. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયના અગ્રણી સ્થાપકોમાંના એક હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી છત્રચત્ર અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજવી હતી. તેઓની મુદીર્ધ સમયની આ અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સદસ્યપદ્ધર્તિઓએ, તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ના રોજ, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપણા નીચે, મુંબઈખાતે, મુન્દરાભાઈ હોલમાં યોજાયેલા એક લઘુ સમારંભમાં, શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂ. ૭૦૦૦૧૫ ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂ. ૫૦૦૦૭ ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમ જ જરૂર પડતાં મુદ્દલ પણ ખર્ચવું, એવી લલા-મણપૂર્વક કૃત્ત રૂ. ૭૫૦૦૧૫ ની રકમ શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૫૧ના રોજ મળેલી શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભાએ નીચે મુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી :—

“ સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦૭ મુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનાં પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું ‘ અધ્યાત્મકદ્વદુમ ’ ઉપરનું વિવેચન, જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ મિલકકલ ઉપલબ્ધ નથી, તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું.”

“ આજે અર્ધભાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની ફેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં ફેટલાંક પુસ્તકો પાક્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે, અને એમ જતાં વિદ્યાર્થીઓને જુસ્સેલાંને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વેતાંગર મર્તિપૂજક એન્જ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાક્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે, તેમાંનાં પણ ફેટલાંક મુલ્ય નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં.”

“ આ ઉપરાંત જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં દુર્લભ પુસ્તકો પુનઃપ્રગટ કરવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં.”

“ આ બંને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન, નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાબતો સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈનધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિને ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે.”

આ પ્રકારની યોજનાના કળવરણે, શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં લખેલા અને એ સમયમાં અત્યંત લોકપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકદ્વદુમની સને ૧૯૫૨માં પ્રગટ કરેલ ચોથી આવૃત્તિ

પ્રકાશકનું નિવેદન

૨૪. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા ધી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયના અગ્રણી સ્થાપકોમાંના એક હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એ સંસ્થાની સ્થાપના ચર્ચ ત્યારથી હાલના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંચી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજાવી હતી. તેઓની મુદ્દાર્થ સમયની આ અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે ધી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓએ, તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ના રોજ, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવડીના પ્રમુખપણા નીચે, મુંબઈમાં, મુંબઈમાં, મુંબઈમાં હોલમાં યોજાયેલા એક લઘુ સમારંભમાં, શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂ. ૭૦૦૦૦૦ ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂ. ૫૦૦૦૦ ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમ જ જરૂર પડતાં મુદ્દત પાછું ખર્ચવું, એવી લઘુ-મધ્યપૂર્વક રૂ. ૭૫૦૦૦૦ ની રકમ ધી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૧૯૫૧ના રોજ મળેલી ધી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયની અવસ્થાપક સમિતિની સભાએ નીચે મુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી :—

“ સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦૦ સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનાં પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું ‘ અધ્યાત્મકદ્વદુમ ’ ઉપરનું વિવેચન, જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બિલકુલ ઉપલબ્ધ નથી, તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું.”

“ આજે અર્ધશતાબ્દી લાંબાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય લાંબાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે દિલ્લી કેટલીક મુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાક્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે, અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને બુકસ્ટોરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન ધર્મેનાં ગતિપૂર્વક એન્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મદાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાક્યપુસ્તકો નહીં કરેલાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની અલ્પ માત્રા હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં.”

“ આ ઉપરાંત જૈનધર્મ અને તરવજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સારી સમજ આપે તેવાં હુકલ પુસ્તકો પુનઃપ્રગટ કરવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં.”

“ આ બંને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન, નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાબતો સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈનધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિનો ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે.”

આ પ્રકારની યોજનાના કૃપાદ્રવરૂપે, શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં જાહેરાત અને એ સમયમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકદ્વદુમની સને ૧૯૫૨માં પ્રગટ કરેલ ચોથી આવૃત્તિ

પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ ।

સૌહાર્દમૂર્તિ સહગત મોતીચંદભાઈ

[સર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરરાવ કાપડિયાની ઉન્નત્યર્થ હવનકારકીર્તિને સંક્ષેપમાં
સ્મૃ કરતો. તા. ૧-૪-૧૯૧૦ ના 'પ્રજ્ઞા' જૈન માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રી પરમાર્ત કવરણ
કાપડિયાનો લેખ નીચે સાભાર ઉઠાવ દરવામાં આવે છે. પ્રકાશક.]

જન્મકાળથી માંડીને આજ સુધી જેના તરફથી અખંડ સ્નેહવાત્સલ્યનું હું અનુપાન
કરતો આવ્યો છું, જેના મારી ઉપર અગણિત ઉપકારો છે, તેવા એક અતિ નિકટવર્તી
સ્વજનનું પરલોકગમન અંગત રીતે કોઈ કાળે પણ ન પુરાય એવી ખોટ પેદા કરે જ છે;
પણ સાથે સાથે તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું ત્યારે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈના જવાબી
સમાજને પટેલી ખોટ કાંઈ નાનીસૂની નથી, એમ લાગ્યા પિના રહેતું નથી.

શ્રી મોતીચંદભાઈનો જન્મ તા. ૭-૧૨-૧૮૭૬ માં ભાવનગરખાતે થયેલો. અને ણી. એ.
ધર્તાં સુધી તેમણે ભાવનગરમાં જ હવન પસાર કરેલું. એલએલ. ણી. ના અભ્યાસ માટે
તેઓ મુંબઈ આવ્યા અને ૧૯૧૦ માં તેમણે સોલિસિટરની પરીક્ષા પસાર કરી; અને તેમના
મિત્ર શ્રી દેવીદાસ નેહિસનદાસ દેસાઈ પણ એ જ અરસામાં સોલિસિટર થયેલા, તેમની
સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ એ નામની સોલિસિટરની પેઢીની સ્થાપના
કરી. તેમના પિતા એક ધર્મનિષ્ઠ કુશળ વ્યાપારી હતા. તેમના કાકા એટલે મારા પિતા, જે
જૈન સમાજની ખતુ બાણીતી વ્યક્તિ હતા, તેમના ખોળામાં જ તેઓ ઊછરેલા અને તેમની
પાસેથી જ તેમણે ઊંડા ધાર્મિક સંસ્કારો અને ધર્મસાહિત્યમાં ઊંડી અભિરુચિ પ્રાપ્ત કરેલી.

સોલિસિટરની કારકીર્દી શરૂ કર્યાને આજે ચાલીશ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં. આ
ચાલીશ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક ધંધાદારી સોલિસિટર તરીકે તો સારી નામના મેળવી,
પણ એ ઉપરાંત બહાર હવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો અને દરેક ક્ષેત્રને
અનેકવિધ સેવાઓ વડે તેમણે શોભાવ્યું. જૈન સમાજની તો એક પણ એવી પ્રવૃત્તિ નથી
કે જેને તેમનું હવન સમર્થન ન હોય અને જેમાં તેમણે મહત્વનો ફાળો આપ્યો ન હોય.
જૈન સમાજમાં પણ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિભાગ એ તેમની સેવાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર
હતું. આ વિભાગની બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને જૈન પ્રવે. મૂ.
કોન્ફરન્સ સાથે તો તેમનું નામ સદાને માટે જોડાયેલું રહેશે. મુંબઈમાં કોલેજમાં લઘુતા
પ્રવે. મ. વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને ગહેવા-ખાવાની કોઈ સગવડ નહોતી. આચાર્ય શ્રી

સાથે મળીને સન ૧૯૧૬ની સાલમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાના પ્રારંભથી જ તેઓ મંત્રી હતા, તે ગયા વર્ષે જ, પોતાની ગગડેલી શારીરિક સ્થિતિના કારણે, રાજનામું આપીને તે જવાબદારીથી તેઓ મુક્ત થયા.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેઓ માત્ર મંત્રી જ નહોતા, પણ એક પ્રાણપૂરક આત્મા હતા. એ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ જ વ્યવસ્થાનું વહીવટી કાર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જટિલ થતું ગયું. ખીજી બાજુ આ સંસ્થાના ચાલુ સંચાલન માટે દ્રવ્યની અપેક્ષાને કોઈ છેડા જ નહોતો. અણુધડ શ્રીમાનો પાસેથી પૈસા મેળવવા એ કપરામાં કપરું કામ હતું. માન-અપમાનનો જેને સવાલ ન હોય તેનાથી જ આ કામ થઈ શકે. ધક્કા ખાવાનો જેને કંટાળો હોય તે આવા કામ માટે નાલાયક ગણાય. પ્રારંભનાં વર્ષોમાં સદ્ગત શેઠ દેવકરજી મૂળજી, શેઠ મોતીલાલ મૂળજી વગેરે સાથીઓને સાથે લઈને સંસ્થાના ફંડ માટે તેઓ ઘેર ઘેર ભટક્યા છે; અનેકનાં અપમાનો અને બકારો તેમણે સહન કર્યા છે; તે કામમાં તેમણે નથી જોયો દિવસ કે નથી જોઈ રાત. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ચોવીશે કલાકની ચિન્તાનો વિષય હતો. આ સંસ્થા-માંથી આજ સુધીમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે અને સાંસારિક જીવનમાં સારાં સારાં સ્થાનો ઉપર ગોઠવાયા છે. સંસ્થા પણ આજે ખૂબ વિકાસ પામી છે અને તેની અનેક શાખાપ્રશાખાઓ નિર્માણ થઈ ચૂકી છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ૩૪ વર્ષની અખંડ તપસ્યાનું એક મૂર્તિમંત ગિરંજીવી સ્મારક છે.

આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્રવે. મૂ. કૉન્ફરન્સને અનેક પ્રતિદ્વંષ તત્વો વચ્ચે જીવતી અને વેગવન્તી રાખવા માટે તેમણે પારવિનાનો પ્રયાસ કર્યો છે, અને તે ખાતર પણ સમાજના સ્થિતિચુસ્ત વર્ગનો અવારનવાર સામનો કર્યો છે. તેમના દિલમાં કૉન્ફરન્સ માટે ભારે ઊંડી લાગણી હતી. જૈન સમાજને ટકવા માટે કૉન્ફરન્સ સિવાય ખીજે કોઈ આરો નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને જૈન સમાજના મોટા વર્ગની આ આખતને લગતી ઉદાસીનતા તેમને ખૂબ ડંખતી હતી. કૉન્ફરન્સના પ્રારંભથી તે આરેક વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં કૉન્ફરન્સનું અધિવેશન ભરાયું ત્યાં સુધી એ સંસ્થાનું તેઓ અગ્રસ્થાને રહીને કાર્ય કરી રહ્યા હતા.

સમયના પરિવર્તન સાથે તેમના વિચારો અને વલણમાં પણ ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયું જ જતું હતું. અને એક વખત, આટલી બધી અંગ્રેજ કેળવણી છતાં, અપ્રતિમ શ્રદ્ધાળુ જૈન તરીકેની જેમણે ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી, તેમની ધર્મશ્રદ્ધા તો જીવનના અન્ત સુધી એટલી જ જળવાઈ રહેવા છતાં અનેક સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રશ્નો પરત્વે તેમનાં બદલાતાં જતાં વલણોને અંગે સ્થિતિચુસ્ત વર્ગની યાદીમાંથી તેમનું નામ લગભગ રદ થવા પામ્યું હતું. આમ વિચારક્ષેત્રમાં વ્યાપક અવલોકન અને અનુભવના અંગે ચાલુ પરિવર્તન થતું રહેવા છતાં સામાજિક કાર્યોમાં તેમનું વળણ અને કાર્યપદ્ધતિ હમેશાં સમાધાનની

રહેતી. તેઓ વિચાર કરતાં કાર્યને વધારે મહત્ત્વ આપતા. સમાજના વિવિધ કોટિના યશ સાથે હળીમળી ચાલવું. કોઈને લેશ પણ દુઃખ થાય એમ ન જોતવું કે વર્તવું અને જે સંસ્થાઓનું એમના હૃદયે દિત વસ્તુ હતું એ સંસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય અને આર્થિક લાભ કેમ થાય એ ધોરણે શૌ સાથે કામ લેવું, એ એમની સદ્ગતિ વૃત્તિ હતી. બાંધછોડ કરી અને સમાધાન સાધતાં રહેવું, જૂના વર્ગને સંભાળવો અને નવા વર્ગ સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખવો આ તેમની કાર્યનીતિ હતી. અને કોઈ પણ શુભ કાર્યમાં—પછી તે કોમી હો, સાંપ્રદાયિક હો કે રાષ્ટ્રીય હો—પોતાથી જને તેટલા મદદરૂપ થવું આ તેમની જીવનજોવાણી હતી. તેમના હાથે સામાજિક ક્ષેત્રે અનેકવિધ સેવાઓનો જે ફાળો મોંઘાયો છે તેના ખાયામાં આ જ તેમની જીવનદષ્ટિ હતી.

સતત વિકાસશીલ તેમનું માનસ હતું અને સતત વિકસતી જતી તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિ હતી. સોલિસિટરના ધંધામાં સ્થિરપ્રતિષ્ઠિત થવા બાદ તેમની દષ્ટિ મુંબઈની મ્યુનિ-સિપલ કોર્પોરેશન તરફ પળી. તેમાં તેઓ ૧૯૨૮ની સાલમાં પહેલી વાર ચૂંટાયા. મુંબઈની કોર્પોરેશનને છૂટીછવાઈ મળીને ૧૫ વર્ષની તેમણે સેવા આપી. બીજા વિશ્વયુદ્ધના કાળ દરમિયાન, ત્યારે બીજા રાષ્ટ્રસેવકો જેલમાં હતા ત્યારે, મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન પસંદ નેતા તરીકે ત્રણ વર્ષ મુખી તેમણે કાર્ય કરેલું. ચરૂઆતના જીવનમાં રાજકારણમાં તેઓ ચોછો રસ લેતા અને પોતાના અગત્ય સમયનો મોટા ભાગે કોમી પ્રવૃત્તિઓને લાભ આપતા. પણ દેશમાં હિંદુતા ઉપર રાજકીય આંદોલનોથી તેમની જેવો સેવાનિષ્ઠ આત્મા કેમ મુક્ત રહી શકે ? પરિણામે ૧૯૩૦-૩૨ ની લડત દરમિયાન તેમના ભાગે બે વર્ષનો જેલવાસ આવ્યો, જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધો. મુંબઈની પ્રાન્તિક કોર્પોરેશન કમીટીમાં પણ તેઓ અવાર-નવાર ચૂંટાતા રહ્યા. આ રીતે બિનકોમી એવાં અનેક કાર્યક્ષેત્રો તરફ તેઓ આકર્ષાતા રહ્યા.

આ તો આપણે તેમના જીવનના કર્મયોગની કેટલીક બાજતો અચીં, પણ જેવો ઉચ્ચત્ત્વ તેમનો કર્મયોગ હતો તેવો જ ઉચ્ચત્ત્વ તેમનો જ્ઞાનયોગ હતો. તેમનું વાંચનક્ષેત્ર અતિ વિશાળ હતું અને તેમાં પણ જૈન સાહિત્ય તેમના હિંદુ અવગાહનનો વિષય હતો. સાહિત્યવાચનનો, અને તેટલા સામાયિક પત્રો જેતાં રહેવાનો, તેમને નાનપણથી જૂથ જોળ હતો. સાથે સાથે લેખનપ્રવૃત્તિ તરફ તેઓ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતા ત્યારથી વળેલા. ભાવનગરમાં મારા પિતાએ બહુ નાની ઉંમરમાં સ્થાપેલી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા આજે પણ વિદ્યમાન છે અને તે સભા તરફથી આજથી લગભગ ૬૭ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરવામાં આવેલ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' નામનું માસિક આજે પણ ચાલે છે. આ માસિકમાં તેમણે લખેલું શરૂ કરેલું. ત્યારબાદ તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો ઉત્તરોત્તર પ્રગટ થવાં લાગ્યાં. કેટલાંય વર્ષોથી તેઓ હુંમેશા સામાયિક કરતા હતા. આ સામાયિકનો સમય મોટા ભાગે તેઓ લખવામાં પસાર કરતા હતા. આજે તેમનું લખેલું જે બહોળું સાહિત્ય આપણી આંખ સામે પડ્યું છે તે તેમના નિત્ય સામાયિકનું જ સંચિત કૃષ આપે છે.

દિલમાં ઊંઘી તમન્ના હતી. પરિણામે એકની એક વાત ફરી ફરીને કહેતાં, એક જ તત્ત્વને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં રજૂ કરતાં, તેઓ કદી થાકતા નહોતા. ધર્મકથામાં પુનરુક્તિ એ દોષ નથી એમ તેઓ માનતા. સામાન્ય જનતા ટૂંકામાં ન જ સમજે એવો તેમનો અનુભવ હતો. પરિણામે તેમની લેખનશૈલી સાદી, સરલ, જાતજાતના દુયકાઓથી ભરેલી અને પ્રસ્તુત વિષયને સાધારણ રીતે વિસ્તારથી આગેબવા તરફ સદા ઢળતી રહેતી. જેને ધર્મ-સાહિત્ય સાથે કશો સંબંધ નહિ એવાં—યુરોપનાં સંસ્મરણો, વ્યવહારકૌશલ્ય, વ્યાપાર-કૌશલ્ય, સાધ્યને માર્ગે જેવાં—પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં છે, પણ પ્રમાણમાં તે ખડુ જૂજ.

આમ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ—બન્ને દિશાએ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ખીચાખીચ ભરેલું, સેવામાર્ગે વિચરતા સૌ કોઈને અનુકરણ યોગ્ય, વ્યવહાર અને આદર્શનો સુંદર સમન્વય રજૂ કરતું લાંબું જીવન વટાવીને તેઓ આજે અન્ય લોક પ્રતિ સિધાવ્યા છે અને ચિર-સ્મરણીય સુવાસ મૂકતા ગયા છે. સામાન્ય સંયોગોમાંથી એકસરખી ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક આગળ વધતે વધતે એક માનવી જીવનના અંતે સંચિત સેવાકાર્યોના કેવડા મોટા સરવાળો મૂકી જઈ શકે છે તેનો શ્રી. મોતીચંદલાઈના જીવન ઉપર નજર નાંખતાં ખ્યાલ આવે છે અને તેમાંથી આપણને અનેક પ્રેરણાઓ મળે છે.

તેમના ગુણોનો વિચાર કરીએ છીએ તો સૌથી મોટો ગુણ તેમનો અપ્રતિમ આશાવાહ આંખણી આંખ સામે તરી આવે છે. તેમનો આશાવાહ અતિરેક તરફ તો નથી ઢળી જતો, એમ મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થતો, પણ તેમના સર્વ પુરુષાર્થનું ઊગમસ્થાન તેમનો એ અસાધારણ આશાવાહ જ હતો એમાં કોઈ શક જ નથી. જ્યારે કોઈ પણ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિને અંગે અન્ય સર્વ અત્યંત નિરાશ બની બેઠા હોય, ત્યારે તેમની નજર તેમાંથી પણ કોઈ નાનું સરખું આશાપ્રેરક કિરણ પાડતી અને પોતાનું નાવ પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક તેઓ હંકારી મૂકતા. ખીજા જ્યારે પ્રતિકૂળ સંયોગોનો જ સરવાળો કર્યા કરે ત્યારે તેઓ અનુકૂળ સંયોગો ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂકે અને જે છે તેમાં પૂરો આનંદ, ઉલ્લાસ અનુભવે અને તેમાંથી આગળ ને આગળ ચાલતાં રહેવાની પ્રેરણા મેળવે.

તેમનો ખીજો એક વિશિષ્ટ ગુણ તેમની પ્રકૃતિને વરેલું ઉમદા પ્રકારનું સૌહાર્દ હતું. મરતાંને પણ મર ન કહેવું એ તેમનો સ્વભાવ હતો. નાના-મોટા સૌ કોઈને દિલના ઉમળકાથી બોલાવે, કોઈનું પણ કામ કરી છૂટવામાં આનંદ માને, સમાજહિતકારી સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિઓ વિષે હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવે, અને જ્યાં જેટલો પોતાનો હાથ લાંબાવી શકાય ત્યાં તેટલો લાંબાવવામાં જરા પણ પાછી પાની ન કરે. જૈન ધર્મ પ્રત્યે અપ્રતિમ અનુરાગ તથા શ્રદ્ધા હોવા છતાં અન્ય ધર્મ કે સંપ્રદાય પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર ન ચિન્તવે—આ તેમનામાં રહેલાં અખૂટ સૌહાર્દનાં જ વ્યક્ત સ્વરૂપો હતાં. આગન્ટુક મિત્રો, સ્વજનો, સ્નેહીઓ તેમ જ સહધર્મીઓનું આતિથ્ય કરવામાં તેમની ઉદારતાને કોઈ

ત્રીજી, અધિરત પરિશ્રમ લેવાની તાકાત એ જ તેમના જીવનની સફળતાની મોટામાં મોટી ચાવી હતી. ૬૯ મા વર્ષે તેમને મોટી માંદગી આવી તે પહેલાં થાક શું તે તેમણે કદી બદ્યું ન હતું. સવારના છ વાગ્યે ઊઠે ત્યારથી રાતના અગિયાર વાગ્યે સૂયે ત્યાં સુધી કામ, કામ ને કામ. ધંધાદારીનું કામ તો ઝો કોઈ કરે, પણ બાકીનો વખત પણ આને મળવાનું છે, આની પાસે કંડકાળા માટે જવાનું છે, આજે અહીં લાપણુ આપવાનું છે, કાલે ત્યાં સલામાં જવાનું છે, આજે આ સંસ્થામાં મેનેજીંગ કમિટીની સભા છે, વળી લગ્ન-મરણના પ્રસંગો સંભાળવાના હોય જ. આ ઉપરાંત છાપાંઓ, તેમ જ પુસ્તકોનું વાચન ચાલુ, કોઈ પણ બાબતમાં પાછળ રહી ગયું પરવડે જ નહિ. ઘણી વાર કૅબિસ પ્રચાર નિમિત્તે એક જ રાત્રે ત્રણ ત્રણ ઠેકાણે લાપણુ કરવા જવાનું હોય અને તે પણ કોઈ પોતાના ઘરની મોટરમાં નહિ. આમ છતાં પણ એમની વિચારણામાં થાકની લાગણીને કોઈ અવકાશ જ નહોતો.

કલ્પજીવન તરફ તો તેમણે કદી નજર સરખી કરી નહોતી. એશઆરામ શું તે તેમણે કદી બદ્યું નહોતું. તેમને વિદુર થયાને આજે વીશ વર્ષ ઉપર થવા ગયાં. આમ છતાં વિદુર જીવનનું એકલવાયાપણું શું તે તેમણે કદી બદ્યું નહોતું કે બીજા કોઈને જણાવા દીધું નહોતું. આનું કારણ હતું તેમના ચિત્તનું સતત ઊર્ધ્વાકરણ અને જનસેવાની અદ્ભુત તમન્ના અને સાથે સાથે વૈરાગ્યમય ધર્મભાવનો તેમના ચિત્ત ઉપર ગાઢ બનતો જતો રંગ. તેમનો બીજો એક અનુકરણયોગ્ય ગુણ નમ્રતાનો હતો. તેમના ભાગે જ્યારે કોઈ પણ વર્ગની કે સંસ્થાની નેતાગીરી આવતી તો તેને તેમણે પૂરી દક્ષતા અને અપૂર્વ કાર્યશક્તિ દ્વારા શોભાવી હતી; તેમના ભાગે જ્યારે કોઈના અનુયાયી બનવાનું આવતું તો તે અનુયાયીધર્મને એવી જ વફાદારી અને કાર્યનિષ્ઠાથી તેમણે સાર્થક કર્યો હતો. તેમણે કોઈની પાછળ ચાલવામાં કદી નાનપ અનુભવી નહોતી. જેમાં જેની વિશેષતા ત્યાં તે વિશેષતાને તેમણે આદરપૂર્વક સ્વીકારી હતી.

આમ જેમ જેમ આપણે યાદ કરીએ તેમ તેમ તેમની એક યા બીજી વિશેષતા સ્મરણમાં સ્ફુરી આવે છે અને આ એક કેવું અણુમોલ્લ માનવીરત્ન આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેનું દુઃખ ચિત્તને ગમગીન બતાવી મૂકે છે. કાળ કાળનું કાર્ય કર્યું જ લય છે અને ચન્તો, સાધુઓ અને સમાજસેવકો આવે છે, લય છે અને સમાજધોરણની નિત્ય નૂતન પરંપરાઓ નિર્માણ કરતા લય છે. આવી એક પ્રેરણાદાયી પરંપરા શ્રી મોતીચંદ. ભાઈ આપણા માટે મૂકતા ગયા છે. તેને અનુસરીને આપણા જીવનને કૃતાર્થ કરતાં રહીએ, એ જીવન ભાવનાપૂર્વક તેમના નામનિર્વિશેષ આત્માને આપણે વન્દન કરીએ અને તે માટે શાશ્વત શાન્તિની આપણે પ્રાર્થના કરીએ !

પરમાનંદ

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સંવત ૧૯૫૭ ની સાલમાં મરઘીએ શહેર ભાવનગરમાં પ્રથમ દેખાવ દીધો તે પ્રસંગે ત્યાંથી ચાર માહિત્ર દૂર અઢવાડા ગામમાં કુટુંબ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ થયો. તે પ્રસંગે મુરખી કુંવરજી આણંદજી અને અમરચંદ ઘેઝાભાઈએ આ અધ્યાત્મકદષ્ટદુમ ગ્રંથ પર વિસ્તારથી વિવેચન લખવાની આવશ્યકતા બતાવી. તેમ જ ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથનું સરસ ગુજરાતી અવતરણ કરવાની જરૂરિયાત બતાવી. આ બન્ને ગ્રંથમાં મારો અદ્ય પ્રવેશ હોવાથી તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. અઢવાડામાં રહી આ અધ્યાત્મ-કદષ્ટદુમ ગ્રંથ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો અને તે ગ્રંથ પર બહુ પ્રેમ થયો. ત્યાર પછી ઉપર્યુકત બન્ને વડીલોની પ્રેરણા અને આજ્ઞાથી તે ગ્રંથ ખીજ વાર વાંચી દૃઢી નોંધ કરી, દરેક સ્લોકનાં મથાળાં બાંધ્યાં અને તેના જંદનોં નિર્ણય કર્યો. ત્રીજી વાર દૃઢી નોટ લખી અને ચોથી વાર વિશેષ વિવેચન કર્યું. પાંચમી વખત જે આકારમાં આ ગ્રંથ છપાયો છે તે આકારમાં વિવેચન લખ્યું. આ સર્વ કાર્યમાં લગભગ ૭ વરસ થયાં, કારણ કે પરીક્ષાની વચ્ચેનાં અંતરોમાં જ આ કાર્ય બની શકતું હતું. આ ઉપરાંત લખેલ લેખો વારંવાર વાંચી જેટલું બની શકે તેટલું તેને સશસ્ત્ર અને જમાનાને ઉપયોગી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ યત્ન યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વખતે થયો છે કે નહિ તે વિચારવાનું કામ લેખકનું નથી.

દેશ અને સંયોગો હાલ જુદા પ્રકારના વર્તે છે. આ કાળમાં અધ્યાત્મ અથવા ધર્મનાં ગીત ગાવાં એ અપ્રસ્તુત જણાય તેવી સ્થિતિ છે અને તેથી આ કાળમાં વૈરાગ્યની-અધ્યાત્મના વિષયની-જરૂરિયાત છે કે નહિ અને હ તો કેવા પ્રકારની અને ક્યાં કારણોથી છે એ વિષય પર ઉપોદ્ધાતમાં એક ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. હકીકત એવી છે કે ચોક્કસ સંયોગોને લીધે હાલ આત્મિક વિચારણાને જહાંજહી દેવામાં આવી છે અને તેથી બનવાજોગ છે કે તપ્ત લોહ પર પડેલાં જલચિહ્નની પેઠે આ ગ્રંથની અસર ક્ષણવારમાં ઊડી જાય. આ સ્થિતિ સુધારવાની બહુ જ જરૂર છે. આપણો હિસાબ આ લવમાં જ પૂર્ણ થઈ જતો હોય તો જ આવી સ્થિતિ ચકાવી શકાય. ઐહિક મુખસાધનો, મોજ-મંજ અને હંદ્રિયતૃપ્તિના વિષયો પર જમાનાના અગ્રણી નેતાઓનું લક્ષ્ય છે. આ લવસંબંધને વ્યવહાર મૂકી દેવો એવો સર્વથા ઉપદેશ કરવામાં આવે તો અત્ર તદ્દન અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને તે એવી થાય કે એ અવ્યવસ્થાને લીધે જ પારલૌકિક હિત પણ સાધ્ય થઈ શકે નહિ. પરંતુ અગ્રણીઓનું કર્તવ્ય એ જણાય છે કે પારલૌકિક હિતને હાનિ ન પહોંચે તે અતિમ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી વ્યવહારિક કાર્યોમાં જરૂર પડે તે પ્રમાણે જોગવું. પ્રાકૃત સંપ્રદાય માટે આટલી સામાન્ય હદ સુધીની વ્યવસ્થા પણ હાલ તુરત પૂરતી ગણવામાં આવે તો અયુક્ત નથી. પણ Eat, drink and be merry ખાઓ, પીઓ અને લહેર ઉડાવો—એ એપીક્યુરિયન વિચાર તો અધ્યાત્મ બળનો વન્ધી ધાત કરનાર છે. દેશના દુ વધી હાલનો વિચારપ્રવાહ વિચિત્ર વહે છે, છતાં વસ્તુસ્થિતિ શી છે અને શી હોવી જોઈ એ બે બતાવવાની દરજ વિચારશીલ મનુષ્યોને માથે મૂકવામાં આવી છે. વિરુદ્ધ દીકા થવાના બોગે પણ આ પ્રસંગ તેણે વહેરી લેવો યુક્ત છે એમ મને લાગે છે.

અધ્યાત્મ ગ્રંથના વિષયો બહુ મુશ્કેલ હોય છે. તેમાં પ્રેમ કે વીરસની વાત આવતી નથી; મનો-વિકારને તૃપ્ત કરે એવી મજાઝાવાળી કથાઓ આવતી નથી; મરઘી કરી આનંદ ઉપજાવે એવા વિદ્-

આમુખ (Opening) માં રસનું સ્વરૂપ, તેના સ્થાપી ભાવો, તેના વિભાવો, શાંતરસની વ્યાખ્યા, તેનું રસત્વ, મગ્નતે તેને રસ તરીકે સ્વીકારવા પાડેલી ના, તેની દલીલનું સ્વરૂપ અને તે પર અવલોકન, જગત્ત્રાય પંડિતના રસગંગાધરમાં આ સંબંધમાં પડેલા અભિપ્રાય અને જેવટે કલિકાલ-સર્વજ્ઞ ધીમદ્દ હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વરચિત કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથમાં રસસ્વરૂપ અને લક્ષણનિરૂપણ પ્રસંગે સર્વ દલીલોનો કરેલો પરિષ્કાર અને તે જ વિષય પર સાહિત્યના બીજા વિદ્વાનોએ ગતાવેશ વિચારો પર ખાસ લેખ લખવા વિચાર હતો, પણ કેટલાક સંલેખોને લીધે તે બની શક્યું નથી. થોડા વખતમાં તે લેખ તૈયાર થઈ શકે તેમ ન હોવાથી હાલ તો તે વગર જ ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. આગળ ઉપર તે સંબંધી કાંઈ લખવા ઇચ્છા રહે છે. એને માટે સાહિત્યશાસ્ત્રનો બારીકીથી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તેટલો સમય પરીક્ષા વગેરે વ્યવસાયને લીધે મળી શક્યો નથી, તેથી જ ગ્રંથની આદિમાં પૃથ્વી બીજા પર જણાવેલ લેખ લખી શકાયો નથી તે માટે વાંચનાર દગ્ધા કરશે. આ વિષય તદ્દન પારિભાષિક છે અને સાહિત્યના ખાસ શાખીનને જ આનંદ આપે તેવો છે, તેથી ઘણાખરા વાંચનારાઓને તેની ગેરદાજરીથી નુકસાન જવાનો સંભવ નથી.

આ ગ્રંથનું વિવેચન કરતાં ઘણી વખત એમ લાગતું હતું કે આવા અગત્યના વિષયમાં સંસારના મોહમાં પડેલા અને મગ્ન થયેલા મારા જેવા પ્રાણીને કાંઈ પણ લખવાનો અધિકાર નથી, છતાં જે જે ઉત્તમ સ્ફુરણ થાય તે ગતાવશી એમાં દોષ નથી અને શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુચરી આવા લેખ લખવામાં આવે તો કાંઈ કાંઈ પ્રાણીને પણ લાભ થવાનો સંભવ છે, એમ સમજીને આ ગ્રંથમાં કરેલા વિવેચનને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા હું લલચાયો છું. એમાં કદાચ સાદસ જગત્ત્રાય તો તે એટલું છે કે— મગલત્યાગ, કપાયત્યાગ, ચિત્તદમન જેવા અગત્યના વિષયમાં લેખ લખનારમાં તેમાંનું કાંઈ ન હોય તો વાંચનારના મન પર તેના લેખની અસર બહુ ગોઠી થાય છે. આ સાદસ ખેડવાનું પ્રયોજન એટલું જ છે કે કાર્યક્રમ દર્શકો પ્રથમ વિચારથી જ શરૂ થાય છે, માટે બને ત્યાં સુધી વિચારો તો ઉચ્ચ જ કરવા; તે વિચારો પૈકી બની શકે તેટલા અમલમાં મૂકવા અને ન બને તેને અમલમાં મૂકવા દર ઇચ્છા રાખ્યા કરવી. આ હેતુથી વાંચનારાઓ પ્રત્યે ખાસ વિનમ્રિ છે કે બધાં બધાં સુંદર વિચાર મૂળમાં કે વિવેચનમાં જણાય ત્યાં ત્યાં તે શ્રી મુનિમુંદરસૂરિ બહારાજના છે એમ સમજવું. આ હકીકત વાસ્તવિક પણ છે, કારણ કે મમે તેટલો પ્રયાસ કર્યો છતાં પણ જે સ્ફુરણ અને શક્તિથી સૂરિમહારાજે આ ગ્રંથ લખ્યો છે, તેનું પૂરતું સ્ફોટન કરવું મુશ્કેલ જ છે. આવા વિષયમાં ત્યાગવૈરાગ્યવાળા મુમુક્ષુઓ બહુ સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. અત્ર તો માત્ર કિંચિત્ ચંચુપ્રવેશ થઈ શક્યો છે અને તેમાં પણ સાંસારિક અનેક પ્રત્યવાયો નડેલા હોવાથી સ્ખલના થયેલ હોવાનો પણ પૂરતો સંભવ છે.

ખાસ કરીને યતિશિક્ષા અધિકારના સંબંધમાં લખતી વખત વારંવાર લાગતું હતું કે તે વિષય પર વિવેચન કરવાનો શ્રાવકનો અધિકાર નથી. સૂરિમહારાજે બહુ વિચાર કરી પોતાના સમયમાં જણાયતી અને આગળ આવતા (ભાવી) પડતા કાળમાં સંભવતી શિથિલતા પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે; તે વિષયને પૌદ્ગલિક સુખમાં આસક્ત અને સાધુવર્ગની બહારનો પ્રાણી કેવી રીતે પૂરતો ખીલતી શકે ? ન જ ખીલતી શકે. તેથી એ વિષય મુનિમહારાજ પાસે ખાસ અક્ષિત કરાવવો યોગ્ય લાગ્યો. મુનિમહારાજ શ્રી આનંદસાગરજી પંન્યાસ સંપત ૧૯૬૩નું ચાતુર્માસ લાલનગરમાં રચિત થયા તે પ્રસંગનો લાભ મને મળ્યો અને તેઓ પાસે ખેસી તે અધિકાર અને તેનું વિવેચન તેઓશ્રી પાસે અંકે કરાવ્યું. તેઓ પોતા તો બહુ ઉત્તમ સ્વતંત્ર લેખ લખી શકે, પણ સાધુધર્મ ઉપર કંટાળો ન આવે અને સાધુઓને પણ મોઢદાયક થઈ પડે એવું વિવેચન તૈયાર કરવાની મારી ઉમેદ હતી. તેમાં સ્ખલના થતી હોય તે દૂર કરવા તેઓશ્રીએ માથે લઈ મારા ઉપર અને આ ગ્રંથનો વાચનથી લાભ લેવા ઇચ્છનાર બંધુઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેની આ સ્થળે ખાસ નોંધ લેવાની મારી ફરજ સમજું છું.

શાસ્ત્રના વિધિમાં મનને સ્થાયી રાખીને પૂરતો અવકાશ મળેલો ન હોવાથી આ પ્રકારના પ્રયોગો કરવામાં આવેલા છે. તેથી આ ગ્રંથનો મોટો ભાગ વિષ્ણુ સ્તોત્રના અવકાશમાં રાખીને પાસે જોડી વાંચીને સંધ્યાઓ હતો. તેથી જ મહાવિષ્ણુના નામનો આ ગ્રંથ ગોદાદી હતી. આ ગ્રંથને ગદ્યાભાષ્યમાં પદ્યભાષ્યના નામો આપવામાં આવેલા છે. કદાચ આ ગ્રંથ ગદ્ય સારી રીતે વાંચી ગળેડા નહોતો અને પદ્યના અવાજને વધારા પછુ કર્યા છે. તેઓથીના ગાના પર આપવાથી તે કાવ્યરસ પડે. આ ગ્રંથે આપેલ લેવાની જરૂર એટલા માટે છે કે આ ગ્રંથનું પ્રમાણ વિષ્ણુ ગ્રંથ મુનિમહારાજની અને મારા કામચલાવુ હસ્તથી સિદ્ધ થવાને લીધે મારી જનને જ્ઞાપનારીના ભોજનમાંથી પણ ભાગે મળા પર્વે પર્વે મારું છે.

આ ગ્રંથ લખવા માંડ્યો ત્યારથી તે પૂર્ણ થયો નહોતો. તે પરીણામની ચિંતાઓમાં જ રહ્યો હતો. અવકાશના વખતમાં લખતો, પણ પ્રેરણાથી જાતે પાકાતી વિદ્યેના જાડ છે, એ જ્ઞાપનારાઓ જ સમજે છે. એ પ્રસંગને અંગે મારા ભાઈ નેમચંદ ગિરધરનાય મપરિવાની પર જાતરાની કાળજી માટે મારે નોંધ લેવી યુક્ત છે. આ ગ્રંથ જરૂરી જગદાર પદવાન તે પણ એક કારણ છે. આ ગ્રંથ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ મૂળ કિંગે વેચવાની દરમ્યાન જ્ઞાપનારી જાડ રીત કર્યું છે. આ ગ્રંથ છપાવવામાં તથા પ્રુક્ર મુદ્રાસ્વામાં સંરચા તરફથી થયેલા થમને માટે તેનો આભાર માનું છે. આ ગ્રંથ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા મુદ્રિત કરાવે અને તેની માથે મારા તરીકથીનું નામ અર્પણપત્રિકામાં જોડાય એ હકીકતથી મને બહુ આનંદ થયો છે. આ સંરચા અને મારા તરીકથીનો મારા પર આભાર અમૂલ્ય છે અને ધાર્મિક સંસ્કાર માટે આ ગ્રંથનો એકસરખી રીતે મારા પર ઉપકાર છે. આ ઉપકાર કરનારાઓના સંબંધથી આ પુસ્તક માટે લીધેલ શ્રમ કેટલેક અંશે ક્ષમામૂલ થયો છે.

આ અધ્યાત્મકદ્વદ્વમ ગ્રંથના દરેક શ્લોક પર ચોપાઈ શ્રી રંગવિજય નામના મદારાજે ગાતી છે. આ ગ્રંથની પ્રત રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરફથી અડધો ગ્રંથ છપાયા પછી મળી. જૂની મુદ્રાતી લાપા વગેરે જાણવા માટે તે ઉપયોગી જાણવાથી ગ્રંથની છેવટે મુદ્રવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથને શુદ્ધ છપાવવા માટે અને શુદ્ધ વિવેચન કરવા માટે જનતા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં પણ બૂલ રહી ગઈ હોય એ જનવાલેગ છે. આ સંબંધમાં વિવેકી વાંચનાર સૂચના કરશે તો બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો કદાચ યોગ ઉત્પન્ન થાય તો તે પ્રસંગે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાં લાપા સાદી અને સરળ રાખવા જનતું ધ્યાન આપ્યું છે, તેથી કુદ્ધિશાળી અને સામાન્ય વાચનવાળા સર્વને આ ગ્રંથ કાંઈકે નવીન જ્ઞાન આપશે એવી આશા રહે છે. રખડનાઓ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં સૂરિમહારાજે જે અત્યુત્તમ બોધ આપ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય આપવા ખાસ પ્રાર્થના છે. જે જે ઉત્તમ જાણાય તે સૂરિમહારાજનું સમજવું અને અરચિકર જાણાય તેને માટે મારી જવાબદારી સમજી ગ્રંથ સાદર્થ વાંચવો. એકાદ વખત વાંચ્યાથી તેનો ભાવ બરાબર અંતરંગમાં ન ઊતરે તો બે-પાંચ વખત મનન કરી ગ્રંથ વાંચવો અને વાંચવા કરતાં પણ વધારે વિચાર કરવો. આથી સૂરિમહારાજ જે ભાવ કહેવા માગે છે તે સમજશે. અને સમજાય તો પછી યશશક્તિ તે ભાવ વર્તનમાં મુકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ગ્રંથ લખવાનું, વિવેચન કરવાનું અને પ્રસિદ્ધિમાં મુકવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. દોષને માટે ક્ષમાપાયાના કરી અત્ર વિરમું છું.

વસંતપંચમી, સંવત ૧૯૬૫
મુંબઈ, ગીરગામ એક રોડ.

મૌકિક

ਮਾ. ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੮੩ ਆਗਸਤ ੨੦ ਨੂੰ ਭਾਗਤ ਸਿੰਘ ੧੯੮੩ ਆਗਸਤ ੨੦ ਨੂੰ
ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ

ਪ੍ਰੋ. ਸ਼੍ਰੀ ੧੯੮੩ ਆਗਸਤ ੨੦ ਨੂੰ ਭਾਗਤ ਸਿੰਘ ੧੯੮੩ ਆਗਸਤ ੨੦ ਨੂੰ

આત્માની શક્તિ હજીય છે અને તે સંસારમાં રહ્યો છે. વસ્તુતઃ આત્માનું સ્વરૂપ-વશીય જ્ઞાન, દર્શન અને આસ્ત્રિય છે. સર્વ વસ્તુઓને તથાસ્વરૂપે દેરેક સમયે જોવી, જાણવી અને સ્થિરતા રાખવી, આ આત્માનાં લક્ષણો છે; અથવા તે ગુણો અને આત્માનો અભેદ છે. આ શુદ્ધ દેશા કર્મને લીધે દેશાઈ ગઈ છે, આત્માદત્ત પામી ગઈ છે, અવરોધ ગઈ છે; જેમ દીવા ફરતો પડેલો કરવાથી તેનો પ્રકાશ ઝંખો દેખાય છે, પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે અંદર દીવા તો પ્રકાશિત છે જ, માત્ર આત્માદત્તો દૂર કરવાની જરૂર છે; તે જ પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં સમજવું. આ આત્માદત્તો દૂર કરવાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક પ્રાણીનું છે. જ્યારે કર્મો તદ્દન દૂર થાય છે ત્યારે આ આત્માએ મોક્ષ મેળવ્યો કહેવાય છે. એક વખત સર્વ કર્મ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય અને તેનો મોક્ષ થઈ જાય તો પછી આત્માને અત્ર ફરી વાર આવવું પડતું નથી, તેથી મોક્ષનું સુખ અવ્યાયામ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ જીવ સંસારમાં છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, ઘરેણાં પર મગતવભાવ છે અને કામ, ક્રોધાદિક કરે છે --આ સર્વ વિલાવ-દેશ છે, પરંતુ કર્મોત્તર સ્થિતિને લીધે તે સ્વભાવદેશ થઈ પડી છે. પરમ નીર્વચ્છેદજ્ઞા કરવાથી આ જીવ પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ કરી શકે છે. આ મનુષ્યજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વ કર્મને તદ્દન દૂર કરવાનો અથવા તેમ બંધનું અશક્ય જણાય તો કર્મનો ભાર જેટલો અને તેટલો ઝાંછો કરવાનો છે, અથવા, વધારે ચોક્કસ શબ્દોમાં બોલીએ તો, પ્રયાસ તે પ્રકારનો હોવો જોઈએ. અને આ કાર્યની કૃતેદ ઉપર જ જિંદગીની કૃતેદનો આધાર છે. જો કર્મ અને આત્મા એ પૃથક્ પૃથક્ ન હોય અને તેનો પૂર્વ ભવ સાથે સંબંધ ન હોય તો જુદાં જુદાં પ્રાણીઓમાં જન્મથી દેખાતું અદ્ય-વિશેષ જ્ઞાનીપણું, ધનવાન અને નિર્ધનપણું, શરીરનું આરોગ્ય અને રોગીપણું, માનસિક સ્થિરપણું અને અસ્થિરપણું વગેરે અનેક તફાવતો અને તેની અંદરની તરતમતાનો ખુલાસો બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી. તેમ જ જો પુનર્જન્મ ન હોય તો આ ભવમાં નીતિના નિયમોને અનુસરવાની કોઈ પણ લાવચ રહેતી નથી; ફક્ત વ્યવહારમાં રળી ખાવા ખાતર નીતિનો દેખાવ કરવાની જ જરૂર સિવાય વિશેષ આવશ્યકતા જણાય નહિ.

આત્માનો વિકાસ—કર્મથી આદ્ય આત્માનો આવી રીતે વિકાસ થાય છે. તે પોતાના કર્મનુસાર જાંચો ચઢતો જાય છે. અનાદિ નિર્ગોદમાંથી નીકળી વ્યવહારરાશિમાં આવી પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ અને વનસ્પતિપણું પામી, બે, ત્રણ અને ચાર ઈંદ્રિયો પ્રાપ્ત કરી, પાંચ ઈંદ્રિયવાળો તિર્થંત્ર થાય છે અને વળી, ભવિતવ્યતા પ્રસન્ન થાય અને કર્મ વિવર આપે ત્યારે, મનુષ્ય થઈ કાર્ય સાધે છે. સર્વ કર્મથી મોક્ષ મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે. Evolution—વિકાસસિદ્ધાન્ત અને જૈનની ગતિ-આગતિના સિદ્ધાન્તમાં એક મોટો તફાવત એ છે કે વિકાસવાદવાળા એમ માને છે કે “આ જીવ એક વખત અમુક હદ સુધી આવ્યો ત્યાર પછી તે ગમે તેવાં કાર્યો કરે તોપણ તે નીચે ઊતરતો નથી; પોતાની તે ને તે સ્થિતિમાં તે ગમે તેટલો કાળસેપ કરે પણ તે પાછો પડતો નથી. એક જીવ ચઢતાં ચઢતાં મનુષ્ય થયો તો પછી તે તિર્થંત્ર થઈ શકે નહિ; ગમે તેવાં પાપ કરે તોપણ તે મનુષ્ય તો થવાનો જ. ત્યાં તે સુખદુઃખ પામે તે સર્વ કર્મ પ્રમાણે પામે છે.” જૈન શાસ્ત્રકાર આ હકીકતના સંબંધમાં જુદી રીતે વાત કહે છે. તેઓ કહે છે કે “વિકાસ અને અપકાન્તિ સાથે જ છે. અથુલ કર્મ કરવાથી આ જીવનો પાત થાય છે અને મનુષ્ય મહાપાપી કાર્યો કરે તો પચેંદ્રિય તિર્થંત્ર તો શું પણ એકેદ્રિય જેની અધગ ગતિમાં પણ આવ્યો જાય છે.” આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રકાર આત્માની હયાતિ અને તેનો કર્મજન્ય વિકાસ, અપકાન્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિ થયે સર્વ કર્મનો નાશ માને છે. આત્મામાં અનંત શક્તિ હોવાથી આ સર્વ કાર્ય તે પોતે જ કરે છે. તેને આમાં કોઈની મદદ, પ્રેરણા કે ઇચ્છાની જરૂરિયાત રહેતી નથી, પરંતુ જે મદદ કે પ્રેરણા વાય છે તે નિમિત્તકારણરૂપ છે; એની પણ કેટલેક અંશે આવશ્યકતા છે અને તે હેતુ વડે જ આ ગ્રંથનો

અધ્યાત્મનું સ્થાન અને અધ્યાત્મના વિષયો : આજનો દિવસ વિગત ને વિગત જાણવા જેવા પૈકી એક બહુ અગત્યનો વિષય અધ્યાત્મ જાણવો છે. હાલમાનમાં ઘડઝૂંચેલા વાતમાન જીવતા જાતમાનીય-
ધ્યાત્મમ્. આત્મા શું છે ? કોણ છે ? તેનો વિષય કેવો છે ? તેનો પૌદ્ગલિક તરખો જાણવા એવો વિષય છે !
ક્યારેનો છે ? ફેટલા વખત મુશ્કીનો છે ? તેનાં સર્વાસ્તરોમાં, ગિમેલ અને સંગ્રહીઓનો નેમ કરી મરજીથી
થયો છે અને તે સર્વમાં પરબુસ્તરપ થયાશિયન શું છે ? કેનું સાને છે ? ખાઈને માળ સત્ત્વ મંત્રી નામે છે
તેનું કારણ શું છે ? આત્માની મુક્ત દશા કઈ ? તેવી ક્યારે હતી ? નેમલી તે કવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ?
તેને માટે કેવો પુરુષાર્થ કરવો પડે ? આત્મા અને કમનો સંગમ કેવો છે ? કયા રાખીના છે ?—આ સર્વ
અધ્યાત્મ ગ્રંથના મુખ્ય વિષયો છે. એના સમર્થનમાં અનેક પ્રકારની શિતાંગેલ, સદ્ગુણ ગદ્ય કરતાની
પ્રસંગો, સ્થાનો અને કારણો, કર્મભળને દૂર કરવાના ઉપાયો અને વૈરાગ્યપાસિન ભક્ત કરતાનાં અનેક સાધનો
અધ્યાત્મના વિષયમાં ચીતરેલાં હોય છે. લાવનાનું સ્વરૂપ, જાતની પીઠ, પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અશિયતા,
રાગદ્વેપનું વિચિત્રપણું, કામનું અંધપણું, ક્રોધનું દુર્જયપણું, ક્રામનું કિટ્ટપણું, વિષેનું વિરસાણું પાપસ્થાનકોનું
અધોગમનપણું, પ્રેમનું અનિત્યપણું, છવનનું ક્ષણિકપણું વગેરે અનેક વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં ખતાવવામાં
આવેલા હોય છે. મનુષ્યની મનોવૃત્તિને જરાયર અંકુશમાં રાખનાર આ અધ્યાત્મ વિષય બહુ જ અગત્યનો
છે. દ્રવ્યાનુયોગના અનેક વિષયો પૈકી આપણો પ્રસ્તુત વિષય અધ્યાત્મનો છે. તેથી તે શો છે ? તેના
અધિકારી કોણ છે ? તેનાં લક્ષણો કયાં છે ? આ જમાનામાં આ વિષયની કોઈ પણ રીતે જરૂરિયાત છે
કે નહિ ?—એ બાબતમાં વિચાર કરવો અત્ર પ્રસ્તુત છે. આત્મા સંગ્રહી અને તેને ઉદ્દેશીને જે જ્ઞાન થાય
તેને અધ્યાત્મ જ્ઞાન કહેવાય છે.

આત્માતું સ્વરૂપ - આત્મા કાણુ છે અને કેવો છે, એવો પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય તેવો છે. એ વિષયમાં વિશેષ ઊતરવા જતાં અતિ વિસ્તાર થાય, પણ જ્ઞેન શાસ્ત્રકાર એના સંબંધમાં શું કહે છે, તે બહુ સંક્ષેપમાં ધ્યાનમાં લેવું, એ આ ગ્રંથ સમજવાતું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણા શરીરમાં ગમન કરવાની શક્તિ પગમાં નથી, જોવાની શક્તિ ચક્ષુઓમાં નથી, સૂંઘવાની શક્તિ નાકમાં નથી, પણ એક અંતરંગ સત્તા એ સર્વને નિયમમાં મૂકે છે. એમ ન હોય તો મૃત શરીરને પણ પગ, નાક અને ચક્ષુ હોય છે, જતાં તેનો તેને કાંઈ ઉપયોગ નથી. એ અંતરંગ સત્તાને આત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે પોતે નિર્લેપ અવસ્થાને પામે ત્યારે તો તદ્દન શુદ્ધ છે અને તેના પ્રદેશો નિર્મળ તેમ જ અદ્વંધી છે, પરન્તુ કર્મપુદ્ગલના અનાદિ સંબંધથી તે વિચિત્ર વેશો ધારણ કરે છે અને તેથી તેનું મનુષ્ય, તિર્થંક, દેવતા અને નારદી વગેરે નામ આપવામાં આવે છે; કર્મ સંબંધથી જ તે કામક્રોધાદિ કરે છે અને મુખપદ્મ સહન કરે છે. તેની સાથે લાગેલાં અને લાગતાં કર્મો તે સર્વ પૌદ્ગલિક જ છે. તેની શક્તિથી

વૈરાગ્યમ્ભવ - વિગતો રાગો યસ્માત્ વિરાગઃ, તસ્ય ભાવઃ વૈરાગ્યઃ - એટલે જોનારાંથી રાગ ગયો તે વિરાગ અને તેનો ભાવ તે વૈરાગ્ય. રાગ અને મમત્વ એ પર્યાયનારી શબ્દો છે, લગભગ એક જ અર્થવાળા છે. રાગ-દ્વેષ બહુ જ નિકટ સંબંધનાળા હોવાથી આ વિષયમાં ન્યાં ન્યાં રાગ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં દ્વેષ શબ્દ સાથે જ સમજી લેવો. આ રાગ પ્રાણીને ખરેખરે ક્રસાવનાર છે, એવું દુઃખ એ છે કે રાગ કરતી વખત ઘણી વેળા પ્રાણીને ખગર પડતી નથી કે તું પોદ્ગતિકદશામાં-વિલાપદશામાં-વર્તુ છું. દૂકામાં કહીએ તો, રાગ આ જીવને પોતાનો કરીને મારે છે. રાગને તેટલા માટે ઉપમિતિભવ પ્રપંચના કર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ કેશરીતું ઉપનામ આપે છે. આ મોહ-મમત્વ-રાગને દૂર કરવાનો ઉદ્દેશ વૈરાગ્યનો હોય છે. એ રાગને દૂર કરવાનું કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર તે છે. એને લીધે જીવ વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજી શકતો નથી અને બહુ નીચી હદમાં રહી ગોથાં ખાધાં કરે છે. એનો કેટલો અડે છે ત્યારે તો જીવ પોતાના કર્તવ્યાર્થવ્યનું ભાન પણ ભૂલી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં તે બહુ કર્મબંધ કરે છે; અને રેંટમાળા તુલ્ય સંસાર-અરધદ્રુટીમાં દ્રવ્યાં કરે છે. એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ રખડતાં તેનો છેડો આવતો નથી. એ મમત્વ-રાગ દૂર કરવાનાં સાધનો અનેક હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વસ્તુસ્વરૂપનું ચિંતન (ભાવના ભાવની વગેરે) છે અને તે વૈરાગ્ય ગ્રંથોમાં અથવા અધ્યાત્મ ગ્રંથોમાં ખાસ ગતાવેલું હોય છે.

આધુનિક પાતાવરણ - આ જમાનાની કેટલીક ખાસિયતો છે. વસ્તુસ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી અને શિક્ષણ નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મળે છે, તેથી જીવવાયેલા વર્ગમાંનો મોટો ભાગ મટીરીએલિસ્ટ (જરવાદી) થઈ જાય છે. સ્પેન્સર, મીલ, હેગલ વગેરેના લેખો આ વલણને પુષ્ટિ આપે છે. આવા પ્રકારનું વલણ ઉત્તરોત્તર વિરોધ કરનારું છે, કારણ કે ન્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવામાં આવતું ન હોય ત્યાં તેની ઉત્તિ-અવનતિનો ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે ? આત્મિક જ્ઞાન ન્યારે અનુભવપૂર્વક લેવામાં આવે ત્યારે જ ખરેખરે લાભ કરનાર થઈ પડે છે અને તેવા જ્ઞાનની જ બહુ આવશ્યકતા છે. નવીન સંસ્કારવાળાં પ્રાણીઓ તો આ લવની જન્નજમાં એટલાં બધાં લપટી જાય છે કે તેઓને પરલવ માટે વિચાર કરવાની કુરસદ પણ મળતી નથી. કાંઈક જીવનકલહ પણ વધતો ચાલ્યો, તેથી ઉદરપૂરણના વ્યવસાયમાં સવારત સાંજ અને સાંજની સવાર પડી જાય છે. કુદરતના સામાન્ય નિયમ વિરુદ્ધ લાંબા કલાકો સુધી કામ કરે પડે છે અને વરસના ગાર માસમાં એક-બે માસ પણ નિવૃત્તિ મળી શકતી નથી. આવી રીતે પચાસ પોણાસો વરસની નિદ્રાગી પૂર્ણ થાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારનું સાધ્ય સાધ્યા વગર નિદ્રાગીનો છેડો આં છે. મોટાં શહેરોમાં આ સ્થિતિ આપણે ખાસ નોંધે છીએ. નાનાં શહેરોનું વલણ પણ તેવું થતું જાય છે.

ન્યારે ગામડામાં આજસનું સામાન્ય ચાત્રતું હોવાથી ત્યાં પણ આત્મિક ઉન્નતિ યાદુ ઓછી થાય છે. આ પ્રમાણે કેળવણેના માણસોને આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાના માનસિક અને સ્થૂળ પ્રસંગો ઓછા થતા ન્યય છે એ સ્પષ્ટ હકીકત છે. તેઓને વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનની યાદુ જરૂર છે. જેઓ કેળવણેના હાઈ સ્કૂલ નિયમ પ્રમાણે કામ કરનારા હોય છે, તેઓને કાંઈ પણ ઉપયોગી યાગત માત્ર સમજવવાની જ જરૂર રહે છે. તેઓના ખ્યાલમાં આવે કે, આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે તો પછી ગમે તેટલી અગવડે પણ તેઓ તે માટે વ્યવસ્થા મેળવે જ. આ વર્ગને તેટલા માટે વૈરાગ્ય ગ્રંથોમાં આપેલો વસ્તુસ્વરૂપનો મોઢો યાદુ જ ઉપયોગી છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ—સામાન્ય રીતે જોઈએ તો હમણાં સાધનોની યાદુ તંગી જણાય છે. સામાન્ય લોકોનું વજ્રણ મહેનત કરવા તરફ હોતું નથી અને તેઓને મોજશોખ યાદુ પ્રિય હોય છે. આ યાગતના અપવાદશૂત કેટલાક માણસો હોય છે, પણ જેઓ મોજશોખમાં પડે છે તેઓ મોજશોખનું સ્વરૂપ સમજતા નથી. પૌદ્ગલિક ભાવની ગૃહિ નકામી અને ખોટી છે, એ સમજવા માટે તેઓ સારુ આવા ગ્રંથોની યાદુ જરૂર છે. ખીલું, મહેનત ઓછી કરનારને પોતાની ભાષામાં સરળ અને સમગ્ર શકાય તેવી રીતે મોઢો આપ્યો હોય તો જ તે ગ્રંથ જોવાનો વિચાર કરે તેમ છે. તેથી તેવાઓ માટે ભાષામાં અમુક સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી આ ગ્રંથ અને તેના વિવેચનમાં વૈરાગ્ય વિષય બતાવ્યો છે. ધનવાનો ધનનું ઉપાર્જન અને રક્ષણ એટલી બધી ચોક્કસાઈથી કરવામાં તત્પર રહે છે કે ધનનું વાર્તાવિક સ્વરૂપ શું છે ? તે કાનું છે ? અને ક્યાં સુધીનું છે ?—એ સર્વ વાત જૂઠી નય છે. આવો ધનવાનોનો વર્ગ આગણ જમાનામાં પણ હતા અને તેઓ ઘણીવાર ધનના વિચારમાં જ જિંદગી પસાર કરતા. તેથી ધનવાનોના સંબંધમાં અધ્યાત્મ ગ્રંથોની ઉપયોગિતા અગાઉ પણ હતી અને અધુના પણ છે. ગરીબ અને ધનવાનો વચ્ચેના તફાવત અને અંતર વધતું નય છે. અને મિત્ર વગેરે ઉદ્યોગો વધશે તેમ તે વધતું જશે. આવા સમયમાં ગરીબ માણસોને તો આખી જિંદગી સુધી રળવા છતાં ઉદરનિર્વાહ પૂરતું મેળવવાની પણ મુશ્કેલી પડે છે. એવાં પ્રાણીઓને વૈરાગ્યનો વિષય યાદુ લાલ કરી શકે. વૈરાગ્યના વિષયમાં ખાસ ધ્યાન રાખવાનું એ છે કે તે દુનિયાથી સર્વ પ્રકારનો વિરાગ લાવી તેને ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ આપતો નથી, પણ જેટલો અને તેટલો આસક્તિભાવ ઓછો કરવાનો ખાસ ઉપદેશ આપે છે. પૌદ્ગલિક ભાવ સંજોગોને લીધે છોડી શકાય તેમ ન જ હોય તો પછી તેમાં ગૃહિ ઓછી રાખવી એ ખાસ કર્તવ્ય છે. આ ભવમાં જ બધું સુખ મોગવી લેવાનો ન્યાં ઉપદેશ મળતો હોય, શિક્ષણ મળતું હોય અને વર્તન જોવામાં આવતું હોય, ત્યાં સુખનું વાર્તાવિક સ્વરૂપ, પુણ્યપાપનાં કારણો, ભવાંતરમાં તેનાં પરિણામો અને અત્ર કરવા યોગ્ય ખાસ કર્તવ્યોની સમજ આપવી એ અધ્યાત્મ ગ્રંથોએ કરવાની યાદુ અગત્યની સેવા છે. હકીકત એમ છે કે ઘણાખરા માણસો સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી શક્તા નથી અને ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પર યાદુ મમત્વ રાખે છે. દુનિયાના અનુભવીઓને આ હકીકતમાં નવીન કાંઈ પણ લાગે તેવું નથી. મમત્વ કેટલી હદ સુધી કામ કરે છે એનો ચિતાર આપતાં એક વિદ્વાન માણસે કહ્યું હતું કે “તે મોક્ષનાં ગાડાં ગંધાતાં હોય અને ગાડાવાળો બે રૂપિયા માગે તો આ જીવ તેની સાથે જેવતાણુ કરી ભાવ ઓછો કરવાનો પ્રયાસ કરે, રૂપિયો સવારૂપિયો આપવાની વાત કરે, અને જે ઓછું ખેસે તે ખરચી વધારો બાળગચ્છાં માટે મૂકી જવા ઇચ્છે.” સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે અને આપણે પોતા તે દરેકજા અનુભવીએ છીએ, ત્યારે એ ધનનું સ્વરૂપ કાંઈક સમજાય, કાંઈક ગૃહિ ઓછી થાય, કાંઈક આસક્તિ ઘટે અને કાંઈક આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઇચ્છા થાય એવાં સાધનો યોજવાની યાદુ જ આવશ્યકતા લાગે છે. યાત્રુ સમયમાં આ આવશ્યકતા યાદુ આકરા સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ આવી પડેલી છે, કારણ કે સાધ્યગિદ્ધુ ધાર્મિક તત્ત્વચિંતનનું રહી શકે તેમ નથી. જીવનના સખ્ત કલહો અને ભાવનાઓનું વેચિત્ર એ આ કાળનાં મુખ્ય જીવંત પક્ષમાં લક્ષણો છે. આપણી ભાવના કાંઈક આધિ-

છીએ ત્યારે અંતરાત્મા જે સંનિવૃત્તિના રૂપે અવસ્થામાં આવે છે તેને અતીવ છે, મહાન છે, અચર્યનીય છે. - તમારું મન માનેલી કાંઈક માન કરવાનું અને તાર તો થોડા વખતમાં કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય, પરંતુ જે સમયમાં ત્યાં કશું પણ જાણી જાય, તો તે : આપ મહાત્માઓ બહુ ઘોડા છે અને તેનો કામ લેનારાઓને આશ્ચર્ય થતું આવે છે. તમારું કૌશલ્ય કામ એટલું અધું વધી ગયું છે કે સાચા મહાત્મા કામ કરે અને કામ કરે એ બહુ વિશ્વ પ્રસીદ્ધ છે અને તેનો નિર્ણય કરવા જેઓને અવકાશ અને ધરણ છે, તે તો તમને કરાવે ચાલે તમે અને તેનો લાભ લેતા હશે, પણ મોટું ભાગે આ સંબંધમાં કોઈ ચર્ચા કરતું નથી. અવસ્થાની માન્યતાને તેટલા માટે પુસ્તકસંગ પણ સત્સંગ જેટલા જ જ્ઞાન આપે છે; માત્ર શરત એટલી દેવાની કે તેણે વાચન કર્યા બાદ મનન કરવું જોઈએ. અગાઉના કાળમાં પ્રાદેશ માન્યતાનાં વાચનવ્યવસ્થા અત્યંત દુર્બલ અને તેનાં સાધનો પણ બહુ અદ્ય હતાં, તેથી પુસ્તકસંગ બહુ અદ્ય બનતાં; તે વિષયમાં હાતમાં પ્રાથમિક કેળવણીના વિશેષ પ્રચાર અને મુદ્રણકલાને લીધે સમગ્ર વિશેષ ચંપેલી દેવાથી આવા પ્રદેશની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તે આત્મિક વિષયની એક મોટી ખાટ પૂરી પાડનાર સાધન થઈ પડે એમ લાગે છે. ઉપર પ્રમાણે આવા પ્રદેશની આવશ્યકતા સિદ્ધ કર્યા બાદ હવે વૈરાગ્ય અને અધ્યાત્મના વિષય પર કાંઈક વિચાર કરીએ.

વૈરાગ્ય

વિચારકર્તવ્ય—વૈરાગ્યના વિષયનો સુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વવસ્તુ ઓળખવાનો, તેના પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાનો અને પરવસ્તુ કઈ છે તેને શોધી તેની સાથેનો સંબંધ ઓછો કરાવી ધીમે ધીમે તે તોડી નખાવવાનો છે. વસ્તુ પોતાની કઈ છે અને પારથી કઈ છે, એ સંબંધમાં યાદુ યાદુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે ચાલુ વ્યવહાર ઉપર આધાર રાખી શરીર, ધન કે સ્ત્રીપુત્રાદિકને પોતાનાં માનીએ છીએ, આ સર્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે ? તેઓનો અને આ જીવનો સંબંધ કેવો છે ? કેટલો છે ? કેટલા વખત સુધીનો છે ? શાં દારણાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે ?—એ સર્વ વિચારો અધ્યાત્મના ગ્રંથોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી યાદુ મઝમપણે, પુનરુક્તિ કરીને પણ, વારંવાર ચર્ચેલા હોય છે. વૈરાગ્યનો અર્થ જ ઉદાસીનતા છે. સાંસારિક સર્વ વસ્તુઓ અને સંબંધીઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ યતાતી તેઓને ‘પર’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેઓ આપણા નથી, આપણે તેઓના નથી, તેઓ સાથેનો સંબંધ આકસ્મિક છે, થોડા વખતનો છે અને પરિણામે નિઃસંશય વિયોગ કરાવનારો છે. આ રીતિએ પરવસ્તુ પર ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. હવે આ સર્વમાં વાસ્તવિક શું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. હજારોના ખરચથી બંધાવેલા મહેલો નાશ પામે છે, નાશ પામવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં તેના બંધાવનાર ચાલ્યો જાય છે, તે ક્યાં ગયો તે કોઈ બહુી શકતું નથી. પરમ પ્રિય મિત્રો, પ્રાણાધિક પત્ની, જીવથી વહાલો પુત્ર, પુત્રપ્રેમી પિતા અને વાત્સલ્યભરપૂર માતા ન્યારે સંસાર છોડીને ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે ગયા પછી પાછાં તેઓ મિત્ર, પતિ, પિતા કે પુત્રનું શું થયું તેની સંભાળ લેવા પણ આવતાં નથી. આ હકીકત જીવોના સ્નેહસંબંધની વિચિત્રતા અને અસ્થિરતા બતાવે છે. આવા પ્રકારનો વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો જ સુખ્ય ઉદ્દેશ આખા ગ્રંથનો હોવાથી તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અત્ર કહેવાનું એ છે કે વૈરાગ્યનો વિષય પર વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ તેના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં યતાતી તેના પર લાગેલું ખોટું મત્તવ ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે. આ મત્તવ ત્યાગ કરવાનું કોઈ અકારણ કહેવામાં આવતું નથી, સકારણ કહેવામાં આવે છે. ખરી વાત એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રજાવાનાર મત્તવભાવ જ છે. જેને આ જીવ પોતાનાં માને છે, જે વસ્તુઓને પોતાની માને છે, તે વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેઓનો અને આ જીવનો સંબંધ અનિત્ય છે. નજીકમાં નજીકના સ્નેહીઓ ચાલ્યા જાય છે, પ્રિયમાં પ્રિય સ્ત્રી દૂર નાસી જાય છે, વહાલામાં વહાલી વસ્તુ ભાંગી જાય છે, તુટી જાય છે, ખસી જાય છે—એ સર્વનું કારણ શું ? જે પોતાની વસ્તુ હોય તે કોઈ દિવસ પોતાની નથી એમ થવું ન જોઈએ. આ વાતમાં કોઈના બે મત પડે તેમ નથી; છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે પોતાની માનેલી વસ્તુઓ પોતાની મટી જાય છે અને હમેશને માટે દુઃશેષ આપે છે. ત્યારે પોતાનું શું છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરતાં પ્રથમ તો એમ જણાય છે કે જે વસ્તુઓને પોતાની માનવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક પોતાની નથી; અને બીજું એમ જણાય છે કે પોતાની વસ્તુઓ કઈ છે તેને આ જીવ હજી બરાબર ઓળખતો નથી. જે આ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો યાદુ લાભ થાય, કારણ કે પોતાનું શું છે અને શું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તો પોતાનું જે હોય તે ગ્રહ કરવા-જાળવવા પ્રયાસ થાય; એમ થતાં સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ થાય અને સાધ્ય સ્પષ્ટ થાય તો પ્રયાસ પણ યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામાં પૂર્ણ જોશ સાથે કરાય. અત્યારે તો સાધ્યના ધડા વગર નકામો પ્રયાસ યાદુ થાય છે અને તેના પરિણામે જે પોતાનું નથી, તે સવિશેષપણે મેળવાય છે. પોતાનું અને પારકું સમજવાના જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામાં ભેદજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ ભેદજ્ઞાન મેળવવાની યાદુ જ જરૂર છે અને સમજાય તો તદ્દનુસાર વર્તન કરવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલા સમજવાથી યાદુ લાભ નથી; પણ સમજીને ક્રિયા કરવાની—જ્ઞાનને વર્તનમાં મૂકવાની—યાદુ જ જરૂર છે. આ

સંભવ છે, પણ આ ક્ષિત્તે શાસ્ત્રકાર મદનના આપના નથી. શુભ કર્મગંધ કરાવનારી અથવા સ્વર્ગ-
સ્થાનના કરાવી નિર્ગત કરાવનારી એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય છે અને અધ્યાત્મસિદ્ધિ હોવાનો
બીજો સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ મુઠી દર્શને સ્વરૂપરમ્ય કરાવનારી ક્રિયાનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે. આ
દષ્ટિક્ષેત્ર કદીને પડી તેઓ આર નિર્દોષાનું રાક્ષસ બતાવે છે, જે પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. તેઓ
પ્રાંતે કહે છે કે 'લાવ અધ્યાત્મ નિર્ગ શુભ સાથે, તો તેવયું રહ મડો રે.' આ વાન કદીને અધ્યાત્મને
સ્તેતે જ વસ્તુવિગ્રહણ કરવાનો આદર કરે છે અને 'ગીત્ત' સર્વ સાધનોનું લગ્નારપણું સારવે છે.

‘કલ્પદ્રુમ’—અધ્યાત્મ શબ્દનો આવો વિરાળ અર્થ છે. આ અધ્યાત્મ પોતે જ કલ્પદ્રુમ છે અથવા
અધ્યાત્મરૂપ કલ્પદ્રુમ છે. કલ્પદ્રુમ એટલે કલ્પદ્રુમ. કલ્પદ્રુમનું કામ તેની પાસે આવી યાચના કરનારને પ્રસિદ્ધ
પદાર્થ આપવાનું છે. કલ્પદ્રુમમાં શુદ્ધગરકંધા જ એવા હોય છે કે જે મનોવર્ગના પ્રમાણે હિંદુન પૂરે
છે. કેટલાંક કલ્પદ્રુમ દેવનાધિષ્ઠિત પણ હોય અને તેની પાસે જઈ ગીદાર્થ મેવા, કળ, વસ્ત્ર, તાંબુલ,
પત્રંગ, રમતગમતની ગીત્તે વગેરે જે કોઈ વસ્તુ માગવામાં આવે છે તે તુરત જ નગરે પડે છે. જેન
શાસ્ત્રકાર જ આ પ્રમાણે કલ્પદ્રુમનું સ્વરૂપ કહે છે એમ જ નહિ પણ અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કલ્પદ્રુમની વાતો
કહે છે, કલ્પદ્રુમ, કામધેનુ, ચિતાગમિસ્ત્ર વગેરે કથાતુયોગપ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. અત્ર આ શબ્દનો ઉપયોગ
અત્રંદારની ભાષામાં વાપરવામાં આવ્યો છે. જેમ કલ્પદ્રુમની પાસે જઈ જે કોઈ વસ્તુ માગીએ તે મળી
શકે છે તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મ ગ્રંથરૂપ કલ્પદ્રુમ છે, એની પાસે આત્મિક સૃષ્ટિને લગતો જે કોઈ
પદાર્થ માગવામાં આવશે તે મળનારને અદી મળશે. આત્મિક અવધાર સાથે તેને લગતો અને દૂર કરવા
યોગ્ય સાંસારિક અવધાર અને તેનું દુષ્ટ સ્વરૂપ પણ સાથે બતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અધ્યાત્મને લગતા
ધણા ઉપયોગી વિષયો આ ગ્રંથમાં મળી આવે તેમ છે. આ ગ્રંથનો શબ્દાર્થ છે.

સોળ શાખાઓ—આ વાંચિત પદાર્થો અને સત્યો આપનાર મદન ગ્રંથની સોળ શાખાઓ ગ્રંથ-

અનાદ્યું અને કાંઈક વધારો કરવો. એવી રીતે વધારો કરેલું મન પોતાના વિષય તરીકે સર્વ જીવો તરફ પ્રેમભાવ ધારી તેમાં આનંદ પામે છે અને આવા પ્રકારના અધ્યાત્મને શ્રીયુત ઉપાધ્યાયજી નિર્મલ કહે છે. તે જ મહાત્મા અધ્યાત્મસારના ખીન્ન અવિકારમાં કહે છે કે—

મનમોહાદિવારાણામાત્માનમવિકૃત્ય યા । પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા તદધ્યાત્મં જગુર્જિનાઃ ॥

‘ જે મહાત્માનો મોહનો વિષય નાશ પામ્યો હોય અને જે આત્માને આશ્રયીને શુદ્ધ ક્રિયા કરી મનરસભામાં પ્રવર્તે તેની ક્રિયાનું નામ તીર્થંકર મહારાજ અધ્યાત્મ કહે છે. અધ્યાત્મના શબ્દાર્થને અંશકરણે કેટલે કરતે યોગ્ય કરી બતાવ્યો છે તે આપણે આગળ જોશું.

સંધાય છે, પણ આ ક્રિયાને શાસ્ત્રકાર મહત્તા આપતા નથી. શુભ કર્મગંધ કરાવનારી અથવા સ્વરૂપ-રમણીતા કરાવી નિર્જરા કરાવનારી એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય છે અને અધ્યાત્મરસિક જીવોએ બીજી સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ મૂકી દઈને સ્વરૂપરમણી કરાવનારી ક્રિયાનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે. આ હકીકત કહીને પછી તેઓ ચાર નિષ્કેપાનું સ્વરૂપ ગતાવે છે, જે પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. તેઓ પ્રાંતે કહે છે કે ‘ભાવ અધ્યાત્મ નિઃ શુભ સાધે, તો તેહનું રહ મડો રે’ આ વાત કહીને અધ્યાત્મને રસ્તે જ વસ્તુવિચારણા કરવાનો આગ્રહ કરે છે અને બીજાં સર્વ સાધનોનું લગાડપણું સૂચવે છે.

‘કટપદ્મ’—અધ્યાત્મ શબ્દનો આવો વિશાળ અર્થ છે. આ અધ્યાત્મ પોતે જ કટપદ્મ છે અથવા અધ્યાત્મરૂપ કટપદ્મ છે. કટપદ્મ એટલે કટપદ્મ. કટપદ્મનું કામ તેની પાસે આવી યાચના કરનારને ઇચ્છિત પદાર્થ આપવાનું છે. કટપદ્મમાં પુદ્ગળરૂકંધો જ એવા હોય છે કે જે મનોવર્ગણા પ્રમાણે ઇચ્છિત પૂરે છે. કેટલાંએક કટપદ્મો દેવતાધિષ્ઠિત પણ હોય અને તેની પાસે જઈ મીઠાઈ, મેવા, ફળ, વસ્ત્ર, તાંબુલ, પલંગ, રમતગમતની ચીજો વગેરે જે કાંઈ વસ્તુ માગવામાં આવે છે તે તુરત જ નજરે પડે છે. જેન શાસ્ત્રકાર જ આ પ્રમાણે કટપદ્મનું સ્વરૂપ કહે છે એમ જ નહિ પણ અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કટપદ્મની વાતો કહે છે, કટપદ્મ, કામયેતુ. ચિંતામણિરતન વગેરે કથાનુયોગપ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. અત્ર આ શબ્દનો ઉપયોગ અલંકારની ભાષામાં વાપરવામાં આવ્યો છે. જેમ કટપદ્મની પાસે જઈ જે કાંઈ વસ્તુ માગીએ તે મળી શકે છે તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મ ગ્રંથરૂપ કટપદ્મ છે, એની પાસે આત્મિક સૃષ્ટિને લગતો જે કાંઈ પદાર્થ માગવામાં આવશે તે માગનારને અહીં મળશે. આત્મિક વ્યવહાર સાથે તેને લગતો અને દૂર કરવા યોગ્ય સાંસારિક વ્યવહાર અને તેનું દુષ્ટ સ્વરૂપ પણ સાથે ગતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અધ્યાત્મને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો આ ગ્રંથમાં મળી આવે તેમ છે. આ ગ્રંથનો શબ્દાર્થ છે.

સોળ શાખાઓ—આ વાંચિત પદાર્થો અને સત્યો આપનાર મહાન વૃક્ષની સોળ શાખાઓ ગ્રંથ-કર્તાએ કહી છે. સોળ શાખાવાળું વૃક્ષ કાંઈ નાનું હોય નહિ અને વિશેષ પત્રપુષ્પાદિને લીધે તે ભવ્ય દેખાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગ્રંથકર્તાએ અધ્યાત્મનો વિષય બહુ ઉપયોગી ધારી તે પર અનેક પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ગ્રંથની યોજના બહુ સુંદર પ્રકારની રાખવામાં આવી છે. સર્વ જીવોનું અંતિમ સાધ્ય મોક્ષ અને તેનું પ્રથમ કારણ સમતા છે. સાંસારિક સ્થિતિમાં રહેનારને તો મુખ્ય સાધ્ય સમતા-પ્રાપ્તિનું હોવું જોઈએ, તેથી તે હકીકત ગ્રંથના અંતમાં આવવી જોઈએ, તેને બદલે સુદાની હકીકતને બહુ લંબાવીને કહેવાથી કેટલીક વાર વાંચનારને કંટાળો આવે છે, એમ તેઓના ખ્યાલમાં હશે તેથી તેઓ પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું વિવેચન કરે છે અને છેલ્લા અધિકારમાં પણ પાછું તેનું જ વિવેચન કરે છે. વચ્ચેના સર્વ અધિકારો સમતાના પેટા ભાગમાં આવે છે. કેટલાક સમતાને પરમ સાધ્ય માનવાનાં કારણો પૂરાં પાડે છે, કેટલાંક તેનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે અને કેટલાક તેના માર્ગ દેખાડે છે. આ ગ્રંથના સોળ અધિકારમાં વિષયો કયા કયા અને કેવી રીતે ગતાવ્યા છે તેમાં પ્રવેશ કરવા પૂરતો બહુ દૃઢાણુમાં અત્ર ખુલાસો પ્રાસ્તાવિક છે; વિશેષ હકીકત અનુક્રમણિકા તથા દરેક અધિકારને છેડે લખેલા ‘અંતિમ વિવેચન’ પરથી જણાશે.

૧. સમતા—પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવ્યું છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો ગતાવવાનો ખાસ ઉદ્દેશ આ અધિકારમાં છે. આ વિષયને બહુ સારી રીતે વિકસર કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાના સર્વ વ્યવહારમાં સમતા રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. સમતા ન રાખનાર પ્રાણીની પ્રકૃતિ બહુ અવ્યવસ્થિત બની જાય છે. એ ગમે તેવાં ધર્મસાધન કે પુણ્યનાં કાર્યો કરે, પણ તે સર્વ સાધ્ય વગરનાં, વિવેક વગરનાં અને અર્થ વગરનાં થાય છે. જ્યાં સુધી ઐહિક તેમ જ આધુનિક કાર્યમાં સમતાનો પ્રવાહ

દેહમહેદ્ધ થઈ જતો નથી, ત્યાં મુઠ્ઠી આધ્યાત્મિક શરીર પ્રાણ વગરના હાડપિંજર જેવું છે. મનુષ્ય ગમે તેટલા પૈસા પ્રાપ્ત કરે. ગમે તેટલાં મોજશોખનાં સાધનો એકઠાં કરે, ગમે તેટલા વૈભવો ભોગવે, ગમે તેટલું માન પ્રાપ્ત કરે. પણ વસ્તુના આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ બે તેનામાં સમતા ન હોય તો તે શૂન્ય છે, અથમ છે અને તેથી પણ વધારે હાનિકારક છે, કારણ કે તે કારણો અતિ ખરચાળ છે, ઉડાઉ છે, નુકસાન કરનારાં છે અને પરસ્પર અધોગતિમાં પતન કરાવનારાં છે. સમતામય જીવનની ખૂબી એવી ઉત્તમ અને વિશિષ્ટ છે કે તેની દવામાં, તેના વાનાવરણમાં, તેના પાંડાશમાં પણ અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્ફુરે છે અને એક જાન માત્રા જીવનના સંઘર્ષમાં આવનાર પ્રાણી તેનાં હેતુ, ક્રિયા કે ક્રમ ન સમજતો હોય, ન પારખી શકતો હોય. ન પૃથક્કરણ કરી શકતો હોય, તોપણ તે અતિ સુખનો અનુભવ કરે છે અને એવો અનુભવ કરવા નિરંતર દોડા રાખ્યા કરે છે: અથવા એના સંઘર્ષમાં ગયેલી આનંદદાયક હાથોને પ્રેમથી વારંવાર સંભાળે કરે છે. સમતા આવી પવિત્ર વસ્તુઓને જન્મ આપનાર છે અને સ્વયં પણ તેની નેત્રે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ મુમુક્ષુ જીવતો હોય છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો પૈકી આ જન્મકલ્પના દરમિયાન વિચારો પર સમસાવ, આત્મસ્વરૂપની વિચારણા અને સ્વસ્વાર્થ ઓળખી તે સમતા સમતાને તરફ સંધેરે પર પાડુ વિસ્તારથી વિવેચન ગ્રંથકર્તાએ કયું છે. આખા ગ્રંથનું મુખ્ય મુદ્દા એ છે કે જો આવી સમતા તે વગર કરેલાં શુભ કાર્યો પણ સંસારરૂઢ આપનારાં હોવાથી આ સમતાને જોડે જોડે વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી અને તે હેતુ સમતાને જોડે જોડે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સમતાને અંગે દૃષ્ટાંતો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે: સમતાને જોડે જોડે પ્રેમ, મન્યક્રમાળ, શાંતિમદ, સ્કંદકાચાર્ય વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો પર બહુ સારી

અધિકારને જુદામત દેવાના અધિકાર નહીં પામેલા. આ અને તેને પાત્રતા પ્રતિ અધિકાર આપી મળ્યાને આપણને લાગવામાં છે, પણ તે સંબંધ વિશ્વવ્યાપી થઈ આપણે સંબંધ જેવા વર્ગ કર્યા છે, તેથી તે સંબંધ આપણે વિશ્વને અને પશ્ચિમના જુદા પાત્રતાથી તપાસવાની જરૂર છે; આ અધિકાર મોદનીય કર્મનું સામાન્ય દેવનું પ્રાપ્તિ છે તે બતાવી આપે છે.

૬. ધનમમત્ત—સૌથી ધનમમત્તમોયના અધિકારને જુદા સંબંધમાં પણ જુદાસર વિવિધ પર કરવામાં છે. જેવાકે પ્રાણીના પ્રાણપ્રાણ સંબંધમાં સામાન્ય કર્મ 'વિશ્વના ગણા સ્વાર્થકરણ' જેવું કરે છે, મનુષ્યના પેલાના પ્રથમ આત્મા દુનિયાનો મનોરથ પામેલા સ્વભાવે જીવન કરી પણ પ્રકારના આનંદનિક વિચાર તેથી કરતા નથી. જેથીનાર અનન્યમનનને આપે દુઃખ પામેલા મુશ્કેલીને જોવા આપણે ઉપસાવાય છે. જેવા સ્વાર્થકરણ આ અધિકારમાં સૌથી અને આપણને સૌથી જુદા સ્વભાવે કર્યા છે. આ અધિકાર મોદનીયમાં સૌથી નામે છે, પણ એવી અન્ય મોદની નથી.

૭. ધનમમત્ત—જેવા ધનમમત્તમોયના અધિકારમાં જુદા સંબંધમાં બતાવ્યા પર ઉદભવ થયા છે. આ દુનિયાનો મોદી બાજુ—આપણે આપણે બાજુ—'મિત્ર બાજુ પરમેષ્વર' જેવા પ્રતિપાત્ર મેલ છે. પેલા પેલા કરવામાં કરતા, વિનયના, તેના વિચાર, તેની વાતો પામેલા આ જુદા સંબંધમાં આપણે કરતા છે. જેથીનાર પેલા કરી પણ પાપના સંબંધમાં આપણે નથી. અનાદિ અન્યાય આ પ્રમાણે મોદનીય કર્મના ઉપસા પરી મળે છે અને તેથી પાત્રીનાર અવધારમાં પેલાને અધિકારમાં પ્રાણ કરવાનાં આપે છે અને તેને મેર મેરનું જુદા બતાવ્યાં આપે છે જે પ્રકારે જે દા પ્રાણને પણ મોદનીય છે છે. મનન મનન મેરમ મેરનું આપણે લાભે તેથી રિયલિ મળ્યા પ્રાણીઓની મેલથી સૌંદર્યપ્રાપ્તિ મેરમનાં મેરમનાં અવધારમાં કરતા તે પણ બતાવ્યું છે. આ સંબંધમાં તેથીઓના કરવામાં મુખ્ય ઉદેશ એ સ્વભાવ છે જે પેલાના વિચાર અને દુઃખમાં આપણે સમય મેરી કરવાનું પણ પ્રાણીઓને બને છે; જે સંબંધમાં પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. જે નવન રજીય પણ છે, પૌષ્ઠિક છે, અવ છે, હેવર મુખી પાસે કરવા રી મેરજી પ્રતે તે આવી જ પરી કરવાની છે, મેરી પણ પર મનન કરી પ્રાપ્ત કરેન અનુદાયાઓનો પ્રાપ્ત મેરનાં મુખી જુદું નહિ. પેલા મેરના કરતા જે નવન નિર્દેશ પ્રાપ્તિ છે. મેર અવધાર કરી કરે છે જે—

Take thou no thought for aught save Right and Truth,

Life holds for finer souls no equal prize:

Honours and wealth are baubles to the wise.

"આ દુનિયામાં વિશ્વવ્યાપી દુનિયામાંજોવાને સરખા બરેલા મળતા નથી. સરખા પ્રમાણે વધતોજોવાને મળે છે; પણ તારે તે સખ અને બરી વાન વિશ્વવ્યાપી કરી વરુનેના વિચાર કરવા નહિ. પ્રાપ્ત પ્રાણપ્રાણે બન માનવાના અને પેલા તે મોદનીય પણ વિશ્વના વધતાં સમકર્ષા જેવા છે." આ દુઃખ વાક્યમાં જુદા અવધારનું સ્વભાવે સમાપ્ત છે. ધનમમત્તમોયના અધિકાર જુદા વિચારીને રાખવા બોલ્ય છે.

૮. દેહમમત્ત—પાંચમા દેહમમત્તમોયના અધિકારમાં પણ જીવન અધિકારથી શરૂ મેરના લય (spirit) આપી સમકર્ષ છે. આ સરીક પર અસાધારણ પ્રેમ રાખી તેને આપણે વખત પંપાણનું નહિ અવધાર તેને મોદનીય આપણીથી રીપાણનું નહિ. એને આપણે મળે અનન્યવામાં સદાયજીવ સમકર્ષ તેનાથી બની શકે તેજીનું મુખ કરી કરી મેરનું. જે મુખ કર્યા કરતા પૂરની તેની રિયલિ આવી મેરના લેઈએ. સરીક તરફ તરફ ઉપેક્ષા રાખી એવો દેવ સ્વભાવે નથી, પણ તેના તરફ અત્યંત ખાન આપી તેને પ્રેરનારને—તેનામાં મનન સ્વભાવે સેરનારને—મુખી વળે એમ ન થવું નેઈએ. આ અધિકારમાં સરેક અને પરેક

જાનને પર મમત્વ ન રાખવાનો ગર્ભિત આશય હોય એમ જણાય છે. શરીરને અશુચિમય સમજવાથી અને તેના પર યોગ્ય વિચાર કરવાથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેને અંગે તેની સાથે વર્તન કરવાનો યોગ્ય રસ્તો સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે છે. આ પાંચમા અધિકારનો વિષય આ શારીરિક સુખમાં મસ્ત બનાવનાર ચાતુ કાળમાં પસંદ ન આવે એ બનવા બ્લેગ છે, પણ તેથી સુરિમદારાગ તો વસ્તુસ્વરૂપ સમજવવાની પોતાની દરજ્જા ચૂકી જતા નથી. ચાતુ જમાનાની ખાવાપીવાની અને વર્તન કરવાની રીત શરીરને નિરંતર પોતાનું મનાવે છે કે જે વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ છે એમ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. દુનિયામાં જે જે હરીફતો અને તેનો માત્ર ઉપરઉપરનો જ ખ્યાલ લેવાની ટેવ હોવાથી ઘણા જીવો આમાં ઊંડા ઊતરી શકતા નથી. એક માનુસના મરણ વખતે ઘણાખરા કહેશે કે યાદુ ખરાગ થઈ ગયું વગેરે; પણ શું ખરાગ થયું, એનો વિચાર કરશે નહિ. શરીરને આત્માનો વિયોગ, કે જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, એ જ થયું છે એવું પૃથક્કરણ કરવાની તેને ઇચ્છા થશે નહિ. દુનિયાના સામાન્ય જનારોમાં પણ આવું અંતિમ રહસ્ય શોધવાની ટેવ પાડવી યાદુ આવશ્યક છે.

૯

પ્રમાદત્યાગ—જદ્ર પ્રમાદત્યાગાધિકારમાં પંચેન્દ્રિયના વિષયોનું સ્વરૂપ યાદુ વિકૃત્તાથી જતાવવામાં આવ્યું છે. આ જીવ સ્થૂળ ઇન્દ્રિયસુખોમાં આસક્ત થઈ જાય છે. સારા સારા પદાર્થો ખાવામાં, સેન્ટ-સેન્ટ મંદિરામાં, લાભોનિયમ-ખીઆનો સાંભળવામાં, સુંદર સ્ત્રીઓનું રૂપ વિકારદષ્ટિથી જોવામાં અને તેઓ સાથે વિલમ્બન કરવામાં આનંદ માને છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયો અનેક પ્રકારના છે, જેનો અનુભવ દરરોજ થાય છે. આમાં સુખ શું છે ? શું માનવામાં આવ્યું છે ? તેમાં ખરું તત્ત્વ શું છે ? ખરા સુખનું સ્વરૂપ શું છે ? તે આ જીવને કેમ સમજાવતું નથી ? આ સ્થૂળ સુખો ભોગવતી વખત કેટલું અને કેટલું સુખ આવે છે ? પરિણામ તેથી શું થાય છે ? આત્મિક સુખ અને સ્થૂળ સુખમાં તફાવત શો છે ?—એ વિષય પર

કરવાની ખાસ જરૂર છે. મનોવિદ્યાર્થે તાજે ચનાર પ્રાણીની જિંદગી સમજાય નકામો જેવી છે, એમ ઉપર-ઉપરની દૃષ્ટિથી પણ આપણને લાગે છે, પરંતુ મનોવિદ્યાના કાર્યો અને દેવી રીતે કામ કરનારા હોય છે એવું જોવાયુમાં ઊતરી આપણે સ્વરૂપ ન જાણતા હોઈએ ત્યાં સુધી એ સત્ય દર્શકન પણ માત્ર વાતના રૂપમાં રહે છે. કયાપને જરાજર ઝાળખી, તે કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનો નિષ્ક્રમ કરવો અને તેનાથી જિતાર્થ ન જતાં તેને છુટી મેલા, એટલું સાધ્ય સદ્ગતમાં રાખવું જોઈએ. કયાપના દરેક વિષય પર મોટામોટા લેખ લખાય તેમ છે, અને અત્યંત તેવો પ્રવાસ કર્યો પણ છે, તેથી તેમ જ આ અધિકારના વિવેચનમાં ગ્રંથના પ્રમાણ પૂરતું વિવેચન થયેલું હોવાથી આ સ્વયં તે આ અધિકારમાં કયા વિષય આવે છે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવામાં આવ્યું છે. કયા જિંદગીમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેથી તેના સંબંધમાં જેદરકાર રહેલું નહિ એટલી ગ્રંથક્તો વારંવાર ભલામણ કરે છે.

૮. શારી, ગતિ - તાર પછી આહમો શારીરિકાસનો અધિકાર આવે છે. આ અધિકાર જાડુ વ્યવહાર આકારમાં લખાયો છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્વતા દેખાડવાની વૃત્તિ રહે તે શાસ્ત્રાભ્યાસથી જાડુ સામ થતો નથી; અભ્યાસ પ્રમાણે વર્તન હોવાની ખાસ જરૂર છે. પંડિતના નામમાત્રથી ખુશી થઈ જતા જેવું નથી પણ મતિ અનુસાર શુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને તે જાને અનુસાર પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિષયપ્રતિભાસ, આત્મચરિત્તિ અને તત્ત્વસંબંધ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ થીમ્હ દરિદ્રસરિએ અટકાઈમાં આપ્યું છે તે જાડુ મનન કરતા જોઈએ છે, એ દર્શકત વિવેચનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો ઉદ્દેશ શો છે તે જાડુ વિચારવા જોઈએ છે અને આ વિષય પર ગ્રંથક્તોએ અસરકારક રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ સંબંધમાં જાડુ ગદ્યક્તી થાય છે. ઘણી વખત જ્ઞાનના દેખાવમાં જ સંપૂર્ણતા માનવામાં આવે છે, તે સંબંધમાં જોઈએ વિચાર બતાવવામાં આવ્યા છે. આ વિષયની સાથે અભ્યાસને અંગે સમજવામાં આવતાં ચતુર્ગતિના ક્ષેત્રનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. નરક કે તિર્થ ગતિમાં દુઃખો છે તે તો આ હવ સમજે છે, પણ મનુષ્ય અને દેવગતિમાં પણ દુઃખ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવાની જાડુ જ જરૂર છે. જે ક્રિયા કરવાથી ચઠગતિ સ્વયં તે અધ્યાત્મ નથી એમ થી આનંદમજી ગદારાજ અગિયારમા થી શ્રેયાંસનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે અને કદાચ કાઈ ક્રિયાથી શુભ ગતિ બંધાય તો તે પણ ઘટ નથી, એ ખાસ સમજવું જરૂરનું છે. અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરતાં પણ આપણે જોઈએ છે કે જે અધ્યાત્મથી ચઠગતિમાંથી કાઈ પણ શુભ અથવા અશુભ ગતિ બંધાય તે અધ્યાત્મ નથી.

૯. ચિત્તદમન—આખા ગ્રંથના મધ્યજિંદુરૂપ નવમો અધિકાર ચિત્તદમનનો આવે છે. ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે, ગમે તેટલું જ્ઞાન લખવામાં આવે, ગમે તેટલી તપસ્યા કરવામાં આવે, અને ગમે તેટલી યોગસાધના કરવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી મનની અસ્થિરતા હોય, ચિત્ત આકુળિઆકુળ હોય, માનસિક ક્ષોડ હોય, ત્યાં સુધી સાધ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. જ્ઞાનનો, તપનો અથવા ક્રિયાનો આશય મન પર અંકુશ લાવવાનો હોવો જોઈએ. મનની અશ્વચરિત ચિત્તિથી પ્રાણીનાં કાર્યો કાંઈ પણ ફળ આપી શકતાં નથી. એ શુદ્ધ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ યથાતથ છે. એ સંબંધમાં સામાન્ય રીતે આપણા વિચારો જાડુ અચોક્કસ રહે છે. સામાન્ય પ્રકૃતિ જાણ દેખાવ ઉપર જાડુ મત બાંધી દે છે, પણ વસ્તુતઃ એમ થતું ન જોઈએ. અમુક પ્રાણીના સંબંધમાં મત બાંધતાં પહેલાં તે પ્રાણીનું મન કેટલું અંકુશમાં આવ્યું છે તે પર જાડુ જ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ગમે તેવાં કાર્ય કરવામાં ઉદ્બુક્ત થયેલા હોયને મન કેવી રીતે ફેરવી નાખે છે, તેનો અનુભવ વિચાર કરવાથી તુરત સમજી શકાય તેમ છે. મન જ મોક્ષ અને બંધન કારણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું અને ક્રિયા ન કહી એવું સ્વસ્થ આ અધિકારમાં જાડુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. આ અધિકારમાં ગ્રંથક્તોએ, પ્રથમ અધિકારની પેઠે, પોતાની વિદ્વતા બતાવી આપી

તરફ ખાલી જોયો ગુસ્સો કરતા નથી; પણ તેનું આંતર સ્વરૂપ સમજવા વિચાર કરે છે. સુરિમહારાજ પોતાના અદ્ભુત ચારિત્રગુણમાં આત્મવ્યથી જ આસક્ત હોવાને લીધે બહુ ઉત્તમ રીતે હૃદયભાવનાથી ઉપદેશ આપે છે. આ ઉપદેશ સાધુ અને શ્રાવક સર્વને માન્ય કરવા યોગ્ય છે. એ ઉપદેશમાં સાધુધર્મ બહુ વિસ્તૃત છે એવો વિચાર આવવાથી તે તરફ ઉપેક્ષા ન થઈ જાય એની ખાસ વિચારણા રાખવામાં આવી છે. આ અધિકારનું સ્વરૂપ સમજવું-સમજાવવું બહુ મુશ્કેલ લાગે છે, તે છતાં જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કોઈ વ્યક્તિને કે સમૂહને દુઃખ લગાડવાનો અવકાશ નથી, છતાં એવો પ્રસંગ આવી ન જાય તે સારું. આ અધિકાર મુનિમહારાજશ્રીઓને વિવેચન સાથે જતાવી તેઓની સંમતિ મેળવી છે; છતાં પણ કોઈ સ્થાનકે દુશ્મણ રહ્યો હોય તો તેને માટે અંતઃકરણથી ક્ષમાચામત્સ છે. સાધુવર્ગથી બહારના માણસ આવા ગંભીર વિષય પર વિવેચન કરવા જાય તો તેમાં ચેરસમજૂતી થવા સંભવ છે, તેથી આખા ગ્રંથના સંબંધમાં સામાન્ય દોષક્ષમા માગવાની પ્રસ્તાવનાથી પ્રચલિત રીતે અનુસરવા ઉપરાંત ચારમા અને તેરમા અધિકારના સંબંધમાં વિશેષપણે તેમ કરવાની જરૂર ભેડે છે. સુરિ મહારાજે જે ગંભીરતા અને લાગણીથી આ અધિકાર લખ્યો છે તે સમજવા માટે યત્ન કરવાની ખાસ લજાગણ છે.

૧૪. સંવર—યૌદ્ધો અધિકાર મિથ્યાત્વાદિ સંવરનો છે. પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ લખી મન-વચન-કાયાના યોગો પર અંકુશ મેળવવા ઉપદેશ આપ્યો છે. મનોયોગ પર તંદુલમત્સ અને પ્રસન્નચંદ્રનાં આખ્યાનો વિચારવા યોગ્ય છે, વચનયોગ પર વસુરાગનું દર્શન મનન કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ કાયયોગ પર કાયજાનું આખ્યાન ચિંતવવા યોગ્ય છે. ત્યાર પછી ઈન્દ્રિયસંયમ પર પુષ્કળ વિવેચન કરી કાયસંવર કરવા ઉપદેશ આપે છે અને તેમ કરતાં કરત અને ઉત્કરત મુનિનું દર્શન આપી બહુ ઉપયોગી બોધ આપેલ છે. છેવટે નિઃસંજતા પ્રાપ્તિ કરવા પ્રેરણા કરવામાં આવી છે.

૧૫. શુભ વૃત્તિ—પંદરમો અધિકાર શુભવૃત્તિશિક્ષાનો છે. દરજન બે ટંક ૭ આવરણક કરવા; તપસ્યા કરી કર્મ નિર્મલ કરવી; શ્રીરાંગ ધારણ કરવા; યોગધન કરવું, ઉપસર્ગ સદન કરવા, સ્વાધ્યાયધ્યાન કરવું, ઉપદેશ દેવો, આત્મનિરીક્ષણ કરવું વગેરે શુભ પ્રવૃત્તિના અનેક શુભ પ્રકાર જતાવી તે પ્રમાણે કરનારને ભવિષ્યમાં દેવા પ્રકારના લાભ થાય છે તે પર ખાસ ધ્યાન એવવામાં આવ્યું છે. આ અધિકારમાં જે જે પરચરણ વિષયો જનાવવામાં આવ્યા છે તે બહુ ઉપયોગી અને મનન કરવાયોગ્ય છે.

૧૬. સારથ્ય—સોળમા અને છેલ્લા સામ્યસર્વરૂપ અધિકારમાં આખા ગ્રંથના સારરૂપ સમગ્ર રાખવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સમગ્રને પરિણામે મુખ કેવી રીતે થાય છે અને તે મુખ દેવા પ્રકારનું છે તે બહુ ઉત્તમ રીતે જતાવ્યું છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ વિવેચનમાં જતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ સમગ્ર છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ સમતારસની વાનપ્રી છે એમ જતાવી એના અધિકારી કાણ છે તે પણ જતાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી કોઈ પણ પ્રકારના આટંબર વગર આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

કૃતિનો સમય—આ ગ્રંથ સુરિમહારાજે કઈ સાલમાં લખ્યો તે સંબંધી કોઈ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. મને એમ લાગે છે કે સુરિમહારાજે ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો જનાવ્યા પછી નિર્ધીનના

૧ આ દર્શકતને રીકાકાર થી ધનવિનય ગણે છેકા આપે છે. મંથની સ્વપ્નાવના જગ રાજ પર મોટ લખતાં તેઓથી કહે છે કે એ રાજ અતન્તરતા મરણે છે અને સ્વય તેને માટે એમ સમજવું કે આ ગ્રંથ ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો લખ્યા પછી જનાવ્યો છે. આનું કોઈ કારણ તેઓ આપના નથી, પણ સુરિમહારાજ પછી આગળથી નક્કરના સમયમાં તેઓ થવા છે તેથી તેઓની કહેલી તપાસન કારણ સંપ્રદાયથી તેઓને વખાણે હોય.

જેવટના ભાગમાં પોતાના અનુભવનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથ દ્વારા બહાર પાડ્યું છે અને આ ગ્રંથના શ્લોકો એક સાથે નહિ પણ બ્યારે બ્યારે મનમાં સ્ફુરણ થઈ આવી હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ લાગુ પડે. સાતમા કપાયનિગ્રહ અધિકારમાં કૌધ-માનના સ્વરૂપમાં વચ્ચે માયાના શ્લોક આવે છે; વળી, લોભત્યાગના ઉપદેશ પછી કૌધત્યાગનું સ્વરૂપ આવે છે. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ મહારાજ જેવા સમર્થ લેખક, જેમણે ઉપદેશરત્નાકરમાં એકસરખી શૈલી બતાવી એક વિષયને એક છેડાથી ખીન્ન છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે તે આ પ્રમાણે આઠાઅવળા શ્લોકો સંગ્રહ વગર લખે તેનો એક જ રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકારનો વિષય શુદ્ધિશુદ્ધિ માટે જ લગભગ લખાયો છે. આ પ્રમાણે અનુગાન દોષુ છે તે જે ખટું દોષ તે તેથી ગ્રંથની કિંમતમાં બહુ વધારો થાય છે. કુદરતી રીતે અવલોકન કરતાં હૃદયમાંથી જે ઉદ્ઘારો નીકળે તે કૃત્રિમ ઉદ્ઘારો કરતાં વિશેષ ઉપયોગી જ ગણાય છે. વળી, ઉપદેશરત્નાકર ગ્રંથની અંતિમાં મંગલાચરણમાં ઘણા શ્લોકો લખ્યા છે; અત્ર ભેમાંનું પ્રમાણમાં કાંઈ નથી, તે પણ સાચ્યદશા બતાવે છે, અને એ દશા પ્રકાશરથમાં સવિશેષપણે પ્રાપ્તવ્ય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સંવત ૧૪૭૫ થી ૧૫૦૦ સંધીમાં ક્રકડે ક્રકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે.

દીકા—આ પ્રકારે પર ધીમાનિષ્ઠ્યગણિતો અધિકારિણી નગરી દીકા તથા છે. એ દીકા બહુ વર વિષય અને વિસ્તારવાળી સંસ્કૃત જ્ઞાતામાં છે. દીકાકાર અધિકારિતાનું જ્ઞાન છે. અને સ્વતંત્ર જ્ઞાનવાળાં મેં એ દીકાનો પારોતર ઉપયોગ કર્યો છે. વિવેચનમાં પણ ધણી જગ્યા પર તેઓના વિચાર દાંડી જવાળા છે. અને તેઓની જામ ન જવાળું મેલ ત્યાં પણ તેઓની જગ્યા દરી નહીં. દુર્દેશ મ્લેક પર વિવેચન લખવા પહેલાં તે દીકા વાંચેલાં હોય. આ ઉપરાંત આ પ્રકારનો આજ્ઞાપ્રોથ (જ્ઞાતામાં દુર્દેશ અર્થ) રત્નચંદ્ર ગણિત અને વિવાદાગર ગણિતો કર્યો છે. એ આજ્ઞાપ્રોથ ઉપરથી સાં જીમરી માણે છે. પ્રસંગજન્યકરતા જીમર જ્ઞાતામાં આજ્ઞા કરવાનો છે. વંદે તેમાં આ પ્રકારના મૂળ તથા અર્થમાં ધણી ભૂલો કરી ચર્ચા છે. છતાં પણ સાં જીમરી માણે તેથી ઉપયોગી સેવા જનની છે. આ પ્રકારના મ્લેકની આજ્ઞામાં મોખાઈ ધીરમનિષ્ઠ્ય નામના સાહુએ કરી છે, જેનો પ્રત મારા મિત્ર તરફથી મોટી મત્તા તેથી મત્તાઈ લખવામાં તેનો ઉપયોગ થયો નથી. પણ તે મોખાઈ ઉપયોગી લખાવાથી મંચના કેવલતા આગમાં આવી છે. અસર મુજબની આજ્ઞા તેના તે જ આજ્ઞામાં જગતી રાજવાની આવશ્યકતા રસીકારમાં આવે છે તેથી તે મોખાઈની જ્ઞાતામાં ફેરફાર કર્યો નથી.

ક્ષમાયાચના—આ રત્નચંદ્ર વિવેચન પ્રજ્ઞતાં પ્રસંગજનિ આજ્ઞા શું છે તે પર દર વખત પૂરતો વિચાર કર્યો છે. અને વિદાન સેવકતા આ જ વિષય પરના વિચારો અને પરિભાની કેવળવણીના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત સ્વેચ્છ વિચારો અને ટોચો. આથી જનની ગણિતે વિવેચન ઉપયોગી જનાવવા યત્ન કર્યો છે, અને તેમાં મંદ અગ્રણ્યોને લીધે મનિષ્ઠ્ય રહી જવા સંભવ છે, તે માટે યોગ્ય રચને ક્ષમાયાચના કરી છે તેમ જ અતી પણ દરવામાં આવે છે.

ચોળના—આ પ્રકારે પર સંસ્કૃતમાં મી ધનવિજય ગણિતી દીકા છે, તે ઉપરાંત શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિતી પણ જગ્યા છે અને તે જીક આગતિ હપાઈ ગયા પછી સમ્યક ચર્ચ છે. યોગ્ય અવકાશ મળશે તો જાને દીકાઓનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત મંચ લખાવવા વિચાર છે. આ પ્રકારની કાવ્ય-અમૃતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિ એટલી અસરકારક અને સારી છે કે તેનો જેમ જાને તેમ જાની રીતે તેટલી રીતે પ્રચાર કરવાની નરિયાત છે. દરદાળના પાક માટે, તેટલા સાક, મૂળ મ્લેક, રાજ્યાર્થ અને શ્રી રંમનિષ્ઠ્યની મોખાઈ સાથે એક જગીય પેટ નાની યૂદ્ધની પણ ચોળના કરવાનો વિચાર છે. અખ્યાતના વિષય પર મોકાનો આદર થયો તો ત્યાર પછી એક-એ અપૂર્વ પ્રકાર પર પણ આવી રીતે વિવેચન કરવા સંબંધમાં ચોળના કરવાની અભિલાષા રહે છે. હવે આ પ્રકારના રત્નચંદ્ર યુગપ્રધાન તુલ્ય તપ-મન્દાધિપતિ શીમન્સુનિશુદ્ધરસૂરિમદારાજના અરિ પર ગવેરવા કરી ઐતિહાસિક તોચો લઈઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ અને તેમનો સમય

ઇતિહાસ સંબંધી દુર્લભ—ઇતિહાસના વિષયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથી બહુ ખેલકારી જનાવવામાં આવી છે એવી સાધારણ દરિયા છે. પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી જવાની પ્રયત્ન છતાં ન હોવાને લીધે કે એ વિષયથી લલિત્યની પ્રજ્ઞને ખાસ લાભ થવાનું કારણ ખ્યાલમાં ન આવવાને લીધે કે જીવન ગમે

કે મારા એક વિદાન મિત્રે માટું ખ્યાન જેવું છે કે આ દરીકત ગરાયર નથી. તેઓ વિશેષમાં લખે છે કે મુનિસુંદરસૂરિ સાધ્યગિદ્ધ અન્ય હોય છે, તેથી પોતાનો મદિતા વધારવા સાક અથવા માન-પ્રતિષ્ઠા સાક તેઓ દરની દરીકત બહુ લખતા નથી, પણ લલિત્યની પ્રજ્ઞના ઉપદારની વાત તેઓના ખ્યાન બદાર જય એ અવારતવિક છે. જે ગરાયર તપાસ કરવામાં આવે તો સંવત ૧૦૦૦થી અત્યાર

છેવટના ભાગમાં પોતાના અનુભવનું સ્વરૂપ આ ગ્રંથ દ્વારા ગદ્યાર પાડ્યું છે અને આ ગ્રંથના શ્લોકો એક સાથે નહિ પણ જ્યારે જ્યારે મનમાં સ્ફુરેલા યર્થ આવી હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જાણવું છે. સાતમા ક્રયાનિયત્રય અધિકારમાં ક્રોધ-માનના સ્વરૂપમાં વચ્ચે માયાના શ્લોક આવે છે; વળી, લોભલાભના ઉપદેશ પછી ક્રોધલાગનું સ્વરૂપ આવે છે. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ મહારાજ જેવા સમર્થ લેખક, જેમણે ઉપદેશરત્નાકરમાં એકસરખી શૈલી યતાવી એક વિષયને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે તે આ પ્રમાણે આઠાવચના શ્લોકો સંબંધ વગર લખે તેનો એક જ રીતે ખુલાસો યર્થ શકે છે. તેવી જ રીતે દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકારનો વિષય ગુરુશુદ્ધિ માટે જ લગભગ લખાયો છે. આ પ્રમાણે અનુમાન દોષ છે તે બે ખરું હોય તો તેથી ગ્રંથની કિંમતમાં બહુ વધારો થાય છે. કુદરતી રીતે અવસોકન કરતાં હૃદયમાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળે તે કૃત્રિમ ઉદ્ગારો કરતાં વિશેષ ઉપયોગી જ ગણાય છે. વળી, ઉપદેશરત્નાકર ગ્રંથની આદિમાં મંગળાચરણમાં ઘણા શ્લોકો લખ્યા છે; અત્ર ભોમાંનું પ્રમાણમાં કાંઈ નથી, તે પણ સામ્યદશા યતાવે છે, અને એ દશા વૃદ્ધાવસ્થામાં સવિશેષપણે પ્રાપ્તવ્ય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સંવત ૧૪૭૧ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કકડે કકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે.

ભાષાશૈલી—આ ગ્રંથની શૈલી બહુ જ ઉત્તમ છે. ક્રોધ ક્રોધ જગ્યાએ પુનરાવર્તન જણાય છે, પણ ઉપદેશના ગ્રંથમાં પુનરાવર્તન દોષરૂપ નથી એ આપણે ઉમાસ્વાતિ મહારાજના કહેવાથી જાણીએ છીએ. (લુઓ પ્રથમ શ્લોક પર વિવેચન, પૃષ્ઠ ૭) જે વિષય સૂરિમહારાજે લીધા છે તે સર્વ બહુ અસરકારક શબ્દોમાં તેઓએ જણ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો તેઓનો કાબુ બહુ ઊંચા પ્રકારનો છે અને ક્રોધ ક્રોધ જગ્યાએ અત્રંકારનો બહુ ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓનાં દૃષ્ટાંતો અને ઉપમાનો બહુ સ્પષ્ટ અને કાચુ પડનાં છે અને તેઓની વાકચરચના માર્મિક છે. તેમની ભાષામાં ઉપદેશની ભાષાના સર્વ પ્રકાર સમાવવામાં આવ્યા છે. ઉપદેશની ભાષામાં કેટલીક વાર બહુ જ ઠંડી ભાષા રાખવી યોગ્ય છે. વિષયની મધુરતા અને પ્રિયપાત્રું પ્રાપ્ત કરાવવા માટે આવી ભાષાની જરૂર છે. ક્રોધ વખત આલેપક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, ક્રોધ વખત કડોર શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે. સૂરિમહારાજે પણ આ જીવને ક્રોધ ક્રોધ વાર ‘વિદ્વાન’ અને ક્રોધ ક્રોધ વાર ‘મૂઢ’ કહ્યો છે, તેમ જ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી વાંચનાર તથા સાંભળનારને આનંદ અને વિચાર થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવી સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલી પર કાબુ મેળવવો એ સાધારણ વિદ્વાનથી બની શકે તેવું નથી. યતિશિલાઅધિકારમાં તેઓ સ્વજન કકડક થયા છે અને ક્રોધ ક્રોધ જગ્યાએ તો વધારે કકડક થયા છે. એમાં કોઈકાંઈ નહીં કે ન હોય પણ તેઓનો આશય અતિશય મહાન હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

ગોઠવણ—અધિકારની ગોઠવણ બહુ વિચારવા લાયક છે. એક પછી એક અધિકાર વધારે ઉપયોગી લોકોને જાણવાના લખાયા છે અને ચિત્ત રાખીને વાંચનારને બહુ આનંદ આપે તેવી રીતે તેની ગોઠવણ કરી છે. દરેક શ્લોકની ખાસ મધુર અને સ્પષ્ટ હોવા ઉપરાંત શૈલી બહુ સાદી અને અસરકારક છે.

પ્રમાણ—આ ગ્રંથ મુનિજીવન અને શ્રાદ્ધજીવનના માર્ગદર્શક તરીકે બહુ જ ઉપયોગી છે એમ જાણવું છે. આ ગ્રંથ અભ્યાસનાં અનેક સ્થળે વારંવાર વંચાય છે. તે ઉપરાંત અનેક મુનિમહારાજોએ આ ગ્રંથ સાક્ષાત્ કંઠસ્થ કરે છે અને તેનો પાઠ પણ નિરંતર કરે છે એમ અનુભવ્યું છે. આ ગ્રંથની મહત્તા અને ઉચ્ચગતિના સંબંધમાં આટલી લોકોને જ પૂરતી ગણી શકાય તેમ છે.

દેવિ—તે પાંચ મંત્રોની આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે તે ખાસ યાદ આપવાની જરૂર છે. સમગ્ર ગ્રંથને આ મંત્રોનાં મંત્રો અને કે સ્તોત્રોનાં પરંપરાગત દેવિ એ બંને અર્થનાં અને પરંપરા દેવિ પ્રાપ્ત કરવાનાં હોવાથી આ ગ્રંથને ગોઠવણથી ગ્રંથ લખાયા છે.

ટીકા—આ ગ્રંથ પર શ્રીધનવિજયગણિએ અધિરોહિણી નામની ટીકા લખી છે. એ ટીકા બહુ જ ઉત્તમ અને વિસ્તારવાળી સંસ્કૃત ભાષામાં છે. ટીકાકાર મહાવિદ્વાન જણાય છે. અને શબ્દાર્થ લખવામાં મેં એ ટીકાનો વારંવાર ઉપયોગ કર્યો છે. વિવેચનમાં પણ ઘણી જગ્યા પર તેઓના વિચાર ટાંકી ગતાવ્યા છે. ત્યાં તેઓથીનું નામ ન લખાણું હોય ત્યાં પણ તેઓની જાણ હશે જ. હું દરેક શ્લોક પર વિવેચન લખવા પહેલાં તે ટીકા વાંચતો હતો. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથનો બ્રાહ્મવળોધ (ભાષામાં ટૂંકો અર્થ) રત્નચંદ્ર ગણિ અને વિદ્યાસાગર ગણિએ કર્યો છે. એ બ્રાહ્મવળોધ ઉપરથી શાં ભીમશી માણિકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના બીજા ભાગમાં ભાષ્યાર્થ લખાવ્યો છે. જોકે તેમાં આ ગ્રંથના મૂળ તથા અર્થમાં ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે, છતાં પણ શાં ભીમશી માણિકે તેથી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે. આ ગ્રંથના શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ શ્રીરંગવિજય નામના સાધુએ કરી છે, જેની પ્રત મારા મિત્ર તરફથી મોડી મળી તેથી શબ્દાર્થ લખવામાં તેનો ઉપયોગ થયો નથી, પણ તે ચોપાઈ ઉપયોગી જણાયાથી ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં આપી છે. અસલ ગુજરાતી ભાષા તેના તે જ આકારમાં જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી તે ચોપાઈની ભાષામાં ફેરફાર કર્યો નથી.

ક્ષમાયાચના—આ ગ્રંથનું વિવેચન લખતાં ગ્રંથકર્તાનો આશય શું છે તે પર દર વખતે પૂરતો વિચાર કર્યો છે. અન્ય વિદ્વાન લેખકોના આ જ વિષય પરના વિચારો અને પશ્ચિમની કેવળવણીના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલ વિચારો અને ટાંચણો આપી બતાવી મહેનતે વિવેચન ઉપયોગી બનાવવા યત્ન કર્યો છે, છતાં તેમાં મંદ અભ્યાસને લીધે મતિસ્પષ્ટ રહી જવા સંભવ છે, તે માટે યોગ્ય સ્થળે ક્ષમાયાચના કરી છે તેમ જ અહીં પણ કરવામાં આવે છે.

ચોજના—આ ગ્રંથ પર સંસ્કૃતમાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા છે, તે ઉપરાંત શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિની પણ જણાય છે અને તે બીજી આદૃષ્ટિ છપાઈ ગયા પછી લખ્યું થઈ છે. યોગ્ય અવકાશ મળશે તો બંને ટીકાઓનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ છપાવવા વિચાર છે. આ ગ્રંથની કાવ્ય-અમૃતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિ એટલી અસરકારક અને સારી છે કે તેનો જેમ બને તેમ બની શકે તેટલી રીતે પ્રચાર કરવાની જરૂરિયાત છે. દરરોજના પાઠ માટે, તેટલા સારા, મૂળ શ્લોક, શબ્દાર્થ અને શ્રી રંગવિજયની ચોપાઈ સાથે એક બત્રીશ પેજ નાની બુકની પણ ચોજના કરવાનો વિચાર છે. અધ્યાત્મના વિષય પર લોકોનો આદર થશે તો ત્યાર પછી એક-એ અપૂર્વ ગ્રંથો પર પણ આવી રીતે વિવેચન કરવા સંબંધમાં ચોજના કરવાની અભિલાષા રહે છે. હવે આ ગ્રંથના રચનાર યુગપ્રધાન તુલ્ય તપ-ગચ્છાધિપતિ શ્રીમન્મુનિશુદ્ધરસૂરિ મહારાજના ચરિત્ર પર ગવેયણા કરી ઐતિહાસિક નોંધો લઈ ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

શ્રી મુનિશુદ્ધરસૂરિ અને તેમનો સમય

કૃતિહાસ સંબંધી દુર્લભ—કૃતિહાસના વિષયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથી બહુ બેદરકારી બતાવવામાં આવી છે એવી સાધારણ દ્રવિદ છે. પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી જવાની પ્રયત્ન ધ્રુષ્ટા ન હોવાને લીધે કે એ વિષયથી અભિવ્યંજીત પ્રત્યક્ષ પાસ લાભ થવાનું કારણ ખ્યાલમાં ન આવવાને લીધે કે બીજા ગમે

મારા એક વિદ્વાન મિત્રે મારું બ્યાન ખેંચ્યું છે કે આ હકીકત બરાબર નથી. તેઓ વિજે લખે છે કે મુનિપુંગવેનું સાધ્યગિદ્ધ અન્ય હોય છે, તેથી પોતાનો મહિમા સંધારવા પ્રતિષ્ઠા સારું તેઓ સ્વની હકીકત બહુ લખતા નથી, પણ અભિવ્યંજીત પ્રત્યક્ષ પાસ લાભ થવાનું કારણ ખ્યાલમાં ન આવવાને લીધે કે બીજા ગમે

તે કારણથી આ સંગ્રહમાં દરિયાનું કારણ રહ્યું છે. આને લીધે આર્યાવર્તની પ્રાચીન કાળમાં શી સ્થિતિ હતી તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવામાં યદુ મુશ્કેલી પડે છે. સીધો પુરાવો આ વિષયમાં લાગ્યે જ મળી આવે છે તે મળે છે તે ગ્રંથો ઉપર પડતા આશુયાશુના ઝાંખા પ્રકાશનાં ફિરણો જ છે અને તેના ઉપરથી અનુમાન કરવા પડે છે. અમુક ગ્રંથ કયા વખતમાં લખાયો છે એમ જો બાણી શકાય તો તેથી યદુ ખુલાસા થાય છે તે વખતની સાસાપત્રીનું અંધારુ, લેકાની વ્યવહારપદ્ધતિ, વિચારપદ્ધતિ અને વિકસરતા કેવા પ્રકારનાં હતાં એ બદલાવનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી આદર્શ તરીકે તે હકીકત યાદુ જમાનાની પ્રગલ્ભતા સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. આવા ઐતિહાસિક લખાણોની ગેરહાજરીથી ઘણીવાર ગ્રંથનો અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે અને ઘણીવાર અનુમાનના અધૂરા આધાર ઉપર કામ ચલાવવું પડે છે. ઐતિહાસિક પુરાવાઓ મેળવે કદાચ કદાચ છે તે યદુ અગત્યનો અને સમજવા જેવો વિષય છે, પણ અત્યંત પ્રચલિત છે.

[illegible]

દીક્ષામુરુ.—શ્રી મુનિશ્વરચરિત્ર મહારાજને દીક્ષા આપવી વખતે કિમ્બ કેના મનાવવામાં આવ્યા હતા, તેના કારણે નિદાસ થયો મરતો નથી. તેઓ, આજના મનાવવામાં આવશે તેમ, સામન્તશ્ચરિની પાટો જાળ્યા તેથી તેમના કિમ્બ દત્તા મેમ મનાવવામાં આવે છે, પણ આ સામન્તશ્ચરિના જન્મ સંવત ૧૪૩૦માં થયો હતો અને તેઓએ દીક્ષા સાધ વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૪૨૭માં લીધી હતી, તેથી સંવત ૧૪૨૩, જે મુનિશ્વરચરિના દીક્ષાકાળ છે, તે વખતે તેઓની (સામન્તશ્ચરિની) ઉંમર તેટલે વર્ષની નહીં.

૧. જાનના એક વરસનાં દીકરા અપારી નથી એવો સંપ્રદાય સાંસ્કૃતિક છે. તે-
દરબારનાં દીકરા આપી દોષ એ જાનના દેવ છે.

અને તે કાળમાં સાંધુઓ તરફ સામાન્ય રીતે પણ દ્રવે પ્રેમ હતો તે બાદ જ વિચારવા યોગ્ય છે. સોમસુદરસુરિ ગરુડાધિપતિ ક્યારે થયા તે સંવત મળી શકતો નથી, પણ તેઓએ બાદ વર્ષ સુધી ગરુડનો ભાર ઉપાધ્યો એમ અનુમાન થાય છે. તેઓ સંવત ૧૪૯૯માં કાળધર્મ પામ્યા. તેથી ગરુડાધિપતિપણું લગભગ ત્રીશ-પાંત્રીશ વર્ષ સુધી તો કર્યું જ હશે એમ જણાય છે. ઉપર જણાવેલ 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય' ગ્રંથ કાવ્યનો એક નમૂનો છે અને તે તરીકે પણ તે ખાસ વાંચવા જેવો છે; તે ઉપરાંત સોમસુદરસુરિના શિષ્યરત્ન પ્રતિષ્ઠાસોમે તે સંવત ૧૫૨૪ માં બતાવ્યો છે, તેથી જેટલે દરજ્જે તે ઐતિહાસિક હકીકત પૂરી પારે છે તેટલે દરજ્જે તે બાદ આધારભૂત સીધા પુરાવા જેવો પણ ગણી શકાય તેમ છે. આ ગ્રંથ ઘણી હકીકત પર અજવાળું પાડે છે અને આ ઉપોદ્ધાતના ઐતિહાસિક વિલાગમાં તેનો આધાર વારંવાર લેવામાં આવ્યો છે.

આચાર્યપદ ઉત્સવનું 'સોમસૌભાગ્ય' કાવ્યમાં વર્ણન—શ્રી મુનિસુદરસુરિને વાયકપદવી (ઉપાધ્યાયની પદવી) વિક્રમ સંવત ૧૪૬૬માં આપવામાં આવી હતી અને તે વખતથી તેઓ મુનિસુદર ઉપાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ વખતે ગરુડાધિપતિ સોમસુદરસુરિ હતા એ હકીકત ખાસ નોંધી રાખવા જેવી છે. એ જ મહાત્માને દેવરાજ શેડના આગ્રહથી વિક્રમ સંવત ૧૪૭૮માં સૂરિપદ મળ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ મુનિસુદરસુરિના નામથી પૃથ્વીતળ પર પ્રસિદ્ધ થયા. આ સૂરિપદવીનો મહોત્સવ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં બાદ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તેની અત્ર નોંધ કરી છે. વર્ણન કરનાર નજરે જેનાર હતા તેથી અતિશયોક્તિનો સંભવ પ્રમાણમાં ઓછો છે. આ હકીકત સોમસૌભાગ્યકાવ્યના છઠ્ઠા સર્ગમાં બતાવવામાં આવી છે, તેના શરૂઆતના ભાગનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:—

દેવસુદરસુરિ સ્વર્ગે ગયા પછી ગરુડનો ભાર સોમસુદરસુરિને માથે આવ્યો. તેઓ મહાપ્રતાપી વિદ્વાન હતા. આ સૂરિરાજાનાં દર્શન કરવાથી પૂર્વના ગૌતમ, જમ્બૂ, રચુબલ્લ વગેરે મહાત્માઓ યાદ આવે તેમ હતું. શુરુમહારાજ કરતાં કરતાં મોટા નગરમાં આવી ચડ્યા. (નગરનું નામ સમજી શકાતું નથી, કદાચ તે વૃદ્ધ નામનું નગર હોય તો ના નહિ, પણ એવા નામથી કોઈ હાલનું નામ સમજી શકાતું નથી.) આ નગર બાદ રમણીય હતું. (કવિએ અત્ર નગરનું અહમુત વર્ણન કર્યું છે.)

૧. આ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનું બનાવેલું છે, પણ હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જે દેવવિમળગણિએ બનાવ્યું છે, તેના પહેલા સર્ગના ૧૩મા શ્લોકમાં તેઓ કહે છે કે તથા મુમ તિસાધુસરિકૃતસોમ-સૌમાચ્યકાવ્યે એટલે દેવવિમળગણિ, જેમણે સદરહુ ગ્રંથ સંવત ૧૬૭૧ થી ૮૧ સુધીમાં બનાવ્યો જણાય છે, તેમના મત પ્રમાણે સોમસૌભાગ્યકાવ્યના કર્તા સુમતિસુરિ હતા એમ જણાય છે. પણ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના ૭૪મા શ્લોકમાં લખે છે કે સાધુના મુમતિસાધુનાદરાત્ નચ્યં કાવ્યં નિર્મમે એનો અર્થ સુમતિ સાધુના આદરથી આ નવું કાવ્ય બનાવ્યું એમ જ કરવો જોઈએ; તેમજ તે જ સર્ગના ૭૩મા શ્લોકથી આ ગ્રંથકર્તા પ્રતિષ્ઠાસોમ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. દેવવિમળસુરિ બાદ નજીકના સમયમાં થયા હતાં તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે તેથી આ હકીકત વિચારવા લાયક છે. સુમતિસાધુસુરિ તપગરુડની ગાદી ઉપર પડ્યો પાડે થયા છે. સદરહુ દશમા સર્ગનો ૭૪મો શ્લોક ક્ષેપક જેવો જણાય છે.

૨ આ વૃદ્ધ નામનું નગર તે શુબરાતમાં વિશનગર પાસે આવેલ વડનગર શહેર છે એમ મારા એક મિત્ર કહે છે. તેની પુટિમાં તેઓએ જે કારણો આપ્યાં છે તે બાદ ખાતરી કરનારાં છે. તેઓ કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—મૂળ શ્લોકમાં હકીકત છે તેને છૂટી પાડવાથી નીચેનો ભાવ નીકળે છે. સ વૃદ્ધઃ શુભરાત્ વૃદ્ધં નગરં આજગમ આ ગ્રંથના સર્ગ છઠ્ઠાના તેરમા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ વડનગરના મધ્યભાગમાં અત્યારે પણ આદીશ્વર ભગવા તથા જીવિતસ્વામીનાં એ ચૈત્યો મોખ્ખાં છે અને તે સંપ્રતિ રાજાનાં કરેલાં કહેવાય

આ નગરીમાં આદીશ્વર પ્રભુ તથા મહાવીર પરમાત્માના એ લબ્ધ વિહારો હતા. એ નગરની રામાએ અને આરામો સરખો રીતે શોભતાં હતાં. ઇંદની અમરાવતી જેવા આ શ્રેષ્ઠ અને સંપત્તિનાં નિવાસસ્થાન નગરમાં હકારીયાળા અને પોતાની બુદ્ધિથી વધેલા એક દેવરાજ નામના શેક વસતા હતા. એ શેકે દેવરાજ નામનો નાનો ભાઈ હતો અને ત્રીજો ઘરસિંહ નામે ભાઈ હતો. આ બન્ને ભાઈઓ પૃથ્વી સારા દના અને મોટા ભાઈને એ બુદ્ધિમંત્ર હતા. એક પ્રસંગે દેવરાજ શેકે પોતાના ભાઈઓને કહ્યું : “ભાઈઓ! તારા પામનાર આ ધન કોઈના ઘરમાં સ્થિર રહ્યું નથી. અનેક ચક્રવર્તીઓ અને સાર્વભૌમ રાજાઓ આ દુનિયામાં ધનથી પ્રધાન થઈ ગયા છે, તેમ જ વાસુદેવો પણ દ્રવ્યની ઝહિસિદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. તેમ જ શ્રી વિદ્યમ, નગ, મુંજ અને ભોજરાજ પૃથ્વીપ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. આવાઓનાં ધનને આ બન્ને બિચારાં કંઈ કંઈ નથી, તેથી પ્રાજ પુણ્ય લક્ષ્મીનું દાન કરી કૃતાર્થ થાય છે. તમે બન્ને ધનને વિચાર કરી તેને સંભળિ આવો તો હું આ દ્રવ્ય વડે સુરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરું.” બન્ને ભાઈઓએ આ વાતને સંભળિ આવી એટલે દેવરાજ શેકે હાથથી સોમસુંદરસૂરિ મહારાજ પાસે આવ્યા અને ગુરુને આ વાત કહી. મહારાજે આ વાત સંભળિને એક દિવસ આગળ આવાઓનાં ધનને આપવામાં આવે છે.)

જે વાયક્રપતિ વાદ્યભૂમિમાં પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિને માટે હેતુનો ઉપન્યાસ કરે છે (સાધ્ય અને હેતુ બંને તર્કના પારિભાષિક શબ્દો છે) ત્યારે ઉગ્ર વાદીઓના ઉન્માદનો સમૂહ શરીરમાં જેમ પરસેવો ગળી બપ તેમ ગળી બપ છે. (૩૪)

યન્નિર્મિતા શ્રીગુરુમધ્યકાવ્યવિદ્વસિગદ્ગા ગુણસત્તરદ્વગા ।

પ્રક્ષાલયન્તી કલિકલ્મષૌઘં દૃષ્ટાનકાર્પીત્સુમનઃસમૂહાન્ ॥ ૩૫ ॥

જે વાયક્રંત્રની રમેલી શ્રી ગુરુની લવ્ય કવિતારૂપ ગંગા નદી ગુણરૂપ તરંગોથી ઊછળતી અને કલિકાળના પાપસમૂહને ધોઈ નાખતી અનેક વિદ્વાનોને હર્ષ ઉપજાવતી હતી. (આ કાવ્ય ત્રિદશતરંગિણી, જેનો એક ભાગ શુર્યાવલી છે, તેને સૂચવતું હોય એમ જણાય છે. આ કાવ્ય તેમણે સૂરિપદ મેળવ્યા પહેલાં સંવત ૧૪૬૬માં લખ્યું હતું એ આપણે હવે પછી જોઈશું.

येन प्रकल्पताः स्तुतयः स्तवाश्च गाम्भीर्यभृज्यसदर्थसाधार्थाः ।

श्रीसिद्धसेनादिमहाकवीनां कृतीर्मतीद्धा अनुचકિरे ताः ॥ ૩૬ ॥

જેમણે રમેજ ગંભીરતાથી ભરપૂર નવીન ઉત્તમ અર્થવાળી સ્તુતિઓ અને સ્તવનો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરાદિ મહાકવિઓની કરેલી બુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામેલી કૃતિઓને અનુસરતી હતી; અર્થાત્ કાવ્યચમત્કૃતિ, રસ અને અલંકારથી ભરપૂર હતી. (આ શ્લોક ‘સ્તોત્રરત્નકાવ્ય’ નામનાં તેઓનાં પ્રસિદ્ધ સ્તોત્રો અને તે ઉપરાંત બીજાં અત્યારે ન જણાતાં સ્તવનોને સૂચવતો હોય એમ જણાય છે. (૩૬)

सद्युक्तिभृत्संस्कृतजल्यशक्तिः सहस्रनाम्नां कथनैकशक्तिः ।

तात्कालિકી नव्यकवित्वशक्तिर्न यं विनाऽन्यत्र समीक्ष्यतेऽद्य ॥ ૩૭ ॥

સુયુક્તિથી ભરપૂર સંસ્કૃત જોલવાની શક્તિ, એક હજાર નામોને એકસાથે કહેવાની શક્તિ અને તાત્કાલિક નવીન કવિતા બનાવવાની શક્તિ આમના સિવાય અત્યારે બીજા કોઈમાં જોવામાં આવતી નથી. (સંસ્કૃત ભાષા પર કાળૂ, સહસ્રાવધાનીપણું અને શીઘ્રકવિત્વ-આ ત્રણ વિષય અત્ર પ્રતિપાદન થાય છે.) (૩૭)

विद्या न साऽऽस्ते निरवद्यताभृत्कला न सा चास्ति वरा धरायाम् ॥

यस्यां न यस्याङ्गिगणाचितस्य बुद्धिर्विशुद्धा प्रसरीसरीति ॥ ૩૮ ॥

દુનિયામાં એવી કોઈ પણ નિરવધ વિદ્યા નથી અને એવી કોઈ ઉત્તમ કળા નથી કે જેમાં અનેક મનુષ્યના સમૂહે પૂજેલા આ મુનિશુંદર વાયક્રંત્રની બુદ્ધિ સારી રીતે પ્રસાર પામતી ન હોય; અર્થાત્ તેઓશ્રીની બુદ્ધિ સર્વ વિદ્યાકળામાં પ્રવેશ કરી સકતી હતી. (૩૮)

मेधाविनः सन्ति परे सहस्रा अद्वयवैदुष्यधरा धरायाम् ।

परं न यस्य प्रसरन्प्रकर्षप्रक्षय विज्ञस्य तुलामृतः स्युः ॥ ૩૯ ॥

આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં દ્રવ્યો રહિત વિદ્વાનોને ધારણ કરનારા હજારો બુદ્ધિમાન પુરુષો છે, પણ પ્રસાર પામતી ઉત્કર્ષવાદી બુદ્ધિને ધારણ કરનાર વિદ્વાન મુનિશુંદર ઉપાધ્યાયની સરખામણીમાં આવે તેવા કોઈ નથી. (૩૯)

तं वाचकं सुरिपदाहर्महन्मतोन्नतिस्फातिकरं विमृश्य ।

वचोऽनुमेने सुमना महेभ्यराट्श्रीदेवराजस्य गणाधिराजः ॥ ૪૦ ॥

આ વાચકેન્દ્ર મુનિશુંદરને આર્પિત મનની ઊત્તમ કલાના નામે અર્પિતને પાત્ર અર્પિતે ચમ મન
વાળા ગચ્છપતિ સોમશુંદરસરિએ તે ગોટા શ્રેયી દેવરાજના નામને આવીપર અર્પિ. (૪૦)

અગાદસૌ ધામ નિકામમન્તશિત્તં પ્રહ્લપ્તઃ કૃતિનાં મરિણઃ ।

શ્રાક્ પ્રાદિળોત્કુલમપત્રિકાદ્ય કીર્ત્યાં મમં ભૂમિનકેડનિલેડવિ ॥ ૪૧ ॥

પછી કૃતાર્થ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ તે દેવરાજ શેઠ દરબમાં 'મમ આનંદ પામતા પોતાને ધર મળે અને
તત્કાળ પોતાની કીર્તિ સાથે આખા પૃથ્વી ઉપર દ્વંદ્વમપત્રિકાઓ (કંદેશીઓ) મોકલી. (૪૧)

સમાગમન્ સહજનાશ્ચ તેનાહતાઃ પ્રભૂતાઃ પરિપૂતનિત્તાઃ ।

તદા ચ રૂપાસ્તસુપર્વગર્ધસ્તૈસ્તત્પુરં સ્વઃપુરવદિરેજે ॥ ૪૨ ॥

તે શ્રેષ્ઠીએ બોલાવેલા પવિત્ર ચિત્તવાળા ધણુ સંધ્યાળુઓ એકલા મર્મ ત્યાં આગ્યા. ૩૫થી દેવતાઓના
ગર્વને પણ તોડનારા આ આવેલા લોકાધી તે નગર સ્વર્ગલોકના નગરની પેઠે શોભા આપવા લાગ્યું. (૪૨)

મેયાંઘવાઘાનિ જગર્જુર્જસ્વલાનિ માહ્લ્યરવાતુલાનિ ।

સમં ચ તૈઃ શ્રાક્ સુકૃતાનિ તાનિ પુરાકૃતાનિ પ્રથિતાનિ તસ્ય ॥ ૪૩ ॥

માંગલિક શબ્દોથી અતુલ્ય ભેરી વગેરે વાજિંત્રો ઉત્તરપણે ઊંચા સ્વરથી વાગવા માંડ્યાં અને તેની
સાથે તે શેઠ પૂર્વે (પૂર્વ ભવમાં) કરેલાં સુકૃત્યો પ્રસિદ્ધ અથા માંડ્યાં. (આ ભવમાં લક્ષ્મી મળી છે તે મન
ભવનાં સુકૃત્યો સૂચવે છે.) (૪૩)

વાતોમિવેલ્લહુચિકેતાનિ નિકેતનાનિ વ્યવહારિનેતુઃ ।

વમાસિરે તસ્ય ગુણાન્વિતસ્ય શ્રદ્ધોઽજ્જ્વલાનીવ લસન્મનાંસિ ॥ ૪૪ ॥

પવનના તરંગોથી આ શેઠનાં જે મંદિરોની ધ્વજાઓ ફરકતી હતી, તે મંદિરો જાણે તે શુશુબ્ધ
શેઠનાં શ્રદ્ધા વડે ઉગ્ગમળ થયેલ મન હોય તેવાં શોભતાં હતાં (૪૪)

તદા ચ સુત્રામપુરસ્ય શોભાં શુભાં વિભતિ સ્મ પુરં તદુચ્ચૈઃ ।

પદે પદે યત્રમદપ્રદાત્રી નિરીક્ષ્યતેડ્ઽસ્વર્વસુપવેરાજિઃ ॥ ૪૫ ॥

તે વખતે તે નગર ઇંદ્રના નગરની ઉત્તમ શોભાને ધારણ કરતું હતું, કારણ કે સ્થાને સ્થાને
દેવતાઓની શ્રેણીઓ હાર્પને ઉપજાવતી બેવામાં આવતી હતી; મતલબ કે મનુષ્યોની પંક્તિ દેવપંક્તિ
જેની શોભતી હતી. (સુપર્વ એટલે દેવતાઓ અથવા સારા પર્વોત્સવો, એ શબ્દશ્લેષ છે તેથી બહુ
સુંદર અર્થઅમલકૃતિ આપે છે.) (૪૫)

સર્વાંઙ્ગવાર્ધભરણામિરામા રામાઃ સકામાઃ પ્રદ્વસ્તદાનીમ્ ।

ન કેવલં સદ્વલાનિ સર્વશ્રોત્વશ્રુતીનામપિ ચ પ્રમોદમ્ ॥ ૪૬ ॥

આખા શરીર પર પહેરેલાં રમણીય ખેંચાણકારક આભૂષણોથી સુંદર લાગતી સકામ રામાઓ તે
પ્રસંગે કેવળ ધવળ વસ્ત્રાદિથી નેત્રોને આનંદ આપતી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ધવળમંગળાદિથી
દ્રોતાઓની શ્રવણેન્દ્રિયને પણ આનંદ આપતી હતી. (૪૬)

મહોત્સવેષુ પ્રથિતેષુ તેષુ સમન્તતઃ સન્તતમદ્ભૂતેષુ ।

સોત્કર્ષદર્શનં પુરાત્ પુરાણઃ શોકસ્તદાનીં નિરકાસિ સઘઃ ॥ ૪૭ ॥

આવી રીતે તે અદ્ભુત મહોત્સવો બધારે આરે તરફ હાર્પના ઉત્કર્ષથી પ્રસરી રહ્યા ત્યારે પુરાણ
બૂના શોકને તત્કાળ તે નગરમાંથી દેશવટે આપવામાં આવ્યો હતો. (૪૭)

મુદ્ધતંઘ્નેઽથ રમાસનાયયુગાદિનાથસ્ય પૃથુચ્ચેત્યે ।

અમણિઃ નન્દિર્ગુરુભિસ્તદાનોમુચ્યો સ્વ ગુચ્યો સ્વયશઃસમૃદ્ધિઃ ॥ ૪૮ ॥

મુદ્ધતંનો રિવસ આન્યો એટલે શોભાપમાન શ્રી આદિનાથના ઊંચા અને વિશાળ ચેત્યમાં ગુરુએ મોટી પૃથ્વીમાં યશસ્વી સમૃદ્ધિરૂપ નદી માંડી. (આ નદી એ ચતુર્થામ્ જિનસ્થાપના છે અને દીક્ષા અવસરે સમવસરણી રચના કરવામાં આવે છે તે એ છે. એની સમગ્ર સર્વ દિશા થાય છે.) (૪૮)

મહામહોષે પ્રસરત્પનલ્પે માઙ્ગલ્યજલ્પેઽશ્વિલયન્દિનાં ચ ।

શ્રોત્રાચકાનાં ઘરસૂરિમન્થં પ્રાદાન્મુદા શ્રોતપગચ્છનાથઃ ॥ ૪૯ ॥

ત્યારે મોટા મોટા મહોત્સવો થઈ રહ્યા હતા અને સર્વ પંદોએ માંગલ્ય ધ્વનિ કરતા હતા, તે વખતે શ્રી તપગન્ધના રાગીએ શ્રી મુનિશુંદર વાચકને લઈથી ઉત્તમ સુરિમન્થ આપ્યો. (૪૯)

સહ્વાધિપઃ શ્રીપુત્રદેવરાજઃ સદાચક્ષતૈરવદાતકીર્તિઃ ।

ઉત્કર્ષતો દાનજલં પ્રવર્ષન્ પ્રાચુદ્ધવનામો દદ્ધે તદાનોમ્ ॥ ૫૦ ॥

તે વખતે નિરંતર શુદ્ધ કાર્યો કરવાથી જે સંઘપતિ દેવરાજ શેઠની કીર્તિ ઉત્તમવળ થયેલી છે, તે શેઠ ઉત્કર્ષથી દાનરૂપ વરસાદને વરસાવતો ચોમાસાના મેઘ જેવો દેખાવા લાગ્યો. (૫૦)

માણિક્યરત્નૈઃ પ્રવરૈશ્ચ ચીરૈર્ચિમ્પૂર્ણન્યંકૃતદૂષણૈશ્ચ ।

પ્રચક્ષિરે તેન નરેન્દ્રકલ્પાઃ કલ્પાંહિવામેન વનોપકોઘાઃ ॥ ૫૧ ॥

કલ્પશૃંગ જેવા તે ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીએ ઉત્તમ માણિક્ય રત્નોથી અને નિર્દોષ આભૂષણોથી વાચકોના સમક્ષને રાગ જેવા બનાવી દીધા. (૫૧)

મુકાફલૈર્નિર્મલકાન્તિકાન્તાચિરત્નરત્નૈર્વિશદાક્ષતૈશ્ચ ।

વર્ષાપયામાસુરસીમકૂપાઃ સ્ત્રિયઃ શ્રિયઃ સચુતિર્મિર્ગુરુસ્તાન્ ॥ ૫૨ ॥

અત્યંત રૂપ-સૌંદર્યવાળી સ્ત્રીઓએ તેજવાળાં મુકાફલોથી, નિર્મળ કાંતિવાળી કાંતાને ચોમ્ રત્નોથી અને ઉત્તમવળ અક્ષતથી તે શુરુમહારાજને તે કાળે વધાવી લીધા. (૫૨)

ગર્જત્યૂર્જિતવર્ચત્યનિકરે દિક્ષુચક્રકુક્ષિમ્ભરિ-

ધ્વાને સદ્ગલધ્વનો ચ નિતરાં પ્રોત્સર્પતિ સ્ત્રીમુલાત્ ।

હૃદ્યતુમ્મરુજૈન્નગાયનગણૈર્વિસ્તાર્યમાણે સ સદ્-

ગીતે શ્રીગુરવો ચિનેયસહિતાઃ શ્રીધર્મશાલાં યયુઃ ॥ ૫૩ ॥

ઉચ્ચ અને ઉત્તમ વાગ્ગિત્રોનો સમૂહ ગાજી રહ્યો હતા, સ્ત્રીઓનાં મુખમાંથી દિશાસમૂહના અંતરને પૂરતો ધ્વજમંગલનો ધ્વનિ અવિરિજ્ઞ પ્રસરતો હતો અને હ્રદ તથા તુંબરુ નામના ગંધર્વોને છતાં તેવા ગાયક (ગાનારાઓ) ના સમૂહો ઉત્તમ ગાયનને ગાઈને વિસ્તારતા હતા—એ વખતે શ્રી શુરુમહારાજ પોતાના શિષ્યોને સાથે લઈ ને ધર્મશાળામાં પધાર્યા. (૫૩)

પ્રાજ્ઞત્પેશલસણિકા મૃદુલસન્નર્મપ્રતિષ્ઠાનિકા,

શ્રીસળ્હોઽન્વલપટ્ટમુખ્યસિચયૈશ્ચન્નત્રમાસજ્ઞયૈઃ ।

રમ્યશ્રીયુત્તસોમસુન્દરમહાસૂરીશ્વરાણાં વ્યધાત્,

પૂજાં શ્રોશ્રિતદેવરાજમહિમા શ્રીદેવરાજસ્તદા ॥ ૫૪ ॥

સ્ફુરણુપમાન કાંતિવાળાં, કોમળ અને ઉત્તમવળ કપડાં વગેરે વસ્ત્રોથી તે દેવરાજ શેઠ કે જે લક્ષ્મીને લીધે દેવરાજ (કે) ના મહિમાનો આશ્રય કરતો હતો, તેણે દૂર સુધી સંલગાય તેવાં મધુર ગાયનો

આવતાં હતાં ત્યારે શ્રીયુત શોભણદેવગીરની પાસે જઈને પાંચસપદવી, સુરિપદવીના અંગેના અર્થો આપી ને પાંચસપદવીના અર્થો આપી આવે છે.) (૫૪)

પક્વાનૈવિવિધૈઃ સ ધીરમુત્તઃ મહામહોત્તમ
દાલિસ્ફાતિતતઃ સસોરમમૃતૈર્મૌલામૃતૈર્મૌલમિતઃ ।
શ્રીસદ્ગુણ સકલં કલકુલમિતશ્રીજેમયામાસ નવ
પૂજાં ચોરચયૈર્વધાચ મળનાનીર્મઃ પ્રતીતૈર્મુળૈઃ ॥ ૫૩ ॥

ધીર પુરોમાં મુકટ સમાન અને નિઃકલક કલમીતમા તે બેચેન વિવિધ પ્રકારનાં પદ્માનોથી, પુષ્કળ દાળની સાથે ઉત્તમ ગંધવાળા દૂર (ધાન્ય)ના સમઘડી અને સર્વોચ્ચ તીર્થી ભરપૂર એવા અપરિમિત શેષરૂપ અમૃતથી આખા શ્રીસંધને જમાડતો અને મુખેથી પ્રગમ્ય એવા અપરિમિત શ્રી- (વસ્ત્રો)થી તેની પૂજા કરી. (૫૫)

શ્રીમાન્ સુરિપદે પદેઽથ યશસાં કારાપિતે શ્રીમુરો-
રાદેશાન્મુનિસુન્દરવ્રતિવરશ્રીસુરિણા સંયુતઃ ।
યુક્તઃ પશ્ચાત્તીમિતૈશ્ચ શકદૈર્યદ્વદૈર્ઘ્યપસા,
સહ્યેનાપ્યનઘેન તર્ણમચલત્ શ્રીતીર્થયાત્રાં પ્રતિ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીમાન શ્રેષ્ઠી યશના સ્થાનરૂપ સુરિપદે તેમને સ્થાપન કરાવ્યા પછી શ્રી ગુરુની આજ્ઞાથી વ્રતધારીઓમાં ઉત્તમ એવા તે શ્રી મુનિસુન્દરસુરિની સાથે પાંચશે ગાડાંઓ અને ઘણા સુભટા હાઈ મોટા નિર્ધાર સંઘ કાઢી તત્કાળ તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા. (૫૬)

મેર્યાદુર્જિતહૃદયવાચનિર્દેશ્યોમાહુણં ગર્જયન્,
રક્તતુલ્લુરક્તમકમસુરાઘાતૈઃ ક્ષિતિ કમ્પયન્ ।
ચશ્ચઘ્નૈર્સુવર્ણદળકલશૈર્દેવાલયૈરુચતૈઃ,
શોભાં વિશ્વદવધ્રશુભ્રયશલા શુક્લં સ્વજન્ ક્ષમાતલમ્ ॥ ૫૭ ॥
શ્રીશત્રુજયપર્વતેઽપિ ચ ગિરૌ શ્રીરવતે દૈવતં,
શ્રીનામેયજિનં નિરસ્તવૃજિનં નેમીશ્વરં ભાસ્વરમ્ ।
નત્વા તત્ર મહોત્વાગ્નવનવાન્ કૃત્વા ચ દત્વા ઘનં,
ભૂત્વા સહૃપતિઃ કૃતી નિજગૃહં ચાગાત્સસહોઽનઘઃ ॥ ૫૮ ॥

ભેરી વગેરે ઉગ્ર અને ગનોહર વાજિત્રોના શબ્દોથી આકાશને ગમ્મવતા, ચપળ રીતે ચાકતા હોંચા અમ્બોના ચરણની ખરીઓના આઘાતથી પૃથ્વીને કંપાવતા, સુંદર વર્ણવાળા સુવર્ણના દંડ અને કળશ યુક્ત હોંચાં વિનાશયોથી શોભાને ધારણ કરતા અને પોતાના અતિ ઉચ્ચત્વળ યશથી પૃથ્વીને ઉન્નત્વળ કરતા તે દેવરાજ શેક શ્રી શત્રુઘ્નગિરિ ઉપર રહેલા, પાપને દૂર કરનારા અને પ્રકાશમાન શ્રી મહાનંદેવ પ્રભુને અને દેવનાયક (ગિરનાર) પર રહેલા તેવા જ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુને નમી, ત્યાં આગળ નવા નવા અનેક પ્રકારના ઉત્સવો કરી, પુષ્કળ ધનનું દાન આપી અને ખરેખરા સંઘપતિ થઈ આખા નિર્ધાર સંઘને સાથે હાઈ પોતાને થેર પાછા આવ્યા. (૫૭-૫૮)

શ્રીમચ્છેન્દ્રગિરા સુધારસકિરા શિશ્યોત્કરૈઃ સંયુતા,
ગર્વાલવૈકુવાદિસિન્ધુરઘટાવિત્રાસપશ્ચાનનાઃ ।

“ સમ્પૂર્ણદૃષ્ટિવાળા દેવસમૂહ સહિત એવા હે શાંતિજિનયન્ત્ર ! શ્રી સંઘનું રક્ષણ કરે! અને મારું પણ કરે! એ શાંતિનાથ મહારાજની મુનિઓમાં મુંદર જુતકેવડીઓએ અને આચાર્યોએ સ્તુતિ કરી છે.”
 વેદાન સ્તોત્રકર્તાએ પોતાનું નામ પણ ગણિત રીતે સૂચવી દીધું છે.
 એ જ સ્તોત્રનો ચોક્કો શ્લોક, જે શ્લેષક હોય એમ માનવામાં આવે છે, તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

તવગચ્છગયણદિણયરજ્જમવરસિરિસોમસુંદરગુરુણં ।
 સુપસાયલદ્વગણદરચિજ્ઞાસિદ્ધિ મળદ્ સીસો ॥

“ તપગચ્છગ ગગનમાં સૂર્ય સમાન યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદરચરુના મુખસાદે પ્રાપ્ત થયેલી ગણધર સદિને પામેલા શિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ લખે છે.”

આ હેતુ શ્લોકનો પાઠ બહુ કરવામાં આવતો નથી. મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે તોત્ર બનાવી વ્યાધિનો નાશ કર્યો તેવા જ બનાવ શ્રી માનદેવસૂરિના વખતમાં પણ બન્યા હતા અને લઘુશાંતિ બનાવી ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો. શ્રી માનનું ગાથાર્થ તે લક્ષતામરના કર્તા છે અને તેમણે આ ઉચ્ચાર સાથે બંધ વગેરે તોડ્યા હતા એમ કહેવાય છે. આવા ચમત્કાર કરનારા પૂર્વાચાર્યોને મુનિસુંદરસૂરિએ ફરી યાદ દેવાન્યા હતા એટલે આ મહાત્માને જોઈને તેઓ પણ સાંભરતા હતા. બ, આ સૂરિમહારાજ તેઓની જેવા હતા, એવો શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂરિમહારાજના સમય પછી સવા સો વર્ષ પછી પાટો શ્રી હીરવિજયસૂરિ થયા. તેઓએ ૧૨ બ્રાહ્મણને જૈનધર્મ સમજાવ્યો હતો અને તીર્થ સંગ્રંધી અનેક હક્કો મેળવ્યા હતા. આ ભૂખના જીવનકાળનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી હીરસૌરાષ્ટ્ર નામના મહાકાવ્યના કર્તા પૂર્વાચાર્યોના સંગ્રંધમાં લખે છે. તેઓ પણ મુનિસુંદરસૂરિના નજીકના સમયમાં થયા છે, તેથી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિ માટે હે છે તે પણ બહુવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે :

પટ્ટધિયાસ્ય મુનિસુંદરસૂરિશકે, સંપ્રાપ્તયા કુચલયપ્રતિવોદક્ષે ।

કાન્ત્યેય પદ્મસુદ્ધદઃ શરદિન્દુવિમ્બે, પ્રીતિઃ પરા વ્યરચિ લોચનયોર્જનાનામ્ ॥

એ જ ગ્રંથની ટીકા અનુસાર જરા વિસ્તારથી અર્થ લખવાથી આનો ભાવ સ્પષ્ટ સમજાશે. આમાં કહે છે કે “ આ (સોમસુંદરસૂરિ)ની પદ્મદમ્બી ઉપર મુનિસુંદર નામના સૂરિશક (મોટા આચાર્ય), ૧ કુવલય (પૃથ્વીરૂપી વલ્લભ-પક્ષે રાત્રિવિકાસી કમળ)ને બંધત કરવામાં ચતુર શરદ ઋતુના ચંદ્ર હતા, તેઓ સૂર્યની કાન્તિથી લોકોની દૃષ્ટિને બહુ આનંદ ઉપજાવતા હતા.”

આ શ્લોકમાં કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, લોકોને બોધિત્રીજ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ પ્રમુખનું દાન આ વડે કરીને તેઓનો વિકાસ કરવામાં આ સૂરિમહારાજ ચતુર-દક્ષ હતા.

યોગિનોજનિતમાયુપલ્લવો, યેન શાન્તિકરસંસ્તવાદિહ ।

વર્ષણાદિવ તપર્ણતસ્યો નીરવાહનિવહેન જશ્નિરે ॥

“ શિવપુર નામના નગરમાં બંધારીએ ઉત્પન્ન કરેલ મહામારી (મરકી)નો ભયંકર ઉપદ્રવ આલ્યો ! તે મહાત્માએ સંતિકર સંતિજિનમ્ વગેરે શબ્દોવાળા શાન્તિકર સ્તોત્રથી, જેમ મેઘનો સમુદ્ર (ઉનાળા) કાળના તડકાને વરસાદથી હાંકી કાઢે તે પ્રમાણે, દૂર કર્યો—મારી હડાવ્યો.” આ શ્લોક ૧૧ એટલું વિશેષ માલૂમ પડે છે કે શાંતિકર સ્તોત્ર શિવપુર નગરમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. (અગાઉ જાપતનનું નામ આવ્યું છે તેથી શિવપુર નામ જુદું જણાય છે.) અથવા એકગામનાં બે જુદાં જુદાં

“ સમ્યગ્દષ્ટિયાળા દેવસમૂહ સદિન એવા હે શાંતિજિન્યદ્ર ! શ્રી સંઘનું રક્ષણ કરે અને મારું પણ રક્ષ કરે ! એ શાંતિનાથ મહારાજની મુનિઓમાં મુંદર દ્યુતકેવલીઓએ અને આચાર્યોએ સ્તુતિ કરી છે. ”
 ય વિદાન સ્તોત્રકર્તાએ પોતાનું નામ પણ ગણિત રીતે સૂચવી દીધું છે.

એ જ સ્તોત્રને ચોદસો શ્લોક, જે હોષ્ટક હોય એમ માનવામાં આવે છે, તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

તવગચ્છગચળદિગચરજુગચરસિરિસોમસુંદરગુરુણં ।

સુપસાયલદ્વગણદરવિજ્ઞાસિદ્ધિ મળદ્ સીસો ॥

“ તપમન્દ્રોપ ગગનમાં સૂર્ય સમાન યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદરચુરના સુપ્રસાદે પ્રાપ્ત થયેલી ગણધર ગ્રાસિદ્ધિને પામેલા શિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ લખે છે. ”

આ હેતુના શ્લોકનો પાઠ અનુધા કરવામાં આવતો નથી. મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે જ સ્તોત્ર બનાવી વ્યાધિનો નાશ કર્યો તેવો જ બનાવ શ્રી માનદેવસૂરિના વખતમાં પણ બન્યો હતો અને મળે લઘુશાંતિ બનાવી ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો. શ્રી માનનુગાચાર્ય તે ભક્તામરના કર્તા છે અને તેમણે શ્લોકોના ઉચ્ચાર સાથે બંધ વગેરે તોળા હતા એમ કહેવાય છે. આવા ચમત્કાર કરનારા પૂર્વાચાર્યોને જ મુનિસુંદરસૂરિએ કરી યાદ દેવાન્યા હતા એટલે આ મહાત્માને જોઈને તેઓ પણ સાંભરતા હતા. તત્કાલ, આ સૂરિમહારાજ તેઓની જેવા હતા, એવો શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂરિમહારાજના સમય પછી સવા સો વર્ષ પછી પાટો શ્રી હોરવિજયસૂરિ થયા. તેઓએ મકર જાદુશાહને જૈનધર્મ સમજાવ્યો હતો અને તીર્થ સંબંધી અનેક હક્કો મેળવ્યા હતા. આ પ્રાચાર્યના જીવનકાળનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી હોરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્યના કર્તા પૂર્વાચાર્યોના સંબંધમાં ખબર લખે છે. તેઓ પણ મુનિસુંદરસૂરિના નજીકના સમયમાં થયા છે, તેથી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિ માટે જ કહે છે તે પણ જાણવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે :

પટ્ટશ્રિયાસ્ય મુનિસુંદરસૂરિશકે, સંપ્રાપ્તયા કુચલયપ્રતિયોગદક્ષે ।

કાન્ત્યેવ ગમ્મસુદ્ધદઃ શરદિન્દુચિમ્બે, પ્રોત્તિઃ પરા વ્યરચિ લોચનયોર્જનાનામ્ ॥

એ જ ગ્રંથની દીક્ષા અનુસાર જરા વિસ્તારથી અર્થ લખવાથી આવેલા લાવ રપટ સમજાશે. આ શ્લોકમાં કહે છે કે “ આ (સોમસુંદરસૂરિ)ની પદ્મકમી ઉપર મુનિસુંદર નામના સૂરિશક (મોટા આચાર્ય), જેઓ કુવક્ત્ર (પૃથ્વીરૂપી વક્ત્ર-પક્ષે રાત્રિવિકાસી કમળ)ને વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુર શરદ નક્તુના ચંદ્ર જેવા હતા, તેઓ સૂર્યની કાન્તિથી લોકોની દષ્ટિને બહુ આનંદ ઉપજાવતા હતા. ”

આ શ્લોકમાં કહેવાતો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, લોકોને બોધિબીજ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ પ્રમુખનું દાન આપવા વડે કરીને તેઓનો વિકાસ કરવામાં આ સૂરિમહારાજ ચતુર-દક્ષ હતા.

યોગિનોજનિતમાયુપલ્લવો, યેન શાન્તિકરસંસ્તવાદિહ ।

વર્ષણાદિવ તપર્તુત્તમયો નીરવાહનિવહેન જહિરે ॥

“ શિવપુર નામના નગરમાં બ્યંતરીએ ઉત્પન્ન કરેલ મહામારી (મરકી)નો ભયંકર ઉપદ્રવ આવ્યો ત્યારે તે મહાત્માએ સંતિકરં સંતિજિનમ્ વગેરે શબ્દોવાળા શાન્તિકર સ્તોત્રથી, જેમ મેઘનો સમૂહ ગ્રીષ્મ (ઉનાળા) કાળના તરફને વરસાદથી હાંકી કાઢે તે પ્રમાણે, દૂર કર્યો—મારી હડાવ્યો. ” આ શ્લોક પરથી એટલું વિશેષ માલૂમ પડે છે કે શાંતિકર સ્તોત્ર શિવપુર નગરમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. (અગાઉ દેવકુળપત્તનનું નામ આવ્યું છે તેથી શિવપુર નામ જુદું જણાય છે.) અથવા એક ગામનાં બે જુદાં જુદાં નામ હોય એમ સંભવે છે.

વાલ્યેડપિ રદ્મોન્સરસોજવ્નુગિવાન્નાનાનિ વદન્સહસ્રમ્ ।

અપ્રોત્તરં વર્તુલિકાનિનાદશતં સ્મ વેવેક્તિ ધ્રિયાં નિધિર્ઘઃ ॥

“જેમ નાનો સૂર્ય હોય તોપણ એક હજાર કિરણો ધારણ કરે છે, તેમ આ સૂરિ નાના હતા ત્યારે પણ એક હજાર અવધાન કરી શકતા હતા અને તે શુદ્ધિના ભંડાર આચાર્યમહારાજ એક સો તે આ જ્ઞાતના વાટકાનો નાદ પારખી શકતા હતા.” આ સંબંધમાં ટીકાકાર એક કથાનક કહે છે : એક વખત પાટણ શહેરમાં દૂર દેશથી વાદીઓ આવ્યા. તેઓ પત્રાવગ્ગન વગેરે પણ કરતા હતા. રાજસભામાં વાદવિવાદ છ માસ સુધી ચાલ્યો અને છેવટે પોતાનું અદ્ભુત ચાતુર્ય બતાવવા સાથે મુનિમુંદરને એકઠો આઠ વાટકાઓના જુદા જુદા અવાજ ગમે તે અનુક્રમે પૂછવામાં આવનાં કહી બતાવી શુદ્ધિગ્રા પ્રગટ કરી સર્વ વાદીઓને પરાસ્ત કર્યાં.

અલમ્બિ યામ્યાં દિશિ યેન કાલીસરસ્વતીદં વિરુદં લુપ્તેભ્યઃ ।

રવેરુદીચ્યામિવ તત્ર તેજોડતિરિચ્યતે યત્પુનરત્ર ચિત્રમ્ ॥

દક્ષિણ દેશના પંડિતો તરફથી તેઓથીને ‘કાલી સરસ્વતી’નું ગિરુદ પ્રાપ્ત થયું હતું. સૂર્ય તેજ તો ઉત્તર દિશામાં વૃદ્ધિ પામતું હોય છે, પણ આમનો પ્રતાપ તો દક્ષિણમાં પણ વિસ્તરતો હતો, એ મહાઆશ્ચર્યનું કારણ થયું છે.

આ પ્રભાણે તેઓની નજીકના સમયના વિક્ષાનો તેઓ માટે શ્રેષ્ઠ મત ધરાવતા હતા. તેઓની શક્તિ બહુ અદ્ભુત હતી તે તો તેઓના ગ્રંથો પરથી પણ જણાય છે. તેઓએ જે જે વિષયો લીધા છે તે સંબંધમાં ટાઈ પણ જ્ઞાતના ક્ષેત્ર કે ભય વગર હિંમતથી અને સત્યતાથી તેઓ બોલ્યા છે. તેઓનું આત્મિક ગ્રામ યતિશિક્ષા અધિકાર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. આવી ગામતમાં આવા આદર્શ શાસ્ત્રોમાં પોતાના જ વર્ગને શિક્ષા આપવી એ મન પર અસાધારણ કાબૂ અને માનસિક ધૈર્ય વગર બનતું નથી. એ અધિકારનો દરેદરેક શ્લોક સૂરિમહારાજની આત્મવિભૂતિ બતાવવા માટે પૂરતો છે.

આ મહાત્મા આચાર્ય સંવત ૧૫૦૩ કાર્તિક સુદ એકમે કાળ કર્યો. તેઓની પછી મૂળ પાટણથી દન્ડાપરચરિ આવ્યા.

... એમને

દીઠ વેચાણ કે તેમ વાંચના માટે નિર્માણ કર્યા હશે એમ જણાય છે. આ મંચ પૈકી પ્રથમના બે વિભાગો વચ્ચે નથી. બીજા વિભાગ કર્ણાવલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે પણ મંચ માં જગદસ પાસાળ્યા તરફથી હાથકર્મને બદલે પડ્યો છે. તેને અંતે તેઓથી લખે છે કે—

હિતપ્રીતુવપ્રધાનાતારથીમલસાગચ્છાધિરાતદ્વદ્વજ્જનાયકવૃજ્યાસાપવપ્રમાતપરમમુકધી-
રિતુન્દરચુરિગતરાધિમહિમાડળવાનુભામિન્ધ્યાંતરહિનેયધોમુનિતુન્દરગણિદ્વગદિમવદ્વતીજધી-
મુલકમાવનવમદ્વદ્વમશાયી ધોમદાવવાંધિગાઝધોવમુંપળાવર્વિણતિવિદગતરક્ષિણ્યાંતૃતીયે ધી-
મુલવર્ણનસોતમિ મુર્ધાવલોનામિજ મદાદદેડનમિદવક્તનળના વકવશિઃ તરજ્ઞાઃ ॥

આ મુર્ધાવલી મંચના ૧૫ ૪૨૬ એકાદા છે અને ઐતિહાસિક મંચ તરીકે તે જદુ જ ઉપયોગી મંચ છે. આ મંચ તેઓએ મંચ ૧૪૧૬માં પૂર્ણ કર્યો એમ એ જ મંચના ઇશ ૪૨૭ પરથી જણાય છે. આ તે જ કાચ હતી કે જે સાલમાં તેઓએ વગરકામ મળ્યું હતું. આ મંચમાં તેઓ પોતાની જાતને કબ્બી તરીકે એકત્યાય છે. તેઓ એ જ મંચના ૪૨૪માં મોઢામાં પોતાની જાતને ઉપાધ્યાય તરીકે એકત્યાય છે અને અંતે કબ્બી લખે છે તેને કારણે કબ્બી ઉપાધ્યાય પરથી મોઢું મેળાવું મે.ઈ. ૨૦૬. આથી મે.ઈ. ૧૫૫ પ્રકારનો વિદેશ આવતો નથી. કબ્બી અને વાચકપર એકાધ્યાયક દર્શો એ અનુભાવ પ્રથમાવળિયા ઉપાધ્યાયનામાં લખ્યું હતું તે અવગતરિક છે કારણ કે સંપ્રદાય પ્રમાણે તે અને અપદ્વ દીતે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ છે. ઐતિહાસિકરમિ મદાદાજ આ વખતે અપદ્વ ઉપર લખા. છતાં શ્રી મુનિતુન્દર મદાદાજ ધીરવરદરમિ માટે રાત્રિ બાનના દર્શોમાં લખવા ઉપરના પોતાની જાતને તેના વિગે (ધિય) તરીકે લખાયે છે. તેથી આ ઉપાધ્યાયનામાં ઉપર અનુભવ તેમ, મુનિતુન્દર મદાદાજના દીક્ષાધર દેવમંદરરમિ મે.ઈ. ૨૦૬ અનુભાવ કરવા તરફ દે.ઈ. ૪૨૪ છે. આ મુર્ધાવલી મંચમાં તેઓનો જાણ પરનો કાચ જદુ ઉત્તમ પ્રકારનો એકલમાં આવે છે અને હાથે ૧૫૫ વારંવાર જણાવના જાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ મંચ જદુ ઉપયોગી છે અને વિજયની પંચમી તરીકેના નવમંચનું અને દેવ સમાચનું મે.ઈ. ૧૫૫૨નું તે વિગે પર સારા પ્રકાર પાડે છે. જે આપણે આમજ ઉપર નિર્મિત.

૨. ઉપદેશરનાકર—આ મંચ કઈ સાલમાં બનાવવામાં આવ્યો તે માલુમ પડતું નથી. આ મંચના ઉપદેશનું નવજાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ઉપદેશ આપવાનો વિધિ, ઉપદેશને મદન કરવાને યોગ્ય તથા અયોગ્ય પદ્ધતિનાં લક્ષણ, મોદિન ચિતરણિયાથા પુલનાં લક્ષણ, દેવસાક પુલનાં ધર્મ સાધી સરના નથી, દેવસાક પાળી સરના નથી તેનું સ્વરૂપ, ધર્મોપદેશની રૂઢિથી યનાં રૂઢો, ઉપદેશને અયોગ્ય પુરંદાની સર્મ, જલો વગેરે સાથે રાષ્ટ્રીનિક યોગ્યતા, ઉપદેશ આપનાર યોગ્ય-અયોગ્ય શરૂનું સ્વરૂપ, શરૂ અને સાયક બન્નેની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના વિષયો પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ મંચની યોગ્યતા જદુ ઉત્તમ છે અને તેમાં પાડેલા તરંગો આજના સંતિ આપે છે. અધ્યાત્મ-કુલ્પદુમ મંચની જાણ કરતાં આ મંચની જાણ તદ્દ જુદા પ્રકારની છે. એમાં દરેક વિગે પર જદુ દૃષ્ટિ મુક્યાં છે અને ઉપદેશની એકની એક દર્શકત અનેક આકારમાં કદી છે. શ્રોતા અને વક્તા બન્નેએ આ મંચ જનન કરીને વાંચવા જેવો છે. અધ્યાત્મકકુલ્પદુમ ત્યાંદે ગંજીર બાપમાં અને ઉચ્ચ પતિમાં લખાયેલો છે ત્યારે આ મંચ આકરકરિક બાપમાં અને અવદાલ રૂઢિથી લખાયેલો છે. ધર્મ અને તેના અધિકારી કાચ કે—જે આ પ્રકારમાં જદુ વિસ્તારથી બનાવ્યું છે. જદુ ઉપયોગી વિષયોનો અવ સમાવેશ થાય છે. આ મંચ પર વિસ્તારથી દીક્ષા ૧૫૫ મુનિમંદરરમિ મદાદાજે પોતે જ રચી છે. આ મંચનો અધ્યાત્મનો જામ શ્રી જૈન વિદ્યાપ્રસારક ધર્મ તરફથી હાથકર્મ છે.

૩. અધ્યાત્મકકુલ્પદુમ—આ મંચ અરિમદાસને કઈ સાલમાં બનાવ્યો તે કદી સજાતું નથી, પણ

આવી રીતે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજને અનેક ગ્રંથો ગનાવ્યા છે તેમાંથી ઉપર લખ્યા તે લખ્ય છે. એ ગ્રંથો પણ આ વિદ્વાન આચાર્યની મદત્તા અને અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતા છે. આ સૂરિમહારાજના સંબંધમાં અહીંતહીંથી આટલી હદીકત મેળવી શકાણી છે. એકંદરે ઐતિહાસિક ગ્રંથોની ગેરહાજરીને લીધે આવી અગત્યની યાગતમાં સાધારણ અને આભુગાભુની હદીકત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; છતાં એક ગ્રંથકર્તા માટે આટલી પણ હદીકત પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જૈન ઇતિહાસકારોને માટે માનપ્રદ છે.

સમાજસ્વરૂપ—હવે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના વખતમાં જૈન સમાજનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હતું એ હદીકત જાણવામાં આવે તો ગ્રંથ સમજવામાં બહુ ઉપયોગી થાય; કારણ કે ગ્રંથો હમેશાં આજુ બનાનાની હવાવાળા હોય છે. આ સંબંધમાં સીધા પુરાવો ગ્રંથમાંથી મળી શકે તેમ નથી. પણ સૂરિમહારાજે આ અધ્યાત્મકદૃષ્ટિમુખ ગ્રંથના જે વિભાગો પાડ્યા છે તે પરથી કેટલુંક અજવાળું પડે છે. આધ્યાત્મિક જીવન સંબંધમાં લોકોની સ્થિતિ બહુ મંદ પડી ગઈ હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે જો એ વિષય પર લોકોની રુચિ તદ્દન ઊડી ગઈ હોય તો તે વિષયનો ઉપદેશ બહુ થાય નહિ, છતાં એટલું તો જણાય છે કે આધ્યાત્મિક વિષય તરફ લોકોની બહુ રુચિ નહિ હોય. કમનસીબે આ સંબંધે સાક્ષી આપે તેવા પંદરમા સૈદ્ધાંત બીજા ગ્રંથો નથી, તેથી આ સંબંધમાં વિશેષ કહી શકાતું નથી, પણ યતિશિક્ષા અધિકાર જે શબ્દોમાં લખાયો છે તે બતાવે છે કે આધ્યાત્મિક જીવન બહુ ઉચ્ચતર સ્થિતિ તો ભોગવતું નહિ જ હોય. આભુગાભુની હદીકત પણ આ યાગતમાં સાક્ષી આપે છે. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આ સમયમાં બહુ જ અસ્થવસ્થિત હતી. તદ્વચન વંશનું રાજ્ય ચાલતું હતું, થોડા વખત પહેલાં જ અક્ષા-હરીન ખૂની જેવા ખીલજી વંશના પાદશાહોએ કાળો ફેર વર્તાવ્યો હતો અને લોકોના જનમાલની સલામતી બિલકુલ નહોતી. રાજ્યકાન્તિ પણ વારંવાર થયા કરતી હતી અને મહમુદ ગાંડા જેવા રાજાઓ રાજ્ય પર આવી ગયા હતા અને રાજધાની ફેરવી ગયા હતા.

સાધુસ્થિતિ—આવા રાજ્યકાન્તિના સમયમાં જૈન કામના સંબંધમાં અને મુનિ મહારાજઓના સંબંધમાં શી સ્થિતિ હતી તે પણ અત્ર જાણવા લાયક છે. ગમ્મના ભેદો અગિયારમા અને બારમા સૈદ્ધાંતમાં શરૂ થયા તે આ વખતમાં પૂર્ણ જોશમાં પ્રસરતા હતા એમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી જણાય છે. છઠ્ઠા સર્ગના બીજા શ્લોકમાં કહે છે કે “વિશ્વપ્રસિદ્ધ એવા તે સૂરિષ્પ સૂર્ય (સોમસુંદરસૂરિ) ન્યારે આકાશમાં વૃદ્ધિ પામ્યો ત્યારે તારાઓની પેઠે વિગ્રહ કરનારા બીજા સૂરીશ્વરોનું તેજ આશ્ચર્ય સાથે અદસ્ય થઈ ગયું.” ખુદ તપગમ્મનું બંધારણ બહુ ઉત્તમ હતું, એમ માનવામાં અનેક કારણો છે; અને તેની સાબીતિઓ બહુ મળે છે, જે પર નીચે વિવેચન થશે. ગ્રંથકર્તાના તેમ જ લોકોના એ વખતમાં ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ અપૂર્વ હતો, એ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી અને અધ્યાત્મકદૃષ્ટિમુખના ગુરુશુદ્ધિ અધિકારથી જણાય છે. પ્રથમ ગ્રંથ વર્તમાન સ્થિતિ ચીતરે છે, ન્યારે બીજો ગ્રંથ ભાવના-ideal ચીતરે છે અને ભાવના હમેશા વ્યવહાર હદની અંદર રહીને જ બાંધી શકાય છે. તપગમ્મની મૂળ પાટમાં આગળ ઉપર જે સડો પેઠો તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના વખતમાં નહોતો એમ માની શકાય છે, કારણ કે અપૂર્વ ત્યાગ-વૈરાગ્ય વગર અધ્યાત્મકદૃષ્ટિમુખની લાખા હૃદયમાંથી નીકળવી અસંભવિત છે. આ સ્થિતિ શ્રી હીરવિજયસૂરિ સુધી જળવાઈ રહી હતી એમ અનુમાન થાય છે. શ્રી સત્યવિજય પંચાસને ક્રિષ્ણહિદાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે બહુ બગાડો અને ગડબગાડ થયા પછી જ હોવું જોઈએ, એમ તો ઇતિહાસથી પણ જણાય છે, પણ લોકસત્કાર વગેરે બાહ્યાચારો માટે સૂરીશ્વરે યતિશિક્ષા અધિકારમાં જે વિસ્તારથી વિચારો જણાવ્યા

કાવ્ય વાંચતાં વારંવાર જનુાય છે. આથી શ્રાવકોના સંબંધમાં પોતાના અમુક શ્રાવક એમ બહુ ઓછું રહેતું હશે એમ પણ જનુાય છે. આચાર્યની અમુક ગામમાં પાટ (ગુપ્ત સ્થાન-હુંકવોટસ) હોય અને તેની નજીકમાં જ આચાર્ય રહે એવી યોજના જનુાતી નથી. શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની યાત્રાનો મહિમા તે કાળમાં જન્મા-આવવાનાં સાધનો બહુ અસ્પ, મોંધાં તથા જ્વેષમવાળાં હોવા છતાં બહુ હતો એમ પણ વખત બહુ આડબરથી નીકળેલા સંધના વર્ણન પરથી જનુાય છે. અનારનવાર જેન કોમને રા.ય-કર્તાઓ તરફથી મદદ મળતી હતી એમ ગુણરાજ શેકને અહમદશાહ પાદશાહે તેના સંધના સંબંધમાં કરી આપેલી સગવડ ઉપરથી અનુમાન થાય છે. (સર્ગ આઠ, સ્તોક ત્રીસ.)

ખારિક અવલોકના—જેમ જેમ વધારે બારીકથી વિચાર કરીને તે સમયના ગ્રંથોને વાંચવામાં આવે, તેમ તેમ તે વખતના જેન સમાજનું ગંધારણ સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે. ઐતિહાસિક પર્ણસોચનાથી બહુ જાણ થાય છે. અસારે ગચ્છતા બેદો, સાધુવર્ગનો પરસ્પરનો અસંતોષવાળો સંબંધ અને શ્રાવકો તરફથી તે સંબંધમાં આપવામાં આવતું ઉત્તેજન અત્યંત ખેદાર્પક છે. શ્રીમુનિસુદરસુરિ જેવા અસાધારણ વિચારવળ ધરાવનારા એકાદ બે મહાત્માની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે. તે સમય તો ધર્મસાધના અને શાસનઅભિવૃદ્ધિ માટે બહુ પ્રતિકૂળ હતો; અસારે તો યોગ્ય રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવે અને તેના પર યોગ્ય અંકુશ રહે તો થોડા વખતમાં શાસનના ડંકા વાગે એવું છે. બાકી, ચાલુ સ્થિતિથી ઘણીવાર ઉમંગવાળા ઉત્સાહી પ્રાણીઓ પણ પાછા હટી જાય છે. લેખ લખનારા અવ્યવસ્થિત રીતે મનમાં આવે તેમ લખે છે, બોલનારા મનમાં આવે તેમ બોલે છે અને વર્તન સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચલાવાય છે. કોઈ પૂછનાર નથી. શાસનની વાસ્તવિક લાગણી કોઈને રહી નથી અને કોઈમાં હોય તો બહુધા અજ્ઞાનીઓનું જેર હોવાથી પ્રમાસ નકામો જાય છે. અનારનવાર શાસનની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસો થાય છે, પણ સંપ તેમ જ પૂરતી સમજને અભાવે એકબીજાનાં કાર્યોની અસર ઓછી થાય છે.

ઉપદેશકોની સ્થિતિ—ઉપદેશ આપનાર વર્ગની સ્થિતિ તે વખતમાં બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી અને તે માનસિક તેમ જ નૈતિક વિષયમાં અવહાર રૂપમાં મુકાયેલી હતી. ઉપદેશકવર્ગ આખી પ્રજા પર અનુભવ જેવી અસર કરી શકે છે. શાસનની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર આ વર્ગ ઉપર જ રહે છે. ગચ્છાધિપતિઓ દેશ-કાળના સંપૂર્ણ બાણકાર હતા, અને નવીન સંયોગો ઊભા થતાં શાસ્ત્રમર્પદામાં રહીને યોગ્ય ફેરફારો દાખલ કરવામાં ધર્મના ફરમાનનું વાસ્તવિકપણું સમજતા હતા; હાલની જેમ નિર્નાયક મંડળ નહોતું. તે વખતની સાધુની સંખ્યા બહુ મોટી હતી, તેમ જ તેમાં યોગ્ય જીવે પણ વિશેષ હતા, તેથી શ્રીસોમસુદરસુરિએ પોતાની હયાતીમાં પાંચ મહાત્માઓને સુરિપદવી આપી હતી; પણ તે સર્વ એક ગચ્છપતિની આજ્ઞામાં જ વર્તનારા હતા. આવા વિષમ કાળમાં ધર્મ જળવાઈ રહ્યો તે આવા મહાત્માઓની વિશાળ દીર્ઘદષ્ટિને જ આભારી છે; નહિ તો તે સમય પહેલાં અને પછી એકંદર આરસે વરસ હિંદુસ્તાન માટે એવાં વિપરીત ગયાં છે કે ધર્મ શબ્દનો મૂળથી નાશ થઈ જાય. તે વખતમાં શ્રાવકવર્ગની સ્થિતિ પણ બહુ સારી હશે એમ સુરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા, જિનચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા અને સંઘયાત્રાના મહોત્સવો બતાવે છે. આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી ન હોય તો આવા અદ્ભુત મહોત્સવો થઈ શકે નહિ. એક એક શ્રાવક શાસનના પ્રભાવક જેવા થયા છે તે શ્રીમુનિસુદરસુરિ મહારાજે ગુર્વાલિમાં કરેલા હેમમંત્રી અને લક્ષ્મી પુત્ર નાથા શાહના વર્ણન પરથી જનુાય છે. આ શ્રાવકો લગભગ નિઃસંગ જેવા, સાવધ ક્રિયાના સંબંધમાં આરંભથી કરીને તે નહિ કરવાવાળા અને ગણને ટેકા આપનારા હતા. આવા શ્રાદ્ધવંશો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શાસન ટકી રહે એમાં કોઈ નવાઈ જેવું નથી. શાસનનું કાર્ય કરવામાં સ્વાર્થભોગ બહુ આપવો પડે છે અને વિરુદ્ધ ટીકાઓ સહન કરવી પડે છે; પરંતુ એ સર્વ આર્થિક ઉન્નતિના હેતુ અર્થે કામ

વિષયસંક્ષેપ

(શ્લોક તથા વિવેચનની વિસ્તારથી અનુક્રમણિકા)

ઉપોદ્ધાત—પીઠિકા—શાંતરસનું રસાધિરાજ્યત્વઃ તેમ હોવાનાં ત્રણ કારણો. મંગળ, વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી. આ ઉપદેશનું કારણ શું છે તેનો નિર્ણય. શાંતરસ ભાવનાનું ગાદાત્મ્ય. આ ગ્રંથમાં દહેવાના સોળ અધિકાર.

પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૦

પ્રથમ અધિકાર—સમતા—ભાવના નિરંતર ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ. અનાદિ અવ્યાસથી વિભાવ દશા ને પરવશપણું. ઇન્દ્રિયસુખ અને સમતાના સુખની સરખામણી. માન્યતાનાં મુખો અને યતિનાં મુખોની સરખામણી. ભર્તૃહરિના તે પર વિચારો. ક્ષણમાત્ર સમતાપૂર્વક મૈત્રી રાખવાથી થતો આનંદ. ખરેખરા યોગીનું સ્વરૂપ. શ્રી આનંદધનજીના તે પર વિચારો. સમતાનું પ્રથમ અંગ—ચાર ભાવના : મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ, વિવેચન અને તે પર અન્ય વિદ્વાનોના વિચારની અવતરણા. સમતાનું બીજું અંગ—ઇન્દ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ રાખવો. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ત્રીજું અંગ—આત્મસ્વરૂપની વિચારણા. આ વિષયમાં જીવની બેદરકારી. પારકાના મુણસ્તવનથી અને પોતાની નિંદાથી રાજ થાય તે જ્ઞાની. કૃષ્ણનું તે પર દર્શાવેલું. વસ્તુતઃ પોતાના કાણુ છે અને પારકા કાણુ છે તેને શોધી કાઢવાની જરૂરિયાત. વસ્તુ ગ્રહણ કરવા પહેલાં તેનો અને પોતાનો કેવો, કેટલો અને કયારનો સંબંધ છે તે વિચારવાની આવશ્યકતા. મારા-તારાનો વિભાગ રાગદ્વેષકૃત છે, જે બંને તારા દુઃખન છે. આ વિભાગનું અપ્રમાણપણું. આત્મા અને પુરુષગણના સંબંધ પર લોકપ્રકાશ ગ્રંથ. માતૃપિતાનો સંબંધ, તે પર દર્શાવેલો અને ઉપદેશમાળાનું વિવેચન. બહુ અસ્થ પ્રાણીઓ સમતાનું સ્વરૂપ જાણે છે. સમતાનું ચોથું અંગ—સ્વાર્થસાધનમાં રક્ત રહેવું. આને માટે પોતાનો સ્વાર્થ ઝોળાપવો. સ્વાર્થપરાયણ દુનિયા, તેનાથી ભિન્ન તારો સ્વાર્થ. પૌદ્ગલિક પદાર્થો સાથેનો સંબંધ અસ્થિર છે. વાસ્તવિક આનંદ કયાં છે તેની શોધ. મરણ પર વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર અને તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ. મરણ હપ્તનું નહિ, તેમ મરણથી ડરનું નહિ અને નિરંતર તેને માટે તૈયાર રહેવું. મરણ ચોક્કસ છે જ, માટે અનુકૂળતા પ્રમાણે સમતાપ્રાપ્તિ તરફ પ્રયાસ દોરવાનો વ્યવહાર. કપાય અને શોકનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, તે પર વિચાર અને તે બંનેને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ. રડવા-ફૂંડવાના હાનિકારક રિવાજમાં રહેલો અસત્ય વ્યવહાર અને તે પૂરું પાડતાં આર્થ સંસારના અધઃપાતનું દર્શાવેલું. અરરપરસ બચાવવાની અસમર્થતા અને તેથી મોહલ્યાગનું ચોખ્ખપણું. અનાથીમુનિ. પૌદ્ગલિક વસ્તુ સાથેનો બહુ દુઃકા સંબંધ અને તે ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ. મુણ્દિ પ્રધાનનું દર્શાવેલું. ઉભાસ્વાતિ વાયકતા એ જ વિષય પર વિચાર-આખા અધિકારનું અંતિમ રહસ્ય.

પૃષ્ઠ ૧૨ થી ૬૪

બીજો અધિકાર—ત્રીમત્તવચ્ચોચન—પહેલા, બીજા, ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અધિકારોનો સંબંધ. સ્ત્રી પુરુષને ગળે બાંધેલી શિલા જેવી છે અને દૃઢ બંધન છે. સ્ત્રીશરીરનું બાહ્ય દર્શન અને મહાઅશુચિમય અંતરંગ દર્શન. મદિયકુંવરીનું દર્શાવેલું. છઠી ભાવનાનું સ્વરૂપ. સ્ત્રીશરીર પર ભર્તૃહરિના વિચારો. સ્ત્રીમોહથી આ ભવ અને પરભવમાં થતું ફળ. કપિલ કેવળીનું દર્શાવેલું. એલાયથી કુમારને

પર તિર્થયાત્રા દર્શાવે. પ્રમાણુ ત્યાજ્યપાણુ. અત્યારે કામ કાઢી લેવાનો વખત છે તેથી પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ. મુખપ્રાપ્તિના ઉપાય. ધર્મધન એકઠું કરવાની જરૂર. સહન કરે છે તેટલા જ દુઃખો સકામપણે સહન કરવાથી થતા લાભ. પાપકર્મોમાં હઠાપણ માનનાર તરફ ઉક્તિ. શેક અને મહંતનો વ્યવહાર દાખલો. આ જીવનાં કૃત્યો અને તેથી થતી વિપત્તિઓ. શાસ્ત્રવલ્લુ વખતનો કમકમાટ અને વર્તન વચ્ચે વિરોધ. સહચારી મિત્ર વગેરેના મૃત્યુથી મળતો ગોધ. શ્રી ભટ્ટારક અને શ્રીવિનયવિજયજીના તે પર વિચારો. સગાઓ ખાતર પાપકૃત્યો કરનારને ઉપદેશ. વારસો આપી જનાર પિતાનો આભાર માનનાર પુત્રોની નિર્જીવ સંખ્યા. પૈસાનો સન્નિપાત. પરચોકના પૃથીનો ધન પર પ્રેમ. પુણ્યધન એકઠું કરવા જન્યુતિ. ન મળ્યા રામ ને ન મળી માયા. થોડા કષ્ટથી બીનાર વિશેષ મળે તેવાં કાર્યો કરે છે. પાપનું કલુષિતપણું. અંતિમ રહસ્ય. ભેદજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય. દુઃખ, મોહ અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય. તાત્કાલિક અને પારિણામિક મુખો. પ્રસંગની અનુકૂળતા. વૈરાગ્યનાં અનેક કારણો. આત્માની અનંત શક્તિનું પ્રાકટ્ય.

પૃષ્ઠ ૧૮૪-૨૨૧

અગિયારમો અધિકાર-ધર્મશુદ્ધિ—ધર્મને મક્કિન ન કરવાનો ઉપદેશ. ધર્મ શબ્દના અર્થો. સાધનધર્મને સાધ્ય માનવાની થતી ભૂલો. ધર્મપ્રાપ્તિની ઇતિહાસની નજર દેખાતી જરૂર. શુદ્ધ પુણ્યજળમાં મળે. તેનું લંબાણથી કિરટ. પરગુણપ્રશંસા—તેથી થતો ઇજ્જલાલ. સ્વગુણસ્તુતિની ઇચ્છા ન રાખવી. લોકપ્રશંસા પર આધાર રાખનારા ઠગાય છે તે વાતનું સ્પષ્ટપણું. શત્રુગુણપ્રશંસા. તેમાં રહેલું જ્ઞાનીપણાનું લક્ષણ. પરગુણપ્રશંસાથી થતો ભ્રેષ્ઠતા આનંદ. ઉદારીન વૃત્તિને નામે બેદરકારી દાખલ ન થાય તેની ચેતવણી. ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા પણ નુકસાનકારક છે. શુદ્ધ ધર્મ કરનારાઓની અદ્ય સંખ્યા. એકડા શીખવા પણ તેમાં જિંદગી ન કાઢી નાખવી. અશુદ્ધ ધર્મથી શુદ્ધ તરફ પ્રયાણનું સાધ્ય. ગુપ્ત ધરમાહો કરનાર. ગુણ ઉપર મત્સર કરનારની ગતિ. પુણ્ય અદ્ય પણ શુદ્ધ હોય તે વધારે સારું. તે કેટલું છે તે કામનું નથી પણ કેટલું છે તે કામનું છે. તે પર દીપક, અમૃત અને તણખાનાં દર્શાવે. શુદ્ધિ સાથે ભાવની પણ જરૂરિયાત—તે પર સૂક્તમુક્તાવલિકારના વિચારો. અનેક પ્રકારે થતો ધર્મ. તે પર ઉપદેશ-તરંગિણીનું અવતરણ. અધિકારમાં આવેલી મુખ્ય ત્રણ બાબતો પર વિવેચન.

પૃષ્ઠ ૨૨૨-૨૩૮

બારમો અધિકાર-ગુરુશુદ્ધિ—ધર્મને બતાવનાર ગુરુમહારાજ. સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા. ગુરુપણું કયાં ધડી શકે? સહોપ ગુરુના બતાવેલા ધર્મો પણ સહોપ. ઉપદેશોનું દર્શાવે. ધૂમનાર અને કુઆડનાર ગુરુઓ. વાહન પેઠે ગુરુની શોધ કરવાની જરૂર. કુગુરુના ઉપદેશોના ધર્મની નિષ્ફળતા. પ્રેમલા-ઓની ભક્તિ. ગચ્છાચારપથનાનું વાક્ય. રાગ દૂર કરવા માટે ગુરુ પર રાગ કરવાનું કહેવાના ઉપદેશનું રહસ્ય. દષ્ટિરાગ પર ગંભીર વિચારણા. અંધશ્રદ્ધા ન કરવાનો ઉપદેશ. સ્વસ્થજ્ઞાન બતાવનાર ગુરુ. શાસનના રક્ષકાનું લક્ષકપણું. તેની સામે પોકાર. આ કાળમાં ધર્માધ્યક્ષોની દરજ. જડવાદનો ચાલતો કાળ. અશુદ્ધ ગુરુને આદરવાથી ભવિષ્યમાં થતો શોચ. તે મોક્ષ આપી શકે નહિ તે પર ત્રણ દર્શાવે. ખરો ઉપકાર કરનાર ગુરુ. ધર્મમાં ભેદનાર જ ખરા માઆપ કહેવાય. સંપત્તિનાં સાત કારણો. વિપત્તિનાં છ કારણો. પુણ્યધનનું કરિયાણાપણું. ધર્મશ્રવણ. ગુરુસિંહનું બળ. ગુરુને મેળવી પ્રમાદ ન કરવો. દેવગુરુધર્મ પર અંતરંગ પ્રીતિ રાખવામાં જન્મનું સાર્થક્ય. દેવ કે સંધનાં કાર્યોમાં ધનવ્યય. ગુરુના ચાર વિભાગ. ગુરુનો આશ્રય કયાં સુધી જરૂરનો છે તે પર શ્રી યશોવિજયજીના વિચાર. કુગુરુના પાંચ વર્ગ. ગુરુમહારાજનું ઉપયોગીપણું. તે પર સિદ્ધપ્રકરણનું વાક્ય. ગુરુ વગરનું જ્ઞાન. પૃષ્ઠ ૨૩૯-૨૬૨.

તેરમો અધિકાર-ચતિશિક્ષા—ચતિ શબ્દમાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે? મુનિમહારાજ માટે ભાવનામય શુદ્ધ સ્વરૂપ. તેઓના ગુણોનું પૃથક્કરણ. સાધુના વેશ માત્રથી બહુ લાભ નથી. મુનિનાં કર્તવ્યો,

પર તિર્થયાત્રા દર્શાવે. પ્રભાતુ ત્યાજ્યપાત્રુ. અત્યારે કામ કાઢી લેવાનો વખત છે તેથી પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ. સુખપ્રાપ્તિના ઉપાય. ધર્મધન એકઠું કરવાની જરૂર. સદન કરે છે તેટલાં જ દુઃખો સકામપણે સદન કરવાથી થતા લાલ. પાપકર્મોમાં હાલપણ માનનાર તરફ ઉક્તિ. શેક અને મદતનો વ્યવહાર દાખવે. આ જીવનાં કૃત્યો અને તેથી થતી વિપત્તિઓ. શાસ્ત્રશ્રવણ વખતનો કમકમાટ અને વર્તન વચ્ચે વિરોધ. સદચારી મિત્ર વગેરેના મુલ્યથી મળતો મોધ. શ્રી ભર્તૃહરિ અને શ્રીવિનયવિજયજીના તે પર વિચારો. સગાઓ ખાતર પાપકૃત્યો કરનારને ઉપદેશ. વારસો આપી જનાર પિતાનો આભાર માનનાર પુત્રોની નિર્જીવ સંખ્યા. પૈસાનો સનિપાત. પરલોકના પંથીનો ધન પર પ્રેમ. પુણ્યધન એકઠું કરવા નિર્ગતિ. ન મળ્યા રામ તે ન મળી માયા. થોડા કષ્ટથી ળીનાર વિશેષ મળે તેવાં કાર્યો કરે છે. પાપનું કુલુપિતપણું. અંતિમ રહસ્ય. ભેદજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય. દુઃખ, મોહ અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય. તાત્કાલિક અને પારિણામિક સુખો. પ્રસંગની અનુકૂળતા. વૈરાગ્યનાં અનેક કારણો. આત્માની અનંત શક્તિનું પ્રાકટ્ય.

પૃષ્ઠ ૧૮૪-૨૨૧

અગિયારસો અધિકાર-ધર્મશુદ્ધિ—ધર્મને મહિન ન કરવાનો ઉપદેશ. ધર્મ શબ્દના અર્થો. સાધનધર્મને સાધ્ય માનવાની થતી ભૂલો. ધર્મપ્રાપ્તિની ઇતિહાસની નજરે દેખાતી જરૂર. શુદ્ધ પુણ્યજળમાં મળે. તેનું લંબાણથી સિરડ. પરગુણપ્રશંસા—તેથી થતો ઇષ્ટલાભ. સ્વચલુસ્તુતિની ઇચ્છા ન રાખવી. લોકપ્રશંસા પર આધાર રાખનારા ક્ષાય છે તે વાતનું સ્પષ્ટપણું. શત્રુચલુપ્રશંસા. તેમાં રહેલું જ્ઞાનીપણાનું લક્ષણ. પરગુણપ્રશંસાથી થવો ભ્રેષ્ઠિતો આનંદ. ઉદાસીન વૃત્તિને નામે બેદરકારી દાખલ ન થાય તેની ચેતવણી. ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા પણ નુકસાનકારક છે. શુદ્ધ ધર્મ કરનારાઓની અદ્ય સંખ્યા. એકડા શીખવા પણ તેમાં નિદગી ન કાઢી નાખવી. અશુદ્ધ ધર્મથી શુદ્ધ તરફ પ્રયાણનું સાધ્ય. શુભ ધરમાદો કરનાર. ગુણ ઉપર ભરસર કરનારની ગતિ. પુણ્ય અદ્ય પણ શુદ્ધ હોય તે વધારે સારું. તે કેટલું છે તે કામનું નથી પણ કેટલું છે તે કામનું છે. તે પર દીપક, અમૃત અને તણુખાનાં દર્શાવે. શુદ્ધિ સાથે ભાવની પણ જરૂરિયાત—તે પર સૂક્તમુક્તાવલિકારના વિચારો. અનેક પ્રકારે થતો ધર્મ. તે પર ઉપદેશ-તરંગિણીનું અવતરણ. અધિકારમાં આવેલી મુખ્ય ત્રણ યાગતો પર વિવેચન.

પૃષ્ઠ ૨૨૨-૨૩૮

બારમો અધિકાર-ગુરુશુદ્ધિ—ધર્મને યતાવનાર ગુરુમહારાજ. સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા. ગુરુપણું ક્યાં થઈ શકે? સદોષ ગુરુના યતાવેલા ધર્મો પણ સદોષ. ઉદયેષોનું દર્શાવે. જૂનનાર અને કુપ્રાહનાર ગુરુઓ. વાહન પેડે ગુરુની શોધ કરવાની જરૂર. કુગુરુના ઉપદેશોના ધર્મની નિષ્ફળતા. પ્રેમલા-ઓની ભક્તિ. ગરજાચારપચાનું વાક્ય. રાગ દૂર કરવા માટે ગુરુ પર રાગ કરવાનું કહેવાના ઉપદેશનું રહસ્ય. દશરાગ પર ગંભીર વિચારણા. અંધશ્રદ્ધા ન કરવાનો ઉપદેશ. સ્વરૂપજ્ઞાન યતાવનાર ગુરુ. શાસનના રક્ષકોનું લક્ષણપણું. તેની સામે પોકાર. આ કાળમાં ધર્માધ્યક્ષોની ફરજ. જડવાદનો ચાલતો કાળ. અશુદ્ધ ગુરુને આદરવાથી ભવિષ્યમાં થતો શોચ. તે મોક્ષ આપી શકે નહિ તે પર ત્રણ દર્શાવે. ખરે ઉપકાર કરનાર ગુરુ. ધર્મમાં ભેદનાર જ ખરાં માયાપ કહેવાય. સંપત્તિનાં સાત કારણો. વિપત્તિનાં છ કારણો. પુણ્યધનનું કરિયાણાપણું. ધર્મશ્રવણ. ગુરુસિંહનું યજ્ઞ. ગુરુને મેળવી પ્રમાદ ન કરવો. દેવગુરુધર્મ પર અંતરંગ પ્રીતિ રાખવામાં જન્મનું સાર્થક્ય. દેવ કે સંઘનાં કાર્યોમાં ધનવ્યય. ગુરુના ચાર વિભાગ, ગુરુનો આશ્રય ક્યાં મુદ્ધી જરૂરનો છે તે પર શ્રી યશોવિજયજીના વિચાર. કુગુરુના પાંચ વર્ગ. ગુરુમહારાજનું ઉપયોગીપણું. તે પર સિદ્ધપ્રકરણનું વાક્ય. ગુરુ વગરનું જ્ઞાન. પૃષ્ઠ ૨૩૯-૨૬૨.

તેરમો અધિકાર-યતિશિક્ષા—યતિ શબ્દમાં કાતો કાતો સમાવેશ થાય છે? સુનિમહારાજ માટે ભાવનામય શુદ્ધ સ્વરૂપ. તેઓના ગુણોનું પૃથક્કરણ. સાધુના વેશ માત્રથી બહુ લાલ નથી. મુનિનાં કર્તવ્યો,

સોદરો અધિકાર-મિત્રાત્વનિરોધ-સંબંધોપદેશ-ગિપ્તાત્વ, અવિરતિ, કામ અને યોગ વાદનું અર્થજન્યુત્પાદ તેના ત્યાગનો ઉપદેશ. મિત્રાત્વના પાંચ પ્રકાર પર વિવેચન. ગાર અવિરતિ, કામ, પદેશ, યોગ, ગનેશમય, તદુત્ત અલ્પનું દર્શન. અત્યા યોગ પર પ્રકાશનું રાજ્યર્થનું દર્શન. અપ્રગ્નિ અને સિદ્ધતા, દરેકોય અને સન્નયોય પર વિવેચન. દેવ યોગમાં તેઓનાં રચના. ધર્મ આર પાતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન. સનિવર્ગિત ગવતાગા પવિત્ર ગદાભાગ્યો. વચનઅપ્રગ્નિ. વસુદેવ વિસ્તારથી દર્શન. કામ વચનમાં ભવકર પદિગ્યો. તીર્થકર ગદાકાળે રવદર્શનથી ગનાયેલી વચનમાં ઉપદેશના. કામસંબંધ, કામલાનું દર્શન. કામની અપ્રગ્નિ અને યુગ આપાર. શ્લોકેન્દ્રિયસંબંધ-ગાનુદિન્દિયસંબંધ-પાનં. શાળુન્દિયસંબંધ-ગમર. રમેન્દિયસંબંધ-ગનં. રપર્શન્દિયસંબંધ-ગરિનસંબંધ-રવુગમર. દન્દિવની વિરેત અગ્નના અને તે પર રચાવા મર્યા. સર્વ દિવ્યસંબંધ ઉપદેશ. કામસંબંધ-૧૨૨ અને ઉકર. કિપારતની યુગ યોગમાં પ્રગ્નિ. ગનાયેલા સંબંધની મુદ્ધ નિસંજના અને સંબંધ. યુગ મિત્રતા, યુગ ભાવના. ૫૪ ૩૨.૩ થી

પદરો અધિકાર-યુગમુક્તિ-આવશ્યક ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ. ૭ આવશ્યક પર વિવેચન કરવાના ઉપદેશમાં રહેલું રહસ્ય. તપસ્યા કરવાનો ઉપદેશ. કર્મનિર્વરણો અર્થ. તપસ્યા અને ક્રોધ, મીઠાં, યોગ, ઉપસર્ગ, સમિતિ, પ્રાપ્તિ, રવાપાપ, આગમાર્થ, મિદ્યા, વિપ્રાદરનિવરણ, દેશ, પિદાર, ઉપદેશ નિષાપ નેષક્રમે અને ધર્મપ્રાપ્તિની સન્નૃપતા તથા સગમાપ ઉત્પન્ન કરનાર આત્મનિરીક્ષક, પરપીદારવર્તન, યોગની નિર્મળતા, ભાવના, આત્મક્રમ, મોદસુખરૂપી પદરૂપા ભાવનો ત્યાગ, રતિઅવરતિનો ત્યાગ, કામત્યાગ, યુદ્ધ પ્રગ્નિ કરનારની ગતિ. અંતિમ રહસ્ય. ૫૪ ૩૨.૩ થી

રોગોમાં અધિકાર-સામ્યસર્વરૂપ-અભાનું દુઃખ મોક્ષપ્રાપ્તિ. આ મોક્ષકુ મુક્તિ દુઃખ આ દુઃખ પોતે ન છે. મુખનું મુખ સમતા. દુઃખનું મુખ ગમતા. સમતાની મુખ પ્રસંગ. અમતાનાં સાધનોના સેવનો ઉપદેશ. આ મય અમતારસની વાતથી છે. અમતાનાં શ્રીચિદાનંદરૂપી ઉક્તિ. અનુભવ કરવાની વાંચનારને પ્રાર્થના. આ પ્રથમના કર્તાનું મુખ, અમતાનાં અનિર રહસ્ય. અરપાયુધની રિયતિ પર વિવેચન.

આખા અખાત્મકદ્યદુઃખ મંથની રંગવિગ્નદુઃખ મુદ્ધતાની ચોપાદિ રંગવિગ્નદુઃખ મંથની મોદે સંસ્કૃત મોદેની અંખ્યા.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં ગ્રંથાલોકન

શ્રી મોતીચંદ કાવડિયા મંચમાલિકાનાં ગ્રંથો

(૧) આત્મા-સંકલ્પકાવ્ય

આચાર્ય શ્રી મુનિહંસરસરિઠ ગદાકાવ્યની આત્મા-સંકલ્પકાવ્યનાં ગ્રંથો
શ્રી મોતીચંદકાવડિયાએ કરેલા ભાષાંતર તથા વિવેચન

પાંચમી આવૃત્તિ : કિંમત રૂ. ૬-૫૦

(૨) જૈન દુષ્ટિએ મોગ

લેખક—શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાવડિયા : બીજી આવૃત્તિ : કિંમત રૂ. ૨-૫૦

(૩) શ્રી આનંદધનજીનાં પદો ભાગ પહેલો

શ્રી આનંદધનજીનાં ૫૦ પદોનું શ્રી મોતીચંદકાવડિયાએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

બીજી આવૃત્તિ : કિંમત રૂ. ૭-૫૦ (અપ્રાપ્ય)

(૪) શ્રી આનંદધનજીનાં પદો ભાગ બીજો

શ્રી આનંદધનજીનાં ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીનાં પદોનું શ્રી મોતીચંદકાવડિયાએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

શ્રી મોતીચંદભાઈના પરિચય સાથે : સંપાદક શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

પહેલી આવૃત્તિ : કિંમત દસ રૂપિયા

અન્ય પુસ્તકો

કાવ્યાનુશાસન

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલ સાહિત્ય-અલંકારશાસ્ત્રનો આ મૂળ ગ્રંથ, એની ટીકા વગેરે સાથે, વિદ્યાલય તરફથી જે ભાગમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. તે અપ્રાપ્ય થઈ જવાથી આ ગ્રંથ—મૂળ, ‘અલંકારચૂડામણિ’ નામે સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ‘વિવેક’ નામે વિવરણ, અજ્ઞાતકર્તા જે ટિપ્પણો, ગ્રંથ તથા ગ્રંથકારનો પરિચય આપતી અભ્યાસપૂર્ણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, શબ્દસૂચિ તથા પરિશિષ્ટ સાથે—દૂરી છપાવવામાં આવ્યો છે. સંપાદકો : શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ તથા ડૉ. વી. એમ. કુળકર્ણી. કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦

યોગશાસ્ત્ર

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યપ્રણીત ગ્રંથના ચાર પ્રકાશનું ભાષાંતર

બીજી આવૃત્તિ છપાય છે.

અષ્ટક પ્રકરણ

કર્તા—આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ : કિંમત રૂ. ૦-૨૫

(૫) આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિસંપાદકગ્રંથ

સ્વ. આ. મ. શ્રી. વિજયવલ્લભસૂરિશ્રીયરજીના પરિચય તથા જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કળા તથા સાહિત્યને લગતી લેખસામગ્રીથી સમૃદ્ધ સચિત્ર ગ્રંથ.

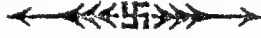
કિંમત રૂ. ૧૭-૫૦ (સભ્યો માટે રૂ. ૧૨-૫૦)

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાલિયા ટેંક રોડ, મુંબઈ-૨૬

॥ ॐ પરમાત્મને નમઃ ॥

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

[સવિસ્તર વિવરણયુક્ત]

અધ્યાયં શ્રીમાન્ શાન્તનામા રસાધિરાજઃ સકલાગમાદિસુશાસ્ત્રાર્ણવોપનિપદ્ભૂતઃ સુધારસાય-
માન્ એદિકામુષ્ણિકાનન્તાનન્દસન્દોદસાધનતયા પારમાર્થિકોપદેશ્યતયા સર્વરસસારભૂતત્વાચ
શાન્તરસભાવનાધ્યાત્મકલ્પદ્રુમાભિધાનગ્રન્થાન્તરગ્રન્થનનિપુણેન પદ્યસંદર્ભેણ ભાવ્યતે ॥

“હે સર્વ આગમ વગેરે સુશાસ્ત્રસમુદ્રના સારભૂત અમૃત રસ સમાન રસાધિરાજ
શાંતરસને, તે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનંત આનંદસમૃદ્ધની પ્રાપ્તિનું સાધન હોવાથી,
પારમાર્થિક ઉપદેશ આપવામાં યોગ્ય હોવાથી, અને સર્વ રસમાં સારભૂત હોવાથી, તે શાંત-
રસની ભાવનાવાળા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામના પ્રકરણમાં, તે ભાવને સૂચવવામાં નિપુણ
પદ્યબંધ વડે, વર્ણવું છું.”

વિવેચન—બહુ ગંભીર શબ્દોમાં ગદ્યબંધ રચના વડે પ્રૌઢ વિચાર બતાવવા સાથે
અંધની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરતાં બીજા ઘણા પ્રસંગો પણ
બતાવી દીધા. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરવામાં ખાસ વિષયને ઉપયોગી ઉદ્દેશ્યે અત્ર પ્રસ્તુત
છે; પરંતુ વિષય પારિભાષિક હોવાથી સર્વને ઉપયોગી હોવા કરતાં કાવ્યના ખાસ વિષયના
ચોખ્ખીનાને બહુ આનંદ આપનાર છે, તેથી તેને માટે આમુખમાં બુદ્ધો દેશ લખવાનો ઇરાદો
રાખ્યો હતો, પણ તે પાર પડ્યો નથી.

શાંતરસ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. એનાં સર્વ અંગો સાથે એ હોય છે ત્યારે આત્મા જે
ઉન્નત દશા લોગવે છે તેનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપવું મુશ્કેલ છે. સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી
વિમુક્ત થયેલું મન શુદ્ધ થયા પછી જે આત્મવૃત્તિનો અનુભવ કરે છે તે અનુભવરસિક
પોતે જ સમજી શકે છે. પ્રાકૃત વિષયોથી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં વર્તનાર, અક્ષરંગી દુનિયાના વિષય-
કષાયોથી રંગાયેલ, વીર, કરુણ કે હાસ્યાદિ રસોથી તદ્દન બુદ્ધા જ પ્રકારની સ્થિતિને અનુભવની
સ્થિતિમાં લાવનાર શાંતરસ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે એ, અલંકારચૂડામણિ અંથમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન
હેમચંદ્રાચાર્યે બતાવ્યું છે તેમ, દલીલથી ગમ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ અનુભવથી જ્ઞેય છે.

શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ
ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક
આનંદ એટલો ઉંચા પ્રકારનો થાય છે કે એ રસનું વિવેચન કરતાં પ્રથમ જ કહે છે કે,

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

[સવિસ્તર વિવરણયુક્ત]

અધ્યાયં શ્રીમાન્ શાન્તનામા રસાધિરાજઃ સકલ્યાગમાદિસુશાસ્ત્રાર્ણવોપનિષદ્ભૂતઃ સુધારસાય-
માન્ એદિકામુષ્મિકાન્નન્તાન્નન્દસન્દોદસાધનતયા પારમાર્થિકોપદેશ્યતયા સર્વરસસારભૂતત્વાઘ
શાન્તરસમાવનાધ્યાત્મકલ્પદ્રુમાભિધાનગ્રન્થાન્તરગ્રન્થનનિપુણેન પદ્યસંદર્ભેન ભાવ્યતે ॥

“**૧૭**વે સર્વ આગમ વગેરે સુશાસ્ત્રસમુદ્રના સારભૂત અમૃત રસ સમાન રસાધિરાજ
શાંતરસને, તે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનંત આનંદસમૂહની પ્રાપ્તિનું સાધન હોવાથી,
પારમાર્થિક ઉપદેશ આપવામાં યોગ્ય હોવાથી, અને સર્વ રસમાં સારભૂત હોવાથી, તે શાંત-
રસની ભાવનાવાળા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ નામના પ્રકરણમાં, તે ભાવને સૂચવવામાં નિપુણ
પદ્યબંધ વડે, વર્ણવું છું.”

વિવેચન—બહુ ગંભીર શબ્દોમાં ગદ્યબંધ રચના વડે પ્રૌઢ વિચાર બતાવવા સાથે
અંથની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરતાં બીજા ઘણા પ્રસંગો પણ
બતાવી દીધા. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરવામાં ખાસ વિષયને ઉપયોગી ઉદ્દેશ અત્ર પ્રસ્તુત
છે; પરંતુ વિષય પારિભાષિક હોવાથી સર્વને ઉપયોગી હોવા કરતાં કાવ્યના ખાસ વિષયના
શોખીનોને બહુ આનંદ આપનાર છે, તેથી તેને માટે આમુખમાં બુદ્ધો લેખ લખવાનો ઇરાદો
રાખ્યો હતો, પણ તે પાર પડ્યો નથી.

શાંતરસ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. એનાં સર્વ અંગો સાથે એ હોય છે ત્યારે આત્મા જે
ઉન્નત દશા ભોગવે છે તેનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપવું મુશ્કેલ છે. સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી
વિમુક્ત થયેલું મન શુદ્ધ થયા પછી જે આત્મભગવૃત્તિનો અનુભવ કરે છે તે અનુભવરસિક
પોતે જ સમજી શકે છે. પ્રાકૃત વિષયોથી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં વર્તનાર, અત્તરંગી દુનિયાના વિષય-
કષાયોથી રંગાયેલ, વીર, કરુણ કે હાસ્યાદિ રસોથી તદ્દન બુદ્ધા જ પ્રકારની સ્થિતિને અનુભવની
સ્થિતિમાં લાવનાર શાંતરસ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે એ, અલંકારચૂડામણિ અંથમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન
હિમચંદ્રાચાર્યે બતાવ્યું છે તેમ, દલીલથી ગમ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ અનુભવથી જ્ઞેય છે.

શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ
ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક
આનંદ એટલો જાણ્યો પ્રકારનો થાય છે કે એ રસનું વિવેચન કરતાં પ્રથમ જ કહે છે કે,

એ શાંતરસ અમૃત રસ છે. એવી દંતકથા છે કે, દેવતાઓએ સમુદ્રમંથન કરી ચૌદ રત્નો શોધતાં છેવટે અમૃત મેળવ્યું. એ મેળવતાં બહુ પુરુષાર્થની જરૂર પડી. આચારાંગાદિ અગિયાર અંગો (મૂળ સૂત્રો) અને ‘આદિ’ શબ્દથી પૂર્વાચાર્યવિરચિત યોગ, અધ્યાત્મ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપાંગ, પયત્તા અને પ્રકરણો વગેરે અનેક શ્રેણી સમુદ્ર છે. એ મહાન સમુદ્રમાંથી બહુ પ્રયાસ કરીને શોધી કાઢેલ શાંતરસ છે. મતલબ, એને શોધવામાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડી છે અને સમજનારને પડે છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે, શાંતરસ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મંથન કરીને શોધી કાઢેલ ‘સાર’ છે. આ રસને ઉત્કૃષ્ટ રસ કહેવાનું કારણ એટલાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. એના સમર્થનમાં વિશેષ દલીલની અપેક્ષા રહેતી નથી. ગંભીર શાસ્ત્રસમુદ્રનો જે ‘સાર’—‘નવનીત’—‘સામણ’ હોય તે બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી હોય એમ કહેવું એ કરતાં સમજી જવું વધારે સુગમ્ય છે, છતાં એના સમર્થનમાં વિશેષ ત્રણ કારણ કહે છે એ પણ એટલા જ ઉપયોગી છે. એ ત્રણ કારણો હવે આપણે તપાસીએ—

૧. શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક આનંદ એટલો જાંચા પ્રકારનો થાય છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. બીજા કોઈ પણ માણસને નુકસાન કર્યા વગર આત્મા પ્રત્યેની ફરજ બાંધવવાથી જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવથી જ સંમજી શકાય છે. એ આનંદ કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આપવો માટે વાચકપતિ શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજનું પ્રશંસરતિ અર્થમાં નીચેનું વચન યાદ આવે છે:—

નૈવાસ્તિ રાજરાજસ્ય તત્સુખં નૈવ દેવરાજસ્ય ।

યત્સુખમિદૈવ સાધો-લોકવ્યાપારરહિતસ્ય ॥ ૧૨૮ ॥

“લોકવ્યાપારથી રહિત એવા સાધુને આ લોકમાં જે સુખ છે, તે સુખ ચક્રવર્તીને અને ઇન્દ્રને પણ નથી.”

આટલા પરથી જણાય છે કે શાંતરસ ભાવનારના સુખ સાથે પૌદ્ગલિક સ્થૂળ સુખ સરખાવી શકાય તેમ નથી. દુનિયાની દૃષ્ટિમાં રાજા, શહેનશાહ, સાર્વભૌમ કે ચક્રવર્તી બહુ મુખી લાગશે અથવા દેવના સ્વામી ઇંદ્ર મુખી લાગશે, પરંતુ લોકવ્યાપારથી રહિત ધ્યેય સાધુના સુખ પાસે આ સ્થૂળ સુખ કાંઈ હિસાબમાં નથી.

આથી રીતે આ ભવમાં માનસિક સુખ બહુ આનંદદાયી થાય છે. શારીરિક અને માનસિક મુખનો પરસ્પર સંબંધ એવા પ્રકારનો છે કે માનસિક સુખ હોય ત્યાં શારીરિક

સુખ સંતોષ થઈ શકે છે, પરંતુ રૂપક કરતી વખતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં શાસ્ત્રને આપ

સુખ હોય છે જ. આગળ જ્ઞાતાવવામાં આવશે તેમ, સુખ-દુઃખ માન્યતા પર-મનના બંધારણ પર-આધાર રાખે છે, તેથી જનને પ્રકારનાં સુખોમાં માનસિક સુખની જ સુખ્યતા છે,

શાંતરસથી પ્રાપ્ત થતું ઔદિક સુખ પ્રત્યક્ષ છે. તે મેળવવામાં ધનનો વ્યય કરવો પડતો નથી, શરીરને શોષવું પડતું નથી, મનને ચિંતામાં નાખવું પડતું નથી, ધમાલ કરવી પડતી નથી, કારણ કે તેનું સાધન શાંતરસ છે. તેટલા માટે જ સદરહુ મહાન લેખક કહે છે કે :—

स्वर्गसुखानि परोक्षान्यन्तपरोक्षमेव मोक्षसुखम् ।

प्रत्यक्षं प्रशमसुखं, न परवशं न च व्ययप्राप्तम् ॥

“સ્વર્ગ સુખ પરોક્ષ છે અને મોક્ષનું સુખ તો એથી પણ વધારે પરોક્ષ છે. પ્રશમ સુખ પ્રત્યક્ષ છે, એને પ્રાપ્ત કરવામાં દોડિયાનો ખર્ચ થતો નથી અને તે પરવશ પણ નથી.”

મતલબ કે આ જીવમાં પ્રત્યક્ષ રીતે મળી શકે અને પોતાનો લાભ જતાવી શકે એવું સુખ પ્રશમ જ છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શાંતરસ છે. આવી જ રીતે પરભવમાં પણ મહાસુખ આપનાર શાંતરસ છે. આ જીવન શાંત પ્રવાહથી વહન થયું હોય તો તેને કિલ્લ કર્મોપત્તિ થતી નથી અને પ્રાપ્ત કરેલાં કિલ્લ કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી પરભવમાં સ્વાભાવિક રીતે આનંદ મળવાનો વધારે સંભવ રહે છે.

આવી રીતે આ જીવ-પરભવના આનંદનું સાધન શાંતરસ છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત આનંદ-મોક્ષ સુખ, જેની પછવાડે કોઈ દિવસ નિરાનંદપણું પ્રાપ્ત થવાનું નથી, તે પણ શાંતરસથી પ્રાપ્તવ્ય છે. આ પ્રથમ કારણ થયું.

૨. પારમાર્થિક ઉપદેશ કરવા યોગ્ય શાંતરસ છે. બીજા સર્વ રસોમાં પાર્થિવ વિષયો આવે છે. એ સર્વ રસોમાં ઇન્દ્રિયના વિષયોની તૃપ્તિ અને મનના નિરંકુશ વર્તન સિવાય વસ્તુતઃ આનંદદાયક કોઈ આવતું નથી; પણ આ શાંતરસ એવા પ્રકારે આનંદ આપે છે કે તેથી કોઈને અગવડમાં જીતરવું પડતું નથી. વીર, કરુણ, હાસ્ય વગેરે રસો પાર્થિવ છે, ઔદિક છે, સ્થૂળ છે, બીજાને ભોગે આલિસીવ પામનારા છે અને પરિણામ વગરના છે. આ સર્વ બાળલોમાં શાંતરસ તેથી જીલટો જ છે. પારમાર્થિક વિષયને પ્રતિપાદન કરનાર અને તેનો જ ઉપદેશ આપનાર હોવાથી આ રસ પ્રધાનપણે ઉપદેશવા યોગ્ય છે. વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો, જેઓ પરમાર્થના ઇચ્છુક હોય તેઓને જ આ રસનું પ્રતિપાદન ઇષ્ટ લાગે છે; તેથી આ રસ તેના અધિકારીની અપેક્ષાએ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે; કારણ કે તેના અધિકારીઓ પ્રાકૃત જનસમૂહની સામાન્ય સપાટીથી કાંઈક અથવા બહુ અંશે જોડા હોય છે. આ દ્વિતીય કારણ થયું.

૩. શાંતરસ સર્વ રસોનો સાર છે. હાસ્યાદિ રસોને કવિઓએ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે તે ટકી શકે તેવું નથી અને શાંતરસને ખરા રસ તરીકે સિદ્ધ કરવામાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને બીજાઓ કતોહમંદ થયા છે; એટલું જ નહિ, પણ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. અને રસનો મહિમા

અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે “ હૈં શબ્દ અને અથ શબ્દ માંગલિકસૂચક સમજ લેવા.” આવી રીતે સામાન્ય શબ્દોમાં મંગલ કરવાનો સંપ્રદાય સાચવ્યો હોય તેમ જણાય છે. અથ શબ્દ આરંભસૂચક પણ છે અને ‘ હવે ’ એવા અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. અને તે વખતે, ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે, તે અનંતરતા સૂચવે છે. ‘ ઉપદેશરતનાકર ’ વગેરે અર્થોની સાથે અનંતરતા સૂચવનાર આ શબ્દથી અવસરસંગતિ પણ બતાવવામાં આવી ગઈ.

આ અર્થમાં વિષય શો આવશે ?—તે બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન છે અને તેનો ખુલાસો પણ ગદ્યબંધ પ્રબંધમાં થઈ જાય છે. શાંતરસ એ આખા અર્થનો વિષય છે અને તેને પોષવા માટે સર્વત્ર એકસરખી રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રયોજન—આ અર્થ બતાવવાનો હેતુ શો છે ?—એ જાણવું પણ જરૂરનું થઈ પડે છે. આ વિષય બહુ અગત્યનો હોવાથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકવાની જરૂર છે. અધ્યાત્મનો વિષય જનસમૂહને રુચતો નથી અને તે પર પ્રેમ લાવવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, છતાં તે વિષય ‘ આ લવ અને પરલવમાં અનંત આનંદનું સાધન ’ હોવાથી તેને પોષવાની બહુ જરૂર છે, એટલું જ નહિ પણ એ વગરનું જીવન શૂન્ય જેવું છે. આ શબ્દથી પ્રયોજન બતાવ્યું. એ અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યનો વિષય કેટલો જરૂરનો છે તેને માટે ઉપોદ્ઘાત બુઝ્યો.

સંબંધ—આ અર્થ પદ્યબંધ રચનાથી રચવામાં આવશે એમ કહીને વિભાવ્યવિભાવનભાવરૂપ સંબંધ બતાવ્યો.

અધિકારી—આ અર્થ વાંચવાને યોગ્ય કોણ ગણાય ? મારેલ પારો જો નખળા માણસને શરીરશુદ્ધિ કર્યા વિના આપવામાં આવે તો તેનો નાશ થાય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જેવા અર્થો કોના હાથમાં મૂકવા અથવા કોણે વાંચવા તે બહુ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આવા અર્થોમાં સામાન્ય વચનને વિશેષ વચન તરીકે સમજવાની અથવા અપેક્ષાવાળા વચનને એકાંત સ્વરૂપે સમજવાની ઘણી વાર ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. એવે પ્રસંગે અંતકર્તાનો આશય જો લક્ષમાં આવતો નથી તો પરિણામે કેટલીક વાર હાનિ થઈ જાય છે. તેટલા માટે આવા અર્થના અધિકારી ‘ પારમાર્થિક ઉપદેશ્ય ’ને પાત્ર થયેલા જ ગણાય છે.

આવી રીતે બહુ ઉત્સાહથી અર્થની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. પીઠિકા ગદ્યબંધમાં રચી આખો અર્થ પદ્યબંધ રચનામાં બનાવ્યો છે. આ અર્થ થોડો વાંચવો, પણ સમજીને વાંચવો; વાંચીને વિચારવો અને વિચારીને પોતાની સ્થિતિ અને સંજોગ અનુસાર વ્યવહારમાં મૂકવો, અંતમાં મૂકવો.

*

*

*

શાંતરસ, શરૂઆત, ગાંગલિક

જયશ્રીરાંતરાસીણાં, હેમે येन प्रशान्तिनः ।

तं श्रीवीरजिनं नत्वा, रसः शान्तो विभाव्यते ॥ ૧ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“જે શ્રી વીર ભગવાને અંતરંગ શત્રુઓની જ્યલદગ્ની ઉત્કૃષ્ટ શાંતિથી મેળવી છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને શાંતરસની ભાવના કરવામાં આવે છે.” (૧)

વિવેચન—વ્યવહારમાં આપણે બાણીએ છીએ કે શત્રુનો નાશ કરવા માટે અને તેના પર વિજય મેળવવા માટે દ્રેપ અથવા ક્રોધ અને માન મુખ્ય લાગ લગવે છે, પરંતુ શ્રી વીર પરમાત્માનું મનોરાજ્ય એવું વિશાળ હતું કે તેમણે કપાય ન કરતાં શાંતિ રાખીને સર્વ અંતરંગ શત્રુ પર ફતેહ મેળવી. અંતરંગ શત્રુઓ મોહરાગના સેવક તરીકે કામ કરે છે અને તેના લશ્કરમાં વિપય, કપાય, જ્ઞાનાવરણીય વગેરે અનેક પ્રકારની ટુકડીઓ રહેલી છે. માર્ગાનુસારી થયા પછી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારનું અંતરંગ સૈન્ય માર્ગબ્રહ્મ થતું નથી અને તદનંતર તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી દેશથી અથવા સર્વથી વિરતિ શુભ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયદમન, આત્મસંયમ, ક્ષમાધારણ, સત્યવચ્ચનોચાર, સ્તેયત્યાગ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને અધિકારના પ્રમાણમાં બહિરંગ અને અંતરંગ પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ વગેરે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થતાં જ આ જીવ અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી કમસર સદરહુ અંતરંગ શત્રુઓના ક્રિલાઓ તોડતો બચે. શ્રી વીર પ્રભુએ પણ આભ્યંતર વૈરીઓનો નાશ કરવા માટે જે જ રસ્તો લીધો હતો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો જે ગ્રાણીઓએ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી હોય તેની સેવા કરવી જોઈએ. સેવા કરવાથી તે પુરુષે બ્રહ્મ કરેલા રસ્તાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં પરમ આદર થાય છે, અધ્યવસાય ઉત્કૃષ્ટ થાય છે અને તેથી અદ્વય પ્રયાસે સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. શાંતરસનો કામી મહાપુરુષ પણ તે રસ જેને પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા આસન્નઉપકારી શ્રી ચરમ તીર્થ કરની સ્તુતિ કરે છે. શાંતિથી અંતરંગ શત્રુ પર તે મહાત્માએ દેવો વિજય મેળવ્યો તે સંબંધી કથાનક વીરચરિત્રાદિ અન્ય ગ્રંથોથી બાણી લેવું. સંગમ ચંદ્રકોશિક, શૂલપાણિ, ગોશાલક વગેરે અતુલ્ય હુઃખ આપનાર તરફ અખંડ શાંતિ રાખનારનું અંતરંગ મનોબળ કેટલું વીર્યવાન હશે તે લખવા કરતાં કલ્પવું જ વિશેષ શુભ છે, કલ્પી શકાય તેવું છે. આવા પરમાત્માનું નામોચ્ચારણ કરી શાંતરસની ભાવના કરવાનો ઉચમ કરવામાં આવ્યો છે.

કોઈ પણ શબ્દમાત્રને બ્રહ્મણ કરી તેના પર આખો પ્રયોગ લેવો તેને નિરુક્ત કહે છે. એટલે કેટલાક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ બને નહિ, પણ પ્રયોગથી જ અર્થ બને છે. વીર શબ્દ માટે નિરુક્ત કરતાં વિદ્વાનો કહે છે કે :—

આક અક્ષર દરેક પદમાં હોય છે. હકો અક્ષર ગુરુ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે. બીજા તમામ પદો પદો. સાનનો અક્ષર ડહ્વ હોય છે. પદો તથા ત્રીજાનો સાતમો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે.

વિદારયતિ ચંત્રકર્મ, તપસા ચ વિરાજતે ।

તપોવીર્યેણ ચુક્તશ્ચ, તસ્માદ્ધીર इति स्मृतः ॥

“તેઓ કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપસ્યાથી વિરાજમાન છે તથા તપશક્તિવાળા છે : આ નિરુક્તથી તે ‘વીર’ કહેવાય છે.”

અથવા વ્યુત્પત્તિથી પણ એવો જ ધ્વનિ નીકળે છે. વિશેષેણ ઈરયતિ પ્રેરયતિ કર્મા-
ળીતિ વીરઃ । જે કર્મોને પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, આત્માથી વિષ્ણુટાં કરી કાઢી મૂકે છે, તે
વીર. આવા શ્રી વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને અંથનું મંગળાચરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ટીકાકાર મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિ કહે છે કે શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ, અભિધેય,
સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાંચ વસ્તુ બતાવવી જોઈએ, તે આ શ્લોકમાં પણ
બતાવવામાં આવી છે. વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને મંગળ ક્યું છે; અભિધેય અથવા
વિષય શાંતરસ છે; અંતરંગ શત્રુના જયરૂપ લક્ષ્મી મેળવવાનું પ્રયોજન છે; શાંતરસને
વિભાવ્યવિભાવનલાભ એ સંબંધ છે; અને મોક્ષાર્થી પ્રાણીઓ, જેઓને અંતરંગ શત્રુ
પર જય મેળવવાની ઇચ્છા છે, તે આ અંથના અધિકારી છે.

આ પાંચે વસ્તુઓ ગદ્યબંધ રચનામાં પ્રથમ બતાવવામાં આવી છે, છતાં અત્ર ફરી
વાર બતાવી તેથી પુનરુક્તિ દોષ થાય એવો જો આશ્વેપ કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં
જણાવવાનું કે ઉપદેશના અંથોમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. સન્નિધાય, ધ્યાન, તપ,
ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, પ્રયાણ અને સંતગુણકીર્તનમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી, વાચકવર્ય
શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં કહે છે કે:—

ये तीर्थरुतप्रणीता भावास्तदनन्तरैश्च परिकथिताः ।

तेषां बहुशोऽप्यनुकीर्तनं भवति पुष्टिकरमेव ॥

यद्वद्विपद्यातार्यं मंत्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति ।

तद्वद्भागविपन्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थપદम् ॥

“તીર્થકરમહારાજપ્રણીત અને તેના પછીના અવિચ્છિન્ન સંપ્રદાયાગત આચાર્યોએ
બતાવેલા—કથન કરેલા—ભાવોનું વારંવાર કથન કરવું તે તેને—પ્રશમની રતિને—પુષ્ટિ કરનારું
છે. વિષદાંતને માટે વારંવાર મંત્રોચ્ચાર કરવાથી જેમ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી તેમ
રાગરૂપ વિષનો ઘાત કરનાર અર્થપદો પણ વારંવાર કહેવાથી તે કાર્ય દોષ વિનાનું જ છે.”

આખા અંથમાં એકનો એક ભાવ બે બે વખત અને કેઈ ભાવ તેથી પણ વધારે
વખત કહેવાય છે, તેમ જ ઉપદેશના અનેક અંથો હોવા છતાં ફરીવાર અંથ લખવો એ પણ
પુનરુક્તિ જ છે, પરંતુ એ સર્વનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે. આમાં કાવ્યચાતુર્ય બતાવ-
વાનો હેતુ બહુધા હોતો નથી, તેથી દોષ લાગતો નથી. જેમ વ્યાપારી હંમેશાં એક જ
રીતે વ્યાપાર કર્યા કરે છે : તેમાં તેની ઇચ્છા વ્યાપારની નથી પણ ધનપ્રાપ્તિની છે; જેમ
મંત્રપદનો વારંવાર બપ કરવામાં આવે છે, તેમાં શ્રદ્ધાગુણ પ્રધાન છે અને સાધ્ય મંત્ર

સુખની પછવાડે દુઃખ ધાય છે તેને સુખ કેમ કહેવાય ? સાંસારિક સર્વ સુખો આવા પ્રકારનાં છે. વિષયજન્ય સુખ માત્ર માન્યતામાં જ રહે છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ થતો નથી. આનંદ તાગે છે તે પણ જોટો છે, અસ્થિર છે, અદ્ય છે, અદ્ય સમય ચાલે તેવો છે અને એને સુખ માનવું એમાં ગોટી બૂલ ધાય છે. સુખ ખરેખર મનની શાંતિમાં જ છે. ત્યારે મન એક વિનાર કે વિષય પરથી બીજા તરફ દોરાય છે અને એક વસ્તુ પર સ્થિર રહેતું નથી, ત્યારે સમગ્રવું કે હવે તેને વાસ્તવિક ખાલ ધયો નથી. આવા પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન શાંતરસની ભાવના ચિત્તક્ષેત્રમાં સ્થિર કરવી એ જ છે. એ શાંતરસ ભાવનાં જો સુખ પ્રાપ્ત ધાય છે તે અનિર્વચનીય છે. પાર્થિવ વસ્તુમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની સાથે જો સુખની સરખામણી થઈ શકે. શાંતરસની ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવનાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો આત્યંતિક અભાવ ધાય છે અને એવી રીતે અવિનાશી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત ધાય તેને જ વાસ્તવિક સુખ કહેવું યોગ્ય છે.

આવું ઉત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, ઉપર કહ્યું તેમ, શાંતરસનો વિચાર કરવો અને તે જ પરમ સાધ્ય છે, એમ માનવું એ છે. શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વગેરે રસોમાં માની લીધેલા પાર્થિવ વિષયસુખથી કલ્પિત, દાક્ષિક, વિનયર આનંદ ધાય છે, પરંતુ ખરેખર ગિરસ્થાયી, અંત વગરનો આનંદ તો શાંતરસની ભાવનામાં જ ધાય છે. અને તે શાંતરસને ભાવવાનો ઉપદેશ અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. આખા અંધમાં આ સાધ્ય રાખવામાં આવેલ છે, તેથી મનનપૂર્વક આ અંધનો અભ્યાસ કરવો એ સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય સાધવા બરોણ છે.

રસેન્દ્ર-રસેન્ધર. સિદ્ધાંત એવો છે કે દેહપાત પછી બીજાની માની લીધેલી સુક્તિ મળે તે ચોક્કસ નથી, માટે અત્ર રસેન્દ્ર (પારો) ખાઈને શરીરને નિભાવવું; છતાં શરીર તો નાશ પામવાનું જ છે, એમ જો શંકા ધાય તો તેના જવાબમાં આ સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે આ શરીર પડ્યા પછી હરગીરી સૃષ્ટિમાં શરીર પ્રાપ્ત થવાનું છે તે બહુ મજબૂત મળશે. તેઓના આ મત પર આક્ષેપ કરતાં સૂરિમહારાજ કહે છે કે રસેન્દ્ર (પારો) પણ આ શાંતરસાધિરાજ જ છે. (આ સિદ્ધાંત માટે જુઓ રસેન્ધર સિદ્ધાંત, અથવા રસાર્ણવ -રસદૃશ્ય વગેરે ગ્રંથો.) શાંતરસ સર્વ મંગળનો ભંડાર છે, કારણ કે સર્વ માંગલિક્યમાલા એનાથી જ વિકસિત છે. પંડિતો આ ઉપદેશને યોગ્ય છે અને પંડિતો જ શાંતરસની ખૂબી સમજી શકે છે, તેથી સૂરિમહારાજે બુદ્ધ શબ્દથી પંડિતોને સંજોગધન કહ્યું છે. જેઓ સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી પુદ્ગલ અને આત્માનો ભેદ સમજ્યા હોય તેને શાસ્ત્રધારો પંડિત કહે છે. (૨)

આ ગ્રંથનાં સોળ દ્વારો

સમતૈક્લીનચિત્તો, હરનાપત્યસ્ત્રદેહમમતામુક્ત ।

વિષયક્રપાયાદ્યવશઃ શાસ્ત્રગુણદમિતચેતસ્કઃ ॥ ૩ ॥

વૈભવશુદ્ધિમો, દેવાદિસતત્ત્વવિદિરતિથારી ।

નૈવગ્ધાન શુભઘ્નિઃ સામ્યરહસ્યં ભજ શિવાર્થિન્ ! ॥ ૪ ॥ (યુગ્મમ્) (સારાંગ)

મને શિવાર્થી પ્રાણી ! તું સમતાને વિષે લીન ચિત્તવાળો થા ! સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા અને
ગર્વ એવાં સર્વ સમતા છોડી દે ! વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ઇન્દ્રિયોત્તા વિષયો અને
નિવૃત્તિ, મન, મયા અને કૌતુક એ કાચીને વશ થા નહિ ! શાસ્ત્રરૂપ લગામ વડે તારા મનરૂપ
માનસને તું કબજા કરાવ ! વૈરાગ્યે કરીને શુદ્ધ-નિઃકલંક-ધર્મવાન થા ! (સાધુના દશ યતિધર્મ
અને અવસ્થાના અનુસાર નેમ જ આનંદપુરુષમાં રમણતા કરવારૂપ શુદ્ધ ધર્મવાળો થા !) કે
અન્યથા તું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણનારો થા ! સર્વ પ્રકારના સાવધ યોગથી નિવૃત્તિરૂપ નિર્ગુ
નવારૂપને મનના પ્રકારના) સંવરવાળો થા ! તારી વૃત્તિઓને શુદ્ધ રાખ અને સમતાને

પ્રથમ: સમતાધિકાર: ॥

ભાવના ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ

ચિત્તવાલક ! મા ત્યાક્ષી-રજસં ભાવનૌપધી: ।

યચ્ચાં દુર્ધ્યાનમૂતા ન, ચ્છલયન્તિ છલાન્વિપ: ॥ ૫ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“હે ચિત્તરૂપ બાળક ! તું ભાવનારૂપ ઔષધિઓને હમેશાં* દૂર કરીશ નહિ; જેથી કરીને છળને શોધનારા દુર્ધ્યાનરૂપ ભૂત, પિશાચો તને છેતરી શકશે નહિ.” (૫)

વિવેચન—સમતાદિક અધ્યાત્મના વિષયમાં હજી આ જીવ બહુ પછાત છે; તેનું ખરું રહસ્ય સમજી તેને અનુસરતો નથી, તેથી તેના મનને બાળક કહેવામાં આવ્યું છે.

હે બાળ મન ! તું જરા વિચાર કર. સાંસારિક સગાં-સ્નેહીઓ અસ્થિર છે, પૌદ્ગલિક વિષયસુખ અનિત્ય છે, આજ જે રંગ છે તે કાલ રહેતો નથી; સગાં-સ્નેહીઓનું કે શેઠ વગેરે સ્વામીનું કોઈનું વાસ્તવિક રીતે તારે શરણ નથી; તને ખરું દુઃખ પડતાં તેઓ કાંઈ પણ ઉપકાર કરી શકે તેમ નથી. વળી તેઓ સર્વ એક મેળાની જેમ અત્ર મળ્યા છે, પણ તેને છૂટા પડતાં વાર લાગવાની નથી. તું પોતે તો એકલો જ આવ્યો છે અને એકલો જ જવાનો છે; તું કોઈનો નથી અને તારું કોઈ નથી—આમ અનેક રીતે સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો વિચાર કરવો, પોતાની શુદ્ધ દશા અને વિભાવદશા કઈ છે તેનું સ્વરૂપ સમજી તેનું રટણ કર્યા કરવું, પૌદ્ગલિક અને આત્મિક તત્ત્વોમાં શો ફેર છે તે સમજી તેના પર વિચાર કરવો, એને શાસ્ત્રકાર ભાવના કહે છે. એ ભાવના ભાવવાથી સાચી સ્થિર વસ્તુ કઈ છે તેનું સત્ય જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનના પરિણામે તદનુસાર વર્તન કરવાનો નિશ્ચય થતાં પરિણામે તેનું વર્તન પણ થાય છે. કોઈ પણ કાર્ય થવાનો અથવા કરવાનો આ શુદ્ધ ક્રમ છે, અને વિકાસ પણ તદનુસાર જ થાય છે. આવી ભાવનાઓ શાસ્ત્રકાર બાર પ્રકારની અથવા સોળ પ્રકારની કહે છે અને એનું બરાબર સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્ર

* થોડો વખત પણ.

(ચોથા પ્રકાશમાં), પ્રવચનસારોદ્ધાર (ચરણસિત્તરિ-કરણસિત્તરિ દ્વારમાં), શાંતસુધારસ વગેરે ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપ્યું છે. આ ગ્રંથની નોટમાં પણ આગળ સવિસ્તર તેનું સ્વરૂપ આપવાનું છે. અત્ર કહેવાનું એ છે કે તારે આવા વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ આપનારી અને તદ્દ્રૂપ ભાવનાઓ નિરંતર મન સન્મુખ રાખ્યા કરવી. તારા દરેક કાર્યમાં તે ભાવના તારે ચૂકી જવી નહિ. તું ખાતો હો, પીતો હો, વ્યાપાર કરતો હો કે ધર્મકાર્ય કરતો હો, તે દરેક વખતે તારે આ ભાવનાઓને હૃદયગ્રંથ સન્મુખ રાખવી. એ ભાવનાઓ ધાર્મિક ક્રિયા કરતી વખતે અને ખાસ કરીને સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કરતી વખતે જ ભાવવાની છે એમ તું માનીશ નહિ; એ ભાવના તારા દરેક કાર્યમાં ઓતપ્રોત પરોવાઈ જવી જોઈ એ.

અનાદિ અભ્યાસને લીધે સંસારભાવના આ જીવની સ્વભાવદશા જેવી થઈ ગઈ છે. એને ઘર બંધાવવામાં, ઘરેણાં ઘડાવવામાં કે વ્યાપાર કરવામાં જેટલો આનંદ આવે છે, અને જેટલો અંશે તે કાર્ય સાથે તે ઓકમેક થઈ જાય છે, તેટલો સંસારનું ખરું સ્વરૂપ વિચારતી વખત તે થતો નથી, થઈ શક્યો નથી, થવાનો વિચાર પણ કરતો નથી અને પરિણામે હૃદયનિર્મલમાં પડી જાય છે. વળી, ઘણીવાર તો એવું વિપરીત બને છે કે તેનાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ હૃદયનિર્મલ ઘણલ થઈ જાય છે અને ચિત્તવૃત્તિને ડાળી નાંખે છે. એ હૃદયનિર્મલ કેવી રીતે કામ કરે છે તે આપણે નવમા ચિત્તદમન અધિકારમાં જોશું. અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે જો આ જીવ ભાવના ભાવવાથી વિમુખ થઈ જાય છે તો તુરત જ હૃદયનિર્મલ પિશાચો તેના હૃદયમંદિરનો કબજો લે છે અને પછી તેની પાસે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને આશ્ચર્યજનક નાચ નચાવે છે.

ભાવનાને તેટલા માટે ચંત્રયુક્ત માદળિયું કહેવામાં આવ્યું છે. જગતમાં કેટલાકની મોટી માન્યતા છે કે અત્ર માદળિયું પહેરનાર પર ભૂત-પિશાચના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી નવમાનવી પ્રવૃત્તિઓ અસર કરી શકતી નથી. આ માન્યતા પર રૂપક અલંકાર ગોઠવી ગિતાન મંત્રિકા કહે છે કે જો તું ભાવનામંત્રથી મંત્રિત માદળિયું તારા હાથ પર ખાંધીશ તો દુર્ગાનાથ ભૂત-પિશાચો તારા હૃદયમંદિરનો કબજો લેશે નહિ. હૃદયનિર્મલ જોર પ્રબળ બનેલા જોર વિવક્ષુ આત્મનું નથી. આ જીવ જ્યારે શુદ્ધ આત્મિક દશામાં રમણ કરવા માટે જોર ને જોર તેનામાં એવું અપૂર્વ વીર્ય સ્ફુરે છે કે તેનું માપ અનુભવીથી જ ગમ્ય થઈ શકે છે. આ કર્મકૃત ચિત્તિને લીધે આ આત્મા ઘણા વખતથી ઊંઘ્યા કરે છે તેથી જ તેના જોરના ચિત્તરૂપ ભાવો જોરવત્તાવે છે; ખાકી જ્યારે ભાવનાજળથી તે જાગ્રત થશે કે નાચ નચાવે તેની જગ્યા નાચી જશે અને દર જ રહેશે.

જોર ને જોર છે કે અન્ય અગમ્ય, કાર્ય-અકાર્ય, હેય-ઉપાદેય વગેરે જ્ઞાનમાં વિકળતા જેવાં વિચલન નહિ. ભાવનાથી ધૈર્ય-સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે ઔપધરૂપ છે; અને જોરના સ્વરૂપને દુર્ગા અને કન્નાદ થાય છે તેથી તે ભૂત-વ્યંતર જેવાં છે.

ભાવના જોરના જોર તરફે ભાવના છે એમ અત્ર ઉપદેશ કર્યો. (૫)

આ અધિકારમાં મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવશે. તે પહેલાં સમતાનું સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે જાણવું છે :—

ઇન્દ્રિયોનાં સુખ :: સમતાનાં સુખ

यदिन्द्रियैः सकलैः सुखं स्यान्नरेन्द्रचक्रिन्द्रिशाधिपानाम् ।

तद् विन्दवत्येव पुरो हि साम्यसुधाम्बुधेस्तेन तमाद्रियस्व ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિવૃત્ત*)

“રાજા, ચક્રવર્તી અને દેવોના સ્વામી ઇન્દ્રોને સર્વ ઇન્દ્રિયના અર્થોર્થો જે સુખ થાય છે, તે સમતાના સુખસમુદ્ર પાસે ખરેખર એક ખિંદુ તુલ્ય છે, માટે સમતાના સુખને આદર.” (૬)

વિવેચન—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પ્રથમ ખીજ સમતા છે. સર્વ સંજોગોમાં મનને એક-સરખું રાખવું, ગમે તેવા પ્રસંગો આવે તોપણ ચંચળ વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, એને સમતા કહે છે. એવી મનોવૃત્તિ થાય ત્યારે જ ખરેખરું સુખ થાય છે. અને ખીજ શ્લોકમાં જે સુખની શોધ કરવામાં આવી છે તે સમતાનું જ સુખ છે. એ સુખ ખરેખરું તો અનુભવ-ગમ્ય છે. તે સુખનો ખીજ કોઈ પણ રીતે ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્ય જેવું છે; છતાં આ છવ્વ તો પૌદ્ગલિક સુખમાં આસક્ત છે, તેથી તે સુખનો ખ્યાલ અત્યાર સુધીના સાદા અનુભવ અનુસાર આપવાથી જ તે નવીન વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમવંત થાય તેમ છે. આમ હોવાથી તેને કહે છે કે હે છવ્વ ! એક રાજા અનેક પ્રકારના હુકમો કરતો હોય, પાણી માગે ત્યાં દૂધ મળતું હોય, ખમા ખમા પોકારાતી હોય, અનેક રાણીઓથી પરિવૃત્ત હોય અને સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં વિષયસુખો સારામાં સારા આકારમાં ભોગવતો હોય, તેનું સર્વ સુખ તું કદપી લે; તે ઉપરાંત રાજાઓના પણ મુગટમણિ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીની છ ખંડ ઋદ્ધિનું સુખ એકત્ર કર; અને દેવપતિ ઇન્દ્રના સર્વ પૌદ્ગલિક સુખોને પણ એકઠાં કર; આ સર્વ સુખોનો સરવાળો કર. તારી કદપનામાં આથા વધારે સુખ આવતું મુશ્કેલ છે, પરંતુ અમે સ્વાનુભવથી કહીએ છીએ કે આ સર્વ સુખો એકત્ર કરીને કરોડો વર્ષ—ચાવત્ અનંત કાળ—અનુભવ્યાં હોય તોપણ સમતાથી જે સુખ થાય છે તેની પાસે તે કાંઈ હિસાબમાં નથી. સમતાનું સુખ સમુદ્ર જેટલું ગણીએ તો આ સ્થૂલ સુખોનો સરવાળો એક ટીપા જેટલો થાય છે. સર્વસાધનસંપન્ન રાજાઓ કે દિગ્વિજય કરનારા ચક્રવર્તીને અથવા ખહુ સુખી ગણાતા દેવેન્દ્રને પણ સમતાના સુખ જેટલું સુખ નથી. શાસ્ત્રકાર પણ કહે છે કે—

* ઉપેન્દ્રવજ્રમાં ૧૧ અક્ષર. ઉપેન્દ્રવજ્રા પ્રથમે લઘો સા

(૫-૬)

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।

ઉપેન્દ્રવજ્ર ને ઉપેન્દ્રવજ્રનાં ચરણો મળી બીજ ત્યારે ઉપજાતિ જન્મ થાય છે; એના દરેક ચરણમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે.

જં ચ કામસુહં લોપ, જં ચ દિવ્યં મહાસુહં ।

વીયરાયસુહસ્સેયં ણંતમાગંપિ નગ્ધૈ ॥

“લોકમાં જે વિષયાદિકનાં સુખો છે અને દેવલોકમાં જે મહાસુખો છે તે વીતરાગનાં સુખ પાસે અનંતમા ભાગે પણ થતાં નથી.”

માનું મર્યાદા સુખ તારા ચત્તથી સાધ્ય છે, અત્રે જ તને મળી શકે તેમ છે; તેમાં નથી પેશાની જરૂર કે નથી બાહ્ય મદદની જરૂર; નથી કોઈના રક્ષણની જરૂર કે નથી કોઈ નરકની આકાંક્ષાની જરૂર; માત્ર તારું શું છે તે સમજી તે મેળવવા અથવા પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કરીને બીજી બધી બાહ્ય ઉપાધિ તજી દે, એટલે સમતાસુખ તને આપે. આ પ્રથમ યજ્ઞ જશે; પરંતુ આ બાળતમાં તારે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની જરૂર છે. એક વાર નિશ્ચય કરી કે પછી તેનાં સાધનો કયાં છે તે બતાવનારાં તને મળી જશે; તે સાધનો અનંત નથી જશે અને તને બહુ આનંદ થશે. પૌદ્ગલિક સર્વ સુખો નાશવંત છે, તેને દાન આપીને મૂકી જનારાં છે. ભોગવતી વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને અન્ય પ્રકારની મર્ત્ય પ્રકારની

કોઈ વાર બળવાન થઈ જાય છે : આવાં આવાં અનેક રૂપો વિચિત્ર કર્મોને વશ થઈને આ જીવ ધારણ કરે છે, સંસારરંગભૂમિ ઉપર અનેક પ્રકારના જોલો ભજવે છે અને કાળ આવે ત્યારે યમરાજની રાજધાનીના પડદામાં પ્રવેશ કરે છે; વળી પાછો સારો કે ખરાબ બીજો વેશ ધારણ કરે છે. એવી રીતે અનેક વાર રળડપટ્ટી કર્યા કરે છે. આજો વખત મન, વચન, કાયાના બ્યાપારમાં મસ્ત રહી વિષયકષાયને આધીન થાય છે અને થોડા સમય પછી સ્થિરતા પામતો નથી. કષાયાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તે તન્મય થઈ જાય છે અને જાણે પોતે કષાયમય જ હોય એવો દેખાવ આપે છે. આવી અનેક હાડમારી આ જીવ ભોગવે છે અને તે હાડમારીને સુખ માને છે. આવી દોડાદોડમાં સુખ હોય કે નહિ તે કહેવા કરતાં માની લેવું જ શુદ્ધ છે, કારણ કે નિરાંત વગર સુખ હોય જ નહિ; માથે દુઃખની તરવાર લટકતી હોય ત્યાં સુખ હોય જ નહિ. આ સંસારી જીવનું સુખ થયું. એનું ખરેખરું તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ ચિત્રપટ પર શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચના* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેખક પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ આલેખ્યું છે. તે મનન કરવાથી આ ઉક્તિનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે બીજી બાજુએ સર્વ સુખદુઃખ પર માધ્યસ્થ્ય દષ્ટિ રાખનાર, આત્મારામમાં રમણ કરનાર, દશ યતિધર્મોનું વહન કરનાર, પંચમહાવ્રત પાલનાર, સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહેનાર, ખટપટનો સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન કરનાર, પવિત્ર જીવન વહન કરનાર શ્રી યોગીમહાત્માઓ-સુનિમહારાજોએ કેવા પ્રકારનું સુખ અનુભવે છે તે જોઈએ. આપણે અગાઉ જોયું છે કે સુખ માન્યતામાં જ છે, પુદ્ગલમાં નથી; અને વાસ્તવિક સુખ તો સામ્ય-ભાવમાં જ છે. ઉદાર યોગીઓ, જેમનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ નવમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે, તેઓને સર્વ રાજેશોમાં આનંદ જ છે. તેઓ સુખથી રાજી થતા નથી, દુઃખથી ડરતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ કર્મફલ્ય નિમિત્તે દુઃખને આવકારદાયક ગણે છે. તેઓ જાણે છે કે સુખ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય છે અને દુઃખ પાપપ્રકૃતિનો ઉદય છે. બન્ને કર્મપ્રકૃતિ છે, ત્યાજ્ય છે અને તેમાં આનંદ કે શોક માનવો એમાં મૂર્ખતા જ છે. એવા મહાત્માઓને જે આંતર આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેઓને દુઃખમાં પણ આનંદ જ છે. માનસિક ઉપાધિનો નાશ થાય છે કે તરત જ સર્વ પાર્થિવ પીડાઓનો સ્વતઃ નાશ થઈ જાય છે. અને ઉદારચરિત યોગીઓ તો સ્થિર મનોવૃત્તિ રાખી માનસિક ઉપાધિઓથી દૂર જ રહે છે અને તેના સંબંધમાં પણ આવતા નથી. એમને તૃણ ને સુવર્ણ સરખું છે, રાયરંકમાં ભેદ નથી, નિદ્રાસ્તુતિમાં દુઃખ કે આનંદ નથી, શત્રુમિત્ર પર સમભાવ છે અને રાજા જેવો દેખીતો તેમનો વૈભવ લાગતો નથી, છતાં તેઓ રાજા જેટલો જ વૈભવ અનુભવે છે. એ સંબંધમાં આપણને સૂરિમહારાજ સ્વાનુભવથી સાક્ષી આપે છે. વળી એ જ

* આ આખા ગ્રંથનું લાપાંતર વિવેચન કરનારે તૈયાર કર્યું છે, અને ત્રણ ભાગે છપાઈ ગયું છે. એ ગ્રંથ બહુ ઉપદેશક છે અને ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભામાં એ લખ્યું છે.

मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता,
चितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽथमनिलः ।
स्फुट्हीपश्चंद्रो विरतिवनितासंगमुदितः,
सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

સાંસારિક જીવનમાં વિપત્તિ માગી લે છે, કારણ કે મારા વખતમાં હું
એક વાર ભોગવામાં આવ્યો હતો અને બીજી વાર પકડી નથી અને પાંચેલાં હુઓ એક વાર ભોગવામાં
આવ્યો હતો અને બીજી વાર પકડી નથી. આવી રીતે સાંસારિક જીવો અને
જીવનમાં આવતી છે, એ જન્મે હકીકત છે આત્મા ! તું ખાસ

॥ ८ ॥ (स्वागतार्थ)

[illegible]

સ્વરૂપ હવે પછી તેરમા શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ મૈત્રીભાવ બીજા જીવો પર તું એક ક્ષણવાર પણ રાખ. તેના પરિણામે તું એવું સુપુણ્ય બાંધીશ કે તેના યોગથી તને આ ભવ અને પરભવમાં અપૂર્વ સુખનો અનુભવ થશે. અત્યાર સુધી તે પૌદ્ગલિક સુખો અનુભવ્યાં છે તેથી સુખ પણ તું તેમાં જ સમજે છે, પરંતુ જ્યારે આત્મિક સુખો અનુભવવા યોગ્ય સુકર્મદળ તું ગ્રહણ કરીશ ત્યારે તને નવીન પ્રકારનો જ આનંદ થશે.

અંતઃકર્તા અત્ર બાળ અધિકારીઓને આશ્રયીને મૈત્રીભાવથી જે સામ્યસુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પુણ્યકર્મ સાથે સંબંધ જોડે છે. આપણે એથી આગળ વધેલાને કહી શકીએ કે સમતાભાવ ભાવતી વખતે જે અપૂર્વ આનંદ થાય છે તે પણ અનિર્વચનીય છે. એના પરિણામે જે શુભ કર્મબંધ અથવા કર્મનિર્જરા થાય છે તે તો બાબૂ ઉપર રાખીએ, પણ તે ભાવતાં જે માનસિક સંતોષ (Consciousnesssatisfaction) થાય છે તે પણ મહાન છે, ભવ્ય છે, અલૌકિક છે, નૂતન છે, સર્વોત્તમ છે, અનનુભૂતપૂર્વ છે. સમતાથી સુખ થાય છે તે બીજાનું સુખ લઈને અથવા ઓછું કરીને થતું નથી, પણ સ્વસંપન્ન છે, સ્વસંપૂર્ણ છે, પરને ઉપકારી છે અને ઉભયને આનંદદાતા છે. પૌદ્ગલિક અને આત્મિક આનંદમાં આ મહાન તફાવત છે. આ સમતાથી થતો આનંદ અનુભવતી વખતે જ એવું સુખ આપે છે કે જેવું આ જીવે અગાઉ સાંસારિક પદાર્થોમાં અનુભવ્યું ન હોય. આ પ્રમાણે હોવાથી હે ભાઈ ! તું એક વાર સામ્યભાવ ધારણ કર, પછી તું તેનું સુખ જોજે. જો તને તેમાં કાંઈ અપૂર્વતા માલૂમ પડે તો તે સુખનો ફરી વાર અનુભવ કરવાનો વિચાર કરજે; પણ એક વાર તો અમારા આગ્રહથી જ તે રસ્તે પ્રયાણ કર. અમે (અંતઃકર્તાએ) એ સુખનો સ્વાદ કોઈ કોઈ વાર ચાખ્યો છે અને તેથી તને ભલામણ કરીએ છીએ કે તારે સંસારમાં રહ્યા છતાં મોક્ષસુખની વાનકી આખવી હોય તો એ ઉત્તમ માર્ગ છે. (૮)

સમતાની ભાવના (Ideal)—તેનું દર્શન

न यस्य मित्रं न च कोऽपि शत्रु - निजः परो वाऽपि न कश्चनास्ते ।

न चेन्द्रियार्थेषु रमेत चेत्तः, कषायमुक्तः परमः स योगी ॥ ૧ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

“જેને કોઈ પણ મિત્ર નથી અને કોઈ પણ શત્રુ નથી, જેને કોઈ પોતાનો નથી અને કોઈ પારકો નથી, જેનું મન કષાય રહિત હોઈને ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં રમણ કરતું નથી, તેવો પુરુષ મહાયોગી છે.” (૯)

વિવેચન—જે યોગીનું દર્શન સાતમા શ્લોકમાં કરાવવામાં આવ્યું છે તેનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે. સમતા શુભ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીએ પોતાની સન્સુખ આ શ્લોકમાં લખી છે તેવી ભાવના રાખવી જોઈએ. કોઈ એક શુભ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો પ્રથમ તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી બરાબર હૃદયમંદિરમાં તેનું સ્થાપન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રસંગ આવતાં અથવા ગમે તે કાર્ય કરતાં તેની ભાવના સમીપ જ રાખવી

સમતાનાં અંગો : ચાર લાવના

મજસ્વ મૈત્રીં જગદંગિરાશિષુ, પ્રમોદમાત્માન ! ગુણિષુ ત્વશેષતઃ ।

મવાર્તિદીનેષુ કૃપારસં સદા-પ્યુદાસવૃત્તિં સ્વલુ નિર્ગુણેષ્વપિ ॥ ૧૦ ॥ (વંશસ્થવૃત્ત)

“હે આત્મા ! જગતના સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીલાવ ધારણ કર, સર્વ ગુણવાન પુરુષો તરફ સંતોષદૃષ્ટિથી જો; ભવ(સંસાર)ની પીડાથી દુઃખી થતાં પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા રાખ અને નિર્ગુણી પ્રાણીઓ ઉપર ઉદાસવૃત્તિ-માધ્યસ્થ્ય લાવ રાખ.” (૧૦)

વિવેચન—સમતાની લાવનાનું સ્વરૂપ કહી તે લક્ષ્યમાં રાખવા જણાવ્યું. હવે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક સાધનો છે તે બતાવે છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં હોય છે. પોતાના સંયોગો પ્રમાણે કયું સાધન અનુકૂળ આવશે તે મુમુક્ષુ પ્રાણીએ વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને સમજ લેવું. એક જીવને જે બહુ લાભ કરનાર સાધન હોય છે તે ખીજા જીવના માનસિક બંધારણ અને વિકાસના પ્રમાણમાં તેટલું જ ઉપકાર કરનારું નીવડતું નથી; તેથી એ સંબંધમાં એક સામાન્ય નિયમ બાંધવા કરતાં સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો બતાવવાં અને તેમાંથી પોતાને યોગ્ય પસંદગી આ જીવે કરી લેવી એ વધારે સરળ માર્ગ છે, એમ ધારી આ સંબંધમાં તેનાં અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે. લગભગ બધા જીવો પર એક-સરખો ઉપકાર કરનાર સાધન ચાર લાવના લાવવાં તે છે. એ લાવના એવી ઉત્તમ છે કે, પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, તે દુર્ધ્યાનને આવવા દેતી નથી. એ ચાર લાવના તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ તેરથી સોળ શ્લોકમાં હવે પછી બતાવવામાં આવશે. એ સાધન તરફ ધ્યાન ખેંચી, તે જ વિષય પર હવે વિશેષ ઉદ્વેગ કરવામાં આવે છે. અત્ર પ્રથમ શ્લોકના વિવેચનમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉદ્દેશનિર્દેશરૂપમાં પુનરાવૃત્તિદોષની શંકાનો સદ્ભાવ જ નથી. (૧૦)

ચાર લાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

મૈત્રી પરસ્મિન્ હિતધીઃ સમગ્રે, મહેત્પ્રમોદો ગુણપક્ષપાતઃ ।

કૃપા મવાર્તે પ્રતિકર્તુમીહો-પેક્ષૈવ માધ્યસ્થ્યમવાર્યદોષે ॥ ૧૧ ॥ (વપજાતિ)

“ખીજાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હિત કરવાની યુક્તિ તે (પ્રથમ) મૈત્રી લાવના; ગુણનો પક્ષપાત તે (ખીજા) પ્રમોદ લાવના; ભવરૂપ* વ્યાધિથી હેરાન થતાં પ્રાણીઓને ભાવઔષધથી સારું કરવાની ઇચ્છા તે (ત્રીજા) કૃપા લાવના; ન ટળી શકે તેવા દોષ-વાળા પ્રાણી ઉપર ઉદાસીન ભાવ તે (ચોથી) માધ્યસ્થ્ય લાવના.” (૧૧)

* સંસાર અથવા કર્મ. એથી ભાવદયા અને દ્રવ્યદયા બંનેનો અત્ર સમાવેશ થાય છે.

હિતા ચાર ભાવનાઓનું હરિભદ્રસૂરિકૃત તુર્ય ષોડશકાનુસાર સ્વરૂપ

પરદિનચિન્તા મૈત્રી, પરદુઃખવિનાશિની તથા કરુણા ।

પરમુત્તમદિવ્યદિના, પરદોષોપેક્ષણમુપેક્ષા ॥ ૧૨ ॥ (આર્યાવૃત્ત)

(અન્ય અનિરિક્ત) બીજાં પ્રાણીઓનું હિત ચિંતવણું તે મૈત્રી ભાવના; પારકાં દુઃખોને નાશ કરવાની ઇચ્છા અથવા ચિંતા તે કરુણા ભાવના; બીજાઓનાં સુખને જોઈને તેમના સુખને પ્રમોદ ભાવના અને બીજાઓના દોષોની ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષા ભાવના છે. (૧૨)

જો તે વરૂં ભાવનાનું સ્વરૂપ ઇતિહાસસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી યોગશાસ્ત્રના આર્યાવૃત્તના આર્યો દે. પ્રસંગોપાત્ત અન્ય અંશોથી એ ભાવનાનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. (૧૩)

પ્રથમ મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ

મા ચ મૈત્રીકોઽપિ નમત્તિ, મા ચ મુન્કોઽપિ દુઃખિતઃ ।

માનસા ચાત્મિકા, મૈત્રીર્મૈત્રી નિગમતે ॥ ૧૩ ॥ (અનુશ્લોક)

(અન્ય અનિરિક્ત) મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ આર્યાવૃત્તના આર્યો દે. પ્રસંગોપાત્ત અન્ય અંશોથી એ ભાવનાનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. (૧૩)

મહાન વિશાળતા બતાવે છે. ઘણા જીવો અથવા તો પ્રાણી સર્વ જીવો પોતાના સુખની દરકાર રાખે છે, પરંતુ બીજા જીવોનું શું થતું હશે તે જોવાને કે જાણવાને ઊભા પણ રહેતા નથી. વિશાળ દુનિયાના સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ કરનાર સર્વને સુખી જોવામાં રાજી થાય છે અને પોતે તો કોઈ જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ આપતો જ નથી. ‘આ જગત કર્મથી સુકાઓ’ આવી બુદ્ધિ પણ એ જ વિશાળ મનોરાજ્યમાંથી નીકળે છે. પારકાના હિતનું ચિંતન કરવું એ મૈત્રીભાવ છે. તીર્થંકર મહારાજને વીશ સ્થાનક તપ કરતાં એવી ઇચ્છા થઈ હતી છે કે “સર્વે જીવ કરું શાસનરસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી” અને આ ઉત્કૃષ્ટ ભાવદયાને પરિણામે તીર્થંકરનામકર્મનો ખંધ કરે છે. સર્વ જીવો જે શાસનમાં જોડાઈ જાય તો પછી તેઓને આ ભવજંજળ મટી જાય અને તેઓનાં મહાદુઃખોનો પણ નાશ થાય એવી પરાર્થ સાધવાની ઉત્તમ વૃત્તિ થતાં જ સાર્વભૌમ કે દેવેન્દ્ર પણ જેને નમસ્કાર કરે છે એવું મહાન તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. એથી મૈત્રીભાવ ભાવતાં મન કેટલું સમતામાં સ્થિર થતું હશે તે બરાબર સમજાય છે.

મૈત્રીભાવ ભાવનાર પ્રાણી બહુધા પોતાના સુખનો બહુ વિચાર કરતો નથી. હરિભદ્ર સૂરિ મહારાજ કહે છે તેમ, ‘પરહિતચિંતા મૈત્રી’ એ બરાબર સૂત્ર છે. પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવા કરતાં પરહિતચિંતનમાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે અને તેથી સ્વહિત તો સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. આખી દુનિયાને પોતાના બંધુ તરીકે માનનારને મનમાં એવો તો પ્રેમ આવે છે કે પ્રેમથી જ તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા જીવના ઉચ્ચાર અને વિચાર પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોય છે. તેનો સહજ ખ્યાલ આપતાં ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનય-વિનયજી મહારાજ શાંતસુધારસમાં કહે છે કે:—

યા રાગદ્વેષાદિક્ષો જ્ઞાનાનાં, શામ્યન્તુ વાક્ષાયમનોદ્ગ્રહસ્તાઃ ।

સર્વેન્દ્રિયવાસીનરસં રસન્તુ, સર્વત્ર સર્વે સુખિનો ભવન્તુ ॥

“રાગ, દ્વેષ વગેરે વ્યાધિઓ જે પ્રાણીનાં મન, વચન, કાયાના શુભ યોગોનો નાશ કરે છે તે સર્વ પીડાઓ શમી જાય, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ વીતરાગ થઈ જાય, સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીન રસ પીઓ અને સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાયો !”

આખી દુનિયાનાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાયો એમ કહેવામાં નથી રાખ્યો જ્ઞાતિલેહ કે નથી રાખ્યો ધનવાન-ગરીબનો લેહ; નથી રાખ્યો સંપ્રદાયલેહ કે નથી રાખ્યો સેવ્ય-સેવકલેહ; નથી રાખ્યો વખાણ કરનાર કે નિંદા કરનારનો લેહ કે નથી રાખ્યો સ્થાન-સ્થળ કે ભૂમિનો લેહ. આખા વિશ્વ ઉપર એકસરખી દૃષ્ટિ થાય એ મૈત્રીભાવનું ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણ છે. શ્રી બૃહત્શાંતિમાં નગરવાસીને, આખા શ્રીસંઘને, લોકોને, રાજાને અને સર્વ જનોને શાંતિ

* આ વચનમાં પ્રાધાન્ય કરાણાભાવ છે અને સર્વ જીવો તરફ તે લંબાય છે, તેથી જ અત્ર તે પ્રસ્તુત છે. એનો મુખ્ય વિષય કૃપાભાવનાનો જ છે.

થાઓ ઇત્યાદિ ઇચ્છા બતાવી છે અને પ્રાંતે આપેલું આશીર્વાચન પણ એવો જ ગંભીર ધ્વનિ બનાવે છે—

શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં, સર્વત્ર સુખી ભવતુ લોકઃ ॥

“આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ ! સર્વ પ્રાણીઓ પારકું હિત કરવામાં તત્પર થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામી જાઓ ! સર્વ જગાએ સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ ! ”

કેવા વિશુદ્ધ અને મહાન અંતઃકરણમાંથી આ ભાષા નીકળે છે ! એ જોણનારને પવિત્ર કહે છે, એટલું જ નહિ, પણ સાંભળનારને પણ પવિત્ર રહેવાનો વિચાર કરાવી દે છે. ઉપર ક્ષેત્રી ગાથાથી જેવો ધ્વનિ પાશ્વિક પર્વણમાં નીકળે છે, તેવો જ મહાન ધ્વનિ નિમ્ન અનુષ્ઠાનમાં—આદ્યપ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં—પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધો—

સ્વામેમિ સઙ્ગજીવે, સઙ્ગે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તાં મે સઙ્ગભૂરસુ, વૈરં મઙ્ગં ન કેણઈ ॥

સંસ્કૃત ‘મં’ સર્વ હોવાને ખમાવું છું અને તેઓ મને ક્ષમા કરે એમ ઇચ્છું છું. મારે મને મને મારે મિત્રી છે અને કોઈ સાથે વૈરવિરોધ નથી.”

કે જેને નિમ્ન અને પ્રધણ બન્ને રીતે મિત્રી ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવવાની શક્તિ હોય તેને મિત્રોના ભાવને Forgive ખમીએ ને ખમાવીએ એ જૈન શાસ્ત્રની શુદ્ધ ભાવના છે.

માળ, મેતાર્ય, ખંધક મુનિ, ચિદાતીપુત્ર, વીર પરમાત્મા, અચ્યંકારી ભટ્ટા વગેરે અનેક દષ્ટાંતો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી વીર પરમાત્માને તો પોતાને દુઃખ દેનાર દુઃખી થશે એ વિચારથી નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં. મૈત્રી ભાવનાનું આ ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંત છે. પંડિત પુરુષો આત્મવત્ત્વ સર્વમૂલેષુ સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા જાણી તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજાના દુઃખે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખમાંથી દૂર કરાવવા માટે પોતાની પાસે જે કંઈ હોય તેનો વ્યય કરવામાં આંચકો ખાતા નથી. અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે :-

અષ્ટાદશપુરાણાનાં, સારાત્સારઃ સમુદ્ઘૃતઃ ।

પરોપકારઃ પુણ્યાય, પાપાય પરપીડનમ્ ॥

“સર્વ શાસ્ત્રોનો—અઠાર પુરાણનો—ખેંચી કાઢેલો સાર એ જ છે કે પરોપકાર (પારકાનું ભલું કરવું) એ જ પુણ્ય અને પરને પીડા કરવી એ જ પાપ.”

અને તેથી પરોપકારણ સર્તા વિમૂલ્યઃ—સજ્જન માણસને જે માનસિક, શારીરિક કે આર્થિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે હંમેશાં બીજા પર ઉપકાર કરવા માટે જ હોય છે. તેઓ ધનથી મોજશોખ માણતા નથી કે સ્થૂળ વિષયસુખોમાં આનંદ પામતા નથી, પણ બીજા જીવોને સુખી કરવા અને તે માટે પોતાનું દરેક પ્રકારનું સંપત્તિભળ વાપરવું એ જ સંપત્તિપ્રાપ્તિનો હેતુ સમજે છે.

મૈત્રીભાવ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવો, પોતા ઉપર ક્રોધ કરનાર તરફ પણ તે જ ભાવ રાખવો અને કદી રાખી ન શકાય તો બીજા પર શુસ્સે ન થતાં પોતાની કર્મસ્થિતિ વિચારી તેના પર જ ખેદ કરવો અને નવીન કર્મખંધ તેવા પ્રકારનો ન થાય તે માટે જાગૃતિ રાખવી. મૈત્રીભાવ રાખવાનું અનેક શાસ્ત્રકારો કહે છે, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રકારની વિશેષ ખૂબી એ છે કે તેમનો મૈત્રીભાવ પોતાના ધર્માનુયાયીઓમાં જ પર્યાપ્ત થતો નથી, પરંતુ તે આખી દુનિયામાં સર્વ મનુષ્યો તરફ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે અને તેમાં વર્ણ, જાતિ કે ધર્મનો ભેદ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે તિર્યંચ—જનાવરો, પક્ષીઓ તથા જળચર—તરફ પણ પોતાનો રક્ષણશીલ હાથ લાંબાવે છે; એથી પણ આગળ વધીને તે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય સુધી પણ જાય છે. નાનામાં નાના જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેવું એ મૈત્રીભાવથી વિરુદ્ધ છે અને પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ તરફ વધારે લાગણી રાખવી એવો સાથે સાથે ઉપદેશ છે. જૈન શાસ્ત્રકારો વૈર-વિરોધ શમાવવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે મૈત્રીભાવનું કારણ છે; પણ તેનું સાધ્યર્થિદુ તો સર્વ જીવો તરફ હિતપુદ્ધિ રાખવામાં છે અને તેથી જ સંઘસ્સ જીવરાલિસ્સ એ ગાથા કહેવામાં આવી છે. આ મૈત્રીભાવ સમતાનું અંગ છે અને વધારે વિસ્તારથી જેમ જેમ તેના પર વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે શુભના વિષયનું ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તીર્ણ થતું જાય છે. તે સાથે આનંદમાં પણ તે તે જ પ્રમાણમાં વધારો ખંતાવ્યા કરે છે. એ શુભની

ભાવના બરાબર સમજી મનન કરવાથી અનેક પ્રકારના લાભો થવાનો સંભવ છે એમ અતુલવીઓ કહી ગયા છે. (૧૩)

દ્વિતીય પ્રમોદ ભાવનાનું સ્વરૂપ

અપાસ્તાશોષદોષાણાં, વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ।

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ, સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૪ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“જેમણે સર્વ દોષો દૂર કર્યા છે અને વસ્તુતત્ત્વને જેઓ જોઈ રહ્યા છે તેઓના ગુણ ઉપર પક્ષપાત* તે પ્રમોદ ભાવના કહેવાય છે.” (૧૪)

વિવેચન—જે મહાન પુરુષોએ પોતાના સર્વ દોષોને મહાન પ્રયાસ કરીને દૂર કર્યા છે, એટલે જેઓનાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વગેરે મહાન દોષોનો નાશ થઈ ગયો છે અને જેઓ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર સમજે છે એવા મહાત્મા પુરુષોના ગુણ તરફ બહુમાન રાખવું તે પ્રમોદ કહેવાય છે.

અનેક ઉપસર્ગ સહન કરી, આત્મવીર્ય દ્વારથી દુનિયામાં જે અસાધારણ સદ્ગુણો કહેવાય તે પ્રાપ્ત કરનારા શ્રી વીતરાગ મહારાજોને ધન્ય છે ! તેઓશ્રીએ પોતાનાં સર્વ કર્મોનો દાવ કરી જિનનામને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. વળી આ દુનિયામાં અનેક સાધુ-મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, જેઓએ પરોપકાર માટે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરી નથી. દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી અનેક અંધો લખી, ઉપદેશ આપી વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે અને તે માટે તેઓએ પોતાના નામની કાંઈ પણ દરકાર કરી નથી. વળી અત્યારે પણ અનેક આપ્તમનિશ્ચિત ઉપદેશ દઈને અન્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે અને પોતાનાં કર્મોનો દાવ કરવામાં પણ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યા કરે છે. એવા સાધુઓને ખરેખર ધન્ય છે ! ધૈર્યગુણ માની પોતાનાં કિર્તિ અને સંયોગ અનુસાર ધર્માનુષ્ઠાન અને પરોપકાર કરનારા આનાંદ,

શુભો પ્રાપ્ત પણ ધાય છે અને ભાવના ભાવતી વળતે જો તે શુભો પોતામાં હોય છે તો તે શુભો વિશેષ સ્વસ્થ બને છે. અમુક પ્રાણીને બહુમાન મળે છે એ જોઈ અસંતોષ ન ભાવવો અથવા તેના તરફ ઈર્ષ્યા ન કરવી; પરંતુ તેનો શુભોત્કર્ષ કરવો એ જ શુભ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. આવી રીતે વિચાર કરીને તીર્થ"કર મહારાજનો મૈત્રીભાવ, ગજસુ-કુમાળાદિકની દ્વેષ, વિજય શેઠનું બ્રહ્મચર્ય, શ્રીપાળ રાજાનું દાક્ષિણ્ય, સીતાનું સતીત્વ અને દેવતીનો લક્ષ્મીભાવ વગેરે તરફ ધ્યાન આપવું અને સ્તુતિ યોગ્ય શુભોની અને શુભ-વાનોની પ્રશંસા કરી જિજ્ઞાસુ અને કાનની અનુકરણ શુભાનુવાદ અને શુભવચ્ચથી સફળતા કરવી.

તત્ત્વાર્થભાષ્યકાર શ્રીઉમાસ્વામિ મહારાજ લખે છે કે “ અભ્યુત્થાનાદિક વિનય, વંદન, સ્તુતિ, પ્રશંસા, વૈયાવચ્ચ ઇત્યાદિકે કરીને સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપસ્યાથી વિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં બીજાઓએ તથા પોતે કરેલી પૂજાને લીધે થયેલા મનનો આનંદ જે સર્વ ઇંદ્રિયો દ્વારા જણાઈ આવે તે પ્રમોદ ભાવના. ”

પ્રમોદ ભાવનાની આ બ્યાખ્યામાં પણ મનનો આનંદ જ પ્રધાન ભાગ લે છે, પરંતુ વિશેષમાં અત્ર વર્તન પણ સાથે જ ગણવામાં આવ્યું છે.

સાધુ (ઉત્તમ) પુરુષોનાં નામનું તથા શુભનું માત્ર સ્મરણ કરવાથી પણ અનેક લાભ થાય છે, અને જેઓ કર્મનું સ્વરૂપ સમજે છે તેઓ જાણે છે કે અમુક સ્મરણથી તેના દૃઢ સંસ્કાર ઘટી જાય છે, તો પછી ગત્યંતરમાં પણ સ્મરણનો વિષય-શુભ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે પ્રમોદ ભાવનાથી આ ભવ અને પરભવમાં બહુ લાભ થાય છે. કોઈની નિંદા કરતી વખતે એક જાતનો માનસિક શ્રેણ થાય છે, તેનું તો અત્ર દર્શન પણ થતું નથી અને બિલકુલ પ્રમોદભાવ ભાવતી વખતે જ અપૂર્વ આનંદ થાય છે. સમતાભાવનું એ જ લક્ષણ છે કે તે કરતી વખતે જ નૂતન આનંદ થાય છે અને તે અનુભવથી જ ખરેખરો સમજાય છે. આ પ્રમોદ ભાવના સમતાનું અંગ છે અને એને ભાવવામાં કોઈ પણ જાતનો બાહ્ય પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. (૧૪)

તૃતીય કરુણા ભાવનાનું સ્વરૂપ

દીનેષ્વાર્તેષુ મીતેષુ, યાચમાનેષુ જીવિતમ્ ।

પ્રતિકારપરા વુદ્ધિઃ, કારુણ્યમભિધીયતે ॥ ૧૫ ॥ (બુદ્ધર)

“ અશક્ત, દુઃખી, લયથી વ્યાકુળ થયેલા અને હવિતબ્યને યાચનાર પ્રાણીઓ ઉપર તેઓનું દુઃખ ટાળવાની જે બુદ્ધિ તે કરુણા ભાવના કહેવાય છે. ” (૧૫)

વિવેચન—અનેક સંસારી જીવો ધન પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી જંગલેજંગલ અથવા દેશ-પરદેશ ફરે છે. પારકી સેવા કરે છે, અનેક કષ્ટો સહન કરે છે અને આવી રીતે લક્ષ્મી મેળવી વળી પાછો તેનો દુરુપયોગ કરી હોરાન થાય છે. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક નિર્મલ મનથી ધન તે જ પ્રાપ્ત કરવામાં તેથી પણ વધારે દુઃખી થાય છે. મેળઈ બેનકના

લેવાની પહેલ કરી ઉપર ચોટી કર્યા કરે છે, તેના વ્યયમાં પણ અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, ઉપાડ માણસ મોઝશોખથી શરીર ળગાડે છે, કંભૂસ માણસ બળી બળીને મનને અને મગજને ખાલી કરે છે અને અતિ વિષયી માણસ વ્યાધિથી દુઃખી થાય છે. વળી લક્ષ્મી ઉપર દુરંગન-ચાર નો હમેશાં ભ્રા જ છે. મનુષ્યને માથે રોગ, લય, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે શત્રુઓ નો નિરંતર જગતા જ છે અને તે હમેશાં દુઃખ આપ્યા કરે છે.

કૃતિદામમાં ભૂમિ ખાતર અનેક રાત્રીઓ લડાઈ કરતા અને હાલરો સેનાનીઓ લોહી કેટલું વાગવામાં આવ્યા છે; મનસરગી કેસ લડી હાલરો-લાખોના ખરથમાં ઊતરી બઈ નાળા અને પેશાનો નાશ કરનારા સાંભળ્યા છે; લોભથી અનેક પ્રકારનાં અપ્રામાણિક આચરણ અને લવચ પ્રકારનાં કાવાકાવા કરનારાં પ્રાણીઓ અવલોકન પથમાં આવ્યાં છે; કેટલાંક પ્રાણીઓ પાંચ દિશિયોના વિષયો ભોગવવામાં તક્લીન થઈ સંસારમાં રાચ્યામાચ્યા રહે છે, કેટલાંક પ્રાણીઓ દેવો દેવોના સંબંધમાં વિચાર કરનારને પણ મહાકલેશ કરાવનારાં તરંગે મહાકલેશ કરનારો રહેવાની રીતે આજુ નજન દુઃખથી વ્યાપ્ત છે. કેઈ શુદ્ધ દેવશુરુધર્મનું સ્વરૂપ મહાકલેશ કરનારો નથી અને ગુનાદિ મિથ્યાત્વમાં સળડી રખડ્યા કરે છે; કેઈની મિથ્યાત્વમાં સળડી રખડ્યા કરે તો તે પર નિગાર પણ કરતા નથી. આમ અનેક રીતે દુઃખી થવાનાં કારણો છે. આમ જાણીને તે પર નિગાર પણ કરતા નથી. આમ અનેક રીતે દુઃખી થવાનાં કારણો છે. આમ જાણીને તે પર નિગાર પણ કરતા નથી. આમ અનેક રીતે દુઃખી થવાનાં કારણો છે. આમ જાણીને તે પર નિગાર પણ કરતા નથી.

અને આત્મસ્થાવા કરનારાં પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા તે માન્યકર્ય (અથવા ઉદારીનતા) ભાવના કહેવાય છે.” (૧૬)

વિવેચન—દુનિયામાં અનેક પ્રકારની વિગિત્ર પ્રકૃતિઓનાં પ્રાણી હોય છે : કોઈ પ્રાણીઓ નિરંતર દૂર કૃત્યો કરવામાં મોજ માને છે; કોઈ અસલ્ય જોડી જીવંતને છેતરવામાં સંતોષ માને છે; કોઈ ચોરી કરી પરધન હરણ કરે છે; કોઈ અપ્રામાણિકપણે ધનસંગ્રહ કરે છે; કોઈ પૈસા એકઠા કરે છે; કોઈ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત રહી ધન, શરીર અને કીર્તિનો નાશ કરે છે; કોઈ ક્રોધ કરી વારંવાર આવેશમાં આવી જાય છે; કોઈ જાતિ, કુળ, જાળ, તપ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા વગેરેનો અહંકાર કર્યા કરે છે; કોઈ પ્રપંચયુક્ત કાર્યો કરીને શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે; કોઈ કરોડો રૂપિયા મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે; કોઈ પારકી નિંદા કરી વચનને માર્ગ આપે છે; કોઈ ધમાધમ કરવામાં મોજ માને છે; કોઈ પરજીવનો વિનાશ કરી નીચ અનેવિકારોને તૃપ્તિ આપે છે; કોઈ દેવશુરની નિંદામાં જ જીવનનું સાક્ષ્ય સમજે છે—આવાં આવાં પાપકૃત્યોમાં આનંદ માનનારાં ઘણાં પ્રાણીઓ જીવવામાં આવે છે. સંસારનું સ્વરૂપ થોડું સમજાયું હોય તેવાં પ્રાણીઓને પણ આવી અધમ પ્રકૃતિના માણસો તરફ વધતો—ઓછો ક્રોધ આવી જાય છે; કારણ કે પાપ અને પાપી સામાન્ય રીતે જનસમુદાયનો તિરસ્કાર પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. જૈનશાસ્ત્રકાર કહે છે કે “આવા જીવો તરફ પણ તારે ક્રોધ કરવો નહિ.” સાંસારિક સ્વાર્થને અંગે પણ ક્રોધ તો સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે, પરંતુ આવી રીતે પણ ક્રોધ કરવો તારે કાંઈ કામનો નથી. હે ભાઈ! તું વિચાર કર કે આવા પ્રકારના માણસો ઉપર ક્રોધ કરવાથી તને શો લાભ છે? સર્વ જીવો પોતપોતાનાં કર્માનુસાર કાર્યો કરે છે, તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો એ તદ્દન નિર્દોષ છે; કારણ કે તારા ક્રોધથી કાંઈ તે પ્રાણીઓ પાપ-કૃત્યોથી પાછાં હટવાનાં નથી. જીવને જ્યારે પાપાનુબંધી પાપ અથવા પાપાનુબંધી પુણ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે દુઃખ અથવા સુખનો અનુભવ કરતાં અનુક્રમે ઉપર જતાવ્યાં તેવાં કૃત્યો કરવાનું સૂઝે છે, એ કર્મનું શાસન છે. જો તેઓને સારે માર્ગે ચઢાવવાની તારામાં શક્તિ હોય તો તે દ્વારા તું તેઓને સમજાવ, તેઓને ઉપદેશ આપ, તેઓ તરફ તારી હિતચુદ્ધિ છે એમ જણાવી દે; પણ જો તારામાં તેવી શક્તિ ન હોય તો તું તારું સંભાળી રાખ, તે કાંઈ આખી દુનિયાને સુધારવાનો કેન્ટ્રેક્ટ લીધો નથી. પ્રયત્ન કરીને જીવને સારે રસ્તે ચઢાવવા તેનો કરુણા ભાવનામાં સમાવેશ થાય છે; પરંતુ જ્યારે તે રસ્તો તારે માટે ખુલ્લો ન હોય એટલે તારામાં પરોપદેશ કરવાની શક્તિ ન હોય અથવા ગમે તેટલો ઉપદેશ કરતાં પણ સામે જીવ તેના મહાપાપોદયથી સારે રસ્તે આવી શકતો ન જ હોય તો પછી તારે તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે ઉચિત છે. કેટલાંક પ્રાણીઓ તત્ત્વનું સ્વરૂપ ન સમજે

* સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ રાખવો એ પ્રથમ પદ છે; તેમાં પણ જો જીવો દુઃખી હોય તેમને દુઃખમાંથી દૂર કરવા વિચાર કરવો તે કરુણા ભાવ છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હિત થવાનો સંભવ ન રહે ત્યારે ઉદારીનતા રાખવાની છે. પ્રમેદ ભાવના બુદ્ધિ વિષય તરફ જાય છે.

રાખજે, એથી તને નારીપારી પણ રહે નહીં અને તારાં પાંચ પાસાં નેરો
રસમાં કહું છે કે:—

તસ્માદૌદાસીન્યપીઢ્યમાનં, તાનંદાનં વન્મત્ત મન્મનો નિરુત્તમ ।

આનન્દાનામુત્તરક્ષણત્તરન્તર્ગતોન્નિર્દિષ્ટાન્નિરુત્તમો મુક્તિયોગમાય ॥

“એ રીતે ઉદાસીનતા એ અમૂલ્ય છે અને સંતોષાર્થો એ અમૂલ્યો પણ
છે; એવા આનંદના ઉચ્ચ તરંગો વડે હૃદયના સંયોગ આ જન્મમાં સુધિરાખવાને

આ ભાવનાથી પુરુષાર્થ કરવાને પ્રતિજ્ઞા મળે તો નારી પણ પુરુષાર્થ કરવી
નિષ્ફળતા મળે ત્યારે કેટલીક વાર આમા માણી પર જે સ્વાસ્થ્યતા ઉપર
તેને કાળૂમાં રાખવાનો આ ભાવનાનો વિષય છે.

મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ધર્મગ્યાનની ભાવના
ભાવવાથી હવ આર્ત—રૌદ્રધ્યાનમાંથી મુક્ત થઈ ધર્મગ્યાનમાં આવે છે. આ
ભાવવાથી મન સ્થિર થાય છે અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભાવના
અનિર્વાચનીય આનંદ થાય છે. એ આનંદને સરળાવવા માટે સ્થૂળ સૂષ્ણમાં કે
નથી. એ ચારે ભાવના, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, સમતાનાં અંગ છે અને સમતાને
શાંતરસના ખપીએ આ ભાવનારૂપ જળનું વારંવાર પાન કરવું. અભ્યાસ પડકાર
સરલ થઈ જશે. અત્ર ચારે ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ જણાવ્યું છે; વિશેષ સ્વરૂપ
જિજ્ઞાસા હોય તેમણે અન્ય અધ્યાયોમાંથી તેનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું. બાકી એ
તો એ ભાવના ભાવવામાં આવશે ત્યારે જ અનુભવમાં આવશે. એ ભાવના ભાવ
તો મનઃક્ષેત્ર કદાચ સંકેતવાળું લાગશે, પણ ધીમે ધીમે તે વિસ્તૃત થતું

સમતાનું ખીલું સાધન : ઈન્દ્રિયના વિષયો પર સમ

ચેતનેતરગતેષ્વલિલેપુ, સ્પર્શરૂપરવગંધરસેપુ ।

સામ્યમેષ્યતિ યદા તવ ચેતઃ, પાણિગં શિવસુખં હિ તદાત્મન ! ॥૧૭

“હું ચેતન ! સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થોમાં રહેલાં સ્પર્શ, રૂપ, રસ
અને રસમાં તારું ચિત્ત સમતા પામશે, ત્યારે મોક્ષનું સુખ તારા હૃદયમાં આવી

વિવેચન—સમતાના પ્રથમ સાધન તરીકે આર સમકિત ભાવના કા
સાધન ઈન્દ્રિયના વિષયો પર સમતાવાવ રાખવાનું છે તે કહે છે. સ્ત્રી, પુરુષ
પદાર્થો અને શય્યા, વસ્ત્રાદિ અચેતન પદાર્થો, એ જન્મેને અંગે અનેક પ્રકારના
પ્રાપ્ત થાય છે. કોમળ સ્પર્શથી સુખ અને કઠકશ સ્પર્શથી દુઃખ થાય છે. તે
સ્ત્રી કે વસ્તુ જોઈને પ્રેમ આવે છે અને ક્રૂર જોઈને દ્વેષ થાય છે, તેવી
તરફ નાસિકા આકર્ષાય છે અને દુર્ગંધથી થોં ગરડાય છે, તથા ગિષ્ઠ
દ્રવ્યો જિહ્વામાં આવી પીને છે અને અન્ય અર્થોથી થોં ગરડાય છે, તથા ગિષ્ઠ

પ્રાણી કાન મંડાય છે ત્યારે કુસ્વર સાંભળી કાનમાં આંગળીઓ નાખવામાં આવે છે. આ પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે. એ સર્વ વિષયો તરફ જ્યારે તને સમભાવ થશે, એટલે સારું કે ખરાબ એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ તારા મનમાં થશે નહિ, ત્યારે મોક્ષસુખ તારા હાથમાં આવી જશે. આ પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયો આ જીવને બહુ છેતરે છે અને સંસારમાં રખડાવનારા પણ ખરેખરા તેઓ જ છે. નીતિશાસ્ત્રકારો કહે છે કે:—

इह हि मणुरपीते नृत्यमेतद्रसोऽयं, स्फुरति परिमलोऽयं स्पर्श एव स्तनानाम् ।

इति हृत्परमार्थेन्द्रियैर्भ્રામ્યमाणः, स्वहितकरणधूर्तः पञ्चमिव્યञ्जितोऽस्मि ॥

“આ મણુર રીતે ગવચેતું ગાયન, આ નાચ, આ રસ, આ સુગંધી, આ સ્તનોનો સ્પર્શ—આવી પરમાર્થને હલુનારી ઇંદ્રિયો, જેઓ સ્વહિત સાધવામાં ધૂર્ત છે, તે પાંચેથી હું સંસારમાં પરિભ્રમણ કરું છું અને તેઓથી ખરેખરા છેતરાઉં છું.”

આ પાંચ ઇંદ્રિયો ઉપર અથવા વસ્તુતઃ પાંચેના વિષયો ઉપર રાગદ્વેષ ન રાખવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય રાગદ્વેષનો ત્યાગ જ છે, કારણ કે ક્ષયાય, જે સંસારમાં રખડાવનાર છે અને જેનું સ્વરૂપ આગળ સાતમા અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે, તે સર્વ રાગદ્વેષથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઇંદ્રિયોના હાણિક સુખમાં આનંદ ન માનતાં તેના ત્યાગથી મોક્ષનું અવિચ્છિન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેના ખ્યાલ લાવી તેમાં પ્રયાસ કરવો એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું અને તે દ્વારા પરંપરાઓ અન્યાયાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. તેટલા માટે શ્રી સિદ્ધપ્રકરમાં કહે છે કે “હે સાધુ ! તું ગમે તેટલાં મૌનવ્રત ધારણ કર, ઘરનો ત્યાગ કર, આચારનો અભ્યાસ કર, વનમાં ગમન કર, તીવ્ર તપસ્યા કર, પણ જ્યાં સુધી કલ્યાણવનને ભાંગી નાખનાર મહાવાયુ સમાન ઇંદ્રિય-સમૂહનો તે પરાજય કર્યો નથી, ત્યાં સુધી રાખમાં રહેલા ધોની જેમ સર્વ વૃથા સમજવું.”^૧ તેમ જ શરૂઆતમાં જ ત્યાં કહ્યું છે કે ઇંદ્રિયના સમૂહનો પરાજય કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે.^૨ જે ઇંદ્રિયોનું સુખ હાણિક છે તેને કળવતમાં રાખી તેના વિષયોથી થતાં સુખદુઃખ પર સમ્યક્ભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું આ બીજું સાધન થયું. (૧૭)

આત્મશિક્ષા-વચાર કરવાની જરૂરિયાત

સમતાપ્રાપ્તિનું ત્રીજું સાધન

के गुणास्तत्र यतः स्तुतिमिच्छस्यद्भूतं किमकृथा मदवान् यत् ।

कैगता नरकमीः मुकुतेस्ते, किं जितः पितृपतिर्यदचिन्तः ॥ ૧૮ ॥ (સ્વામીયત્વ)

“તારામાં કયા ગુણો છે કે તું સ્તુતિની ઇચ્છા રાખે છે ? તે શું મોટું આશ્ચર્યકારી કાર્ય કર્યું છે કે તું અહંકાર ?”^૧ “જિતેલો નરકમી ? પિતૃપતિર્યદચિન્ત ?”^૨ ગઈ છે ? તે શું યમને જીત્યો

જે આ જીવનમાં કંઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય તેને તો બહુધા નરકમાં જવાનું હોતું નથી ને તેના જીવનની સફળતા ગણાય છે, પરંતુ તારે તો હજી નરક-નિગોદમાં જવાની બીક લી જ છે. વળી હે ભય ! તું આમ ચિંતા વગરનો થઈને ફર્યા કરે છે તેથી અમને તો યશુ આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ કે જેને મોથે શત્રુ હોય તે સંભાળ રાખ્યા વગર ફરી શકે હિં અને ફરે તો હુદ્દશા પામે. તારે માથે તો ચંમ જેવો અપ્રતિહતશાસનવાળો શત્રુ બે છે; છતાં તું બેદરકાર થઈ ને ફર્યા કરે છે ત્યારે શુ તે શત્રુને તે જીતી લીધો છે ? આવી વિચાર કેમ કરતો નથી ?

ઉપર જણાવેલા શુભો જે પ્રાણીમાં હોય તેણે પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી થી અને મહાન આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં કાર્યો કરનારને પણ મદ કરવો ઘટતો નથી ને સંકૃત્ય કરનાર પણ બીક તજી દેતો નથી તેમ જ યમના ભયને જીતનાર પણ આત્મ-સ્તવન મૂકતો નથી અને જે જે મહાન પ્રાણીઓએ એ શુભો વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે એઓએ પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખી જ નથી અને અહંકાર પણ કર્યો નથી, એ આપણે ઈરી રીતે જાણીએ છીએ. પરંતુ સૂરિમહારાજ તો આ જીવને કહે છે કે આવા શુભ ગેરે તારામાં હોય અને પછી સ્તુતિ વગેરેની ઇચ્છા રાખતો હો તો જાણે વ્યાજબી ગણાય, શુ તે કંઈ તારામાં નથી, છતાં તું શેના ઉપર મસ્તક રહે છે ?

આવી રીતે પોતામાં કયા શુભો છે અને પોતે કયાં મોટાં કામો કર્યા છે, તેનો રાખેર વિચાર કર, અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તને આત્મિક સ્વરૂપ સમજશે. ઉપદેશ વાની આ નૂતન પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે, કારણ કે મનુષ્યની તીક્ષ્ણ લાગણીને તે રે છે. અને જગૃત થવાની ઇચ્છા રાખનારો અભ્યાસી મુમુક્ષુ તેનું તાત્પર્ય સમજી આત્મ-ચારણા કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ જાય છે. (૧૮)

જ્ઞાનીનું લક્ષણ

गुणस्त्वैर्यो गुणिनां परेषामाक्रोशनिन्दादिभिरात्मनश्च ।

मनः समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययतः स वेत्ता ॥ १९ ॥ (उपजाति)

“બીજા શુભવાન પ્રાણીઓના શુભની સ્તુતિ કરે ત્યારે અને અન્ય માણસો પોતા પર ઈક્રોશ કરે અથવા પોતાની નિંદા કરે તે વખતે જે પોતાના મનને સ્થિતિસ્થાપક રાખે અથવા તે વખતે જે આનંદ પામે છે; અને તેથી જીલટી વાત બનતાં (એટલે પરશુનિંદા થવા આત્મપ્રશંસા થતાં) જે ખેદ પામે છે તે પ્રાણી જ્ઞાની-જાણકાર કહેવાય છે.” (૧૯)

વિવેચન—બીજા પ્રાણીઓના દાન, લોકસેવા, દેશસેવા, કોમસેવા, ધૃતિ, ક્ષમા, હૃયર્થ, ઔદ્યર્થ, ગાંભીર્ય, નિષ્કપટતા, સરળતા વગેરે શુભોની પ્રશંસા સાંભળીને જ્ઞાની જે પોતાના મનની સ્થિરતા ખોઈ જસતો નથી. સામાન્ય માણસો પૈકી ઘણા પરશુ-જીવન સાંભળી ઈર્ષ્યા કરે છે, ચાલે તો ઘસાતું જોડે છે, કેટલીક વાર શુભને અવશુભ કરી

જેણે આ જીવનમાં કાંઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય તેને તો બહુધા નરકમાં જવાનું હોતું નથી અને તેના જીવનની સફળતા ગણાય છે, પરંતુ તારે તો હજુ નરક-નિગોદમાં જવાની બીક ઊભી જ છે. વળી હે ભવ્ય ! તું આમ ચિંતા વગરનો થઈને ફર્યા કરે છે તેથી અમને તો મોટું આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ કે જેને માથે શત્રુ હોય તે સંભાળ રાખ્યા વગર ફરી શકે નહિ અને ફરે તો હુદ્દશા પામે. તારે માથે તો યમ જેવો અપ્રતિહતશાસનવાળો શત્રુ ગાળે છે; છતાં તું બેદરકાર થઈ ને ફર્યા કરે છે ત્યારે શું તે શત્રુને તે જીતી લીધો છે ? તું આવી વિચાર કેમ કરતો નથી ?

ઉપર જણાવેલા શુભો જે પ્રાણીમાં હોય તેણે પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી નથી અને મહાન આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં કાર્યો કરનારને પણ મદ્દ કરવો ઘટતો નથી અને સુકૃત્ય કરનાર પણ બીક તજી દેતો નથી તેમ જ યમના ભયને જીતનાર પણ આત્મચિત્તવન મૂકતો નથી અને જે જે મહાન પ્રાણીઓએ એ શુભો વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેઓએ પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખી જ નથી અને અહંકાર પણ કર્યો નથી, એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. પરંતુ સૂરિમહારાજ તો આ જીવને કહે છે કે આવા શુભ વગેરે તારામાં હોય અને પછી સ્તુતિ વગેરેની ઇચ્છા રાખતો હો તો જાણે વ્યાજબી ગણાય, પણ તે કાંઈ તારામાં નથી, છતાં તું શેના ઉપર મદ્દમ રહે છે ?

આવી રીતે પોતામાં કયા શુભો છે અને પોતે કયાં મોટાં કામો કર્યા છે, તેનો બરાબર વિચાર કર અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તને આત્મિક સ્વરૂપ સમજશે. ઉપદેશ દેવાની આ નૂતન પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે, કારણ કે મનુષ્યની તીક્ષ્ણ લાગણીને તે પ્રેરે છે અને જાગૃત થવાની ઇચ્છા રાખનારો અભ્યાસી મુમુક્ષુ તેનું તાત્પર્ય સમજી આત્મવિચારણા કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ જાય છે. (૧૮)

જ્ઞાનીનું લક્ષણ

गुणस्त्वैर्यो गुणिनां परेषामाक्रोशनिन्दादिभिरात्मनश्च ।

मनः समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययतः स वेत्ता ॥ १९ ॥ (उपजाति)

“બીજા શુભવાન પ્રાણીઓના શુભની સ્તુતિ કરે ત્યારે અને અન્ય માણસો પોતા પર આક્રોશ કરે અથવા પોતાની નિંદા કરે તે વખતે જે પોતાના મનને સ્થિતિસ્થાપક રાખે છે અથવા તે વખતે જે આનંદ પામે છે; અને તેથી ઊલટી વાત બનતાં (એટલે પરશુનિંદા અથવા આત્મપ્રશંસા થતાં) જે ખેદ પામે છે તે પ્રાણી જ્ઞાની-જાણકાર કહેવાય છે.” (૧૯)

વિવેચન—બીજા પ્રાણીઓના દાન, લોકસેવા, દેશસેવા, કોમસેવા, ધૃતિ, ક્ષમા, પ્રહાર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, નિષ્કપટતા, સરળતા વગેરે શુભોની પ્રશંસા સાંભળીને, જ્ઞાની પુરુષ પોતાના મનની સ્થિરતા ખોઈ બેસતો નથી. સામાન્ય માણસો પૈકી ઘણા પરશુ-સ્તવન સાંભળી ઈર્ષ્યા કરે છે, ચાલે તે

પરંતુ શાંત રહે છે, એટલું જ નહિ પણ, પોતાની આત્મિક સત્તાની કસોટી થવાનો પ્રસંગ લાણી વધારે જ્ઞાની તો તેથી આનંદ માને છે. ઉત્કૃષ્ટ શુભપ્રાપ્તિની સ્ફુટ ઇચ્છાની અત્ર અવધિ થાય છે. દુનિયાના ઘણાખરા માણસો તો પોતાની સ્તુતિ સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે સાંભળવા ઇચ્છા રાખે છે અને સાંભળીને રાજી થાય છે; કેટલીક વાર આત્મલઘુતા ખતાવી તે દ્વારા પણ સ્તુતિ કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ આવી ઇચ્છા ન રાખનારા બહુ થોડા હોય છે અને પોતાની સ્તુતિથી કદાચ મદ ઉત્પન્ન થાય તેવા હેતુથી સ્તુતિ સાંભળી દરકાર ન કરનારા અને તેથી ઊલટા ખેદ પામનારા તો બહુ જ થોડા હોય છે. દુનિયાનો મોટો ભાગ સાચે રસ્તે હોતો નથી તેનો અત્ર પ્રગટ ઉલ્લેખ છે, અને તેથી આ બાબતમાં થોડા પણ સમસ્ત માણસોને પગલે ચાલવું એ જ શુદ્ધ માર્ગ છે.

એવી જ રીતે પારકાના શુભની નિંદા સાંભળી ખેદ પામવો એ શુભ તરફ પ્રેમ ખતાવે છે અને આ સર્વ લક્ષણ જેનામાં હોય તેને જ શાસ્ત્રકાર જ્ઞાની કહે છે. દ્રવ્યાનુયોગના થોડા પ્રંથો વાંચ્યા અથવા યુનિવર્સિટીની કેટલીક ડિગ્રીઓ મેળવી એથી ખરા જ્ઞાની થવાતું નથી. જ્ઞાનની સાથે જ વર્તન શુદ્ધ હોવું જોઈએ. બુદ્ધિના ક્ષયોપશમથી થોડું સ્વરૂપ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય તેથી મલકાઈ જવાનું નથી, કારણ કે વસ્તુતઃ જ્ઞાનનું ફેળ વર્તન જ છે અને ફેળ વગરનું જ્ઞાન માત્ર શોભા આપે છે, પરંતુ વાસ્તવિક લાભ કરતું નથી. ફેળવણીનું પરિણામ આ જ હોવું જોઈએ અને સમસ્ત પ્રાણીઓ એને જ અનુસરે છે, એ આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ. જ્ઞાનીનું લક્ષણ સાધુ અને શ્રાવકને એક-સરખી રીતે લાગુ પડે છે. તેથી જેઓ ખરેખરા જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરતા હોય તેમણે આ સ્લોકમાં બતાવેલું વર્તન કરવું ખાસ જરૂરનું છે. વસ્તુસ્વરૂપ ચિંતવવાનો આ ત્રીજો ઉપાય અમલમાં મૂકવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ચિંતવન વિશેષે લાણુકારને જ પ્રાપ્ત્ય છે, તેથી સમતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓ—પછી તે સાધુ કે શ્રાવક ગમે તે હોય તેણે—આત્મપ્રશંસા કરવી નહિ, બીજા કરે એવી ઇચ્છા રાખવી નહિ, કરે તો તેથી આનંદ માનવો નહિ અને પરશુણ આણુમાત્ર હોય તેને પણ મોટો માનવો, તેની પ્રશંસા કરવી અને બીજા પ્રાણીઓ તેની પ્રશંસા કરે તે સાંભળી રાજી થવું. (૧૬)

પોતાના શત્રુમિત્ર-સ્વપર ઓળખવાનો ઉપદેશ

ન વેત્તિં શત્રૂન્ મુહુદશ્ચ નૈવ, દિતાહિતે સ્વં ન પરં ચ જન્તોઃ* ।

દુઃખં દ્વિપ્ન્ વાઠ્ઠસિ શર્મૈ ચૈત્તદિદાનમૂઢઃ કથમાપ્સ્યસીષ્ટમ્ ॥ ૨૦ ॥ (વ્યેન્દ્રવજ્રા)

“હે આત્મન! તું તારા શત્રુ અને મિત્રને ઓળખતો નથી, તારું હિત કરનાર અને અહિત કરનાર શું છે તે લાણુતો નથી અને તારું પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે તે

* ‘જન્તો’ इति वा पाठः संबोधने ॥

વીશ્વમા ક્ષેત્રમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ જીવં પોતાનું અને પારકું શું છે તે જાણતો નથી. આ સત્ય છે? જાણા જીવો પણી વસ્તુને પોતાની છે એમ માને છે, પરંતુ એમાં ભૂલ જો થાય છે કે પોતાની વસ્તુ નથી, તેને પોતાની માની જોડે છે, અને પોતાનું અનંત દ્રવ્ય જે દરરોજ સાથે રહે છે, સંનિર્મિત જ છે અને જેને શોધવા જવું પડતું નથી, તેને તે જોઈ જાતો નથી, જાણતો પણ નથી અને જગણમાં રખડ્યા કરે છે। આવી સ્વપરની ખોટી વહેંચણી થઈ છે, તેનું કારણ શું? વહેંચણી કરનાર કોણ? આનો વિચાર કરો. ‘આ દ્રવ્ય મારું છે, આ સ્ત્રી મારી છે, આ ઘર મારું છે’ એમ જોઈ જાણનાર રાગ છે, એ ગોહ છે, એ મદિરા છે. ‘આ ઘર પારકું છે, આ છોકરો બીજનો છે. આ વસ્તુનો નાશ થયો તેમાં અડચણ નથી, કારણ તે મારી નથી’ એમ જોઈ જાણનાર દ્વેષ છે, એ મદિરા છે. એવી જ રીતે મહ્યો, ઇપ્યોધો, અહંકારથી, લોભથી સ્વપરનો વિભાગ પાડે છે એ સર્વ મોહનન્ય છે. મોહનો માર્ગ જગતને અંધ કરીને કામ કરવાનો છે અને વાઈન(હાડી)ની પેઠે તે પ્રાણીને ઉન્મત્ત બનાવે છે. દુઃખમાં કહીએ તો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સ્વપરવિભાગ મોહનન્ય છે.

મોહ આ પ્રાણીને ચારે ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપ્યાં કરે છે. દેવગતિમાં વિરહદુઃખ અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાનું દુઃખ, મનુષ્યગતિમાં આજીવિકાનું દુઃખ અને સંયોગવિયોગનું દુઃખ, તિર્થંગગતિમાં મૂંઝે મોઢે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાનું અને તાપ-કંડી સહન કરવાનું દુઃખ, અને નરકગતિમાં અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક અસહ્ય દુઃખો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આ જીવને જરૂર સહન કરવાં જ પડે છે. કપાયો રાગદ્વેષનન્ય છે અને તે બંને પોતે મોહના છોકરા છે અથવા મોહ પોતે જ છે. ઉક્ત રીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનાર મોહને તો આજીવનો ખરેખરો દુરમન કહી શકાય. દુરમનનો આનંદ આ જીવને બુલાવો ખવરાવી દુઃખ આપવામાં જ હોય છે. તે જ મોહ સ્વપરવિભાગ કદી આપે છે. આ મારું છે અને આ પારકું છે, એવું પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં આરોપણ કરવું એ પ્રકટપણે ખોટું છે; કારણ કે તેમાં આત્મિક કાંઈ નથી અને આત્મિક ન હોય તે પોતાનું નથી. આવી રીતે વિભાગ કરનાર તો તારા પાકા દુરમન છે. ત્યારે દુરમનનો કરેલો વિભાગ તું શા માટે કબૂલ રાખે છે? દુનિયામાં કોઈ કારણસર બે પક્ષકારો વચ્ચે તકરાર થાય તો તેનો નિવેડો મધ્યસ્થ માણસથી લાવવામાં આવે છે; પરંતુ તે જ નિવેડો કરવાનું કામ જો એક પક્ષના દુરમનને સોંપવામાં આવે તો જરૂર તેનું પરિણામ તેના લાભથી બિહતું જ આવે છે, અર્થાત્ તેને નુકસાન થાય છે.

માટે હે ચેતન! તારું શું છે અને પારકું શું છે?—તેનો વિભાગ તારા હિતસ્વી હોય તેની પાસે કરાવ. એમ કદીશ તો તને કાંઈ પણ લાભ થયો અને આત્મિક દ્રવ્ય, જે અત્યારે તારી સત્તા(potentiality)માં રહ્યું છે, તે પ્રગટપણે તું પામી શકીશ. થયુંને હવે તું કયાં મુખી તારા તરીકે સમજીશ? તું હવે ઉન્મત્તપણું છોડી દે અને મોહનો કરેલો વિભાગ

વીશમાં શ્લોકમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ જીવ પોતાનું અને પારકું શું છે તે જાણતો નથી. આ સત્ય છે? બધા જીવો ઘણી વસ્તુને પોતાની છે એમ માને છે, પરંતુ એમાં ભૂલ એ થાય છે કે પોતાની વસ્તુ નથી, તેને પોતાની માની બેસે છે, અને પોતાનું અનંત દ્રવ્ય જે દરરોજ સાથે રહે છે, સંનિધિમાં જ છે અને જેને શોધવા જવું પડતું નથી, તેને તે જોળખતો નથી, જાણતો પણ નથી અને બ્રમણમાં રખડ્યા કરે છે! આવી સ્વપરની ખોટી વહેંચણુ થઈ છે, તેનું કારણ શું? વહેંચણી કરનાર કોણ? આનો વિચાર કરો. ‘આ દ્રવ્ય મારું છે, આ સ્ત્રી મારી છે, આ ઘર મારું છે’ એમ જોળખાવનાર રાગ છે, એ મોહ છે, એ મદિરા છે. ‘આ ઘર પારકું છે, આ છોકરો ખીજનો છે. આ વસ્તુનો નાશ થયો તેમાં અડચણુ નથી, કારણુ તે મારી નથી’ એમ જોળખાવનાર દ્વેષ છે, એ મદિરા છે. એવી જ રીતે મદ્યથી, ઇર્ષ્યાથી, અહંકારથી, લોભથી સ્વપરનો વિભાગ પાડે છે એ સર્વ મોહજન્ય છે. મોહનો માર્ગ જગતને અંધ કરીને કામ કરવાનો છે અને વાદન(દાઝ)ની પેઠે તે પ્રાણીને ઉન્મત્ત બનાવે છે. દુઃખમાં કહીએ તો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સ્વપરવિભાગ મોહજન્ય છે.

મોહ આ પ્રાણીને ચારે ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપ્યાં કરે છે. દેવગતિમાં વિરહદુઃખ અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાનું દુઃખ, મનુષ્યગતિમાં આજીવિકાનું દુઃખ અને સંયોગવિયોગનું દુઃખ, તિર્થંચગતિમાં મૂંગે મોઢે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાનું અને તાપ-ઠંડી સહન કરવાનું દુઃખ, અને નરકગતિમાં અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક અસહ્ય દુઃખો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આ જીવને જરૂર સહન કરવાં જ પડે છે. કષાયો રાગદ્વેષજન્ય છે અને તે બંને પોતે મોહના છોકરા છે અથવા મોહ પોતે જ છે. ઉક્ત રીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનાર મોહને તો આજીવનો ખરેખરો દુશ્મન કહી શકાય. દુશ્મનનો આનંદ આ જીવને ભુલાવો ખવરાવી દુઃખ આપવામાં જ હોય છે. તે જ મોહ સ્વપરવિભાગ કરી આપે છે. આ મારું છે અને આ પારકું છે, એવું પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં આરોપણુ કરવું એ પ્રકટપણુ જોઈએ; કારણુ કે તેમાં આત્મિક કંઈ નથી અને આત્મિક ન હોય તે પોતાનું નથી. આવી રીતે વિભાગ કરનાર તો તારા પાકા દુશ્મન છે. ત્યારે દુશ્મનનો કરેલો વિભાગ તું શા માટે કબૂલ રાખે છે? દુનિયામાં કોઈ કારણુસર જે પક્ષકારો વચ્ચે તકરાર થાય તો તેનો નિવેડો મધ્યસ્થ માણસથી લાવવામાં આવે છે; પરંતુ તે જ નિવેડો કરવાનું કામ જો એક પક્ષના દુશ્મનને સોંપવામાં આવે તો જરૂર તેનું પરિણામ તેના લાભથી ઊલટું જ આવે છે, અર્થાત્ તેને નુકસાન થાય છે.

માટે હે ચેતન! તારું શું છે અને પારકું શું છે?—તેનો વિભાગ તારા હિતસ્વી હોય તેની પાસે કરાવ. એમ કરીશ તો તને કંઈ પણ લાભ થશે અને આત્મિક દ્રવ્ય, જે અત્યારે તારી સંતા(potentiality)માં રહ્યું છે, તે પ્રગટપણુ તું પામી શકીશ. શત્રુને હવે તું કયાં સુધી તારા તરીકે સમજીશ? તું હવે ઉન્મત્તપણુ છોડી દે અને મોહનો કરેલો વિભાગ

સ્વરૂપ અમટ થાય. આત્માનું રૂપ એક જ છે, પરંતુ કર્માનુસાર હોય ત્યારે તે વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે."

આવા અનાદિ કાળથી આવૃત્તિ સ્વરૂપવાળા આત્માને-ખીલું કોઈ પોતાનું નથી અને કોઈ પારકું નથી, તેમ જ કોઈ તેનું શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી. એનું પોતાનું છે તે એ જ (આત્મત્વ) છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સર્વે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં અનંત વાર આવ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ પોતાના કહેવાય જ નહિ, પોતાના હોય તો અને રહી જાય જ નહિ, માટે એવા ક્ષણિક સંબંધને પોતાનો કે પારકો માનવો, એ ખોટું છે. આ હકીકતના સમર્થનમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ન સા માઈ ન સા જોળી, ન તં ઠાળં ન તં ફુલં ।

ન જાવા ન મુવા જાવ, સગ્ગે જીવા ધર્ણતસો ॥

"એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોગિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ દુષ્ટ નથી કે જ્યાં સર્વે જીવો અનંત વાર જન્મ પામ્યા ન હોય અને અનંત વાર મરણ પામ્યા ન હોય."

મતલબ કે સર્વ સ્થાનકે સર્વ સંબંધમાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો છે. અનંત કાળચક્રનું માન જોઈએ અને સાથે વિચાર કરીએ કે આ જીવે અનંત પુદ્ગળ-પરાવર્તન કર્યા છે, એટલે આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. વળી, એ પણ આથી સમજાય છે કે આપણે શત્રુ કોને કહેવા અને મિત્ર કોને કહેવા ? આ જીવના સંબંધમાં દરેક શત્રુ મિત્ર તરીકે અનંત કાલમાં અનંત વાર યઈ ગયાનો સંભવ છે, માટે આ તારાં સર્ગાઓમાં કોઈ તારાં નથી અને કોઈ પારકાં નથી, છતાં તું તારાં ને પારકાં માને છે તે સંસારનું સ્વરૂપ, તારું પોતાનું સ્વરૂપ અને સામાન્ય રીતે જીવનો કર્મ સાથેનો સંબંધ વગેરે તું આજીવો નથી, તેને લીધે જ છે.

આ તારો દેહ છે તે નાશવંત છે. તારા શરીરની આકૃતિ પણ નાશવંત છે. જરા-વસ્થામાં તે બદલાઈ જશે અને અંતે રાખ થઈ જશે. આ શરીર પરનો મોહ તે પારકી વસ્તુ પરનો મોહ છે. યૌવન ગયા પછી રૂપ રહેતું નથી, દેહ જન્મરિત થાય છે, મોંમાંથી લાળ પડે છે, આંખે ઝાંખ આવે છે, શરીર ધૂલે છે, વાળ શ્વેત થઈ જાય છે અને કપાળે દરચટ્ટી પડે છે. આવા શરીર પર પ્રેમ કરવો, તેને પંપાળ્યા કરવું, તેની દરેક તળિયત બાળવની, તેને ગમે તેવા અભક્ષ્ય પદાર્થોથી પોષવું એ મૂર્ખતા છે, હઠધતા છે, વસ્તુસ્વરૂપનું

એક પુદ્ગળપરાવર્તનમાં ફેરતો કાળ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. દરોડો કે અપ્રાપ્ત વયથી તેનું માપ થઈ શકતું નથી. તેનો ખ્યાલ કરવા માટે જુઓ સૂક્ષ્મ અક્ષા સાગરોપમનું સ્વરૂપ (લોકપ્રકાશ-દ્રવ્યસોદ, પ્રથમ સર્ગ, શ્લોક ૯૫). એવા વીશ કોણકોણી સાગરોપમનું એક કાળચક્ર થાય છે અને એવા અનંત કાળચક્રે એક પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. એના વિશેષ સ્વરૂપ માટે દશમા અધિકારના સાતમા શ્લોકનું વિવેચન જુઓ.

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની માતા સુલક્ષ્મી માતાસંબંધનું દર્શન પૂરું પાડે છે; કનકકેતુ પિતાસંબંધનું; કોમિલક (કેમિલપુત્ર) પુત્રસંબંધનું અને નયનાવળી* (યશોધર રાજાની સહી) સ્ત્રીસંબંધનું દર્શન પૂરું પાડે છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રોક્ત દર્શનો એવા ઉપરાંત હરેક માણસે પોતાનો અનુભવ પણ કામે લગાડવો. એક નાની રકમ ચાર બાર્થનો ત્યારે લહે છે ત્યારે નિવેડી પ્રાણી લેતનો જેમ અનુભવે છે; સ્ત્રીની ઇચ્છા પાર પડતી નથી ત્યારે મમે તેવાં અપવચન બોલે છે; આપસમાં મિત્રો તજી લાય છે; માતપિતાનો સંબંધ પણ સ્વાર્થજ્ઞે ન ધાય ત્યાં સુધી જાતુ સારો રહે છે. વળી, જેમ મિત્રનો નાશ થતાં નયનને જે સુખ થતું હતું તે નાશ પામે છે તેમ પ્રત્યક્ષ માતાપિતાનો અભાવ થતાં તેઓ સુખ આપતાં જાંધ ધાય છે. ચરીર નાશ પામતાં મૃત્યુથી જે દુઃખ ધાય છે તે પણ સ્વાર્થને અંગે જ છે. તે આપણે ઇન્દ્રીયમાં શ્લોકમાં વિસ્તારથી લેશું. તેથી નાશ પામતી વખત દુઃખ ધાય છે તે પણ પ્રેમને ઉત્તેજન આપનાર નથી, પરંતુ તેથી પણ વૈરાગ્યભાવ જ આવે તેમ છે. આવી રીતે માબાપ, સ્ત્રી કે પુત્ર પર મમતા રાખવું એ અજ્ઞાન છે, દુઃખનું કારણ છે અને તજવા યોગ્ય છે. એ સંબંધ કેવો છે, કેટલો છે અને કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવો છે એ પર વિચાર કરવાથી આત્મતત્ત્વનું સદૃજ જ્ઞાન થઈ જશે.

માતાપિતા ઉપર મોદ રાખવો નહિ એટલો અત્ર ઉપદેશ છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેઓ તરફ મમે તે પ્રકારનું વર્તન માતાવયું એમ ચમત્ક્રવાનું નથી. શાસ્ત્રનો ત્યાં સુધી એકદેશીય અભ્યાસ થયો હોય ત્યાં સુધી ધર્મનાં વિશુદ્ધ ફરમાનોનું આવું મૂર્ખાઈભરેલું પરિણામ લાવવાનો અવિચેકી માણસોના સંબંધમાં જાતુ ભય રહે છે. હરેક પ્રાણીએ પુત્રધર્મ, પતિધર્મ, માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ, મિત્રધર્મ જરાજરે જાળવવો એવો શાસ્ત્રકારનો ખાસ ઉપદેશ છે અને અનેક જગોએ તે પર બાર મૂકી મૂકીને કહેવામાં આવ્યું છે. માત્ર સંસાર ઉપરથી વાસના ઊઠી જઈ લોકયજ્ઞ કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ હૃદયમાં જાગૃત ધાય તે વખતે મોહજન્ય સંબંધથી અને પુત્રધર્માદિ ધર્મોના ખોટા અથવા અપૂરા ખ્યાલથી ચટકી જવાનો સંભવ ન રહે અને તે સંબંધીઓનાં મૃત્યુથી થતા વિયોગપ્રસંગે પ્રમાણ વગરનો અને પરિણામ વગરનો શોક ન ધાય તે ચારું જ આ ઉપદેશ છે. પિતૃધર્માદિનો ત્યારે વિશ્વપ્રાણી નરકના ધર્મ સાથે સંપટ ધાય ત્યારે પ્રથમ ધર્મનો ક્ષેત્ર ભોગ આપવો પડે તોપણ સામાન્ય શિલ્પચાર પ્રમાણે ખીન્ને (અંત્ય) ધર્મ આદરવો યુક્ત છે. મોહથી ફસી જવું નહિ અને પ્રતિધર્મમાં પડી જવું નહિ એ શુદ્ધ આશય છે. આ વિષયને અંગે થોડી એકત્વ ભાવના વિચારવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાનો ઉદ્દેશ અને આ શ્લોકનો ઉદ્દેશ લગભગ એકસરખા છે.

ચોપાઈનાં કૃતોંએ આ શ્લોકનો અર્થ ભુલી રીતે કર્યો છે, પણ તેવો અર્થ મૂળ ઉપરથી અને એસી શક્યો નથી. ચોપાઈકારના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે જેમ

* જુઓ, મારું યશોધરચરિત્ર ભાષાંતર, પ્રકટકર્તા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

વિદ્વાનોને તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી સુખને માટે મનાયલાં માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ તેઓને લેપકારક થતાં નથી અને નિઃસંબંધ રહીને આત્માને નિર્લેપ રાખે છે; તેવી રીતે ધન-ધાન્યાદિ પણ તેઓને લેપકારક (કર્ગાંબંધ કરાવનાર) થતાં નથી, કારણ કે તેઓનું મોતું છે કે પોતપોતાના પર્યાય તથાને દ્રવ્ય જુદા જુદા પર્યાયને પામી જતાં બધું અપરરૂપ થઈ જાય છે ને તેથી સર્વ સરખું છે. (૨૪)

સમતાને ઓળખનારાની સંખ્યા

જાનન્તિ કામાન્નિશ્ચિલાઃ સસંજ્ઞા, અર્થ નરાઃ કેઽપિ* ચ કેઽપિ ધર્મમ્ ॥

જનં ચ કેચિદ્ ગુરુદેવશુદ્ધં, કેચિત્ શિવં કેઽપિ ચ કેઽપિ સામ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥ (સ્ત્રવજ્ઞ)

“સર્વ સંજ્ઞાવાળાં પ્રાણીઓ ‘કામ’ને જાણે છે; તેમાંથી કેટલાંક અર્થ(ધનપ્રાપ્તિ)ને જાણે છે; અને તેમાંથી પણ કેટલાંક જ ધર્મને જાણે છે; તેમાંથી કેટલાંક જ જૈનધર્મને જાણે છે; અને તેમાંથી બહુ થોડાં શુદ્ધ દેવગુરુચક્રાં જૈનધર્મને જાણે છે; તેમાં પણ બહુ થોડાં પ્રાણી મોક્ષને ઓળખે છે અને તેથી પણ બહુ થોડાં પ્રાણીઓ સમતાને ઓળખે છે.” (૨૫)

વિવેચન—સંસારી હવે કર્મથી આવૃત્ત હોવાને લીધે સમતાના સ્વરૂપને ઓળખતા નથી અને આદરતા નથી. આ સ્વરૂપ બતાવીને કર્તા સિદ્ધ કરે છે કે સમતાને જાણનારા તથા આદરનારા બહુ ઓછા છે; પતિત થવાના રસ્તા હમેશાં ઉઘાડા હોય છે. અનાદિ અભ્યાસથી આ હવ એવા નીચે જનારા રસ્તા ઉપર તુરંત ઢળી જાય છે. વિભાવદશાને વશ પડેલા હવે કર્મસત્તાને આધીન થઈ વિષય તરફ દોરવાઈ જાય છે, કારણ કે મૈથુન સંજ્ઞા આ હવ સાથે અનાદિ સંબંધવાળી છે. ધનવિજય ગણિ કહે છે કે કામ શબ્દ વડે ઉપચારથી શબ્દ વગેરે ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયો સમજવા. એકેન્દ્રિયને પણ વિષય જાય છે. એ સંબંધમાં તેઓ નીચેનો શ્લોક ટાંકી બતાવે છે.

પંચિદિશ્ચો ડ વડલો, નરો વ્ય સઙ્ગવિસયડવલંભા ।

તદ્વિ ન મપ્રદ પંચિદિશ્ચોત્તિ વડ્ઞિદિયામાવા ॥

“બહુલ વૃક્ષ પાંચે ઇન્દ્રિયના સર્વ વિષયો ગ્રહણ કરી શકે છે; માટે ભાવથી પંચેન્દ્રિય છે; તેપણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોવાથી તેને પંચેન્દ્રિય કહેવાય નહિ.”

લૅલિક આત્મમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પ્રમદાતઃ પ્રમદયા વિકમન્યજોકઃ, જોકં જહાતિ વકુલો મુલસીધુસિન્નઃ ।

ચાત્તિદ્વિગિતઃ કુરવકઃ કુરને વિકાસ-માલોક્તિસ્તિલક ઉત્કલિકો વિમાતિ ॥

* કેટલાંક કવિ ‘કમ’ અને ‘કામ’ કવિદ્ દર્શવે.

જે સ્ત્રવજ્ઞ કહે છે તેને કહેવો કામના અર્થ છે ત્યારે તે કહે છે એવી પ્રાચીન રીતિ છે.

“અશોક વૃક્ષને સ્ત્રી પગની લાત મારે ત્યારે તે વિકાસ પામે છે; બકુલ વૃક્ષ પર બ્યારે દાડનો ડોળબો નાખે છે ત્યારે તે શોક તંત્ર દે છે; કુરંગક (નારંગી) વૃક્ષને આલિંગન કરે છે ત્યારે તે પણ વિકાસ પામે છે, અને તિલક વૃક્ષની સામું સ્ત્રી જુએ ત્યારે તેને કળિયો આવે છે.”

આવી રીતે શબ્દાદિ વિષયનું ગ્રહણ કરવું સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે, તેમાંથી કેટલુંક પણ પ્રમાણથી અને કેટલુંક અનુભવથી સિદ્ધ છે.

ટીકાકારનો આ અર્થ સંમતીથી જણાય છે. તિર્યંચમાં આપણે જોઈએ તો સર્પને ધ, હાથીને માન, શિયાળને માયા, ઉદર વગેરેને લોભ વગેરે જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ પ્રબળ ખાય છે, પણ વિષયસુખની ઇચ્છા તો સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય હોય છે. સંજ્ઞા દરેક જાણીને કેટલી હોય છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં બહુ ઉલ્લેખ થયેલા છે. સામાન્ય રીતે દરેક જીવને ચાર સંજ્ઞા બતાવી છે : આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ. ॥ સર્વ સંજ્ઞા અનાલોગથી કે આલોગથી સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે; એ એકેન્દ્રિયને પણ હાય છે; તેના સમર્થનમાં બહુ દષ્ટાંતો આપ્યા છે. તે ઉપરાંત સંજ્ઞા દશ અથવા સોળ પણ છે. વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ લોકપ્રકાશ* ગ્રંથ જોવો. એમાં શ્રી ભગવતી-પૂત્ર, સ્થાનાંગરસૂત્ર વગેરેના આધારથી બહુ સારી રીતે સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ત્યાં મુદ્દ કયું છે કે સર્વ પ્રાણીઓને આહારાદિ ચારે સંજ્ઞાઓ અવશ્ય હોય છે. પરિગ્રહ સંજ્ઞાને હલે નિદ્રા સંજ્ઞા મૂકીને અન્ય ગ્રંથકારો પણ કહે છે કે અહારનિદ્રામયમૈથુનાનિ સામાન્ય-તત્ત્વશુભિર્નરાણામ્ એથી જણાય છે કે ઇન્દ્રિયોના વિષયો સર્વ પ્રાણીઓ જાણે છે; એ ॥બતમાં કોઈને શીખવવાની જરૂર પડતી નથી.

સર્વ સંજ્ઞા (જેને સંજ્ઞા હોય તે) પ્રાણીઓમાંથી મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સારી રીતે જાણે છે. ધન ખીજે પુરુષાર્થ છે. એનું ક્ષેત્ર વિશેષ મનુષ્ય લોકમાં જ છે. કેટલાક તેર્થચર ધન પર ચોકી કરે છે; પરંતુ તેની પ્રાપ્તિનો વિષય તો મનુષ્યમાં જ છે. મનુષ્ય માન પ્રાંતર અનેક પ્રકારનાં અકાર્યો કરે છે, રાતદિવસ તે મેળવવા પ્રયાસ કરે છે; તેને માટે દેશપરદેશ કરે છે, નીચ (અધમ)ની નોકરી કરે છે, નોંધાયક માણસોની ખુશામત કરે છે અને પૈસા ખાતર ગમે તેવા લોગ આપે છે. આવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ માટે આ જીવ અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે અને અનેક વેષ લજવે છે. ભટુંહરિ તેટલા માટે યોગ્ય રીતે કહે છે કેન્દ્રમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયસિ મામ્. “હે આશાં ! તારી ખાતર હુઆ-ખોના ઉદ્ધાપ મે સહન કર્યાં, આંસુ મનમાં શમાવી દઈ શૂન્ય મનથી પણ હાસ્ય કર્યું, ખંતકરણને મે દાખી રાખ્યું અને નીચ માણસોને મે નમન પણ કર્યું. હે નિષ્કળ આશાં ! કજીવણી તું કેટલા નાચ કરાવીશ ?” ધનપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યો શું શું કરે તેનું વિશેષ વર્ણન

* દ્રવ્યસોક, ત્રીજી સર્ગ, શ્લોક ૪૪૨-૪૬૩.

૪ વૈરાગ્યશતક, શ્લોક છઠ્ઠો.

તો માત્ર સમતામાં-સતોષમાં છે. આહુ સ્થિતિને સ્વકર્મજન્ય માની તેને સમ્યક્ લાવે વેદવામાં જ છે અને અધ્યાત્મમરણતામાં જ સુખ છે; બાકી બધાં નકામાં કાંકાં છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપ સમજનારા બહુ ઓછા છે, પરંતુ તે સમજવાની બહુ જરૂર છે. (૨૫)

સગાં-સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થી છે; તેથી પોતાના સ્વાર્થસાધનમાં રક્ષા રહેવું એ સમતાનું ચોથું સાધન

મિત્રાન્તિ તાવદ્દિ નિજા નિજેષુ, પઙ્ગ્યન્તિ યાવન્નિજમર્થમેભ્યઃ ।

इमां भवेदपि समीक्ष्य रीतिं, स्वार्थे न कः प्रेत्यदिते यत्नेत ॥ २६ ॥ (વપગતિ)

“સગાંસંબંધીઓ ત્યાં સુધી પોતાના સગાંઓમાં પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ જુએ છે ત્યાં સુધી જ તેના પર સ્નેહ રાખે છે. આ લવમાં પણ આવા પ્રકારની રીત જોઈને પરસ્પરમાં કિતકારી પોતાના સ્વાર્થને માટે કોણ યત્ન ન કરે?” (૨૬)

વિવેચન—અવલોકન કરીને બાકીકીથી જોનારને સમજવામાં આવ્યું હશે કે વૃદ્ધ પુરુષ મરણ પામે ત્યારે તેનાં સગાંસંબંધીઓ કહે છે કે ‘ભાઈ! એ તો ભાગ્યશાળી થઈ ગયા.’ આ નાની હકીકતમાંથી ઘણી શિક્ષા લેવા જેવી વાત છે. આવા ઉદ્દગાર નીકળવાનું કારણ શું હશે? વૃદ્ધ પુરુષમાં કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ રહ્યો હોતો નથી, તેઓ કાંઈ રળીને આપતા નથી, ઊલટા કેટલીક રીતે પુત્રને વારસો મેળવવામાં, તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવામાં તથા ભોગ માણવામાં તે અનેક પ્રકારે પ્રતિબંધ કરે છે. અને, પુત્રને કે સગાંઓને વૃદ્ધ પુરુષોથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ હોતો નથી. આ કારણને લીધે વૃદ્ધનું મરણ શુભ ગણવામાં આવે છે. વૃદ્ધના મરણ વખતે રડવામાં આવતું નથી અથવા ઓછું રડવામાં આવે છે, તે કાંઈ સંસાર તરફ વૈરાગ્ય ગતાવનારું નથી, પરંતુ સ્વાર્થનો અંશ ગતાવનારું છે. મરણમાં અને તે પ્રસંગે શોક કરવામાં પણ સ્વાર્થનો ભાગ છે એ હકીકત વિચિત્ર લાગે છે, કારણ કે બાહ્ય દૃષ્ટિવાનને તો શોકમાં પ્રેમ(હૃદ)નો ભાગ નજરે આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ વિચિત્ર લાગે છે તે જ ખરું છે. મરકી થયેલા પ્રાણીને સગાંઓ પણ તણ દે છે. સારા સારા દાખલાઓમાં જોઈએ છે કે સગાંસ્નેહી અને પુત્ર કે સ્ત્રી પણ અધિક સંનિપાતથી વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલાની સારાવાર કરતા નથી. મરકીને વ્યાધિ લગભગ અસાધ્ય ગણાય છે અને તેના સપાટામાં આવનાર પ્રાણીને સારું થવું બહુ સુસ્કેલ છે. થોડા વખતના અનુભવથી લોકો જોઈને સમજી ગયા છે કે મરકીના દરદીઓની સારવાર કરનારને પણ મરકી લાગે છે; (આ માન્યતા જૂઠી છે એમ પ્લેગ કમીશનનો રિપોર્ટ જણાવે છે; ફક્ત સારવાર કરનારે અલ્પ જોરાક, અન્ય સ્થાને શયન, હસ્તસુખ પ્રક્ષાલન વગેરે નિયમો બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પાળવાની જરૂર છે.) અને મરકીના સપાટામાં આવનાર બહુ ઓછા બચે છે. આથી મરકી થનારમાં જરા સ્વાર્થ હોય તે પણ સ્વલ્પવનલોભના સ્વાર્થ પાસે તુરંચ થઈ જાય છે. ગ્રેમીનો પ્રેમ સ્વાર્થપરાયણ જ છે, એ મરકીએ બહુ સારી રીતે બતાવી આપ્યું છે. તે ઉપરાંત સામાન્ય

વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ગૌરવ ગયા પછી સ્ત્રીનું સ્વરૂપ પર કે પુરુષનું સ્ત્રી પર પૂર્વવત્ હોત રહેતું નથી. પૈસા ગયા પછી પુત્રનું હોત રહેતું નથી અને દુનિયામાં મિત્રનું હોત રહેતું નથી આ સર્વ દષ્ટાંતો નવાનું ટકા ખરાં છે. મનતપ્ત એ છે કે દુનિયાનો મોટો ભાગ સ્વાર્થપરાયણ છે; પ્રેમમાં પણ સ્વાર્થ છે અને રુદ્ધમાં પણ સ્વાર્થ છે.

મરણનો શોક કેટલે અંશે સ્વાર્થગેરિત છે અને મરણથી કેટલું ડરવું તથા તત્પ્રસંગે શું કરવું એ જાણત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. તે સંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ પાંચમા દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં છે અને વિશેષ રૂચિવંતે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો “જીવન-સંધ્યા”નો લેખ વાંચવો. અત્ર તે પરથી આરાંશ એટલો જ અલગ કરવાનો છે કે દુનિયામાં સર્વ કાર્યો—પછી તે પ્રેમનાં હોય કે શોકનાં હોય તે સર્વ—સ્વાર્થથી ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે છે ત્યારે પણ દુનિયાના પ્રવાહને છોડવો નહિ, કારણ કે તું પણ હાલ તો દુનિયાનો પ્રાણી છે; ફક્ત તારે દિશા ફેરવી નાખવી. જ્યારે આખી દુનિયા પોતાના સ્વાર્થમાં મચી છે, ત્યારે તું પણ તારો સ્વાર્થ સાધી લે; પણ તારો સ્વાર્થ શો છે? ક્યાં છે?—તે જોખળીને પછી. તારો ખરો સ્વાર્થ પરલક્ષમાં તને આનંદ થાય અને તારું આત્મહિત થાય તેમાં જ છે, કારણ કે સ્વાર્થ શબ્દનો અર્થ જ તે છે. આ દૃષ્ટિથી તારો સ્વાર્થ સાધવામાં તું ઉદ્યુક્ત થજે. પરલક્ષનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી શકાય. તે જાણવા માટે તું પ્રયાસ કર. સામાન્ય રીતે તાત્કાલિક લાભ લેવાની ઇચ્છા છોડી દઈ પરિણામે હિત, લાંબા કે શાશ્વત કાળનું કેવી રીતે થાય તે તું જો. પારમાર્થિક રહસ્ય જતાવનારા અનેક અથોમાંથી કોઈ પણ અંથ તું વાંચીશ, વિચારીશ કે તરત જ તને સ્વાર્થનું ભાન થશે. મનોનિગ્રહ, સંસાર પર ઉઠાસીનતા, ગૃહતાનો નાશ, સત્ય વ્યવહાર, દાન, દયા, ક્ષમા વગેરેમાં તું તારો વ્યવહાર જોડી દેજે એટલે તને સ્વાર્થ સાધ્ય થશે.

પરંતુ જો સંબંધ વિચારીને પછી સ્વાર્થસાધનમાં તત્પર રહેવું એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો ચોથો ઉપાય છે. આ ચોથો ઉપાય જરા વિચાર કરવાથી બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એમાં વર્તનની દિશા જ ફેરવવાની રહે છે. આ સાધન તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. (૨૬)

પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા—સ્વપ્નદર્શન

સ્વપ્નેન્દ્રજાલાદિપુ યદ્દદાસૈ રોપથ તોપથ મુચા પદાર્થઃ ।

તથા મવેડસ્મિન્ વિપયૈઃ સમસ્તૈરેવં વિમાન્યાત્મલયેડવેદિ ॥ ૨૭ ॥ (અપજાતિ)

“તેવી રીતે સ્વપ્ન અથવા ઇન્દ્રજાળ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર રોપ કરવો કે તોપ કરવો તે તદ્દન નકામો છે તેવી રીતે આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો ઉપર પણ

(રોષ કરવો કે તોષ કરવો તે નકામો છે)—આવી રીતે વિચાર કરીને આત્મસમાધિમાં તત્પર થા!" (૨૭)

વિવેચન—સ્વાર્થ સાધવાનું ચોથું સાધન અત્ર વિશેષ પુષ્ટ કરે છે. 'કુસુમપુર નગરમાં એક લિશ્તુક રહેતો હતો. આખો દિવસ રખડી-રઝળીને જરા લિશ્તાનું અન્ન લઈ આવ્યો. ગામ બહાર એક ઝાડ તળે એસી અન્ન ખાધું અને પાણી પીધું. મંદ પવનની હલેરમાં તે ઊંઘી ગયો. સ્વપ્નમાં જોયું કે પોતાને રાજ્ય મળ્યું, ભોગ મળ્યા, સ્ત્રીઓ મળી, બે બાળુ ચામરો વીંચાય છે અને ભાટલોડો બિરુદાવલિ બોલે છે. કવિ, સૈન્ય, પ્રધાનમંડળ વગેરેથી પરિવૃત્ત થઈ નગરમાં પોતે ફરવા નીકળે છે, અને કચેરી વખતે અનેક સામંત-વર્ગ તથા રાજાઓ તેને માન આપે છે. આવી સ્થિતિમાં મનમાં મોજ માણે છે ત્યાં સ્વપ્ન પૂર્ણ થયું, આંખ ઊઘડી ગઈ; જુએ છે તો ન મળે રાજ્ય કે ન મળે પ્રધાનમંડળ; ન મળે કવિઓ કે ન મળે સેનાનીઓ; ન મળે સામંતચક્ર કે ન મળે ભવ્ય સિંહાસન. એક બાળુ ફાટીતૂટી ગોઢડી અને બીજી બાળુ અવશિષ્ટ લિશ્તાનથી ખરડાયલું ઠીકરું પડ્યું છે! સંસારનું સુખ આવા પ્રકારનું છે. પ્રથમ તો એમાં સુખ જ નથી. કદાચ તેને સુખ કહીએ તોપણ તે કેટલું છે? સ્વપ્નમાં મળેલા સુખને સુખ કહેવું એ જ પ્રથમ તો ભૂલ છે. વળી તે બહુ અંદપકાળસ્થાયી છે, પાછી અસલ કે હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે અને માનસિક ખેદ વધારનાર છે; ત્યારે એ સુખમાં આગ્રક્ષિત રાખવી તદ્દન ખોટી છે, જોટલું જ નહિ પણ અયોગ્ય છે. લિખારીના સુખમાં જેમ કાંઈ દમ જેવું નથી, તેમ આ સંસારનાં માની લીધેલાં સુખમાં પણ વસ્તુતઃ કાંઈ જ નથી. આવી જ રીતે આપણને પસંદ ન આવે તેવો કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તો તેથી રોષ કરવો પણ નકામો છે, કારણ કે વસ્તુ પોતે કોઈ પણ રીતે આપણું હિત-અહિત કરી શકતી નથી. એના અંગંધમાં આવનાર મનને કેવા પ્રકારનું વલણ આપવું એ સુઝના વિચારનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ પર હર્ષ કે રોષ કરવો એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. દેવતાઓ અને તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો કોઈ કોઈ નિમિત્તને લઈને ઇર્દ્રજળ બતાવે છે. અંબડ પરિત્રાજકનું* દણંત આપણે સારી રીતે બાણીએ છીએ. વસ્તુતઃ આમાં સત્ય કાંઈ નથી. 'ચાર દહાડાનું આંદરડું' ને ચાર અંધારી રાત.' સ્વપ્ન અથવા ઈર્દ્રજળમાં દેખાતા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અથવા નાશથી હર્ષ કે શોક કરવો તે મિથ્યા છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક સર્વ પદાર્થો માટે સમજવું.

આ હકીકત જરા વધારે સ્ફુટ રીતે જોઈએ આપણને અનુકૂળ કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના પર પ્રીતિ થાય છે અને રાગથી જે સુખ થાય છે તે માની લીધેલું જ છે. એમાં સુખ શું? વળી એ સુખ છે પણ બહુ ઘોરા વખત સુધી ચાલે તેવું. જેવડે અગ્નિની સ્થિતિ તો પાછી જરૂર પ્રાપ્ત થવાની. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનાં એવા ધર્મ છે કે ત્યાં સુધી એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય ત્યાં સુધી તેના પર બહુ પ્રેમ રહે છે, પણ

અનાથી સુનિને પણ દાહજવર થતાં જણાયું હતું કે 'પોતાનું કોઈ નથી. જેઓની ર આ જીવ પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે, જેઓની ખાતર સંસારત્યાગ કરતાં આ ને અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો થાય છે, તેઓનો સ્નેહ અમુક હદમાં જ બંધાયેલો એવા વિચારથી રસ્તાની સૂઝ કેમ ન પડે? પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે સૂતરના યુ તોડવા એ પણ આ જીવને વખત પર બહુ મુશ્કેલ પડે છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દૃષ્ટિએ તે સૂતરના તંતુ લાગે છે, પણ તે તો મોહરાબજે વીંટેલાં બડાં દોરડાં છે, તેને તોડવા જેટલું આત્મવીર્ય ફેરવનાર જ આ સંસારયાત્રા સફળ કરે છે. બધા જીવો બધા પ્રમાણમાં જીવે તો છે જ, પરંતુ જેઓ મોહબંધિનો છેદ કરે છે તેઓનો ફેરો થાય છે, ત્યારે બાકીના સર્વનો ફેરો ફેગટ (નિષ્ફળ) થાય છે. આ જીવને ખરેખર તો જન્મમરણનું છે; એ દુઃખમાંથી છોડાવવાને જેઓ તદ્દન અશક્ત છે, તેઓને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેડી ધન એકઠું કરવું, તેઓના માની લીધેલા પ્રસંગ પર વેધ વવા, તેઓના માનેલા વ્યવહાર પ્રમાણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પણ વર્તન કરવું અને દુઃખ છોડાવનારની સોબત કરવા ઇચ્છા થાય ત્યારે તેઓ અનેક પ્રકારના અંતરાય કરે તે મૂંગે મોઢે સહન કરવા એ તદ્દન ગેરવાજબી છે. હુનિયામાં તો આપાઢાભૂતિ, ષેષણ અને આર્દ્રકુમાર જેવા જીવો પણ હોય છે, જેઓ સંસારમાં પાછા પડ્યા છતાં વખત આવતાં સંસારને જ મોક્ષનું સાધન બનાવી, તેના પર સ્વારી કરી, તેને કબજે લે છે; અને ગજસુકુમાળ, નેમનાથજી તથા સ્કંદકાચાર્ય જેવાં પ્રાણીઓ પણ છે, જેઓ સંસારથી ડરી તેના સંબંધમાં જ આવતાં નથી. આ બન્ને વર્ગનાં પ્રાણીઓ મરનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સમજેલાં છે. આ બન્નેમાંથી કયો વર્ગ આદરણીય છે, વિચારણા પોતાના સંયોગ અને મનોબળ પર આધાર રાખે છે, પરંતુ એક વાત તો ને વર્ગમાંથી એકસરખી રીતે અનુકરણ યોગ્ય છે, અને તે એ કે સંસારનો સંબંધ જ્ય છે, સંબંધીઓ ખાતર લવદુઃખમાં સળડયા કરવું એ મોહના ચાળા અને વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. સંયમ-આરાધન કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યાં ઇચ્છા થતી ન હોય તેણે તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા-હોંસ રાખવી અને શ્રાદ્ધજીવનમાં સત્ય વ્યવહાર ચલાવી અનુકરણ કરવા યોગ્ય દેશચારિત્ર ધારણ કરવું. આશ્રિતોના લીધેલા શ્રેય સારુ અનંત લવો સુધી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય તેવું આચરણ ચલાવવું એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક સદુપદેશ છે. સ્વાર્થસાધનામાં રક્ત રહેવાના ઉપદેશને કરતાં વગર કારણે તેમાં લપટાવું નહિ એવો અત્ર ઉપદેશ કર્યો છે. એ સમતા પ્રાપ્ત માનું ચોથું સાધન છે. (૩૩)

સમતાદ્વારનો ઉપસંહાર, રાગદ્વેષત્યાગનો ઉપદેશ

સચેતનાઃ પુદ્ગલપિન્હજીવા, અર્થાઃ પરે ચાણુમયા દ્વયેઽપિ ।

દધત્યનંતાન્ પરિણામભાવાંસ્તત્તેષુ કસ્ત્વર્હતિ રાગરોષૌ ॥ ૩૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“પુદ્ગળપિંડને અધિષ્ઠિત જીવો સચેતન પદાર્થો છે અને પરમાણુમય અર્થ” (પૈસા) વગેરે અચેતન પદાર્થો છે. આ બંને જાતના પદાર્થો અનેક પ્રકારના પર્યાયભાવ-પલટાતલાવ પામ્યા કરે છે, તેથી તેના ઉપર રાગદ્વેષ કરવાને કોણ લાયક ગણાય ? (૩૪)

વિવેચન—સૂત્ર, સગાં અને સંબંધીઓ વગેરે સર્વ મનુષ્યો તેમ જ પોષ અને કાગડો, સર્પ અને નોળીઓ, મગરમચ્છ અને સોનાની પાંખોવાળો મચ્છ, વીંછી અને તીડ, કીડી અને માળી, શંખ અને જળો સર્વનાં શરીર પુદ્ગળનાં બનેલાં છે; તેમ જ ખાણમાંથી નીકળ્યા પછી સોનું, રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુઓ તેમ જ ઘરમાં રહેલું મુંદર ફરનીચર સર્વ અચેતન છે—જીવ વગરનું પુદ્ગળ છે. આ સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થો વારંવાર પર્યાયભાવ પામે છે. જીવ વારંવાર દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્થંત્રપણું અને નારકીપણું પામે છે અને તેના તે સ્વભાવ આ અધિકારમાં આપણે બે—ચાર પ્રસંગે રૂપાંતરથી જોઈ ગયા છીએ. કોઈ વાર તે પ્રમોદ કરાવે તેવું રૂપ ધારણ કરે છે અને કોઈ વાર તે મહાનિઘ લાગતું કુરૂપ ધારણ કરે છે. એવી જ રીતે અચેતન પદાર્થો પણ અનેક પ્રકારનાં સારાં-ખરાબ લેખાતાં રૂપો ધારણ કરે છે. એનું દષ્ટાંત સુખદુઃખ પ્રધાને ખાઈના જળથી બનાવેલું નિર્મળ જળ પૂરું પાડે છે.

એક રાત્ર અને તેના સુખદુઃખ નામે પ્રધાન એક દિવસ બહુ ગંધાતી ખાઈ પામે નીકળ્યા. રાત્રને આ બહુ ખરાબ વાસ આવતી ખાઈની ગંધથી ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી તેણે માં મરડ્યું. પ્રધાન સાથે તેણે આ સંબંધી વાતચીત પણ કરી. પ્રધાને તો કહે રહે જણાવ્યું કે પુદ્ગળનો સ્વભાવ સુગંધી-દુર્ગંધી થયા કરવાનો છે; કારણ કે દરેક પરમાણુમાં આવાં ગંધો રહેલાં જ છે. રાત્રને આ વાત રુચી નહિ, પણ બંને તે વખત રૂપ પ્રધાન પ્રધાને ત્યાર પછી તે ખાઈમાંથી કેટલુંક પાણી ભરી મંગાવ્યું અને તે પાણીને શુદ્ધ પાણી પાડી તેમાં કતકચૂર્ણાદિ નાંખીને તેની દુર્ગંધ દૂર કરી અને કપૂર પ્રમુખથી સુગંધ કરાવી. રાત્રે પાણી પીવા આપતાં તેણે તે પાણીનાં બહુ વળાણ પાડ્યાં, રાત્રે પાણીને સર્વ સફીકૃત નિવેદન કરી. રાત્રને આથી પુદ્ગળના વિચિત્ર ધર્મની પ્રવૃત્તિ રહી.

જો પદાર્થો પર પ્રતિબિંબ કરતી તે પદાર્થોને એકસરખી સ્થિતિમાં નિરંતર રહેવાનો શ્રેય તેને પ્રતિબિંબ કરતી વસ્તુ પરથી મળે. ઘરનું સુરમ્ય ફરનીચર ભાંગી જશે, નાશ પામશે, ફાટી જશે, પુદ્ગળ રૂપની સાથે મળી જશે; તેમાં રહેલો આત્મા પર્યાયથી અનેક રૂપો પામે. એવું તેને પ્રેમ કેવી રીતે કરવો ? કોના ઉપર કરવો ? શા માટે કરવો ? એવું તેને કહેવું જોઈએ. આવાં વારંવાર બદલાતા સચેતન પદાર્થો પર પ્રેમ કરવો એ અશક્ય છે. કસ્યે પ્રેમ્ય નથી. એટલા માટે શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજ પ્રવચનમાં કહે છે કે—

તાનેવાર્થાન્ દ્વિવતસ્તાનેવાર્થાન્ પ્રતીયમાનસ્ય ।

નિશ્ચયતોઽસ્થાનિદં ન વિચિત્તે કિંચિદિદં વા ॥

“એક જ વિષયો પર દ્વેષ કરનારા હોયો ત્યારે તે જ વિષયો પરિણામોનાર પાત્રી સારા થાય છે ત્યારે તે જ પદાર્થોમાં તરલીન થાય છે, તેથી આ હોવને નિશ્ચયથી કોઈ પણ પદાર્થ ઇદ અથવા અનિદ નથી.” આ દ્રષ્ટા પદ્યમાં બહુ અર્થગોલીય રહ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે કોઈ પણ હવ કે અહવ પર રાગદ્વેષ કરવો અયુક્ત છે, તે સિદ્ધ જ્ઞાનવામાં આવે તો બહુ ખટપટનો અંત આવી જાય એટલા માટે જ ‘વીતરાગ’ને દેવ જ્ઞાનવામાં આવે છે. વસ્તુ ઉપરથી રાગ એટલો ઘઈ જાય, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉપર સમભાવ આવે છે અને સમભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ સર્વનું સાધ્યર્થિદુ છે. સમતા અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં સ્વાર્થસાધન આરુ આ ઉત્તમ ઉપાય બતાવ્યો છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. આ સંસારમાં ખરેખર રખડાવનાર ‘રાગદ્વેષ’ છે. તે જાને મોહજન્ય છે અથવા મોહ જ છે, કારણ કે રાગદ્વેષ કરતી વખતે વિવેકનો નાશ થાય અને ચિત્તની સમતા ભીડી જાય છે. મોહને મહિરા સામે સરખાવી આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા છીએ કે વિવેકનો નાશ કરવો એ મોહનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. રાગદ્વેષનો નાશ થયા પછી કોઈ કાર્ય જનનું નથી એમ નથી, પરંતુ દરેક કાર્ય કરવામાં જે ચિકાશ હતી તે દૂર થાય છે, સરલ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું જરાબર ભાન થાય છે; માટે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ગાઠ રાગવંધન ન રાખવું, એટલું તો હાલ તુરત જરૂર કરવું; અને તેવી જ રીતે આકરુ વેર પણ કોઈ સાથે ન રાખવું, કારણ કે વસ્તુની સ્થિતિ જોતાં, પછી તે હવ હો કે અહવ હો, પણ તે સર્વ વસ્તુઓ રાગદ્વેષને લાયક નથી, તેમાં પણ અચેતન પદાર્થ ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ તો અતિ અનભિજ્ઞતા સૂચવે છે, કારણ કે તે કરતી વખતે સાચી વસ્તુની અને પોતાની સરખાઈ જોવામાં આવતી નથી. સર્વ વસ્તુઓમાં પલટનભાવ પામવાનો સ્વભાવ હોવાથી વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ ઇદ કે અનિદ હોઈ શકે નહિ, તેથી રાગ અને દ્વેષ જાને કરવા યોગ્ય નથી એ વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. (૩૪)

*

*

*

એવી રીતે પ્રથમ સમતા અધિકાર પૂર્ણ થયો. આખા અંથની પીઠિકા આ અધિકારમાં છે. આખા અંથમાં અનેક પ્રયત્નો કરી જે પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરવામાં આવી છે તેનો સીધો કે આડકતરો ધ્વનિ સમતાપ્રાપ્તિમાં જ પર્યવસાન પામે છે. મમત્વત્યાગ, ચિત્તહમન, કપાયત્યાગ, શુભ વૃત્તિ વગેરે સર્વનું સાધ્ય સમતા છે અને સમતાનું પરમ સાધ્ય અક્ષયપદ (મોક્ષ) છે; તેથી આખા અંથના બીજાભૂત અને સાધ્યસૂચક આ અધિકારની જેમ કર્તાએ મુખ્યતા ગણી છે, તેમ બહુ સંભાળ રાખીને તેના પર નોટ લખવાનું અને તે વારંવાર ફરવીને એકસરખી બનાવવાનું લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે. આ સામાન્ય રીતે મંગળાચરણ કર્યા પછી સમતા કેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે તે પર અંથકર્તા આપણને લઈ

કરતાં એકાદ નવકાર ધ્યાન રાખીને ચિતવાય છે; પછી મનના એ વિભાગ* પડી જાય છે. મનની વિચિત્ર ગતિ શરૂ થાય છે. હાથ પોતાનું કામ કરે છે એટલે મણકા એક પછી એક પડવા ન્તરી રહે છે. મનના એક વિભાગમાં અસ્પષ્ટપણે, નવકારનો જાપ ચાલે છે, જે બહુધા યંત્રવત્ (Mechanical) હોય છે; અને તે જ વખતે બીજા વિભાગમાં મન હુનિયાના કંઈક વિભાગોમાં ફરવા નીકળી પડે છે. આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રતિક્રમણ વખતે પણ અનુભવાય છે. દેવ પાડવાથી આ સ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે. ધીમે ધીમે એક વસ્તુમાં મનને સ્થિર કરી શકાય છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. મનના એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે યમ-નિયમાદિની બહુ જરૂર છે. જે સમતાનાં સાધનને આ અંશમાં અર્ચ્યા છે તે બહુધા યોગનો વિષય છે અને તેને માટે જુદા લેખ લખવાની જરૂર છે. અત્ર કહેવાનું એટલું જ છે કે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે અને તે જ સમતા છે. સમતાના આવા વિશાળ અર્થ તરફ ધ્યાન જોઈ અંશકાર ત્યાર પછી સમતાને મોક્ષના અંગ તરીકે બતાવે છે. સમતા વગરનાં અનુષ્ઠાનો લગભગ ક્ષણ વગરનાં છે એમ આપણે ઉત્કૃષ્ટ ક્ષણની અપેક્ષાએ જોયું, તેથી આ વિભાગ તો સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી આ અંશકર્તા વિશેષ વિવેચન ન કરતાં સમતાપ્રાપ્તિનાં સાધનો તરફ આપણને દોરી જાય છે. આ વિષયને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં છે અને તે આખા અંશમાં અનેક રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. દરેક પ્રાણીને પોતાને કયું સાધન અનુકૂળ થઈ પડશે તે તેણે પોતે પોતાને માટે વિચારી લેવું. આ અધિકારમાં સમતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે સુખ્ય ચાર પ્રકારનાં સાધનો બતાવ્યાં છે :

એમ અનાદિ અભ્યાસને લીધે તાગે છે; પણ તે ઉપર જણાવેલ શુદ્ધ વિચારથી, સૂર્યથી અંધકાર નાશ પામી જાય છે તેની માફક, આયોગ્યાય નાશ પામી જઈ વિવેક-દિવસનું સુપ્રભાત સર્વત્ર સર્વ દિશામાં સ્થિતિ કરે છે.

૩. સમતાનું ત્રીજું સાધન વસ્તુસ્વભાવ ઓળખવાનું છે. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો છવ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, એનો ખ્યાલ કરવાની બહુ જરૂર છે. જ્યાં સુધી આવા પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી છવ બહુ ભૂલો કરે છે. જે વસ્તુ કદી પોતાની થઈ શકે નહિ તેને પોતાની માને છે, તેના પર પ્રેમ કરે છે, તેના સંયોગથી આનંદ માને છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને તેના વિયોગથી દુઃખી થાય છે. સગાં-સંબંધીઓ-પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે-નો સંબંધ પણ આ સ્થાને વિચારવા યોગ્ય છે અને તેથી જ રીતે દરેક વસ્તુઓનો સંબંધ પણ અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધની સ્થિતિ અને સુખ આપવાની અદ્વિતીય અથવા અભાવ ધ્યાનમાં લઈ તે સુખમાં મસ્ત ન બનતાં 'સ્વ' શું છે તે ઓળખવું એ સમતાપ્રાપ્તિનો રાગબાણ ઉપાય છે. આ વિષયને અંગે આત્મશિક્ષા પણ અનેક પ્રકારની આપવામાં આવી છે.

૪. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથું સાધન, સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં રક્ષા રહેવું એ છે. આ છવ જ્યાં સુધી વસ્તુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી નકામાં પ્રયત્ન કરી સુખ નથી ત્યાંથી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે; તેથી સર્વ પ્રાપ્ત થયેલા અથવા થનારા પદાર્થોને સ્વમ કે ઈદ્રજાળથી પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થો સાથે સરખાવી. તે સરખામણી થતાથી, સ્વાર્થસાધન કરવા માટે કર્તા પ્રેરણા કરે છે. અત્ર જે સ્નેહીવર્ગમાં ક્ષત્રી તેઓની ખાતર મહાપ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તેનું કારણ પણ ક્ષણ મળતું નથી, કારણ કે સર્વ પ્રયાસ ધનપ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવે છે, તે પ્રવૃત્તિ તફન નિહેતુક અને ખોટી છે; એથી આ છવને કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. અને જ્યારે આ છવ સંસારાટવીમાં ભૂલો પડે છે ત્યારે તેને રક્ષતો બતાવવા કે મહાભયંકર જનાવદોથી તેનું રક્ષણ કરવા તેવા સ્નેહીઓ આવતા નથી. તેમ જ જે પદાર્થો ઉપર તે પ્રેમ કરે છે તે પોતાના રૂપમાં સ્થિર રહેતા નથી, વારંવાર બદલાયા કરે છે અને અતે નાશ પામી જાય છે. આવા પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરીને આત્મ-અવનતિ કરવામાં આવે તેના કરતાં જે સ્વાર્થસાધન કરવામાં આવે તે મહાકલ્યાણ થઈ જાય.

આની રીતે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં સાધનો આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. વાત એમ છે કે દરેક બાળતનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે. વસ્તુને જોઈ તેનું બાહ્ય નિરીક્ષણ કરવાથી લાભ નથી, પરંતુ તે શું છે? ક્યાંથી આવી છે? તેનો અને પોતાનો સંબંધ શું છે? કેટલો છે? ક્યાં સુધીનો છે? વગેરે વિચારવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આ પ્રણાલિકાએ કાર્ય કરનારને આત્મજગૃતિ પ્રાપ્ત થાય

છે. આત્મનિરીક્ષણ (Self-examination) નો અર્થિત્ય પ્રભાવ બહુ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ કાળમાં ઉપર ઉપરનું વાંચી જવાથી ઘણીખરી બાબતમાં ઊંડા ઊતરવાની ટેવ પડતી નથી, તેથી ખાસ લાભ કરે તેવી બાબત પણ જરા આનંદ દેખાડી પસાર થઈ જાય છે. પરંતુ આવો સામાન્ય ખ્યાલ છોડી દઈ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ઇચ્છા પ્રબળપણે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્મતત્ત્વગવેષણા થાય છે અને સાધ્યનું સામીપ્ય થાય છે. વસ્તુ વિચારણા કરવાની ટેવ પડવાથી મનની અંચળતા મટતી જાય છે, તે વિશેષ સ્થિર થઈ જાય છે અને તેમ વારંવાર થતાં અનુભવની જગૃતિ થાય છે. અને એક વાર અનુભવના પ્રાપ્ત થઈ એટલે પછી વિશેષ કાર્ય કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઘણું વાંચવાને બદલે મુદ્દમ થોડા અંશે વાંચવા, વાંચીને વિચારવા, વિચારીને તેમાં બતાવેલા ભાવોનું પૃથક્કરણ કરવું, પૃથક્કરણ કરીને અરસપરસ તેનો સંબંધ લગાડવો અને તેનું રહસ્ય ન બિગડી શકે તેવી રીતે સ્થાપન કરવું; તેવી જ રીતે જે શ્રવણ થાય, જે કાર્ય થાય, જે હિલચાલ થાય તેના સંબંધમાં બરાબર નિયમસર પૃથક્કરણાદિ કરવામાં આવે અને આંતર તત્ત્વ અને સંબંધ વગેરેને સ્થાપવામાં આવે તો જરૂર કૃતિ-વ્યવહાર-માં બહોળો ફેરફાર થઈ જઈ આત્માનુભવ વધતો જાય; તેથી ભૂમિકાશુદ્ધિના પ્રબળ ઉપાય તરીકે સમતા અને તેનાં ચારે સાધનો ધારણ કરવાં અને તેમ કરવા માટે ખસૂસ કરીને વિચારપૂર્વક, નિયમસર, દરેક વખતે,

દ્વિતીયઃ સ્ત્રીમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

સમતાનું સ્વસ્થ સમન્વયા પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરફ સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન ખેંચાય છે. પ્રથમ સાધન મોહ-મમત્વનો ત્યાગ કરવો જો છે. જનસ્વભાવનું અવલોકન કરનારને અનુભવ થયો છે કે અનેક પ્રકારનાં મમત્વમાં પણ સ્ત્રી ઉપરનો મોહ અને માણસનું વિશેષ ધ્યાનવાન હોય છે, તેથી અત્ર પ્રથમ તે ઉપર વ્યાખ્યા કરે છે. બીજો, ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો અધિકાર પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે.

પુરુષને ગળે બાંધેલી શિક્ષા

મુક્તસિ પ્રણયનામિરામુ, પ્રીતિતઃ પ્રણયિનીષુ કર્તિસ્ત્વમ્* ।

કિં ન વેત્સિ પતતાં ભવવાદ્દૌ, તા નૃણાં સ્વલુ શિક્ષા મલ્લવદ્ભાઃ ॥૧॥ (સામન્તાશ્રમ)

“હે વિદ્વાન્! જે સ્ત્રીઓની વાણી સ્નેહથી તને મધુર લાગે છે, તેના ઉપર પ્રીતિથી તું મોહ પામે છે; પણ ભવસમુદ્રમાં પડતાં પ્રાણીઓને તેઓ ગળે બાંધેલા પથ્થર (જેવી) છે એમ શું જાણતો નથી?” (૧)

વિવેચન—અનાદિ અભ્યાસથી મોહરાજના હુકમથી આ પ્રાણી બહારના સુંદર દેખાવ તથા આપણથી સ્ત્રી ઉપર મોહ પામી જાય છે. પછી તેને નથી રહેતો વિવેક કે નથી રહેતી લજ્જા. સ્ત્રીનો મોહ તેને કેટલો પ્રતિબંધ કરનારો છે તે જરા વિચાર કરે તો તરત સમજાઈ જાય તેવું છે. સત્તાગત અનંત જ્ઞાનવાળા હવની આ ઠપકાપાત્ર સ્થિતિ તરફ ધ્યાન રાખી તેને જાગૃત કરવા માટે ‘વિદ્વાન્’ના ઉપનામથી સંબોધીને કહે છે કે હે ભાઈ! દરિયામાં ડૂબતા માણસને લાકડું કે એવો કોઈ હલકો પદાર્થ આલંબન તરીકે જરૂરનો છે, કે જેથી તે તરી શકે; પણ તેને બદલે પથ્થર કેટલે બાંધ્યો હોય તો તે દરિયામાં ડૂબતો જ જાય છે. ભવ(સંસાર) સમુદ્ર છે, અને તેમાં સ્ત્રી આ હવને ગળે બાંધેલી શિક્ષારૂપ ચર્મને ડુબાડે છે. એક ભવમાં—એક વળતના સંબંધ માત્રમાં—જ તે એટલો કર્મબંધ કરાવે છે કે અનંત ભવ સુધી રજગવું પડે. આવી જ રીતે વૈરાગ્યશતકકાર પણ કહે છે:—

* કૃતિત્વ કિમિતિ પાદાન્તરઃ કાચિદ્ દશ્યતે.

મા જાણસિ જીવ તુમં પુત્તકલત્તાઈ મજ્જ સુદ્ધેઝ ।
નિડણં વંધણમેયં, સંસારે સંસરંતાણં ॥

“હે જીવ ! પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે મારે સુખનું કારણ છે એમ તું બાણીશ નહિ; કારણ કે સંસારમાં ભ્રમણ કરતા આ જીવને એ પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે ઊલટાં દૃઢ બંધન છે.”

મોહનું આવું સ્વરૂપ બાણી જેમ બને તેમ મોહ ઓછો કરવો અને સંસાર-પર ઉદાસીન ભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. શૃંગારના વિષયમાં ગળે આલિંગન કે બંધન કરવું એ ઉત્કૃષ્ટ રસ શૃંગારના કવિઓ ગણે છે; એ વાસ્તવિક રીતે શું છે એનો ખરો ખ્યાલ કવિએ અત્ર આપ્યો છે. હીનોપમા ન થઈ જાય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી યથાસ્થિત સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. (૧; ૩૫)*

સ્ત્રીઓમાં રહેલી અરમણીયતા

ચર્માસ્થિમજ્જાન્ત્રવસાસમાંસામેધ્યાદ્યશુચ્યસ્થિરપુદ્ગલાનામ્ ।

સ્ત્રીદેહપિઙ્ગાકૃતિમંસ્થિતેષુ, સ્કન્ધેષુ કિં પશ્યસિ રમ્યમાત્મન્ ? ॥૨॥ (ચન્દ્રવજ્રા)

“સ્ત્રીના શરીરપિંડની આકૃતિમાં રહેલાં ચામડી, હાડકાં, ચરબી, આંતરડાં, મેદ, લોહી (રુધિર), માંસ, વિદ્યા વગેરે અપવિત્ર અને અસ્થિર પુદ્ગલોમાં હે આત્મન્ ! તું સુંદર શું જુએ છે ?” (૨)

વિદ્યાન વિવેચન બીજી અને ત્રીજી ગાથાનું એકસાથે નીચે કરવામાં આવ્યું છે. (૨; ૩૬)

અપવિત્ર પદાર્થોની દુર્ગંધ; સ્ત્રીશરીરનો સંબંધ

નિર્ગંધમદમ્મગમમેગ્મમલ્લં, જુગપ્સસે મોટિતનાસિકસ્ત્વમ્ ।

એવં મેનૈ વિમ્રદ ! ગોપાવપુણ્ણુ તત્ત્વિક કુરુપેઽભિલાપમ્ ? ॥૩॥ (ચન્દ્રવજ્રા)

... નાક મરડીને દુગંધા કરે

આવી રીતે પ્રવાહબંધ મળ-મૂત્ર આલ્યાં જ કરે છે, અને તેથી જ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે ‘મુહુર્નિન્દ્યં રૂપં કવિજનવિશેષૈર્ગુરુકૃતં’—શ્રીઓનું રૂપ તો તદ્દન નિંદ્ય છે, વારંવાર નિંદ્ય છે, છતાં વિષયમાં મસ્ત થયેલા કલ્પિત ઐહિક સુખના આસક્ત કવિઓ તેના દેહને ભારે ભારે ઉપમા આપી તેને આકાશમાં ચઢાવી દે છે. અને સંસારમાં મગ્ન જનો આ કવિઓની પ્રતિભાશક્તિનાં વખાણ કરે છે, પરંતુ સર્વ પ્રકારનો અનુભવ કરીને રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે “એ વારંવાર નિંદવા યોગ્ય છે.”

“દેખી દુર્ગંધ દૂરથી, તું મોંહ મચકોડે માણે રે, નવિ બાણે રે; તેણે પુદ્ગળે તુજ તનુ ભયું” એ.” ઉપરના શ્લોકનો ભાવ અત્ર સમાઈ જાય છે. કચરાપટ્ટીના ગાડાને દૂરથી જતું જોઈ મુખ ઉપર રૂમાલ આડો રાખે છે, અને વિદ્યામાં પગ પડતાં ઘોઈ નાખે છે, તેવી બુદ્ધિ આગળ કેમ ચાલતી નહિ હોય? વિષયાંધપણું એટલે શું? તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. વિષયાંધ થયો એટલે વિવેક ચાલ્યો જાય છે. શ્રીમદ્દિનાથજીનું દૃષ્ટાંત અત્ર બહુ ઉપયોગી છે, અને તેમાંથી ઘણો સાર લેવાનો છે. (૩; ૩૭)

શ્રીમોહથી આ ભવ પરમવમાં થતાં ફળોનું દર્શન.

અમેઘ્યમાંસાસ્રવસાત્મકાનિ, નારીશરીરાણિ નિષેવમાણાઃ ।

इहाप्यपत्यद्रविणादिचिन्तातापान् परत्रैयूति* दुर्गतीश्च ॥ ૪ ॥ (ઉપજાતિ)

“વિદ્યા, માંસ, રુધિર અને ચરબી વગેરેથી ભરેલાં શ્રીઓનાં શરીરને સેવનારાં પ્રાણીઓ આ ભવમાં પણ પુત્ર અને પૈસા વગેરેની ચિન્તાનો તાપ પામે છે અને પરભવે દુર્ગતિમાં જાય છે.” (૪)

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રીઓનું શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે તેથી સેવવા યોગ્ય નથી, છતાં પણ કામાંધ જીવો તેને સેવે છે. ત્યાર પછી બહુ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. છોકરો વહેલો થાય તો તેથી અથવા, બીજા પ્રકારે, ઘણી સંતતિ થવાથી પણ પુત્રલાલનપાલનની અનેક ચિંતા થાય છે અને પૈસા પણ તેને ખાતર તેમ જ શ્રીઓની ખાતર બહુ પેદા કરવા પડે છે. પોતાનું પેટ ભરવા ઉપરાંત બીજાઓનાં પેટ ભરવાં પડે છે અને પાછળ વારસો મૂકી જવા માટે પણ એકઠું કરવું પડે છે, જાળવવું પડે છે. અને આવી રીતે આખો ભવ તે ઉપાધિમાં પૂરો થાય છે. (પુત્ર અને ધનની શું સ્થિતિ છે તે માટે જુઓ આગળ ત્રીજો અને ચોથો અધિકાર.) એક શ્રીની ખાતર કેટલું થાય છે તે કપિલ કેવળીના દૃષ્ટાંતથી જણાય છે. કપિલ અભ્યાસાવસ્થામાં એક શેઠની મદદથી કોઈ બાઈને ઘેર જમતો હતો; ત્યાં તેની સાથે તેને આસક્તિ થઈ અને શરીરસંબંધ થતાં તેને ગર્ભ રહ્યો. પ્રસૂતિકર્મ માટે પૈસાની જરૂર પડી એટલે ત્યાંનો રાજ સવારના પ્રથમ

જનનાર ગ્રાહણને જે માસા સોનું આપવો તેને તેને પામે તેની આપણે મનવચનના વિધા કર્યો. પછી પાછલી રાત્રિએ પહેલો જેવી મનવચન મળે પામે તેના નીચેના નીચેના નીચેના નીચેના તેને ચોર જાણીને પકડ્યો; અને ચવારના મન પામે ત્યારે તેને વિધો ગ્યો ત્યારે તે પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તેના ચત્વચારીયપણની કાજ ગુણી ગ્યો અને કહ્યું ત્યારે જે ઇચ્છા હોય તે માગ. કપિલ તો રાત્રાનો આગામી ગ્યોય ત્યારીમાં જઈ વિચાર લાગ્યો કે જો જે માસા સુવર્ણ માગીય તો તેવી માત્ર ગ્યોને માટે વર્તે જ આવ્યો, પછે ઘરેણું નહિ આવે. ત્યારે હજાર ચોરન્યા માગું? ના. ના. તેનાં પાણુ પૂરતાં ઘરેણું ન થાય. ત્યારે આલો, લાખ સુવર્ણમહોર માગીયો. આમ મહતાં મહતાં ચાગતાની હક ન રા એટલે પાછો વિચાર થયો કે અરે! જે માસા સોનાને માટે નીકળેલો, તેને કયોડ સોન મહોરોથી પણ સંતોષ થતો નથી, માટે ધિક્કાર છે આ તુખાને! આવા વિચારથી ત્યાં કેશનો લોચ કર્યો. આ દષ્ટાંતમાં જોવાનું આસ એટલું જ છે કે એક સ્ત્રીના સંબંધ પણુ તુખા કેટલી વધે છે! તેને માટે એલાયચી કુમારનું ચરિત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે સ્ત્રીમોહથી તેણે ઘણું સહ્યું. દુનિયામાં જરા નજર નાખ્યો તો તુરત જાણ્યો કે એ એટલે ઘર અને ઘર એટલે બધું; માટે સંગ્રામમાં પડનારાઓએ અને પડેલાઓએ બહુ વિચાર કરવાનો છે.

નારી ઉપર મમત્વ રાખનારને આ લવમાં આટલી અડચણો અને દુઃખ વેઠવાં પડે છે, તે ઉપરાંત પરલવમાં પણ બહુ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોહમાં મગ્ન થયેલાઓના નર વગેરે ગતિમાં શા હાલ થાય તે સહેજે સમજાય તેલું છે. (૪; ૩૮)

સ્ત્રીશરીરમાં શું છે તે વિચારવાની જરૂર

અંગેષુ યેષુ પરિમુહાસિ કામિનીનાં, ચેતઃ પ્રસીદ વિશ ચ ક્ષણમન્તરેપામ્ ।

સમ્યક્ સમીક્ષ્ય વિરમાશુચિર્પિંડકેભ્યસ્તેભ્યશ્ચ શુચ્યશુચિવસ્તુવિચારમિચ્છત્ ॥૫॥ (વસંતતિલકા)

“હે ગિત્ત! તું સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપર મોહ પામે છે, પણ તું (અસ્વસ્થતાં મૂકીને) પ્રસન્ન થા અને જે અંગો ઉપર મોહ પામે છે તે અંગોમાં પ્રવેશ કર. તું પવિત્ર અને અપવિત્ર વસ્તુના વિચાર(વિવેક)ની ઇચ્છા રાખે છે તેથી બરાબર સારી રીતે વિચાર કરીને તે અશુચિના ઢગલાથી વિરામ પામ.” (૫)

વિવેચન—આ પ્રાણી બહારના દેખાવમાત્રથી દસાઈ જાય છે. કર્તા કહે છે કે તેને શરીરના જે ભાગ ઉપર મોહ થતો હોય તેની અંદર જરા બિંડો બિતર અને તેમાં શું છે

* સ્વચ્છ વસંતતિલકા તમજા જગોગઃ વસંતતિલકામાં ચૌદ અક્ષર હોય છે.
(૮-૬)

તે વિચાર. જરા વિચાર કરીશ તો કદી પણ મોહ થશે નહિ. રાવણુ સરખા ભૂટ્યા તે આટલો વિચાર ન કરવાનું જ પરિણામ હતું. અને નેમનાથ સંસાર છોડી આલ્યા ગયા તે એવો વિચાર કરવાનું જ પરિણામ હતું. તેને પ્રથમથી જ સમજાઈ ગયું હતું કે શ્રીસંબંધથી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જરૂર પડશે. અનેક મહાત્માઓ સંસાર છોડી જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે તે આ-બંધન તોડવા માટે જ છે. સ્ત્રીના રૂપમાં આસક્ત થયેલા મનુષ્યરૂપ અનેક પતંગિયાં બહારના મોહથી ફસાઈ, સારાં કપડાં પહેરીને શોભીતી થયેલી પરસીરૂપ દીવાની બાળમાં પડે છે અને પછી શું થાય છે તે સર્વ સમજે છે. શૂંગારને પોપણુ કરનારા કવિઓની કવિત્વશક્તિ ગમે તેટલી વખાણવા જેવી હોય, પણ તેઓની મનનશક્તિ આટલેથી જ અટકી છે. કોઈ આવા જ પ્રકારના હેતુથી શાંત રસને રસમાં ગણવાની તેમના તરફથી ના પાડવામાં આવી છે ! કવિઓ પણ મનુષ્ય જ હતા અને મનુષ્યની નબળી બાલુમાં મોહ રહે છે, તેને વશ થઈ જવાથી મોહ તેઓના ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવે એ સ્વાભાવિક છે.

આ શ્લોકનો ભાવ વિચારવા જેવો છે. સંસારમાં લમાડનાર કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ બહુ તીવ્ર છે, બળવાન છે અને સામે ધવામાં જરા મુશ્કેલી પમાડે તેવું છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચાદ્યાના કર્તા સિદ્ધર્ષિ ગણિ તેમ જ અન્ય મહાત્માઓ કર્મોની અંદર તેને રાત્રની પદવી આપે છે, અને બીજાં કર્મોને તેના પ્રધાન, સિપાઈ તરીકે ઓળખાવે છે. ધર્મધનની હાનિ કરનાર મોહનીય કર્મના પ્રભાવથી ધર્મધનથી રહિત થઈ જઈ આ જીવ સંસારમાં રબડયા કરે છે. સંસાર ઓછો કરવા, લવનાં ફેરા મટાડવાં, સ્વસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા અને નિરતિશય આનંદ મેળવવા સ્ત્રી પરનું મમત્વ ઓછું કરવું એ અત્ર ઉપદેશ છે. સાંસારિક લોભ લોભવનારાઓએ તેને તજતી વખતે શાલિભદ્ર અને સ્થલિભદ્રાદિનાં ચરિત્ર વિચારવાં અને સંસારમાં ન પડ્યા હોય તેમણે પડ્યા અગાઉ શ્રીનેમિનાથ અને શ્રીમદ્ભિનાથાદિકનાં ચરિત્ર વિચારવાં. (૫; ૩૯)

લવિષ્યની પીડાઓ વિચારીને મોહ ઓછો કરવો

વિમુલ્લસિ સ્મેરદશઃ સુમુલ્લ્યા, મુલ્લેક્ષણાદીન્યમિત્રીક્ષમાણઃ ।

સમીક્ષસે નો નરકેષુ તેષુ, મોહોદ્ભવા ભાવિકદર્થનાસ્તાઃ ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“વિકસિત નયનવાળી અને સુંદર સુખવાળી સ્ત્રીઓનાં નેત્ર, સુખ વગેરે જોઈ તું મોહ પામે છે, પણ તેના મોહને લીધે લવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારી નરકની પીડાઓને તું કેમ જોતો નથી ?” (૬)

વિવેચન—દૂધ પીવાને લલચાયેલી બિલાડી દૂધને જ દેખે છે, પણ માથે ડાંગ લાઈને જોલેલા પુરુષને દેખતી નથી; ખોટો દસ્તાવેજ કરનાર તાત્કાલિક લાલને જ જુએ છે, પણ

ન્યાયાસન પરથી થનારા ન્યાયને પરિણામે થનારી મોટી જોલજોતરા તરફ નજર રાખતો નથી; તેવી જ રીતે મોહાંધ પ્રાણી સ્ત્રીનાં સુંદર અવયવ અને રેશમી સાડી જ દેખે છે, પણ તેનાથી આ ભવ અને પરભવમાં થનારી પીડાઓને વિચારતો નથી. નરકનાં દુઃખોનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. તેની શીત, ઉષ્ણ વગેરે દશ પ્રકારની વેદનાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાંથી વાંચતાં મજબૂત હૃદયનો માણસ પણ કંપી બિઠે છે. વળી, ક્ષેત્રવેદના ઉપરાંત પરમાધામીકૃત વેદના પણ ઘણી તીવ્ર હોય છે. આ ઉપરાંત પરસ્પર નારકી જીવો અનેક ઉપધાત કરે છે તે અન્યોન્યકૃત ત્રીજી વેદના પણ અતિ અસહ્ય છે. આવી રીતે ક્ષણમાત્રના સુખની ખાતર દીર્ઘ કાળનું મહાદુઃખ વહોરવું પડે છે, તેનો હે ભાઈ! તું વિચાર કર. (આ જ મુદ્દા ઉપર આજો શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ગ્રંથ લખાયેલો છે, તે વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.) (૬; ૪૦)

સ્ત્રીશરીર, સ્વભાવ અને ભોગ-ફળનું સ્વરૂપ

અમેધ્યમસ્ત્વા વહુરન્ધ્રૂનિર્યન્મલાવિલોચત્ક્રમિજાલકીર્ણા ।

ચાપલ્યમાયાનૃતત્રિચ્ચિકા સ્ત્રી, સંસ્કારમોહાન્નરકાય શુક્તા ॥ ૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“વિદ્યાથી ભરેલી ચામડાની કોથળી, બહુ છિદ્રોમાંથી નીકળતા મળ (મૂત્ર-વિદ્યા)થી મલિન, (યોનિમાં) ઉત્પન્ન થતા કીડાઓથી વ્યાપ્ત, ચપળતા, માયા અને અસત્ય (અથવા માયામૃધાવાદ)થી ઠગનારી એવી સ્ત્રીઓ પૂર્વ સંસ્કારના મોહથી નરકમાં જવા સારું જ ભોગવાય છે.” (૭)

વિવેચન—સ્ત્રીશરીરનું સ્વરૂપ ઉપર બહુ વિવેચનથી ખતાવાઈ ગયું. આ શ્લોકમાં કરે છે કે સ્ત્રી વિદ્યાની કોથળી છે. “ચક્રત્, વિદ્યા, શ્લેષ્મ, મજ્જા અને હાડકાથી ભરેલી, અને સ્નાયુઓથી વીંટી લીધેલી, બહારથી રમ્ય સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે.” વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના શરીરનાં અગિયાર-બાર દ્વારો નિત્ય વહાં કરે છે. ટીકાકાર વાત્સ્યાયન શાસ્ત્રમાંથી સ્ત્રીનાં ટાંકી ખતાવે છે કે “સૂક્ષ્મ, મૃદુ, યોનિના મધ્ય ભાગમાં રહેનારા અને લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થતા દૃઘિઓ સ્ત્રીઓને ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે.” સ્ત્રીશરીર અપવિત્ર છે એ આટલી સ્પષ્ટતાથી મમન્ય તેવું છે. અત્ર લૌકિક શાસ્ત્રોથી પણ તે અપવિત્ર છે એમ ખતાવ્યું. વિચાર કરનારને નો આ વાત વિચારમાત્રથી પણ સમજાય તેવી છે. શાસ્ત્રમાં જોઈએ તો કલિદાસનાર્ચક શ્રીમદ્ દેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના ત્રીજા પ્રકાશમાં લખે છે કે મુગ્ધુરુપ સાર્વજનિક કાંઈથી જાગી જાય તો વિચાર કરે કે વિદ્યા, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, મજ્જા, સ્નાયુ અને અસ્થિની ખતાવેલી, બહારથી સુંદર લાગતી સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે. કદાચ કે કોથળીમાં જે હોય તેને બહાર કાઢ્યું હોય, એટલે કે કોથળી ઉલટાવી તાળી દે. પ. તે તેના ધમ્મુક પુરુષ શિયાળા અને ગીધથી તેનું રક્ષણ કરવા બાતો રહે! (એટલે

એ પદાર્થો તરફ પશુઓ જેવાઈ આવે એવા પદાર્થો છે.) શ્રીરૂપ શસ્ત્રથી જ ત્યારે કામી જિતાઈ જાય છે ત્યારે કામદેવ શા માટે તદ્દન નામનું શસ્ત્ર હાથમાં લેતો નથી; અર્થાત્ ગમે તેવા શસ્ત્રથી પણ કામી જિતાઈ જશે, એને છતવા માટે મોટાં શસ્ત્રોની જરૂર પડશે નહિ.

શ્રીઓમાં આપલ્ય, માયા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક હોય છે. નૈતિક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “અસત્ય, સાહસ, માયા, મૂર્ખાઈ, લોભીપણું, અપવિત્રપણું, નિર્દયપણું—એટલા દોષો શ્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે.” આપણા અનુભવ છે કે જૂના સંસારમાં અમદાવાદી કિનખાખ સારું કનિયા થાય છે, ત્યારે સુધરેલા સંસારમાં ફ્રેન્ચ સિદ્ધ સારું કનિયા થાય છે; પરંતુ વાત એકની એક જ છે. ચાલુ જમાનાની ખરચાળ જિંદગીમાં શ્રીઓ કેટલે દરજ્જે જવાબદાર છે તે એક વિચારવા જેવો સવાલ છે. ખાદી-પ્રચારમાં શ્રીવર્ગ કેટલો પછાત છે તેનાં કારણો ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે.

શ્રીલોગનું ક્ષણ શું થાય ? વિષયાનંદમાં ધર્મભાવ તો રહે જ નહિ, તેમાં પણ વિશેષ કરીને સ્પર્શેન્દ્રિયના ભોગમાં તો મનઃક્રિય એકાકાર પ્રવર્તે ત્યારે જ આનંદ થાય છે. આનું પરિણામ શું આવે ? શાસ્ત્રકાર દર્શાવી ગયા છે કે સાધુ જે શ્રીનો સંબંધ કરે તો બહુ પાપ બાંધે; જે પાપનું વર્ણન સાંભળતાં કંપારી થાય તેમ છે; અને સમકિતથી પણ બ્રહ્મ થાય. અને ગૃહસ્થને શ્રીભોગ નરકગમન કરાવનાર થાય. આવી રીતે ભુઓ કે શ્રીશરીરમાં કાંઈ પણ વખાણવા જેવું નથી. શ્રીનો સ્વભાવ ઉક્ત પ્રકારનો છે અને તેને ભોગવવાથી પરિણામે આ ભવમાં અને પરભવમાં મહાદુઃખ થવાનું છે. હવે આટલું બતાવ્યા પછી શું કરવું જોઈએ તે મનમાં જ સમજી જતો. (૭; ૪૧)

લલનામત્ત્વમોચનદ્વારેના ઉપસંહાર અને શ્રીની હીન ઉપમેયતા

નિર્મૂર્ધિર્વિપકન્દલી ગતદરી વ્યાગ્રી નિરાહો મહા-
વ્યાધિર્મૃત્યુરકારણશ્ચ લલનાડનમ્રા ચ વચ્ચાશનિઃ ।

વન્યુસ્નેહવિઘાતસાહસમૃપાવાદાદિસન્તાપભૂઃ,

પ્રત્યક્ષાપિ ચ રાક્ષસીતિ વિરુદ્ધૈઃ સ્વ્યાતાડગમે ત્યજ્યતામ્ ॥૮૧॥ (શાર્દૂલવિક્રોધિત)*

“(શ્રી) ભૂમિ વગરની (ઉત્પન્ન થયેલી) વિષની વેલડી છે, શુદ્ધ વગરની વાઘણ છે, નામ વગરનો મોટો વ્યાધિ છે, કારણ વિનાનું મૃત્યુ છે, આકાશ વગરની આગ છે, સગાં અથવા લાઈઓના સ્નેહનો નાશ, સાહસ, મૃપાવાદ વગેરે સત્તા

છે અને પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી છે : આવાં આવાં ઉપનામો સ્ત્રીઓ માટે આગમમાં આપવામાં આવ્યાં છે, માટે તેને તણ દો." (૮)

વિવેચન—આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજી શકાય તેવો છે. ગુફા નગરની વાણવુની બીક વધારે રાખવાનું કારણ છે : ગુફામાં રહેતી હોય તો તેટલી જ જગાએ બીક રહે છે, નહિ તો આખા જંગલમાં બીક રહે છે. આવી રીતે સ્ત્રીની બીક આખા સંસારવનમાં રહે છે. બાકીનો અર્થ સમજી શકાય તેવો છે. (૮; ૪૨)

*

*

*

વિદ્વાન્ બ્રથકારે આ પ્રમાણે સ્ત્રીમમત્વદ્વાર પૂર્ણ કર્યું. સમતાના અધિકાર પછી તરત જ સ્ત્રીમમત્વદ્વાર લખવામાં ગંભીર આશય છે. સ્ત્રી એ સંસાર છે, એના મમત્વમાં ક્ષણવાથી સંસારની જેટલી વૃદ્ધિ થાય છે, તેટલી બહુધા બીજા કોઈ કારણથી થતી નથી. સ્ત્રીઓ માટે બ્રથકારે આટલું બધું લખ્યું તેનો આશય એમ જણાય છે કે સર્વ પ્રકારના મોહ કરતાં સ્ત્રી તરફનો મોહ પ્રાણીને બહુ બંધનકર્તા થઈ પડે છે. જેમ પુરુષોને સ્ત્રીઓ બંધનરૂપ છે તેમ જ સ્ત્રીઓને પુરુષો બંધનરૂપ છે. આ અધિકારમાં બતાવેલી હકીકત સ્ત્રીઓએ પુરુષોના સંબંધમાં તેમ જ સમજવી. વિશેષમાં એટલું પણ જણાય છે કે ભેદે સ્ત્રીઓને મનોવિકાર વધારે હોય છે, છતાં પણ પુરુષ કરતાં ધારે તો સ્ત્રીઓ મન પર વધારે અંકુશ રાખી શકે. પુરુષની લલચાવી સ્ત્રી લલચાશે નહિ, ત્યારે પુરુષને પીગળી જતાં બહુ ઓછી વાર લાગશે. સ્ત્રી-શરીરણધારણ વગેરે કેટલાંક કારણો એવાં છે, પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. આ આઠ ગાથામાં સ્ત્રીના શરીરની અશુચિ તરફ બ્રથકારે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ઉપરાંત એક હકીકત એ છે કે પ્રેમ સ્વાભાવિક અને વિષયજન્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. વિષયજન્ય પ્રેમ યુવાવસ્થામાં બળવાન હોય છે. આવો પ્રેમ જ બહુધા દુનિયામાં દેખાય છે અને તેથી કેટલે દરજ્જે લેવાઈ જવું એ વિચારવા યોગ્ય સવાલ છે. સુરીકાંતા, નયનાવળી વગેરેનાં પ્રેમ અને સ્વાર્થ તથા મનોવિકારવૃત્તિ સ્ત્રીઓની કાળી બાજુ બતાવે છે. દુનિયાનો અતુલવી માણસ ભેઈ શકશે કે પ્રેમની પરિસીમા ક્યાં ક્યાં દોરાય છે અને સ્વાર્થસંઘટ્ટન થતાં કેવાં દુઃખ બેસી જવાય છે. સ્ત્રીસંબંધથી અથવા તન્નિમિત્તે ઘણાં ખૂન અને ફેજાવટારી કેસો બને છે. આવી રીતે સ્ત્રીસંબંધથી અનંત સંસાર વધે છે એ નિઃસંદેહ છે.

વિષયવૃત્તિમાં વાસ્તવિક કશો આનંદ નથી, એ સર્વ સમજે છે; પણ મનોવિકારને તાબે થઈ આ પ્રાણી અનેક ગાળા કરે છે. ખાસ કરીને જેઓ સ્થાને-અસ્થાને, વખતે-કવખતે વિષયાધીન બઈ જતાં હોય તેઓએ તો બહુ જ વિચારવાનું છે. કદાચ સ્વસ્તીના ત્યાગ ન બને તોપણ પરસ્પરી તરફ નજર કરવામાં અથવા તેની સાથે સંબંધ કરવામાં તેના પતિને કેટલો અન્યાય કરાય છે તે બહુ વિચારવા જેવું છે. એવી જ સ્થિતિમાં પોતાની જાતને મૂકવાથી તરત જ તેનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. સાધારણ વ્યવહારના

નિયમથી, આબરૂદાર ગૃહસ્થની ફરજ તરીકે પણ પરસ્ત્રીસંબંધનો તો વિચાર જ થવો ન જોઈએ. દેખીતા સારા અને આબરૂદાર માણસો પણ જ્યારે આ કંદમાં પડે છે ત્યારે પ્રતિષ્ઠા, ધન અને શરીરની હાનિ કરે છે અને તેઓ પર સંસારની અનેક આપત્તિઓ આવી પડે છે. પોતાની સ્ત્રીનો સંબંધ કરવામાં પણ વખત-સંયોગ જોવા અને જેમ અને તેમ સંકેત કરવો. મનમાં ઈચ્છા તો નિરંતર વિષયત્યાગની જ રાખવી.

આ ઉપરથી વિષય ઉપર શાસ્ત્રના ઘણા અંશોમાં લેખ છે. તેને માટે ઈન્દ્રિયપરા-જયશતક, ઉપદેશમાળા, શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી, ભવભાવના, પુષ્પમાળા વગેરે અંશો જોવા. ચાહુ જમાનાના બહારના દેખાવથી ફસાઈ જવું નહિ અને આ જીવનનો કાંઈક જીવો હેતુ છે, સંસારવૃદ્ધિ અને એશઆરામ સારુ આ જીવન નથી, એટલી સાધ્ય-દષ્ટિ રાખી યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવશે તો તેનું ઝેર કાંઈક મંદ પડશે.

इति सचिवरणः स्त्रीमत्त्वमोचननामा द्वितीयोऽधिकारः ॥

તૃતીયોઽપત્યમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનના રસિક છવોને સમતાની જરૂર છે 'અને તેનાં સાધનો પૈકી મમત્વત્યાગની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓ પછી આ પ્રાણીને પુત્રનું મમત્વ તજવું આકરું થઈ પડે છે; તેથી પુત્રપુત્રી પરના મમત્વનો ત્યાગ બતાવનાર આ ત્રીજું દ્વાર સંશોધથી કહે છે.

પુત્રપુત્રી બંધન છે તેનું દર્શન

મા ભૂરપત્યાન્યલોકમાનો, મુદાકુલો મોહનૃપારિણા યત્ ।

ચિધિપ્સયા નારકચારકેઽસિ, દ્વઢં નિવદ્ધો નિગડરમીભિઃ ॥ ૧ ॥ (અપજાતિ)

“તું પુત્રપુત્રીને બેઠને હપ્તિલો થા મા; કારણ કે મોહરાજ નામના તારા શત્રુએ તને નરકરૂપ બંદીખાને નાખવાની ઇચ્છાથી આ (પુત્રપુત્રીરૂપ) લોઢાની બેડી વડે તને મનબંધ બાંધે છે.” (૧)

વિવેચન—“પિતા અને માતા વચ્ચે સ્નેહબંધનરૂપ પુત્ર નામની સાંકળ નાંખવામાં આવે છે” એમ કવિ ભવભૂતિ કહે છે. પુત્રને બેઠને માણસ ગાંઠાધેલો થઈ જાય છે અને તેની સાથે બોતલામાં, તેને રમાડવામાં, એવી જાતની ચેષ્ટા કરે છે કે જાણે તે ચોતે માંડે પછી મર્યા દેાય. વળી, બાળકની સાથે બાળક થઈ જાય છે. પ્રસંગોપાત્ત અંધકર્તા તેને મનબંધ છે કે મોહરાજએ આ બંધન કર્યું છે. કેદમાં પડેલા માણસને કોઈ પણ પ્રકારનો મનબંધ કરના નથી; તેને મુખ નથી; તેમ જ આ પુત્રબંધનથી તારી સર્વ સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે તારે દેશમેવા, પિતૃમેવા કે આત્મમેવા કરવી હશે તે પણ ઓછી થશે તારા નસિ, કઈ મંદે. આર્દ્રકુમારે કરી તીક્ષ્ણ લેવા માટે જવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે પુત્રે તારા મનબંધ બંધન તાંતબા તેના પગ ફરતાં વીંટ્યા; તેવા તાંતબા તો શું? પણ દર્શન-મંથનના પુરુષોએ નરકના નોડવાની શક્તિવાળા હોય એવા અને હજારો માણસોને નરકે બંધે તેમ આર્દ્રકુમારે તે કાચા મનરતા તાંતબા તૂટ્યા નહિ, અને બાર વરસ સુધે તેના નોડે પડ્યું. પુત્રપુત્રીઓનું બંધન આવા પ્રકારનું છે !

મહાવૈરાગ્યભાવ જામત થતાં કોઈ આસન્નસિદ્ધિ જીવને સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે સ્ત્રી અને પુત્ર કેટલાં બંધનરૂપ થાય છે, તે અનુભવસિદ્ધ છે. આત્મધર્મ અને જાત્યા પ્રકારની ફરજ અદા કરવા જતાં પુત્રધર્મ અને પતિધર્મને કાંઈ પણ બાધ આવે તો વધારે માન હમેશાં આત્મધર્મને જ મળવું જોઈએ અને જનયજ્ઞ માટે પિતૃયજ્ઞ કે પુત્રયજ્ઞનો ભોગ આપવો પડે તોપણ સર્વ ધર્મને તે ઇષ્ટ જ છે. (૧; ૪૩)

પુત્રપુત્રી શલ્યરૂપ છે તેનું દર્શન

આજીવિતં જીવ ! મવાન્તરેડપિ વા, શલ્યાન્યપત્યાનિ ન વેત્સિ કિં હૃદિ ? ।

चलच्चैर्यैर्विविधात्तिदानतोऽनिशं निहन्येत समाधिरात्मनः ॥ २ ॥ (वंशस्थ)

“હે ચેતન ! આ લવમાં અને પરલવમાં પુત્રપુત્રી શલ્ય છે એમ તું તારા મનમાં કેમ જાણતો નથી ? તેઓ થોડી અથવા વિશેષ ઉંમર સુધી જીવીને તને અનેક પ્રકારની પીડા કરી તારી આત્મસમાધિનો નાશ કરે છે. ” (૨)

વિવેચન—છોકરાંઆ અનેક ઉપાધિનાં કારણ છે; તે ઉપરાંત વળી માળાપને શલ્યભૂત છે. જો ગ્રાળ એટલે ચોછા આયુષ્યવાળા હોય તો માળાપને શોક કરાવે છે અને જો વિધવા મૂંઝીને જાય છે તો તે શોકનો કાંઈ પાર જ રહેતો નથી. જો અગ્નિ એટલે વધારે આયુષ્યવાળાં હોય છે તો કેળવણી, વેવિશાળ, લગ્ન, સંસારમાં આગળ વધારવાં વગેરે કાર્યોમાં પિતાને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરનારાં થાય છે. તેમાં પણ પુત્રને ઇચ્છા પ્રમાણે આગળ નહિ વધતો જોઈને પિતાને મનમાં બહુ લાગી આવે છે. વળી, તેઓ ગ્રાળાગ્નિ એટલે અગ્નિ હોય તો કુકર્મો કરીને પિતાના ચિત્તને શાંતિ રહેવા દેતાં નથી. વળી, અતિશયાથે દ્વિર્ભાવ લઈ ગ્રાળાગ્નિનો અર્થ વિનશ્વર કરીએ તો તેવા પુત્રપુત્રીથી પણ શાંતિ રહેતી નથી. આવી રીતે પુત્રપુત્રીથી સર્વદા સમાધિનો નાશ તો થાય છે જ.

પુત્ર કરતાં પણ પુત્રીની બાળતમાં વધારે ચિંતા રહે છે. તેને લાણાવધી, સારા વર શોધવો અને તેનાં પુત્રપુત્રી સુધી દરેક પ્રસંગે પોતે હાથ લાંબાવવો અને કમનસીબ હોય તો તેનાં વૈધવ્યનાં દુઃખો જોવાં—આ સર્વ અંતઃકરણમાં શલ્યરૂપ જ છે.

આવી રીતે આ લવમાં અપત્યથી સમાધિનો નાશ થાય છે અને તે દુઃખ્યાનના પરિણામે આવતા લવમાં પણ કરીને બેસવાનો વારો આવતો નથી. આ શ્લોક જેને પુત્ર ન હોય તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. આ સંબંધમાં આ અધિકારના છેવટના ઉદ્દગારોમાં વિશેષ સ્વરૂપ છે. (૨; ૪૪)

આક્ષેપ દ્વારા પુત્રમત્વત્યાગનો ઉપદેશ

कुक्षौ युवत्याः कृमयो विचित्रा, अप्यस्रथुक्रमश्च भवन्ति ।

न तेषु तस्या न हि तत्पत्न्यैश्च, रागस्ततोऽयं किमपत्यकेषु ? ॥ ३ ॥ (उपजाति)

“પુરુષનું લીર્ય અને સીનું રક્ત, તે બંનેના સંયોગથી જાની મોનિમાં વિચિત્ર પ્રકારના ક્રીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તેના ઉપર મોંઘો કે તેના પગોનો અંગ પડે નથી, ત્યારે પુરુષ ઉપર શાસક સંગ થાય છે ?” (૩)

વિવેચન—એક જ સ્થાનમાં સંયોગને પરિણામે પુત્રપુત્રી અને બેઘદ્રિય છત્રો મોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એક ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને બીજા ઉપર હ્રદયન્ટ્રા થાય છે; આ પ્રેમની વિચિત્રતા છે. સૂક્ષ્મ છત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્થાન, સમય અને સંલેગમાં એકાકારતા છે, છતાં પણ મનના દ્વિધા ભાવથી પ્રેમમાં આવી વિચિત્રતા છે, એ જોવા જેવું છે. આ ઉપદેશ આદ્યપથી કરેલો છે અને જોકે શબ્દો કડક છે છતાં પણ ઉપદેશના ગર્ભમાં જે ઉચ્ચ ભાવ છે તે ધ્યાન આપવા મોખ્ય છે. (૩; ૪૫)

અપત્ય પર સ્નેહબદ્ધ ન થવાનાં ત્રણ કારણો

ત્રાણાશક્તેરાપદિ સમ્વન્ધાનન્ત્યતો મિથોઽન્નવતામ્ ।

સન્દેહાચ્ચોપકૃતેર્માઽપત્યેષુ સ્નિહો જીવ ॥ ૪ ॥

(અર્થ)

“આપત્તિમાં પાલન કરવાની અશક્તિ હોવાથી, પ્રાણીઓને દરેક પ્રકારનો પરસ્પર સંબંધ અનંત વખત થયેલો હોવાથી અને ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ હોવાથી હે છવ ! તું પુત્રપુત્રાદિ પર સ્નેહવાળો ન થા.” (૪)

વિવેચન—પુત્રપુત્રાદિના સ્નેહમાં આસક્ત ન થવાનાં ત્રણ કારણો બતાવે છે :

(૧) હઃબમાંથી રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન નથી. કર્મજનિત પાપોદય થવાથી આપત્તિ આવે છે, તેમાંથી રક્ષણ કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન હોય તો તે આત્મશક્તિ જ છે, બીજાનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી. કર્મસ્વરૂપ સમજતા હોય તેઓને આ દલીલનું વાસ્તવિકપણું સમજાઈ જશે.

(૨) પ્રાણીઓને પરસ્પર અનેક સંબંધ થાય છે. દરેક પ્રાણી માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રપણે અનંત વાર ઉત્પન્ન થાય છે. સમતાદ્વારમાં આ સંબંધી ઘણું વિવેચન થઈ ગયું છે; અને અપત્ય પર આસક્ત ન થવાનું આ એક મજબૂત કારણ છે, તેથી અહીં તે તરફ ધ્યાન જોયવામાં આવે છે.

(૩) ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ છે. અનેક પુત્રો તો પિતાની પહેલાં જ દુનિયા તજી જાય છે અને કેટલાએક કુપુત્ર નીવડે છે. આવા પુત્રો પિતાને જરા પણ ઉપયોગી થતા નથી, એટલું જ નહિ પણ શોક અને ચિંતાનું કારણ થઈ પડે છે. કોણિકે પોતાના પિતા એણિકના શા હાલ કર્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો ડાસાને કેવી રીતે હડધૂત કરે છે, તે અનુભવીઓએ જોયું છે. વારસો લેવાની લાલચે કેટલાએક પુત્રો કેવાં કેવાં કૃત્યો કરે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. જગતમાં સુપુત્રો નથી એમ

કહેવાની મતલબ નથી; રામ અને અભયકુમાર જેવા પણ છે,* પણ પોતાનો પુત્ર કેવો નીવડશે તે વીમો છે અને તે વીમાની ખાતર પોતાનું આત્મસાધન ન કરવું એ અનુચિત છે. આ ત્રણ કારણથી અપત્યસ્નેહબદ્ધ થવું નહિ. બીજા કાવ્યને છેડે થયેલી શંકાનું અત્ર નિવારણ થઈ જાય છે. (૪; ૪૬)

*

*

*

આવી રીતે ત્રીજું અપત્યમમત્વમોચન દ્વાર પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે. પુત્રપ્રાપ્તિથી અતિ હર્ષ માનવો નહિ, પુત્રમરણથી દિલગીર થવું નહિ અને પુત્રપુત્ર્યાદિના બંધનથી સંસાર વધારવો નહિ એ મુખ્ય ઉપદેશ છે. આ સંબંધમાં વધારે અગત્યની બાબત એ છે કે પુત્ર ન હોય તો હુધ્યાન કરવું નહિ. પુત્રપુત્રી હોય તો તેને કાઢી મુકાતાં નથી, પણ ન હોય તેણે સંતોષ રાખવો જોઈએ. તેઓએ માનવું કે દુનિયાની મોટી જાનબંધી તેઓ મુક્ત છે અને આત્મસાધન, ધર્મકાર્યમાં દ્રવ્યવ્યય અને દેશસેવામાં જીવન અર્પણ કરતાં તેઓને કશી અડચણ નથી. અત્યંત દિલગીરી સાથે લખવું પડે છે કે મનુષ્યવ્યવહારમાં આથી તદ્દન વિરુદ્ધ દેખાવ નજરે પડે છે. ખાસ કરીને કેળવણીથી બિનસીખ રહેલા માણસો પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાય વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે. જાણે કે પુત્રથી જ મોક્ષ હોય તેમ માની લૌકિક મિથ્યાત્વરૂપ માનતા માને છે, લીલ પરણીવે છે અને આખો દિવસ હુધ્યાન કર્યા કરે છે; આટલું જ નહિ પણ કેટલાએક મૂર્ખાન હો તો તેને મોટે એક છતાં બીજી સ્ત્રી પણ પરણે છે. આને બદલે તો લોભનો અથવા સગોત્રનો કે બીજો ચાલાક પુત્ર દત્તક કરી લેવો તે પણ અમુક અંશે સારું છે, કારણ કે તેથી પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય થતો નથી. બાકી, એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામાં તો અભણ સ્ત્રીઓ પોતાનો હક્ક સ્થાપન કરી શકેતી નથી તેથી તેના ભર્તારો તેની નબળાઈનો ગેરલાભ લે છે, પણ આવું સ્વાર્થીપણ હવેના જમાનામાં ત્યાલવાનું નથી. પુત્રવાનને શું સુખ છે તે તેઓ જોતા નથી. તેમાં બિલકુલ સુખ નથી, પણ દુઃખથી જોતાં બહુ પુત્રવાળો સુખી જણાય છે. પુત્રવાનોને પુત્રની ખાસ કિંમત નથી; પણ પુત્ર ન હોય તેઓ પોતાની જિંદગીને નિષ્ફળ માને છે. આ તદ્દન અજ્ઞાનતા અને મોહનો કેન્દ્ર છે. તેના પર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે. અપત્ય પર સ્નેહ રાખી સંસારચાત્રા વધારવી, એવો જૈન શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ નથી. ચોથા શ્લોકમાં જે ત્રણ કારણો બતાવ્યાં છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આ અધિકારમાં સર્વથી ઓછા શ્લોક છે, પણ મુદ્દાની હકીકતનો સંક્ષેપમાં સારી રીતે સમાવેશ કરી લીધો છે.

इति सविवरणोऽपत्यममत्वमोचननामा तृतीयोऽधिकारः ॥

* આવા પુત્રો થોડા હોય છે, તેથી જ અંચકર્તા 'સદેહ' શબ્દ મૂકે છે; ન્યારે પ્રથમની બે બાબતમાં નિર્ણય બતાવે છે.

ચતુર્થો બ્રહ્મસત્ત્વમોચનાધિકારઃ ॥

અ. ૧. પ્રાણીને મોહ સંસારમાં પરિણમવા પડ્યો છે. અનેક પાપના મોહમાં પડ્યા અને સ્ત્રીપુત્રનો મોહ વિશેષ હેતુ છે. સ્ત્રી નામ પ્રાણી મોહમાં પડે તો વિવેચન થઈ ગયું. હવે તેનાથી જરા પણ ન જોડે તેનો, ભરે તેનો પણ નામરે રાખવાનાર મનનો મોહ કેવો છે ? કેને થાય છે ? શા માટે થાય છે ? તેનો પરિવાર શો ? વગેરે સ્વરૂપયુક્ત ચોથો અધિકાર બતાવે છે—

પૈસા પાપના હેતુભૂત છે

યાઃ સુલોપકૃતિકૃત્ત્વધિયા ત્વં, મેલગણસિ રમા મમતાભાક્ ।

પાપ્મનોઽધિકરણત્વતઃ પૈસા, હેતવો દદતિ સંગતિપાતમ્ ॥ ૧ ॥ (રમોક્ત્તા)

“લક્ષ્મીની લાલચમાં લેવાયેલો તું (સ્વ)સુખ અને ઉપકારની બુદ્ધિથી જે લક્ષ્મી મેળવે છે તે અધિકરણ હોવાથી પાપની જ હેતુભૂત છે અને સંસારબ્રમણને આપનારી છે.” (૧)

વિવેચન—ધન મેળવતી વખતે પોતાને સુખ મેળવવાની અને સ્વજન, કુટુંબ, મિત્રાદિ પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ હોય છે. (અંધકર્તા બાદુ સારો ભાવ લઈને આ લક્ષ્મી છે, પરંતુ સત્ય હકીકત બેઈએ તો આવી બુદ્ધિ પણ બાદુ થોડાને હોય છે. ઘણા લક્ષ્મીવાનો તો પોતે સુખ ભોગવતા નથી, દાન દેતા નથી, માત્ર લક્ષ્મીની તિજોરી ઉપર ચોક્કી જ કર્યા કરે છે !) આવા હેતુથી મેળવતી અને મેળવેલી લક્ષ્મી પણ કર્માદાન વગેરે અનેક પાપોથી ભરપૂર જ હોય છે. અને એવાં પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી સંસારસમુદ્રમાં દૂબતો બાથ છે અને પછી અનંતકાળ સુધી ઊંચો આવી શકતો નથી.

મમ્મભણ શેઠ પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું, છતાં પોતે તો તેલ ને ચોળા જ ખાતો હતો અને ઘોર અંધારી રાત્રિએ વરસતા વરસાદમાં નદીના પૂરમાંથી લાકડાં જોઈને પૈસા સારું અનેક કષ્ટ વેઠતો હતો. તે મરીને ક્યાં ગયો ? નરકમાં જવાથી સંસારપાત જ થયો. ઇતિહાસમાં આપણે બેઈએ છીએ તો ધન—પૈસા ખાતર અનેક જીવોનો નાશ કરવામાં આવે છે અને જેઓ પૈસા મેળવે છે તેઓ પોતાનો લોભ પૂરો પાડવા સારું જ પૈસા મેળવે છે. બુલિયસ સીઝર, પોમ્પી, મેરિયસ, નેપોલિયન બોનાપાર્ટનાં ચરિત્રો એ જ

ખતાવે છે. અને છેલ્લા વખતમાં બોર અને અંગ્રેજોનું યુદ્ધ અને જાપાન તથા રશિયાનું યુદ્ધ પૈસાપ્રાપ્તિ સારુ જ હતું એમ જણાઈ આવે છે. ઇતિહાસમાં લોહીની નદીઓ વહી છે તે સર્વ આ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે જ બહુધા થયેલી હોય છે. આવાં કારણોથી તીર્થ'કર મહારાજ તો થાળી ટીપી ટીપીને કહી ગયા છે કે લાઈઓ ! પૈસાનો લોભ કરશે નહિ, પૈસાથી નરકે બહુ નજીક આવે છે.

અહીં અંધકર્તા સુખ મેળવવા ખાતર ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ ખતાવે છે તે તદ્દન બંધબેસતું છે. આપણે તેથી જરા આગળ વધીને જોઈશું તો જણાશે કે ધણી વખત તદ્દન હેતુ વગર જ ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સુખ તો ધન પ્રાપ્ત કરનારને મળતું જ નથી, કારણ, તે તો પ્રવૃત્તિમાં જ મગ્ન રહે છે; પણ જેને પોતાની પાછળ સંતતિ ન હોય, થવાનો સંભવ પણ ન હોય, પોતાનો ખર્ચ મર્યાદિત હોય, તેનાથી હબરોગણી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તે પણ રાત્રિદિવસ ધનની ધમાધમમાં મચી રહે છે અને તેનું દ્રવ્ય કોણ ખાશે તેનો પૂરતો ખાલ પણ કરતા નથી. આવી રીતે આખા જીવનમાં પૈસા-પૈસા કરી મરણના કાંઠા નજીક આવી પહોંચે છે ત્યારે જ તેને સમજાય છે કે પોતે બહુ ભૂલ કરી, હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિ કરી. પછી તેને જે પંશ્ચાત્તાપ થાય છે તેથી કાંઈ લાભ થતો નથી. આવી રીતે હેતુ વગર, માત્ર ધનના મોહથી જ, તે ધનને પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પ્રાણી ગાંડો થઈ જાય છે એ અતિ ખેદનો અને વિચાર કરવા યોગ્ય વિષય છે. (૧,૪૭)

ધન ઐહિક અને આમુખિક ફુગ્મ કરનાર છે

યાનિ દ્વિપામપ્યુપકારકાણિ, સર્પોન્દુરાદિજ્વપિ યૌર્ગતિશ્ચ ।

શક્યા ચ નાપુનમરણમયાયા, હન્તું ધનેષ્વેષુ ક એવ મોહઃ ॥ ૨ ॥ (સ્ત્રવજ્ઞા)

“જે પૈસા શત્રુને ઉપકાર કરનારા થઈ પડે છે, જે પૈસાથી સર્પ, હાદર વગેરેમાં ગતિ થાય છે, જે પૈસા મરણ, રોગ વગેરે કોઈ પણ આપત્તિઓ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેવા પૈસા ઉપર તે મોહ શો ?” (૨)

વિવેચન—વ્યવહારમાં પૈસાદારને આસિમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવે છે. સર્વે ગુણાં કાશ્ચનમાધ્યન્તે, ‘વસુ વિના નરં પશુ’ વગેરે વ્યાવહારિક વાક્યો કેટલેક અંશે આડે માર્ગે દોરનારાં છે તે અંત્ર ખતાવે છે. પ્રથમ પદમાં બહુ સરસ ભાવ ખતાવ્યો છે. શત્રુ ધન લૂંટી જઈ; અને તે જ ધનથી જળીવાન થઈ, તારી સામે તે વાપરે છે. પરશુરામે મહાસંહાર કરી નક્ષત્રી (ક્ષત્રિય રહિત) કરેલી પૃથ્વી અને દોલત સર્વ સુભૂમને લોગ પડ્યાં; પ્રતિવાસુદેવો મહામહેનત કરી ત્રણ અંકનું રાન્ય એકલું કરે છે. તે વાસુદેવના ઉપલોગમાં આવે છે, અને પ્રતિવાસુદેવનું એક તેનું પોતાનું જ માથું છેદે છે. આવી રીતે આપણા પૈસાથી આપણા શત્રુ પણ જળવાન થઈ શકે છે.

બહુ લોભી પ્રાણીઓ મરણ પામીને પોતાના ધન ઉપર સર્પ કે હાદર થાય છે, એવી વાત આપણે શાસ્ત્રમાં વારંવાર વાંચીએ છીએ. આ લવમાં જ નહિ પણ. પરલવમાં પણ

આટલું દુઃખ દેનાર, નીચ જાતિમાં (તિર્થંચમાં) ગમન કરાવનાર પૈસાને માટે શું કહેવું અને તેના પર મોઢ કેવો કરવો, તે વિચારવા જેવું છે.

જો સંજ્ઞા, ચક્રવર્તી અને આખી દુનિયાને માથે લેનારા ખીજા શૂરવીરો આવ્યા ગયા ત્યારે તેઓના પૈસાએ તેઓને ગયાવ્યા નહિ, અને મોટા ધનવંતરિ વેદો કે ડોક્ટરો પણ ગયાવી શક્યા નહિ. મોટા ધનવાનો માંદા પડે છે ત્યારે તેઓને અગ્રાધ્ય વ્યાધિમાંથી પૈસા ગયાવી શકતા નથી, તેમ ખીજા આપત્તિમાંથી ગયાવવાને પણ ધન સમર્થ નથી. આવી રીતે શારીરિક તેમ જ માનસિક, ઐહિક તેમ જ આમુષ્મિક અનેક દોષોનાં મૂળ પૈસા પર મોઢ કેમ કરવો અને તેવા પૈસાથી આશા શી રાખવી ? નંદ રાજાની સેનાની ડુંગરીઓ પણ અંતે કાંઈ કામમાં આવી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. (૨; ૪૮)

ધનથી સુખ કરતાં દુઃખ વધારે છે

મમત્વમાત્રેણ મનઃપ્રસાદ-સુખં ધનૈરલ્પકમલ્પકાલમ્ ।

આરમ્ભપાપૈઃ સુચિરં તુ દુઃખં, સ્પાદુર્ગતો દારુણમિત્યવેદિ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“આ પૈસા મારા છે એવા વિચારથી મનપ્રસાદરૂપ થોડું અને થોડા વખતનું સુખ પૈસાથી થાય છે, પણ આરંભના પાપથી દુર્ગતિમાં લાંબા વખત સુધી ભયંકર દુઃખ થાય છે : આ પ્રમાણે તું જાણ.” (૩)

વિવેચન—“આ ઘર મારું, આ ઘરેણું મારું, વટાવખાતામાં આટલી રકમ જમે છે તે મારી” એવા માની લીધેલાં મારાપણાના મમત્વથી મન જેવા પ્રસન્ન થાય છે, અને તેવી મનની પ્રસન્નતામાં આ હવે સુખ માનેલું છે. વાસ્તવિક સુખનો અનુભવ ન હોવાથી આમાં સુખ લાગે છે, પણ તે સુખ માત્ર નામનું છે. મનની શાંતિમાં અગાઉ જે સુખ ગતાવ્યું છે તે સુખ આગળ આની કાંઈ ગણતરી પણ નથી. વળી, આ સુખ બહુ થોડો વખત રહે છે. હાલ મનુષ્યનું બહુ તો સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ તો અનંત કાળની પાસે તે કાંઈ લેખામાં નથી. વળી, આટલા અલ્પ સમયમાં આરંભાદિ વડે દ્રવ્ય મેળવીને જે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ તેને પરિણામે અસંખ્ય વર્ષો સુધી નારકી અને નિગોદન દુઃખો ખમવાં પડે છે. શ્રી ધર્મદાસ ગણી કહી ગયા છે કે જે સુખની પછવાડે દુઃખ હોય તેને સુખ કહી શકાય જ નહિ. આ સંસારમાં પણ પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થ સ્થિતિમાં રહેલા માણસ પછવાડેનાં પાંચ વર્ષ જે દુઃખી થાય છે તો તેનું પ્રથમનું સુખ કાંઈ ગણતરીમાં પણ આવતું નથી.

પૈસાથી સુખ કેવું અને કેટલું છે તેનું તત્ત્વજ્ઞાન જાણ્યા પછી તને યોગ્ય લાગે તે તેના પર મોઢ કરવો. કેટલીક ગાળતમાં પ્રાકૃત લોકપ્રવાહથી જોઆઈ જવું યોગ્ય નથી દુનિયા જે દ્રવ્યવાનને મદાયુષી ધારતી હોય તેના અંતઃકરણને જઈને પૂછવું કે તેને ખરું સુખ છે? દુનિયાના પાપ અનુભવીઓ કહે છે કે પૈસાથી એકાંત ઉપાધ છે સુખ હોય તો સતોપમાં જ છે. અને ચાલુ સ્થિતિને તાબે થઈ મનને આનંદમ

રાખવું એ જ સુખ મેળવવાનો ઉપાય છે. બાકી તો રાવણ, જરાસંધ અને ધવળશેઠનાં ચરિત્રોનો વિચાર કરવો, જેથી સુખનું ખરું તત્ત્વ સમજાઈ જશે. (૩;૪૯)

ધર્મ નિમિત્તે ધન મેળવવું શુક્ત છે ?

દ્રવ્યસ્તવાત્મા ધનસાધનો ન, ધર્મોડપિ સારમ્ભતયાડતિશુદ્ધઃ ।

નિઃસદ્ગતાત્મા ત્વતિશુદ્ધિયોગાન્મુક્તિશ્રિયં યચ્છતિ તદ્ભવેડપિ ॥ ૪ ॥ (દમ્ભવજ્ઞા)

“ ધનનાં સાધનથી દ્રવ્યસ્તવસ્વરૂપવાળો ધર્મ સાધી શકાય છે, પણ તે આરંભ-શુક્ત હોવાથી અતિ શુદ્ધ નથી, ત્યારે નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિ શુદ્ધ છે અને તેથી તે જ ભવમાં પણ મોક્ષલક્ષ્મી આપે છે.” (૪)

વિવેચન—વિવિધ પ્રકારની પૂજા, ણિયપ્રતિષ્ઠા, સ્વામીવાત્સલ્ય, જિનમંદિર ચણાવવાં, ઉપાશ્રય કરાવવા વગેરે દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય છે. દ્રવ્યની મદદથી આ પ્રકાર બહુ સારી રીતે સાધી શકાય છે. પુણ્યશાળીઓ મળેલ લક્ષ્મીનો ધર્મમાર્ગે વ્યય કરી મહાપુણ્યોપાર્જન કરે છે. અંથકાર કહે છે કે આ પ્રકારના ધર્મમાં પણ આરંભ થાય છે, કારણ કે પદ્મકાય જીવનું મર્દન થાય છે, તેથી આ પ્રકારનો ધર્મ અતિશુદ્ધ નથી. ધ્યાન રાખો કે અતિશુદ્ધ નથી, શુદ્ધ તો છે જ. પણ તેવો ધર્મ કરવાને નિમિત્તે દ્રવ્ય મેળવવું શુક્ત નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજને પણ અષ્ટકલ્પમાં કહ્યું છે કે:—

ધર્માર્થ્ય યસ્ય ચિત્તેદ્ધા, તસ્યાનીદ્ધા ગરીયસી ।

પ્રક્ષાલનાદિ પદ્મસ્ય, દુરાદસ્પર્શનં વરમ્ ॥

“ ધર્મને માટે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા કરવી તેના કરતાં તેની ઇચ્છા ન જ કરવી એ વધારે સારું છે. પગે કચરો લાગ્યા પછી તેને ઘોઈને સાફ કરવા કરતાં દૂરથી કાઢવનો સ્પર્શ ન જ કરવો, એ વધારે સારું છે.”

બાકી, મળેલ દ્રવ્યનો તો ધર્મમાર્ગે જ વ્યય કરવો. આ ભાવ નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે. દ્રવ્યસ્તવ શુક્ત ધર્મથી લાંબે કાળે મુક્તિ મળે છે, ત્યારે નવવિધ પરિગ્રહથી નિઃસંગ થયેલા જીવો તે જ ભવમાં જન્મ-જરા-મરણરહિત અચ્યુતપદ પ્રાપ્ત કરે છે. નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિશુદ્ધ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ધર્મનિમિત્તે ધન મેળવવા વિચાર કરવો નહિ, પુનરાવર્તન કરીને કહેવામાં આવે છે કે આ શ્લોકનો ભાવ બરાબર વિચારવો. દ્રવ્યસ્તવને જરા પણ નબળું પાડવાનો વિચાર અંથકર્તાનો નથી, પણ ધર્મમાં પ્રધાનતા નિઃસંગતાની છે તે બતાવવાનો છે. દ્રવ્યસ્તવથી મોક્ષ લાંબે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે મોક્ષમાર્ગ તો છે જ.

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અનેક માર્ગ હોય છે. તેમાંના કોઈ લાંબા, કોઈ વાંકાચૂંકા અને કોઈ સીધા—સરળ હોય છે. જેમ આપણે મુંબઈથી સૂરત જવું હોય તો આંટકોડથી બેસીને સીધા પણ જવાય, અથવા ભુસાવળને રસ્તેથી ટાપ્પીવેલીમાં બેસીને જવાય અથવા દરિયામાર્ગે જવાય અથવા બીજા અનેક આડા માર્ગે જવાય; જેમ કે પ્રથમ કરાંચી બાય,

ત્યાંથી બદરાણાદ થઈ, ઘોઘે આવી ભગવાડાંડીએ જઈ ત્યાંથી સૂરત જાય. એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ કેટલાકને સીધો પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાક નકામા ચક્કર લે છે. દ્રવ્યસ્તવ એ પ્રયાણે તો મોક્ષમાર્ગ તરફ જ છે, તેનું સુકાન બરાબર દિશામાં મુકાયેલું છે, માત્ર તે લાંબો માર્ગ છે, પણ વિમાર્ગ કે અપમાર્ગ નથી. દ્રવ્યસ્તવને નરમ પાડવાની કેટલીક વાર વિચારણા બેવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને કાંઈક શરમથી અને કાંઈક અવકાશના અભાવથી આ કાળમાં તે વૃત્તિ વિશેષ દેખાતી જાય છે, જ્યારે અગાઉના વખતમાં તે જ વૃત્તિ ડોળઘાણુ અધ્યાત્મીઓ તરફથી બહાર પડતી હતી, તેથી અત્ર તે બાબતનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

કેટલાક માણસો અન્યાય કે અપ્રામાણિકપણથી દ્રવ્ય મેળવતાં વિચાર કરે છે કે પૈસા મેળવીને ધર્મમાર્ગે તેનો વ્યય કરશું. આ વિચાર તદ્દન જોડો છે અને શાસ્ત્રકાર એવા નિમિત્ત માટે ધન મેળવવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. મહાઆરંભ, કર્માદાન અને હુર્ વ્યાપાર કરી તેનાથી જે ધન મળશે તેનો ધર્મમાર્ગે ખર્ચ કરશું એવો કેટલાંક પ્રાણીઓ વિચાર કરે છે, તે જૈન શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજનારને તદ્દન વિપરીત લાગે છે. આ શ્લોકનો ખાસ ઉદ્દેશ દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષાએ ભાવસ્તવની મુખ્યતા કેટલી છે તે બતાવવાનો છે, અને આ ઉપદેશ શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. દ્રવ્યસ્તવ સાધવા ધનોપાર્જન કરી સંસારમાં પડ્યા રહેવાનો અથવા ભાવસ્તવ ન આદરવાનો વિચાર કરનારાઓને, મહાનિશીથ સૂત્રમાં બનાવેલા વિચારો અનુસાર, આ શ્લોક લખાયેલો છે એમ એક વિદ્વાન મુનિમહારાજ આ પ્રસંગ માટે જણાવે છે. આ શ્લોક સાથે નીચેનો શ્લોક વાંચવો અને શ્લોકમાં આવેલ અનિશ્ચય શબ્દ પર અને અંથકર્તાની અપેક્ષા પર ખાસ ધ્યાન આપવું. (૪; ૫૦)

મળેલ ધનનો વ્યય કેયાં કરવો ?

अपान्नामृत्तयान्यगवाधैर्मन्त्रितैः सनिधिभिस्तनुमाजाम् ।

नैव तावन्नास्तम्यचित्तः स्वात्को गुणो न यदि धर्मनियोगः ॥ ५ ॥ (स्वागतારत्न)

“ સ્વગતારત્ન : મેળવેલાં દ્રવ્ય, વસ્તુઓ (ધર વગેરે), ધન, ધાન્ય, ગાય, ઘોડા ને વગેરેનો અપાન ને ધર્મનિમિત્તે ન થાય તો તેથી કલેશ (દુઃખ), પાપ અને નાશ નહીં થાય ? ” (૫)

વિદ્યેશન : — આ કાવ્યવાન બોલેને પૈસા મળે છે ત્યારે વધારે મેળવવા અને મેળવવાના કેટલાક કલ્પ કરે છે અને અનેક આશ્રવો એવે છે. દ્રવ્ય વડે કુટુંબમાં રહેવાના કેટલાક કુર્મની વ્યય કરે અને કુર્મીન વડે કુર્મીન થાય છે, ત્યારે ધનનો તાલ કે મેળવવાના કેટલાક મર્કટીયોને આશ્રય. સ્ત્રીકેળવણી, બાંચી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી કે અન્ય કેળવણીને ઉત્તેજન. નિવૃત્ત એકધર્માગ્રાઓ, ચક્રલ, મોડિંગ, પારિભાષિક ને અન્ય ને એક અન્ય વડે બંધાયેલી (મળાવત charity) નાં આત્મીયતાનાં

જે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તો જ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાય. ખાકી, પૈસાના પૂતરી થવું અને તેના ફરતી ચોકી કર્યા કરવી કે મોજશોખ માણવા, એથી કાંઈ લાભ નથી, એટલું જ નહિ પણ એકાંત હાનિ જ છે.

આ જાને પ્રલોકને સાથે વાંચવાથી જણાય છે કે ધનની ઇચ્છા રાખવી નહિ, તેની પાછળ ગાંઠ થઈ જવું નહિ, આહુ સ્થિતિમાં સંતોષ પકડવો, અને મળેલ પૈસાનો સારી રીતે જનસુધારણા અને કેમસુધારણામાં વ્યય કરવો. ધર્મમાર્ગે ધનનો વ્યય કરવો તે સારું છે, પણ નિઃસંગ થઈ તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે તેથી વધારે સારું છે, અને ત્યાગ કરવા માટે ધન કેઈ જાતની અટકાયત ન કરી શકે, તે યાદ રાખવાનું છે.

ધનનો વ્યય કરવાની જાણતમાં કમનસીબે ભ્રેષ્ઠોએ તેવું ધ્યાન અપાતું નથી. જે ખાતાંઓને મદદની જરૂર ન હોય ત્યાં હગડા ધાય છે અને ખાસ જગડી જતાં ખાતાં-ઓની સંભાળ લેવાતી નથી. ભૂખથી જેમ મરણ થાય છે તેમ જ અતિ ગોરાક ખાવાથી પણ વિશ્વચિકા થઈ મરણ થાય છે, એ સમજવાનું છે. શાસ્ત્રકારનું પણ દરમાન છે કે જે કાળે જે દોષ સીદાતું હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવું. જૈનોની સંખ્યામાં વધારો કરવો, તેઓને જરાજર રીતસરનું જ્ઞાન આપવું, નિરુદ્ધમીને ઉદ્યમે ચઢાવવા અને આવતા જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવું જૂનું અને નવીન સાહિત્ય તૈયાર કરી રાખવું એ આહુ ખાસ જરૂરના વિષયો છે. આવાં જરૂરનાં ખાતાં તરફ ધ્યાન અપાતું નથી અને ખાલી વરઘોડા વગેરેમાં મોટી રકમ ખર્ચાઈ જાય છે. સુન્ન બંધુઓએ ધર્મમાર્ગે ધનવ્યય કરતી વખતે પણ વિચાર રાખવાની જાહુ જરૂરિયાત છે. વિવેકથી ખરચેલ પૈસો રૂપિયાનું કામ કરે છે અને વિવેક વગર વાપરેલ રૂપિયો પથ્થર કે રણમાં પડેલ વરસાદ પેઠે અથવા અરણ્યરુદ્ધ પેઠે ફળરહિત થાય છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની જાહુ જરૂર છે. (૫; ૫૧)

ધનથી થતી અનેક પ્રકારની હાનિ; તેને તણ દેવાનો ઉપદેશ

આરમ્ભૈર્મરિતો નિમજ્જતિ યતઃ પ્રાણી મન્નામ્મોનિધા-
વીહન્તે કુન્તપાદ્યથ પુરુષાઃ* યેન ચ્છલાદ્ વાધિતુમ્ ।

ચિન્તાવ્યાકુલતાકૃતેશ્વ દરતે યો ધર્મકર્મસ્મૃતિં,

વિજ્ઞા ! મૂરિપરિગ્રહં ત્યજત તં મોગ્યં પરૈઃ પ્રાયશઃ ॥ ૬ ॥ (શાર્દૂલવિકીરિત)

“આરંભના પાપથી લાદે થયેલો પ્રાણી જે ધનને લીધે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે, જે ધનના પરિગ્રહથી રાત્ર વગેરે પુરુષો છિદ્ર ભ્રેષ્ઠને હુઃખ દેવાને ઇચ્છે છે, અનેક ચિંતામાં આકુળવ્યાકુળ રાખીને જે પૈસા ધર્મકાર્ય કરવાનું તો યાદ આવવા દેતા જ નથી અને ઘણે ભાગે જે પારકાના જ ઉપભોગમાં આવે છે, તેવા એ પૈસાના મોટા સંગ્રહને હે પંડિતો, તમે તણ દો !” (૬)

* પુરુષ એવો ક્ષયિત પાક છે, તે પરિગ્રહવંત પુરુષને ઉદ્દેશ છે એમ તેનો ભાવ સમજવો.

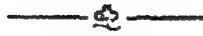
વતાં કેવા કેવા સંસ્કાર થાય તે તે વાત જે સંસ્કાર જન્યુરુપના અને તે સંસ્કાર જન્યુરુપ વગર રહે નહિ. પૈસા માટે પરદેશવસન, સ્ત્રીવિવાહ, યજ્ઞ, વગરના અને તીવ્ર તપસ્યા સદ્ કરવામાં આવે છે. પૈસા માટે ગુણામય કરવામાં આવે છે, પૈસા માટે ખટપટ કરવામાં આવે છે. અને પૈસા માટે અનેક નિર્કામના સ્થળનું દાનમાં આવે છે. જે સર્વનાના સંસ્કાર સહન કરવાથી સુનિમાર્ગમાં મોક્ષ મળે, તેની દ્રષ્ટિના પૈસા ચારુ અનેકિ મોક્ષદાયકાં ગ્રંથકૂર થયેલ જીવ કરે છે, પણ નિવારણ નથી કે આ ભયં શા ચારુ ? મૂઝાતપમાં અથડાઈ-પછડાઈ અનંત કાળ રખડવા કરે છે. શિંહરૂપકરમાં પડે છે કે ધનથી અંધ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો વિવેક અટકીમાં ભગણ કરે છે, નિકટ દૂર દેશાંતરમાં ફરે છે, ગહન સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે, બહુ દુઃખવાળી જોતી કરે છે, કૃપાળુ પતિની સેવા કરે છે અને હસ્તીઓના સંઘટ્ટથી અપ્રવેશ્ય સંગ્રામમાં જઈ પ્રાણ આપે છે. આ સર્વ લોભનું ચેષ્ટિત છે.’

સુખ કયાં છે ? પૈસાદારોની હવેલીમાં ? રાજાના મહેલમાં ? ગકનર્તીના આવાસમાં ? ઈંદ્રના ઈંદ્રાસનમાં ? કે જે ઘોડાની ગાડીમાં ? વિચારીને જવાબ દેવો એ શરત છે. જરા જીઓ, બહારના આડંબરમાં સુખ નથી. સુખી લાગતાં માણસોનાં હૃદય સળગી જતાં હોય છે. ઘરમાં અનેક ખટપટ હોય છે અને મનમાં તો યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. સુખ સંતોષમાં જ છે, ચાહુ સ્થિતિને તાળે થવામાં જ છે. ધન અસ્થિર છે, કોઈનું થયું નથી અને કોઈનું થવાનું નથી. પ્રાચે વિદ્યા અને ધનને વૈર છે. જ્ઞાન વગર સુખ નથી અને પૈસાદારને સુખી માનવા એના જેવી બીજી મૂઢતા નથી.

અનેક દોષોથી ભરપૂર ધવળ શેઠ, મરમાણુ શેઠ, સુભૂમ ચક્રી વગેરેને નરકમાં નાખનાર, એકાંત ઉપાધિથી ભરપૂર, મનની અશાંતિનું પ્રળય સાધન, અનેક દુઃખનો વરસાદ વરસાવનાર, વિદ્વાનોથી અંધનું ઉપનામ મેળવનાર લક્ષ્મીનું સુખ લોભવનાર ધનિકોને તે સુખ સુખારક હો ! ચાહુ જમાનાના વિચિત્ર રંગથી ભરપૂર જિન્દગીમાં અને ખાસ કરીને સખત પ્રવૃત્તિનાં મધ્યબિંદુ ગણાતાં મોટાં શહેરોનાં સુખી દેખાતાં લોકોને જોઈ જરા પણ મૂંઝાવું નહિ; જરા પણ અફસોસ કરવો નહિ; તેઓને સુખી માનવાં નહિ; કારણ કે તેઓના ખાસ નજીકના સંબંધમાં ગયેલાઓ જાણે છે કે તેઓ સુખી નથી. આપણું સુખ આપણી સાથે જ છે અને આપણે તો પરમાનંદપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં ચાહુ સ્થિતિને તાળે થઈ, શુદ્ધ વૃત્તિએ રહી, ધર્મમય જીવન કરવાનો ઉદ્દેશ રાખી, ઉચ્ચતર અને વિશુદ્ધતર જીવન ગાળવાનો આશય, ઉદ્દેશ અને ઇચ્છા રાખવી. મનુષ્ય જીવનનો જિંઓ હેતુ પાર પાડવા સારુ મન પર અંકુશ રાખવાની અને લોભનો ત્યાગ કરવાની બહુ જરૂર છે.

इति सविवरणो धनममत्वमोचननामा चतुर्थोऽधिकारः ॥

પંચમો દેહમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

અત્યાર સુધીની હકીકતથી જણાયું હશે કે સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનનો મોહ આણીને બહુ બંધનકર્તા છે. આ ત્રણ પ્રકારના મોહ સાથે શરીર પરનો મોહ પામેયારવા જેવો છે. શરીર પરના મોહથી ફસાઈ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકવું નહિ અને શરીરની મતિ નાબુક તળિયતવાળું બનાવવું નહિ, એવા ઉદ્દેશથી આ અધિકાર લખાયેલો છે.

શરીરને પાપથી પોપણું નહિ

પુષ્પાસિ યં દેહમયાન્યચિન્તયંસ્તવોપકારં કમયં વિધાસ્યતિ ॥

કર્માણિ કુર્વન્નિતિ ચિન્તયાયતિ, *જગત્યયં વશ્ચયતે હિ ધૂર્તરાટ્ ॥૧॥ (વંશસ્થ

“પાપને અણુવિચારતો જે શરીરને તું પોપે છે તે શરીર તારા ઉપર શું ઉપકાર કરશે ? (તેથી તે શરીર માટે હિસાદિક) કર્મો કરતાં આવતા કાળનો વિચાર કર. અશરીરરૂપ ધુતારો પ્રાણીને દુનિયામાં છેતરે છે. (૧)

વિવેચન—શરીરને પોપણું કરવા સારુ, તેને હીન ધોરારક અને ઉપચાર કરાવવા પડે છે અને તે માટે પૈસા પેદા કરવા પડે છે; હિસા, અસત્ય વગેરે પાપો સેવવાં પડે છે; શરીર ધીમે ધીમે નાબુક તળિયતનું બની જાય છે. તેને સાચુ ચોળવા, પંખા નખાવવા અને અખાદ્ય પદાર્થો દવારૂપે ખવરાવવા પડે છે. આવી રીતે પોપણું કરેલું શરીર પણ જરાયે બઢલો વાળતું નથી, વારંવાર કંટાળો આપ્યા કરે છે અને ભલદું ઘણી વખત તો રોગનું ઘર થઈ પડે છે.

વળી, આવાં કર્મો કરતી વખતે પ્રાણીએ ભવિષ્ય કાળનો વિચાર કરવો જોઈએ. શરીરને જરા સુખ આપવાખાતર જેનાં નામ ન આપી શકાય તેવી દવાઓ ખાતાં છતાં, તે તો પોતાનું ધાયું જ કામ કરે છે અને પરભવમાં નીચ ગતિ થાય છે તે નફામાં હોં છે. વળી, આવાં કર્મોથી પોપેલ શરીર પણ નાશ તો પામે જ છે, આપણે તેને પોતાનું

*ચોથા પાદમાં જગત્તિને બઢલે કાઈ સ્થાનકે જગત્તિ એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ ‘જગતનાં પ્રાણી-મોને’ એમ પ્રથમ હોઈ શકે; પણ પ્રથમ પાઠ વધારે સમીચીન જણાય છે.

વિચારવાન પ્રાણીએ શરીર-કારાગૃહનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. તેના પર એવો અમલ ચલાવવો જોઈએ કે ફરી વાર તે કેદખાનામાં આવવું જ પડે નહિ. શરીર પરનું મમત્વ છોડવું, એ જરા પણ મુશ્કેલ નથી. એક ગાગરમાં ઘોર ભયો છે. ગાગરનું મોં સાંકડું છે. વાંદરો ગાગર નજીક આવી ઘોર લેવાની ઇચ્છાથી હાથ નાંખી મોટી મુઠ્ઠી ભરે છે. પછી હાથ નીકળતો નથી ત્યારે સમજે છે કે ગાગરે પોતાને પકડી રાખ્યો છે! વાસ્તવિક શું છે? ગાગરને પોતે પકડી રાખી છે, અને જેવો મદારી એક ચાખખો મારે છે કે હાથ છૂટી જાય છે. તેવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે તેને શરીરે પકડી રાખ્યો છે, સ્ત્રીપુત્રે પકડી રાખ્યો છે. વસ્તુતઃ તો, વાંદરાની પેઠે, પોતે જ તેઓને મૂકતો નથી. મમત્વ છોડવું હોય તો જરા પણ મુશ્કેલી નથી. માટે વિચાર કરો; નહિ તો જ્યારે કાળરૂપ મદારી આવી સપાટો લગાવશે ત્યારે તો પોતાની મેળે જ મુઠ્ઠી છૂટી જશે અને શરીરનો એકદમ ત્યાગ કરવો પડશે. (૨; ૫૫)

શરીરસાધનથી કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેરણા

चेद्वाञ्छसीदमवितुं परलोकदुःख-भीत्या ततो न कुरुषे किमु पुण्यमेव ? ।

शक्यं न रक्षितुमिदं हि च* दुःखमिति; पुण्यं विना क्षयमुपैति न वज्रिणोऽपि ॥३॥ (वसंततिलका)

“જો તું તારા શરીરને પરલોકમાં થનારાં દુઃખના ભયથી બચાવવા ઇચ્છતો હોય તો, પુણ્ય જ શા માટે કરતો નથી? આ શરીર (કોઈ વડે પણ) પોષી શકાય તેવું નથી; ઈદ્ર જેવાને પણ પુણ્ય વગર દુઃખની ખીક નાશ પામતી નથી.” (૩)

વિવેચન—હે ભાઈ! તને કદાચ એમ ભય લાગતો હોય કે આ શરીરને અહીં મૂકીને પરલોકમાં જશું ત્યારે બહુ દુઃખ ભોગવવાં પડશે અને તેથી અહીં જ વધારે જીવી લેવું સારું છે : આવા વિચારથી તું રાત્રિભોજન કરતો હો કે કંઠમૂળ, અભક્ષ્ય, અનંતકાય વગેરેનું ભક્ષણ કરતો હો અને શરીરને પોષતો હો, તો તેમાં તારી ભૂલ થાય છે. વધારે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તારે ખૂબ પુણ્ય કરવું. આથી તારું શરીર આ ભવમાં સારું રહેશે અને તને પરભવ સંબંધી ભય નહિ રહે. હાલ તને જે સ્થિતિહીનતા લાગે છે તે પુણ્ય ઓછું હોવાને લીધે જ છે, અને તે જ કારણથી ઈદ્ર અને ચક્રવર્તીઓ પણ ભય પામ્યા કરે છે. શરીરપ્રાપ્તિનો હેતુ શો અને તે હેતુ સૌથી સારી રીતે કેવી રીતે પાર પડે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે.

અથવા આ સ્લોકનો ભાવ બીજી રીતે પણ સમજવા યોગ્ય છે. જો તું શરીરનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હો તો પુણ્ય કર, કારણ કે પરભવમાં જે શરીર પ્રાપ્ત થશે તે તેથી સારું પ્રાપ્ત થશે. આનું કારણ એ છે કે આ શરીરને બચાવવા કોઈ પણ શક્તિમાન નથી; ઈદ્ર સરખા પણ અશક્ત છે; માટે પુણ્યધન પ્રાપ્ત કરવું. પુણ્ય વગર પરલોકનાં દુઃખનો ભય

* કોઈક પ્રતમાં અત્ર ન છે અને ચતુર્થ પંક્તિમાં ચ છે, તેનો ભાવ પણ તે જ રહે છે.

“ માટીના પિંડરૂપ, નાશવંત, દુર્ગંધી અને રોગના ઘર જોવા આ શરીર વડે જ્યારે ધર્મ કરીને તારું પોતાનું હિત સારી રીતે સાધી શકાય તેમ છે ત્યારે હે મૂઠાં તે પ્રકારનો ચત્ત કેમ કરતો નથી ? ” (૮)

વિવેચન—આ શરીર પાર્થિવ માટીના પિંડરૂપ, નાશ પામનાર, દુર્ગંધનિક અને વ્યાધિનું ઘર વગેરે દોષોથી યુક્ત છે, ત્યારે હવે તેનાથી કાંઈ લાભ મેળવાય તેમ છે? જો આપણને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળી શકે તેમ હોય તો તે સાધી લેવો. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે ‘ ઇન્દ્રિયદમન, સંયમપાલન વગેરે મહાન્ કાર્યો આ શરીર દ્વારા થઈ શકે છે. ’ તે કરવાને માટે અત્ર ઉપદેશ આપે છે. વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય અને ખૂબી એ છે કે તદ્દન ખરાબ પણ છોડી ન શકાય તેવા પદાર્થોનો શુભ ઉપયોગ શોધી કાઢવો; એટલે કે આ શરીર ઉપર જણાવેલા અવશુભોવાળું છતાં પણ જ્યારે છોડી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેનાથી જે જે આત્મહિત થાય તેમ હોય તે તે કરી લેવું; તેમાં કિંચિત્ પણ પ્રસાદ કરવો નહિ. અત્યારે ચેતવું નહિ અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો તે મૂર્ખાનું કામ છે. (૮; ૬૧)

*

*

*

આ પ્રમાણે દેહમમત્વમોચનદ્વાર પૂર્ણ થયું. આ દ્વારમાં જે શિક્ષા છે તેને નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપ થઈ શકે:—

૧. શરીરને પોપવું તે, નિરુપકારી પર આભાર કરવા જેવું છે.
૨. શરીર તારું પોતાનું નથી, પણ મોહરાજ્યો બનાવેલું બંદીખાનું છે.
૩. શરીર તારી નોકરીમાં નથી, તે તો મોહ રાજની સેવામાં છે.
૪. શરીરરૂપ દેહબાનામાંથી છૂટવા માટે તારે અસાધારણ પ્રયાસ-પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે.
૫. શરીરરૂપ દેહબાનામાંથી છૂટવાનો ઉપાય સારી વૃત્તિનો સંયમ કરવો તે છે.
૬. શરીરને જોખું પંપાળવું અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો.
૭. શરીરથી આત્મહિત કરવા ધર્મધ્યાન કરવું.
૮. શરીરને ભાડાનું ઘર માનવું.
૯. શરીરને છોડતી વખતે જરા પણ દુઃખ લાગે નહિ એવી વૃત્તિઓ કરવી.
૧૦. શરીરની અગુચિ પર વિચાર કરવો.

મી, પુત્ર, ધન અને શરીર પર મોહ રાજશો નહિ, એમ જ્ઞાનીઓ તો પોકાર કરીને વારંવાર કહી ગયા છે, પરંતુ આ જીવ સમજ્યા છતાં પણ મોહ છોડી શકતો નથી. તેને શરીરની આગતમાં તો દેખીતી ભૂલ થાય છે, કારણ કે શરીરને પંપાળવા તે તે મોટાની રીતે દિરાન કરે છે કે કાંઈ વાત નહિ; તળિયન નાચુક બનાવી દે છે અને તેને કમલ કરાવે છે. આ સર્વનો દિનુ એ જ છે કે તેઓ શરીરને ભાડાનું મકાન માને છે. પણ ઘરનું ઘર સમજે છે. તેમને મરણ વખતે આ શરીર છોડવું મુશ્કેલ પડે છે. તેવું કેમ થાય છે? જેઓને આગામી ભવે સારી જગ્યા મેળવવા

અથવા પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છે:—

પમાણો ય મુણિદેદિ, મણિજો અદ્વમેયજો ।
અપાણં સંસરો ચેવ, મિષ્ટાનાણં તદ્દેવ ય ॥
રાગો દોષો મદ્ધમંસો, ધમ્મંમિય અણાયરો ।
ભોગાણં દુલ્ખણિદાણં, મદ્દહા વલ્લિયવ્વજો ॥

“અજ્ઞાન, સંશય, ગિર્યા જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને મન, પચન તથા કાયાના યોગોનું દુષ્પ્રભુધાન—આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદ જિનેશ્વરે વર્જવા યોગ્ય કહ્યા છે.”

આ વિષયપ્રમાદને તજવાની શી જરૂર છે ? તે આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

વિષયસેવનથી થતાં સુખ-દુઃખની સરખામણી

અત્યલ્પકલ્પિતસુલાય કિમિન્દ્રિયાર્થ—સ્ત્વં મુલસિ પ્રતિપદં પ્રચુરપ્રમાદઃ ।

एते क्षिपन्ति गहने भवभीमकक्षे, जन्तून् यत्र मुलमा शिवमार्गदृष्टिः ॥ ૧. ॥ (વસ્તુતિલકા)

“પણું જ થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં (કલ્પિત) સુખ માટે તું પ્રમાદવાન થઈને વારંવાર ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં શા માટે મોહ પામે છે ? એ વિષયો પ્રાણીને સંસારરૂપ ભયંકર ગહન વનમાં ફેંકી દે છે, ન્યાંથી મોક્ષમાર્ગનું દર્શન પણ આ છવને મુલભ નથી.” (૧)

વિવેચન—મિષ્ટ પદાર્થ ખાધો, સ્ત્રીસંયોગ કર્યો અથવા પિયાનાના સુંદર સ્વરો સાંભળ્યા. સુખ કેટલું ? કેટલા વખત સુધીનું ? હવે પરિણામ જુઓ. ઇન્દ્રિયજનિત વિષયમાં રમણતા એ શુદ્ધ આત્મિક દશા નથી, તેથી તેના પરિણામે આ છવ સંસારમાં પડે છે અને એવો ઊતરી જાય છે કે મોક્ષ શું છે ? ક્યાં છે ? કોને મળી શકે છે ? એ જોવાનો, જાણવાનો કે સમજવાનો પ્રસંગ જ તેને નથી આવતો. આ સર્વનો હેતુ ચોટલો જ કે વિષયને સુખ માન્યું. વાસ્તવિક સુખ એ છે જ નહિ, તેને કેકાણે શાંત પ્રદેશ હોય, ચોતરફ દશ દશ ગાઉમાં મનુષ્યની વસ્તી પણ ન હોય, અખંડ શાંતિ પ્રવર્તતી હોય અને શાંતિનો ભંગ કરનાર કોઈ હોય નહિ, આવા અરણ્યમાં બેસી ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને મનન થાય ત્યારે ઊંડા અંતઃકરણમાં જે આત્માનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે; તે સ્વાભાવિક આનંદ છે. સર્વ દેવતાઓનાં ઇન્દ્રિયજન્ય સુખો કરતાં અનુત્તર વિમાનના દેવતાઓનું જ્ઞાનાનંદનું સુખ અસાધારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઇન્દ્રિયોનાં સુખમાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ, તે ઉપરાંત સંસારરૂપ વનમાં તે એવી વિચિત્ર ગતિ કરાવે છે કે તેનો ખરેખરો ખ્યાલ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના બીજાથી સાતમા સુધીના પ્રસ્તાવ વાંચવાથી આવી શકશે; અને ખરો ખ્યાલ ચોથા પ્રસ્તાવથી આવશે. ઇન્દ્રિયો

પછો વિષયપ્રસાદત્યાગાધિકારઃ ॥

પાંચમા દ્વારમાં શરીર પરનો મોહ જોઈ કરવાનું કહ્યું અને તેવી રીતે મમત્વના મુખ્ય કારણભૂત સ્ત્રી, ધન, પુત્ર અને શરીર પરનું મમત્વ તજવાની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થઈ. આ સર્વ બાહ્ય મમત્વ છે, તેનો ત્યાગ કર્યા પછી અંતરંગ મમત્વનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ; એટલે કે વિષયો ઉપરથી મન જોડ્યું થવું જોઈએ અને પ્રમાદ ન રાખવો જોઈએ. 'પ્રમાદ' શબ્દ એ અર્થમાં વપરાય છે : એક અર્થ આળસ થાય છે તે સામાન્ય અર્થ છે; જૈન પરિભાષામાં પ્રમાદ શબ્દની અંદર ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. પ્રમાદ શબ્દમાં વિષયનો સમાવેશ થાય છે, તોપણ તેના તરફ ખાસ ધ્યાન જોવાની જરૂર હોવાથી આ અધિકારમાં તેનું જ વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વિષય પાંચ પ્રકારના છે : શ્રીસંયોગ, તૈલમર્દન, શાવનમચ્છનાદિ વિલેપન, સ્નાન, ઉદ્ધર્તનાદિ સ્પર્શોન્દ્રિયના વિષયો છે; શ્રીકા પદાર્થો બાવા, આહારમાં ગૃહ થવું અને નવા નવા સ્વાદો નિપજાવવા એ રસોન્દ્રિયના વિષયો છે; પુષ્પ, અન્તરની સુગંધ લેવી એ ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયો છે; પારકી સ્ત્રીઓ સામે જોવું, કટાક્ષ કરવા એ ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયો છે; અને વેશ્યા તથા ગર્વયા વગેરેનાં ગાયને તથા વાયોલીન, હારમોનિયમ, સતાર કે જેન્ડ વગેરે વાજિત્રોના મધુર સ્વરો સાંભળવા એ શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયો છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયો જીવને બહુ દુઃખ દે છે. અને આ અધિકારમાં તેના સંબંધનું જ વિવેચન છે. પ્રમાદ પાંચ પ્રકારના છે—

મજ્જં વિસંયકસાયા, નિદ્ધા વિકલ્લા ય પંચમી મણિયા ।

एष पंच पमाया, जीवं पाडंति संसारे ॥

૧. મદ (આહ પ્રકારના છે : તપ, શ્રુત, બળ, ઐશ્વર્ય, જાતિ, કુળ, લાભ, રૂપ).
૨. વિષય (પાંચ ઇન્દ્રિયોના રૂઝ વિષયો છે). ૩. કપાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ પ્રત્યેક ચાર ચાર પ્રકારના હોવાથી સોળ ભેદ થાય છે). ૪. વિકલ્પા (રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને લોજનકથા). ૫. નિદ્રા (નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલ્લા, પ્રચલ્લાપ્રચલ્લા અને સ્ત્યાનર્દિ).

અથવા પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છે:—

પમાઓ ય સુર્ણિદેદિ, મણિઓ મદ્દમેયઓ ।

અન્નાણં સંસઓ ચેવ, મિચ્છાનાણં તદ્દેવ ય ॥

રાગો દોસો મદ્દમંસો, ધમ્મંમિય અણાયરો ।

જોંગાણં દુપ્પણિદ્ધાણં, અદ્ધહા વજ્જિયવ્વઓ ॥

“અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યા જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિબ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને મન, વચન તથા કાયાના યોગોનું દુષપ્રણિધાન—આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદ જિનેશ્વરે વર્ણવા યોગ્ય કહ્યા છે.”

આ વિષયપ્રમાદને તજવાની શી જરૂર છે ? તે આ અધિકારમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે.

વિષયસેવનથી થતાં સુખ-દુઃખની સરખામણી

અત્યલ્પકલ્પિતસુખાય કિમિન્દ્રિયાર્થે—સ્ત્વં મુહસિ પ્રતિપદં પ્રચુરપ્રમાદઃ ।

પ્રતેક્ષિપન્તિ ગદ્ધને મવમ્પ્રીમકક્ષે, જન્તુન્ન યત્ર સુલભા શિવમાર્ગદૃષ્ટિઃ ॥ ૧૦ ॥ (વસંતતિલ્કા)

“ઘણાં જ થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં (કલ્પિત) સુખ માટે તું પ્રમાદવાન થઈને વારંવાર ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં શા માટે મોહ પામે છે ? એ વિષયો ત્રાણીને સંસારરૂપ ભયંકર ગહન વનમાં ફેંકી દે છે, જ્યાંથી મોક્ષમાર્ગનું દર્શન પણ આ જીવને સુલભ નથી.” (૧)

વિવેચન—મિષ્ટ પદાર્થ આપો, સ્ત્રીસંયોગ કર્યો અથવા પિયાનાના સુંદર સ્વરો સાંભળ્યા. સુખ કેટલું ? કેટલા વખત સુધીનું ? હવે પરિણામ જુઓ. ઈન્દ્રિયજનિત વિષયમાં રમણુતા એ શુદ્ધ આત્મિક દશા નથી, તેથી તેના પરિણામે આ જીવ સંસારમાં પડે છે અને એવો જીતરી નય છે કે મોક્ષ થું છે ? ક્યાં છે ? કેને મળી શકે છે ? એ જોવાનો, જાણવાનો કે સમજવાનો પ્રસંગ જ તેને નથી આવતો. આ સર્વનો હેતુ એટલો જ કે વિષયને સુખ માન્યું. વાસ્તવિક સુખ એ છે જ નહિ; તેને ઠેકાણે શાંત પ્રદેશ હોય, ચોતરફ દશ દશ ગાઉમાં મનુષ્યની વસ્તી પણ ન હોય, અખંડ શાંતિ પ્રવર્તતી હોય અને શાંતિનો ભંગ કરનાર કોઈ હોય નહિ, આવા અરણ્યમાં બેસી ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને મનન થાય ત્યારે જોડા અંતઃકરણમાં જે આત્માનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે; તે સ્વાભાવિક આનંદ છે. સર્વ દેવતાઓનાં ઈન્દ્રિયજન્ય સુખો કરતાં અનુત્તર વિમાનના દેવતાઓનું જ્ઞાનાનંદનું સુખ અસાધારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઈન્દ્રિયોનાં સુખમાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ. તે ઉપરાંત સંસારરૂપ વનમાં તે એવી વિચિત્ર ગતિ કરાવે છે કે તેના ખરેખરો ખ્યાલ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ખીજથી સાતમા સુધીના પ્રસ્તાવનાં વાંચવાથી આવી શકશે; અને ખરો ખ્યાલ એથી પ્રસ્તાવથી આપશે. ઈન્દ્રિયો

આપણી થઈને મારે છે એ મોટી ખીડા છે. કારણ કે તેની પરીને ને કપાને મારે છે તે સમજીએ પણ કેટલીક વાર જાણી શકતા નથી. (૧ : ૬૨)

પરિણામે હાનિકારક વિષયો

આપાતરમ્યે પરિણામદુઃખે, મુઃખે કથં વૈવર્ણ્યિકે સ્તોડગિ ? ।

જહોડપિ કાર્યં રચયન્ હિતાર્થી, કરોતિ વિદ્વન્ ! ચદ્દર્કતર્કમ્ ॥ ૨ ॥ (અર્ચાનમકાવ્યમ)

“લોગવતી વળતે માત્ર સુંદર લાગતા, પણ પરિણામે દુઃખ દેનારા વિષયસુખમાં તું કેમ આસક્ત થયો છે ? હે નિપુણ ! પોતાનું હિત ધ્યાનમાં મૂકી સાધારણ માણસ પણ કાર્યના પરિણામનો તો વિચાર કરે છે.” (૨)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ, હરકોઈ કાર્યમાં ભેડું કે આ કાર્યમાં તાત્કાલિક સુખ છે કે પરિણામે સુખ છે. વિશાળ ભયંકર કૂવામાં નીચે મોટો અજગર છે, ચાર મોટા સર્પ ચાર ખૂણામાં ફૂંકાડા મારી રહ્યા છે, આડની ડાળી સાથે પોતે લટકે છે, તે જ ડાળી એ ઉંદરો કાપે છે, છતાં મધનાં ટીપાંની ઇચ્છામાં આ જીવ વિમાનમાં રહેલા વિદ્યાધરયુગ્મને પણ રાહ ભેગા કહે છે. આ મધુબિંદુનું દષ્ટાંત જીવની સમજશક્તિ કેટલી ઓછી છે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં તેનું કેટલું પછાતપણું છે તે બતાવે છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ કહી ગયા છે કે—

ઇંદ્રિયજનિત વિપયરસ સેવત, વર્તમાન સુખ ઠાણે,
પણ કિંપાકતણા ફેલની પરે, નવ વિપાક તંસ જાણે,
સંતો દેખીએ બે, પરગટ પુદ્ગલ જાળ તમાસા.

વિષયજન્ય સુખ પરિણામે એકાંત દુઃખ દેનારું છે અને તારે એકાંત સુખ મેળવવાની ઇચ્છા છે. હે ભાઈ ! મૂર્ખ પણ જ્યારે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે ત્યારે થોડાઘણો પણ પરિણામનો વિચાર કરે છે; ત્યારે તારી વિદ્વત્તા કેમ બિંધી જાય છે ? મગજને તક્લી આપી વિચાર કર. આ કીમતી જીવન અલ્પ સુખ ખાતર હારી ન જા. આવી સગવડ ફરી ફરી મળવી મુશ્કેલ છે. (૨ : ૬૩)

મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ

यदिन्द्रियार्थैरिह शर्म विन्दवद्यदर्णवत्स्वःशिवगं परं च ।

तयोर्मिथः *समतिपक्षताकृतिन् ! विशेषदृष्ट्यान्यतरद् गृहाण तत् ॥૩॥ (વંશદત્ત)

“ઇંદ્રિયોર્થો આ સંસારમાં જે સુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરલોકમાં (તેના ત્યાગથી) સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે. આ બંને પ્રકારનાં સુખોને પરસ્પર શત્રુતા છે, તેટલા માટે હે ભાઈ ! વિચાર કરીને તે બેમાંથી એકને ખાસ ઇચ્છુ કર.” (૩)

* સ ને અદ્વૈતે ક્વચિત્ અસ્તિ એવો પાકાંતર છે. તેથી તયોર્મિથોડસ્તિ એવો પાક થાય છે.

વિવેચન—ઉપરની ગાથામાં ઇન્દ્રિયજન્ય સુખને પણ આપાતરમણીય કહ્યું છે અને મોક્ષનું સુખ પણ રમણીય કહેવાય છે; તેથી જનને સુખમાં રમણીયતા એ સમાન ધર્મ છે; પરંતુ જનનેમાં તફાવત શું છે તે જતાવે છે:—

સંસારસુખ અને મોક્ષસુખ વચ્ચે જમીન-આસમાનના જેટલો ફેર છે; એકને ટીપું કહીએ તો બીજું દરિયા જેટલું કહેવાય. બીજું એ છે કે સંસારસુખ ત્યાં મોક્ષસુખ નહિ અને મોક્ષસુખ ત્યાં જ હોય કે જ્યાં સંસારસુખની અપેક્ષા પણ હોય નહિ. સાંસારિક સુખ થોડા વખતનું છે; મોક્ષસુખ બહુકાંતું છે. સાંસારિક સુખ બહુ થોડું છે; મોક્ષસુખ અનંતું છે. સંસારસુખ અતે દુઃખયુક્ત અને વિનાશી છે; મોક્ષસુખ નિત્ય છે.

વસ્તુતઃ શુદ્ધ સ્વરૂપ આ છે. હવે તારી મરજી હોય તો સ્ત્રીઓ લોગવ, પૈસા પેદા કર, પરદેશ લમ, મનગમતાં લોજન કર, વિષયો સેવ, નોકરી કર અને તારી મરજી હોય તો સંસારબંધન તોડી, જ્ઞાનમાં લીન થઈ, બેંતાળીશ દોષ રહિત આહાર લઈ, પંચ મહાન્નત ઉત્કૃષ્ટ રીતે પાળી, મનઃઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરી, અનેક જીવોના સુખ વાસ્તે, તેઓ પણ આવે તો પોતાની સાથે લઈ લેવા સારું, મોક્ષમાર્ગની તૈયારી કર. સર્વ હકીકત તારી સન્મુખ છે અને વિચાર કરવો એ તારી મુનસફી ઉપર છે. એક વાત અત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ છે કે ઇન્દ્રિયજનિત સુખને અને મોક્ષસુખને પ્રતિપક્ષીપણું છે, એટલે જ્યાં ઇન્દ્રિયસુખ હોય ત્યાં મોક્ષસુખ હોય નહિ અને જ્યાં મોક્ષસુખ હોય ત્યાં વિષયસુખ હોય નહિ. ઉપર આપણે સુખોનું પૃથક્કરણ કરીને જોયું તે પરથી જણાય છે કે વિષયસુખ તો માત્ર માન્યતામાં જ છે, કારણ કે એ થોડો વખત રહે છે ત્યારે પણ એની હદ તદ્દન સાંકડી હોય છે અને તેની વાસનાઓ અતિ ક્ષુદ્ધ, મહિન અને માલ વગરની હોય છે. વિષયસુખના વાસ્તવિકપણા ઉપર વિચાર કર્યો હોય તો એકદમ જણાય તેવું છે કે તેમાં સેવનયોગ્ય કશું નથી, પણ આ જીવ તે સંબંધમાં કંઈ વિચાર કરતો નથી. હવે આ સુખની સાથે મોક્ષસુખને વિરોધ છે, એક હોય ત્યાં બીજું હોય નહિ. મોક્ષમાં કેવા પ્રકારનું સુખ હોય છે તે કલ્પી શકાય તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સુખ કરતાં તે અતિ વિશેષ છે. તમે ચુકલીકનું એક પ્રોબ્લેમ કરતા હો, અંકગણિત કે બીજગણિતનો બહુ અટપટો પ્રશ્ન ઉકેલતા હો, ત્યારે મનની એકાગ્રતા થાય છે, સંસારની સર્વ ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે અને પ્રશ્નમય થઈ જવાય છે. અને ત્યાર પછી પ્રશ્ન પર એકાગ્રતા થતાં તેમાં પગલે પગલે આગળ વધારો થતો જાય છે અને છેવટે પૂર્ણ પ્રત્યુત્તર બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રથમથી તે છેડા સુધી જે આનંદ થાય છે તેને એક બિંદુ તુલ્ય ગણીએ તો મોક્ષસુખને સમુદ્ર સાથે સરખાવી શકાય. એવા નિર્દોષ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે અને તે માટે તેના વિરોધી વિષયાનંદ, જેમાં વસ્તુતઃ આનંદ જેવું કશું નથી, તેનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે. (૩; ૬૪)

દુઃખ થવાનાં કારણો જાણવાનું પરિણામ

મુહુક્તે કથં ત્રારકતિર્યગાદિદુઃખાનિ દેહીત્યવગ્રેહિ શાસ્ત્રૈઃ ।

નિવર્તતે તે વિષયેષુ તૃષ્ણા, ત્રિભેષિ પાપપ્રચયાન્ન યેન ॥૪॥ (વપ્રજાતિ)

૧. અશ્વિલ લાપા થોલી જવાય છે અને મન પર તો જરા પણ અંકુશ રહેતો નથી. અતિ ધન ખરચીને શા માટે વહોરવામાં આવતી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. તાકાત વગરના જને ઉશ્કેરવા ખાતર અથવા દુઃખને થોડા વખત માટે ભૂલી જવા ખાતર મગજનું ધારણ અને સુખદુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજનાર અજ્ઞ હોયો આ માર્ગ પર પાંચથી ચઢી જાય છે અને પછી તેની એવી ખરાબ લતમાં પડી જાય કે તેની આખી જીવનગી નકામી થઈ પડે છે. ઉશ્કેરનાર વસ્તુ વગર પગ ઘસવા પડે છે અને શરીર અને પત્તિ બંને ખોઈ બેસાય છે. આ માર્ગ પર ચઢી ગયેલા ભ્રમિત મગજવાળા અલભ્યને થોડું લાભેલા યુવકોની નિસ્તેજ સ્થિતિને જરાખર અનુભવી તે માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ પણ કરવાની ખાસ વિજ્ઞાપિ છે. આર્થ વ્યવહારને એ દુર્વ્યસન ઘટતું નથી. એની જાળમાં પડાયા પછી એથી છૂટવું મુશ્કેલ છે અને તે હોય તેટલો વખત દરેક પ્રકારની ખરાબી રનાર છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, તેમ જ જૈન શાસ્ત્રકાર એને સાત મોટાં દુર્વ્યસનમાંનું એક ગણે છે એ લક્ષ્યમાં રાખી, એ માર્ગ આચરણમાં મુકાય નહિ એવી ચેતવણી રાખવાની રહે છે. એ દુર્વ્યસનથી બાંહેધ આપણી પ્રજા દૂર જ હતી એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, પણ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગના યોગથી અને આત્મિક વિચારક્ષેત્ર નબળું પડવાથી આ બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા લાગી છે. તાકાતને ઉશ્કેરનાર એ પદાર્થ છે. એથી થોડો વખત જોર વધે છે, પણ પરિણામે જોર ઘટે છે. ખરેખરી તાકાત આપનાર પદાર્થો દૂધ, ઘી વગેરે પુષ્કળ છે અને તેથી અપેચ પદાર્થની જરા પણ આવશ્યકતા નથી. પાંચ પ્રમાદમાંના આ પ્રથમ પ્રમાદ પર પ્રાસંગિક આટલો ઉલ્લેખ કર્યો.

હવે પછીના બીજા 'વિપય' પ્રમાદ પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું. ત્રીજા 'કપાય' પ્રમાદ પર આવતા 'કપાય' દ્વારમાં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવશે. 'વિકથા'ના મંબંધમાં રાજકથા, દેશકથા ન્યૂસપેપરને આંગે વધતી જાય છે અને પ્રવૃત્તિને લીધે ધર્મકથા ઓછી થતી જાય છે. આ બાબત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પાંચમો પ્રમાદ 'નિદ્રા' છે, તેને વધારતી-ઘટાડતી એ પોતાની ઇચ્છા ઉપર છે. નિદ્રા ઓછી કરવાનો ઉપાય સાત્ત્વિક આહાર લેવો એ છે.

પાંચ પ્રમાદના ત્યાગ કરી, સ્વશક્તિ અનુસાર ગુણમાં વંધારો કરી, ગુણસ્થાને ચડવું એ મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય અને સાધ્વ્ય છે. બાકી તો અનેક જન્મથી જીવ સાંસારિક જીવી સ્થિતિમાં સંપાદન કરતો આવ્યો છે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. ઇદ્રિયો પર અંકુશ આવ્યા વગર કંઈ પણ આત્મિક વધારો (Spiritual progress) થઈ શકવાનો નથી.

સત્તમઃ કષાયત્યાગાધિકારઃ ॥

સમતા પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને મમત્વ, વિષય અને કષાય આડાં આવે છે. પૈકી મમત્વનું સંસારપણું અને વિષયનું અધપણું આપણે જોઈ ગયા; હવે કષાયનું ઇપણું અત્ર ગતાવે છે.

કષાયમાં મુખ્ય ચારનો સમાવેશ થાય છે : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આ દરેક છીવધતી તરતમતામાં હોય છે. સ્થૂળતાને અંગે તેના દરેકના વળી ચાર-ચાર લેદવામાં આવ્યા છે. શક્તિમત્તાને અંગે તેની સ્થિતિ પણ જણાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ તે સંભવલન; ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ સુધી રહે તે પ્રત્યાખ્યાની; ઉત્કૃષ્ટ વરસ સુધી રહે અપ્રત્યાખ્યાની અને યાવજીવ રહે તે અનંતાનુબધી. આવી રીતે કષાયના સોળ થાય છે. વળી, આ કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુઃખ તે ત્રણ વેદ છે તે નવ 'નોકપાય'ના નામથી ઓળખાય છે.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય 'કષાય' છે. કષાયનો વિદ્વાનો અર્થ કરે છે કે કષ એટલે સંસાર, ॥ આય એટલે લાલ જેથી થાય છે, અર્થાત્ સંસારમાં રમણવાનું જેથી થાય છે, તે ય. આ અર્થ કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે નીચે વાંચવાથી માલૂમ પડી આવશે.

ક્રોધનું પરિણામ; તેને નિગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા

તેવ ! સેહિય સહિષ્યસિ ચ વ્યથાસ્તાસ્ત્વં નારકાદિપુ પરામવ્રભૂઃ કપાયૈઃ ।
તેદિતૈઃ ક્વચનાદિભિરપ્યતઃ કિં, ક્રોધાન્નિર્હંસિ નિજપુણ્યધનં દુરાપમ્ ॥ ૧ ॥ (વર્ણતત્ત્વલકા)

“હુ જીવ ! કષાય વડે પરાભવનું સ્થાન થઈને નારકીમાં તેં અનેક પીડાઓ સહન કરી અને હજી સહન કરીશ; તેથી મૂર્ખ મનુષ્યોએ દીધેલ ગાળ વગેરે ખરાબ વચનથી ક્રોધ મી જઈને મહામુશ્કેલીથી મળી શકે એવું પુણ્યધન તું કેમ નાશ પમાડે છે ?” (૧)

વિવેચન—કષાય કરવાથી આ જીવે અત્યાર સુધીમાં અનેક દુઃખો સહન કર્યા; રક્ષીમાં પરમાધારીએ પીડાઓ અને પરસ્પર લડાઓ; નિગોદમાં સળડાઓ અને વનસ્પતિમાં મડાઓ; તેમ જ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં કેઈ બાકી રહી નહિ, એટલું જ નહિ પણ કે યોનિમાં અનંત વાર આંટા મારી આવ્યો; આ સર્વનું કારણ રાગ-દ્વેષ છે. દુનિયામાં

વા કરવો એટલે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે શાંતિ રાખવી એ જ ખરું કર્તવ્ય છે. શાંતિ રાખવી મુશ્કેલ છે, પણ અસાધ્ય નથી. ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્દ યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે “ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણુ રે.” આવી તે શાંતિ રાખવી એ જૈન સિદ્ધાંતનો સાર છે અને એ વચન ટંકશાળી છે.

ઉમાસ્વામિ વાચક મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં લખે છે કે ક્રોધાત્મીતિવિનાશમ્ ધધી સ્નેહનો નાશ થાય છે. આ હુકીકતનું યથાસ્થિતપણું બરાબર અનુભવવામાં આવે ન. વળી, તે જ વિદ્વદ્વચ્ચ લખે છે કે:—

ક્રોધઃ પરિતાપકરઃ, સર્વસ્યોદ્દેગકારકઃ ક્રોધઃ ।

વૈરાગ્યપદ્મજનકઃ, ક્રોધઃ ક્રોધઃ સુગતિહન્તા ॥

“ક્રોધ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે મનને ખાળ્યા કરે છે અને ક્રોધ સર્વ માણસોને ઉદ્દેગ કરે છે. (જ્યારે ક્રોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે વાતાવરણ આપું ઉદ્દેગ કરનારું થઈ તય છે એ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો સાંપ્રત સ્થાપિત નિયમ છે.) વળી, ક્રોધ વૈરસંબંધ કરે છે અને આ સર્વનાં પરિણામે ક્રોધ સુગતિનો નાશ કરે છે.”

આવી રીતે ક્રોધ અનેક રીતે નુકસાન કરે છે અને પ્રાણીનો અધઃપાત કરે છે, માટે તેનો જય કરવા ઉદ્યત થવું, એ કર્તવ્ય છે. શાસ્ત્રકારે ક્રોધને અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે તે યોગ્ય જ છે. વિદ્વાન કવિ ગાઈ ગયા છે કે:—

તુલુ દહન દહતો, વસ્તુ જ્યું સર્વ ખાલે,
ગુણ કરણ ભરી ત્યું, ક્રોધ કાયા પ્રજાલે.
પ્રશમ જલદધારા, વહિ તે ક્રોધ વારા,
તપ જપ વ્રત સેવા, પ્રીતિવધ્વી વધારા.
ધરણી પરશુરામે, ક્રોધે નક્ષત્રી કીધી,
ધરણી મુણ્દમરાયે, ક્રોધે નિઘ્નલી સાધી.
નરક ગતિ સહાર્ધ, ક્રોધ એ દુઃખદાર્ધ,
વરજ વરજ ભાર્ધ, પ્રીતિ જે રે વધાર્ધ.

આટલા કારણથી ક્રોધ ન કરવો તે ઈષ્ટ છે, સુગતિ અને સુખપરંપરાનું કારણ છે.* (૧; ૭૧)

* ક્રોધ ન કરવો એ લગભગ ક્ષમા રાખવા જેવું છે. ક્રોધના ત્યાગને મળતો સદ્ગુણ ક્ષમા છે. ક્ષમા કરતી વખતે બહુ આનંદ થાય છે, માટે ક્ષમા કરવી. ક્રોધ કરતી વખતે માનસિક શક્તિ (mental energy) નો બહુ નાશ થાય છે, તેથી શરીર પર પણ બહુ અસર થાય છે અને કેટલીક વખત આત્મઘાત જેવું ભયંકર પાપ પણ તેનાથી થાય છે. ક્રોધનો ત્યાગ અને ક્ષમાનું આચરણ એ ખાસ કર્તવ્ય છે. ‘ક્ષમા’ના મધ્યાળથી “શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ”માં બહુ વિસ્તારથી એક ઉલ્લેખ કર્યો છે. જુઓ પુ. ૨૪ સું, અંક ખીન્ને અને ત્યાર પછીના અંકો.

ક્રોધ ત્યાગ કરનાર યોગીને મોક્ષપ્રાપ્તિ

શ્રુત્વાક્રોધાન યો મુદા પરિતઃ સ્યાન્, લોષ્ટાદૈર્ઘ્યશ્વાદતો રોમહર્ષી ।

યઃ પ્રાણાન્તેઽપ્યન્યદેષં ન પચ્યત્યેવ શ્રેયો દ્રાગ્ લભેતેવ યોગી ॥ ૪ ॥ (શાલ્મી)×

“જે આક્રોશ (પરાભવવચન, આટકાળી) સાંભળી બિલટો આનંદથી બિભરાર જાય છે, જેને પથ્થર વગેરે પડે માર્યો હોય તોપણ જેના દેહમાંથી બિલટા વિકસ્વર થાય છે, જે પ્રાણાન્તે પણ પારકા અવશુભને દેખતો જ નથી, તે યોગી છે અને તે તુરંત જ મોક્ષ મેળવે છે.” (૪)

વિવેચન—અપકારમાં ખીલ માણસો તારા ઉપર કારણે—અકારણે ક્રોધ અનેક વાર કરશે, પણ તે વખત તારે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એમાં ખૂબી છે. મન પર આક્રોશ રાખનાર યોગી તે વખત સંસારસ્વરૂપનો વિચાર કરીને ગુસ્સે ન થતાં આનંદ પામે છે અને ક્ષમા રાખે છે. પથ્થર વગેરે માર મારવામાં આવે તોપણ તેનું મન બિંચું થતું નથી, પરંતુ દેહમાંથી વિકસ્વર થાય છે—જેમ કેકેદંક મુનિમહારાજના સંબંધમાં બન્યું હતું. તેના બનેલીએ ગામડી ઉતારી લેવા માણસો મોકલ્યા ત્યારે અતિ આનંદ પામી વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ માણસો બંધુ કરતાં પણ અતિ ઉપકારી છે, કારણ, ઘણા કાળે છૂટી શકે એવું દર્મકાણુ આ લોકો તુરંત જ મુકાવી દેશે. ગજમુકુમાળને તેના સસરા ઉપર જરા પણ ગુસ્સો થયો નહોતો અને મેતાર્ય મુનિના મનમાં સોનીએ પ્રાણાન્ત કદ ક્યા છતાં પણ હર્ષ થયો હતો. તેમ જ દમદંતમુનિને કૌરવોએ પથ્થરના ઘા માર્યા પણ તેઓનું મન ચલિત થયું નહિ અને પાંડવોએ વિનય કર્યો તે માટે હર્ષ થયો નહિ. આનું કારણ શું? તેઓને ખરી વિચારશક્તિ હતી, સંસારસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન થયું હતું તેમ જ આત્મા અને પુદ્ગળનો ભેદ જરાખર સમજતા હતા અને તદનુસાર વર્તન કરવાની ઇચ્છા હતી. તે ઇચ્છા આવા વખતમાં દૂષીભૂત થઈ જાય છે એમ જોઈ-જાણી તેઓ હર્ષ પામ્યા છે. ક્રોધ પર જય અને માનત્યાગનાં ઉપર જે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે તેઓ અશક્તિમાન ક્ષમા રાખતા હતા એમ નહોતું. કેઈ પ્રાણી શરીરે નળજો હોય, વૃદ્ધ હોય, બ્યાધિમસ્ત હોય કે બાયલા જેવો હોય, તે ગમે તેવી વર્તણૂક પોતાની અશક્તિને અંગે ખમી જાય, ગમે તેવું અપમાન સહન કરી જાય, કડવું લાગે તોપણ શું ફરે? શું ફરી શકે? પણ આ મહાત્માઓના સંબંધમાં તેમ નહોતું. તેઓ બહાદુર હતા, અસાધારણ ક્ષાત્ર જળવીરવાળા હતા, સંગ્રામમાં અનેકને ભારે પડે તેવા હતા, છતાં તે

• લોમ રૂતિ વા પાઠ:

× શાલ્મીમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે.

માત્રી ગો ચેચ્છાલિની વેદલોક મ, ત, ત, ગ, ગ.
(૪-૭).

સુખ શું ? ત્યારે એકમાં મગજનો ઉકાળો થાય છે, ત્યારે બીજામાં મગજ નથી
 છે. બહુ બહુ તો તાત્કાલિક મનોવિકારોને જરા પુષ્ટિ મળે છે, જેને કારણે
 બેચાર કલાકે શાંતિનો સમય આવે ત્યારે શી સ્થિતિ થાય ? જ્યારે એકમાં
 જીવે ભવિષ્યમાં થવાના પરાભવના વિચારથી અત્યંત દુઃખ પડે છે ત્યારે બીજામાં
 શું આવે ? એમ કહેવાય છે કે જો તમે કોંઈ કરશો તો સમજાવું છું કે
 મળશે, એટલે પરિણામે ખરાબી. હવે બીજી તરફ કોઈ પણ કારણ નથી
 ભેદ એ તો તેને નથી મગજનો ઉકાળાટ કે નથી હૃદયની ઝડપ ને કારણે
 એક મહાન કાર્ય કર્યું છે, એક ફરજ બાજી છે, એ વિચારથી તેને કંઈક
 રહે છે. કોઈ કે લોભનો પ્રસંગ આવતાં તે ન કરવાથી મનને કંઈક
 અને સાચો માણસ કેવી કદાવી સ્થિતિમાં મુકાઈ બેસે એ માર્ગ
 કરવા જેવી વાત છે. આ ઉપરાંત પરભવમાં તો કપાય ન કરવાની

આવી રીતે કપાય ત્યાગથી સર્વને સર્વ કાળે આનંદ મળે છે.
 થાય છે. આ સ્થિતિ પર વિચાર કરીને બેમાંથી એક ને

માનનિશ્ચય; બાહ્યશ્રદ્ધ

સુત્રેન સાધ્યા તપસાં પ્રવૃત્તિર્યથા તથા ને

આદ્યા ન દત્તેઽપિ શિવં પરા તુ, નિર્દયનઃ

“જેવી રીતે તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે સુખે કરવી એવા આનમાં
 કરવો તે સુખે થઈ શકે તેમ નથી જ. કેવળ તપસ્યામાં જ નહીં, શા માટે
 પણ માનનો ત્યાગ તો, બાહ્યશ્રદ્ધના દર્શનની

વિવેચન—દુનિયાનું અવલોકન કરનારને
 તો છે, પણ તેમાં એક વખત પ્રવૃત્તિ થયા પછી કંઈક કરે. તેથી
 અથવા બીજી કોઈ પણ છતી વસ્તુ, ગુણ કે વસ્તુના પ્રસંગો પર
 છે; એટલું બધું મુશ્કેલ છે કે મનુષ્ય આન-અપમાનના
 ચોતાની નમ્રતા ખાસ બતાવવા બંધ છે જેવી છે એમ
 વૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. આવી રીતે આન-અપમાન ગણી
 રીતે કામ કરે છે કે આ પ્રાણી મોદતો અને તેટલા જ
 બને છે, ઘેનમાં પડે છે અનેક અપમાન—આયલા
 નથી. કેવળ તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આવી
 તુરંત જ મોક્ષ આવે છે. (માનમુક્તિ કરણ કરતાં
 ગયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે.)

વરૂપ-અંશ જાણાય તો પછી તેને માટે વિચાર કરવો. આ દૃષ્ટિથી જરાજર તત્ત્વગવેષણા કરી, સ્વમાન, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરે આ કાળના મનાતા સદ્ગુણોને વિચારવામાં આવશે ત્યારે તેના સંબંધમાં જોમાંથી એક નિર્ણય આવશે એ શંકા વગરની વાત લાગે છે. (૭; ૭૭)

માનત્યાગ-અપમાનસહન

सम्यग्विचार्येति विहाय मानं, रक्षन् दुरापाणि तपांसि यत्नात् ।

મુદા મનીષી સદ્ગુણભિભૂતીઃ, શૂરઃ ક્ષમાયામપિ નીચજાતાઃ ॥ ૮ ॥ (વપજાતિ)

“આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરી માનનો ત્યાગ કરીને અને દુઃખે મળી શકે તેવાં તપોનું યત્નથી રક્ષણ કરીને ક્ષમા કરવામાં શૂરવીર એવો વિચારવાન પુરુષ, નીચ પુરુષોએ કરેલાં અપમાનો પણ, ખુશીથી સહન કરે છે.” (૮)

વિવેચન.—અત્ર કપાયત્યાગની પરાક્રાંતા બતાવી. તપસ્યા કરવી અને સાથે માનત્યાગ કરવો એ અગાઉ બતાવ્યું છે. અત્ર કહે છે કે નીચ પુરુષો તરફથી અપમાન થાય તે પણ ક્ષમા ધારણ કરનારા શૂરવીર પ્રાણી સહન કરે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. તારો કેઈ દુશ્મન નથી, કરેલાં કર્મ પર વિચાર કરી જ્યારે હવ પોતાના આત્માનો દોષ જોતાં શીખે, અને તેમ કરીને ક્ષમા રાખે, ત્યારે તેની ઉચ્ચ વૃત્તિ ધર્મ-એમ સમજવું. માનત્યાગ, ક્ષમાધારણ અને અપમાનસહન એ ત્રણ બાબત પર અત્ર ઉપદેશ આપ્યો છે. માનનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત અપમાન સહન કરવાનો અત્ર ઉપદેશ કર્યો તે બહુ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. અપમાન એ શી વસ્તુ છે અને અપમાન કરનાર કોણ છે અને શા માટે કરે છે એ પ્રથમ વિચારવું. પ્રથમ તો એમ ચોક્કસ લાગશે કે ખાનદાની વગરના, અધમ કુળમાં અવતરેલા અથવા સંયોગોને લીધે અધમ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો જ અપમાન કરવા લલચાશે. સુત્ર, ખાનદાન, કાઠી માણસ કદી તેમ કરવાનો સંકલ્પ પણ નહિ કરે. તેથી પ્રથમ તો અપમાન કરનારની નીચતા ઉપર વિચાર કરવો. અને બીજું, એવા પ્રસંગો પર મનની સ્થિરતા રાખવી અતિ મુશ્કેલ છે; સંસારમાં રસિયા હોવાના માન-અપમાનના આલ ચિત્રવિચિત્ર હોવાને લીધે તે જાળવી રાખવી લગભગ અશક્ય જેવી છે એમ કહીએ તો ચાલે. ત્યારે તેવા વળતમાં-તેવા સંયોગમાં-મન પર કાબૂ રાખી અપમાન ગળી જવું તે બહાદુરી છે; મન પરનો અસાધારણ કાબૂ છે અને શૂરવીરપણું છે; અને તેટલા જ માટે અંધમાં શૂરવીર શબ્દ મૂક્યો છે. અપમાન સહન કરી જનાર નખળા-નરમ-બાયલા હોય છે એમ સમજવું ભૂલભરેલું છે; તે બહાદુરનું કામ છે, પ્રાણનું કામ છે. આવી બાબતમાં ચાહુ પ્રવાહના વિચારોને આધીન થઈ ન જતાં દરેક વાતનું પૃથક્કરણ કરતાં જીવન એ જાણી શકાય કરનાર નીવડશે. અહિંસા પણ બહાદુર સીજ છે. (૮; ૭૮)

મમના નગરમાં એક શેઠને ઘેર જે સાધુ ઉતાર્યા હતા. એક મુનિ લોખા, સાધારણ બુદ્ધિના, ૧૨ળ, ગુણગ્રાહી અને, દૂંકામાં કહીએ તો, ‘ ભદ્રિક ’ હતા, જ્યારે બીજા બહુ વિદ્વાન હતા, પણ કપટી અને નિંદા કરનાર હતા. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે લોકો જોકે બીજા સાધુની મહત્વાહ ગોલતા હતા, પણ પહેલો સાધુ થોડા કાળમાં મોક્ષે જશે, જ્યારે બીજો ઘણા સંસાર પરિભ્રમણ કરશે. માયાયુક્ત જ્ઞાન પણ નકામું છે, બદ્ધે વધારે નુકસાન કરનારું છે. “ શાસ્ત્રમાં બીજી બધી જાળતમાં સ્થાદ્વાદ છે, પરંતુ માયા કરવાના પ્રસંગો (ધર્મો-વદેશાદિ) આવે તે વખતે નિષ્કપટી રહેવું એ આજ્ઞા તો જૈન શાસ્ત્રમાં એકાંત છે.”* આ ટંકશાળી વચ્ચેના ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં છે. જેમ માયાથી આ ભવમાં લાલ થતો રથી, તેમ પરભવમાં પણ લાલ થતો નથી. શ્રી સિંહરપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

વિધાય માયાં ચિવિધૈરુપાયૈઃ, પરસ્ય યે વચ્ચનમાચરન્તિ ।

તે વચ્ચયન્તિ ત્રિદિવાપવર્ગ-સુખાન્મહામોહસલાઃ સ્વમેવ ॥

“ જે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે માયા કરીને બીજાઓને છેતરે છે, તેઓ મહામોહના મિત્ર હોઈને પોતાના આત્માને જ દેવલોક અને મોક્ષના મુખથી છેતરે છે.”

આવાં આવાં અનેક કારણોથી માયાનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે. માયા અંતરનો વિકાર છે અને તેથી બીજા માણસો તેને જોઈને તે સંબંધી ઉપદેશ કે શિક્ષા આપે એ પણ ઘણુંબધું બનતું નથી. (૧૧; ૮૧)

લોભનિગ્રહ

મુલાય ધત્સે યદિ લોભમાત્મનો, જ્ઞાનાદિરત્નત્રિતયે વિધેહિ તત્ ।

દુઃલાય ચેદન્ન પરત્ર વા કૃતિન્ ! પરિગ્રહે તદ્વહિરાન્તરેઽપિ ચ ॥ ૧૨ ॥ (જ્વજાતિ)

“ હે પંડિત ! જો તું તારા પોતાના મુખ માટે લોભ રાખતો હો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ, અને જો આ ભવ અને પરભવમાં દુઃખ મેળવવા માટે લોભ રાખતો હો તો આંતર અને જાણ પરિગ્રહ માટે લોભ રાખે.” (૧૨.)

વિવેચન—આત્માના મુખ માટે જો લોભ રાખતો હો તો આત્માના મૂળ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લોભ રાખ. જો જાણ વસ્તુ માટે (સ્થૂળ) લોભ રાખીશ તો તેથી આંતર અને જાણ પરિગ્રહ વધશે, જે બન્નેથી આ ભવ અને પરભવમાં નિરંતર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવમાં મન ચિંતામાં વ્યાકુળ રહે છે ને પરભવમાં અધોગતિ થાય છે. જાણ પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, ધાતુ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ નવવિધ છે અને આંતર પરિગ્રહ તે મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ પદ્ધતિ અને ચાર કપાય

* વિવિધ નિષેધ નવી ઉપદિશે, મુણો સંતાળ, એકાંતે ભગવંત ગુણવંતાળ.

કારણે નિષ્કપટી થવું, મુણો સંતાળ, એ આજ્ઞા છે તંત ગુણવંતાળ—યશોવિજયજી.

નામના નગરમાં એક શેઠને ઘેર એ સાધુ ઉતાર્યા હતા. એક મુનિ ભોળા, સાધારણ બુદ્ધિના, સરળ, ગુણગ્રાહી અને, ટૂંકામાં કહીએ તો, ‘ ભદ્રિક ’ હતા, જ્યારે બીજા બહુ વિદ્વાન હતા, પણ કપટી અને નિંદા કરનાર હતા. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે લોકો જોકે બીજા સાધુની વાહવાહ બોલતા હતા, પણ પહેલો સાધુ થોડા કાળમાં મોક્ષે જશે, જ્યારે બીજો ઘણો સંસાર પરિભ્રમણ કરશે. માયાયુક્ત જ્ઞાન પણ નકામું છે, બદ્ધે વધારે તુકસાન કરનારું છે. “ શાસ્ત્રમાં બીજી બધી બાબતમાં સ્વાદ્વાદ છે, પરંતુ માયા કરવાના પ્રસંગો (ધર્મોપદેશાદિ) આવે તે વખતે નિષ્કપટી રહેવું એ આજ્ઞા તો જૈન શાસ્ત્રમાં એકાંત છે.”* આ ટંકશાળી વચ્ચેનો ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં છે. જેમ માયાથી આ ભવમાં લાલ થતો નથી, તેમ પરલવમાં પણ લાલ થતો નથી. શ્રી સિંદૂરપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

વિધાય માયાં વિવિધૈરુપાયૈઃ, પરસ્ય યે વચ્ચનમાચરન્તિ ।

તે વચ્ચયન્તિ ત્રિદિવાપવર્ગ-સુખાન્મહામોહસઘ્વાઃ સ્વમેવ ॥

“ જે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે માયા કરીને બીજાઓને છેતરે છે, તેઓ મહામોહના મિત્ર હોઈને પોતાના આત્માને જ દેવલોક અને મોક્ષના મુખથી છેતરે છે.”

આવાં આવાં અનેક કારણોથી માયાનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે. માયા અંતરનો વિકાર છે અને તેથી બીજા માણસો તેને જોઈને તે સંબંધી ઉપદેશ કે શિક્ષા આપે એ પણ ઘણુંખરું બનતું નથી. (૧૧; ૮૧)

લોભનિગ્રહ

સુભાય ધર્ત્સે યદિ લોભમાત્મનો, જ્ઞાનાદિરત્નત્રિતયે વિધેહિ તત્ ।

દુઃસ્વાય ચેદન્ન પરત્ત વા કૃતિન્ ! પરિગ્રહે તદ્વહિરાન્તરેઽપિ ચ ॥ ૧૨ ॥ (વપજાતિ)

“ હે પંડિત ! જો તું તારા પોતાના મુખ માટે લોભ રાખતો હો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ, અને જો આ ભવ અને પરલવમાં દુઃખ મેળવવા માટે લોભ રાખતો હો તો આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ માટે લોભ રાખે.” (૧૨.)

વિવેચન—આત્માના મુખ માટે જો લોભ રાખતો હો તો આત્માના મૂળ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લોભ રાખ. જો બાહ્ય વસ્તુ માટે (સ્થૂળ) લોભ રાખીશ તો તેથી આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ વધશે, જે બન્નેથી આ ભવ અને પરલવમાં નિરંતર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવમાં મન ચિંતામાં વ્યાકુળ રહે છે ને પરલવમાં અધોગતિ થાય છે. બાહ્ય પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, ધાતુ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ નવવિધ છે અને આંતર પરિગ્રહ તે મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ પદ્ધતિ અને ચાર કષાય

* વિવિધ નિષેધ નવી ઉપદેશો, મુણો સંતાળ, એકાંતે ભગવંત ગુણવંતાળઃ

કારણે નિષ્કપટી થવું, મુણો સંતાળ, એ આણા છે તંત ગુણવંતાળ—યશોવિજયજી.

શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાર પછીના ઇતિહાસમાં પણ સીઝર, નેપોલિયન અને અલેક્ઝાંડરની તેવી જ દશા થઈ છે અને હિંદુસ્તાનમાં અલ્લાઉદ્દીનથી માંડીને કેટલાક મુસલમાન રાજાઓને લોભના પ્રમાણમાં ઘણું ખમવું પડ્યું છે. આની સાથે હવે નીચેનાં દૃષ્ટાંતો સરખાવીએ.

લોભનો દુશ્મન સંતોષ છે. સંતોષ થતાં જ મન ઉપરથી જે ખોલે ભિતરી જાય છે, જે આનંદ થાય છે અને જે સુગમતા થઈ જાય છે તેનું વર્ણન લખી શકાય તેમ નથી. એક માણસને રોટલા-શાકથી સંતોષ હોય અને ખીજને ઘેબર-ધારી પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેના મનમાં દૂધપાકપૂરી મેળવવાની ઇચ્છા હોય; અથવા એકને ઝાડની છાલથી અથવા ખાદીનાં કપડાંથી સંતોષ હોય, જ્યારે ખીજને રેશમી કપડાં મળતાં હોય પણ ઇચ્છા કસળી કપડાંની હોય, તો એમાં સુખી કોણ ? દુનિયાના સમજી વર્ગમાંથી કોઈ પણ જે મત વગર કહી શકશે કે “ સંતોષીને આજું સુખ.” નીતિકારો કહી ગયા છે કે “ મન સંતોષ પામે પછી ગરીબ કોણ અને ધનવાન કોણ ? ”* સંતોષનું સુખ અતુલ્ય છે. કેનેરીઝ કેન્ઝ અથવા ગિરનારની જાડી ગુફામાં વાસ કરી ચિદાનંદજી મહારાજની પેઠે સંસાર પર ઉઠાસીન રહી, આત્મભાવના લાવનાર, આગંતુક મળી આવે તે પર નિર્વાહ કરનાર, ધ્યાનમગ્ન મહાયોગી આગળ રૂશિયાના ઝાર કે ઇંગ્લાંડના શહેનશાહનું સુખ કાંઈ બિસાતમાં નથી.

વર્તમાન સમયે જૈન કોમમાં પ્રથમ કાળની અપેક્ષાએ આ દોષ વધારે દેખાય છે, તેથી તે પર ખાસ ધ્યાન જોવવાની જરૂર છે. ખીજ કષાયો જ્યારે નવમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધીમાં નાંશ પામી જાય છે, ત્યારે લોભ દશમા સુધી રહે છે, જે ખતાવે છે કે લોભની સ્થિતિ વધારે છે. આ મનોવિકાર પર જય મેળવવા પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરવો અને તેને ઓળખી પણ લેવો. (૧૨; ૮૨)

મદ-મત્સરનિગ્રહ ઉપદેશ

કરોપિ યત્પ્રેત્યહિતાય કિચ્ચિત્, કદાચિદલ્પં સુકૃતં કયચ્ચિત્ ।

મા જીહરસ્તન્મદમત્સરાદૈર્વિના ચ તન્મા નરકાતિથિર્મૂઃ ॥ ૧૩ ॥ (વપજાતિ)

“કોઈ વખત મહામુશ્કેલીએ આવતા લવ માટે જરા કાંઈ સારું કામ (સુકૃત્ય) કરવાનું તારે ખની આવે તો પછી વળી તેને મદ, મત્સર કરીને હારી જઈશ મા, અને સુકૃત્ય વગર તું નરકનો પરાણો થઈશ મા.” (૧૩)

વિવેચન—કોઈ વખત તેર કાઠિયા માર્ગ આપે ત્યારે શુરુમહારાજનો યોગ થાય છે અને તેથી અનેક કર્મોનો ક્ષય થાય ત્યારે દાન, શીલાદિક ધર્મકાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય છે. મૂળ તો મનુષ્યપણું જ મળવું હુલ્લ છે અને તે મળે તોપણ શ્રાવક કુળ, ઉત્તમ

* મનસિ ચ પરિવુષ્ટે, ક્રોડ્યવાન્ કો દરિદ્રઃ ?—ભર્તૃહરિ.

તું જાણે છે, છતાં વળી ગુણવાનની તું અદેખાઈ કેમ કરે છે? ગુણવાન ઉપર ઈર્ષ્યા થાય છે તેનાં ઘણાં કારણો છે. એક તો ગુણવાનનો વર્ગ (Class) ખીજથી જુદો પડી જાય છે; અને પછી શામળ લક્ષ્મી “વેર સોમ દાતાર, વેર કાયર ને શૂરો” એ છાંપામાં કહ્યા જેવું થઈ જાય છે. જ્ઞાન, શક્તિ, ધનવ્યય, સંતોષ, ઋણુતા, પ્રાણતા, વિદ્વતા, બ્રહ્મચર્ય, દયણુતા, નમ્રતા વગેરે ગુણો એવા છે કે તે ગુણો જેમાં ન હોય તે માણસો તે ગુણવાળાની અદેખાઈ-ઈર્ષ્યા અથવા સ્પર્ધા કરે છે અને તેથી કરીને મહાઅધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી કરીને સંસાર-બંદીખાનામાં પડેલા પ્રાણીને વધારે સાંકળો બંધાય છે કે જેથી આ જીવરૂપ કેદી તેમાંથી જલદી નીકળી નાસી જઈ શકે નહિ. વાતનો સાર એ જ છે કે જો સંસારમાંથી છૂટા પડવાની ઇચ્છા હોય તો ગુણવાનની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, પણ ગુણવાન થવું, ગુણવાનનું બહુમાન કરવું. સાદા મનુષ્યોની પણ ઈર્ષ્યા ન કરવી એ તો સમજાઈ જાય તેવું જ છે; ખાસ કરીને ગુણવાનના તો પગ ધોવા જોઈએ. ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો એ જ છે કે ગુણીની સેવા કરવી.

“સ્વામી ગુણ ઓળખી, સ્વામીને જે ભજે, દર્શન શુદ્ધતા તેહ પામે.”*

ગુણના જ્ઞાનનો આ મહિમા સમજો, વિચારો અને ગુણ ગ્રહણ કરો, એ જ કર્તવ્ય છે અને તે માટે જ પ્રેરણા છે. ગુણવાન પર મત્સર કરવાથી સમકિતની ચાર લાવના, જેનું વર્ણન પ્રથમ અધિકારમાં કરવામાં આવ્યું છે, તે પૈકી પ્રમોદ લાવનાનો નાશ થાય છે. એ પ્રમોદ લાવનાનો નાશ થવાથી મૈત્રીલાવ રહેતો જ નથી; અને લાવના વગર સમકિતની શુદ્ધિ રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ છેવટે તેનો ક્ષય પણ થઈ જાય છે, માટે ગુણવાન પર પ્રેમ રાખવો એ શુદ્ધ જીવનનું એક ખાસ કર્તવ્ય છે. (૧૪; ૮૪)

કપાયથી સુકૃતનો નાશ

કપ્તેન ધર્મો લવશો મિલત્યયં, ક્ષયં કપાયૈર્ગુપત્પ્રયાતિ ચ ।

અતિપ્રયત્નાર્જિતમર્જનં તતઃ, કિમિદ્ ! હી દારયસે નમસ્વતા ? ॥ ૧૫ ॥ (વંશસ્વ)

“મહા કપથી જરા જરા કરીને ‘ધર્મ’ પ્રાપ્ત થાય છે તે કપાય કરવાથી એક સપાટામાં એકદમ નાશ પામે છે. હે મૂર્ખ! મહાપ્રયાસથી મેળવેલું સોનું એક કૂંક મારીને કેમ ઊડાવી દે છે?” (૧૫)

વિવેચન—શ્રુતચારિત્રલક્ષણ ધર્મ મહામુરકેલીએ જરા જરા મળે છે. અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્તન કર્યા પછી છેલ્લા પરાવર્તનમાં કાંઈક ધર્મપ્રાપ્તિનો સંભવ થાય છે. તેને પ્રબળ પુરુષાર્થથી રાખી શકાય તેમ છે, પણ કપાય કરવાથી તેનો એકદમ એકસાથે નાશ થઈ જાય છે. ગુણસ્થાનમાં ચઢેલાં પ્રાણીઓ પણ કપાય મોહનીયથી એકદમ નીચે પડી જાય છે.

* દેવચંદ્રજીવ વીરસ્તવન.

અને ઘણુંખરું તે તે વળતે તેઓનો એવો અધઃપાત થાય છે કે તેમને પાછો શુભચિન્તન ચઢવાનો દાદર મળવો પણ દૂર જાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણી ગાળો દિવસ અને રાત્રિ મહેનત કરી સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરે અને પછી તેની સંભાળ ન રાખવાથી પ્રાપ્ત કરેલ સુવર્ણરત્ન કૂંડના એક સપાટામાં ઊડાડી દે, તેવી રીતે મહાકષ્ટથી મેળવેલ ધર્મરૂપ સુવર્ણ, કપાયરૂપ પવનનો સપાટો આવતાં, એકદમ નાશ પામી જાય છે. કપાય એટલે સંસારને વધારનાર; ધર્મનો શત્રુ કપાય; તેને શેરણવેરણ કરી દેનાર કપાય અને જેનાથી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓને ચેતવવાની જરૂર તે કપાય. વિશેષ માટે જુઓ ૧૮મો શ્લોક.

અને ધર્મ મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે વારંવાર બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી. એકેદ્રિય, વિકલેદ્રિયમાં તે તેની પ્રાપ્તિ લગલગ અશક્ય છે અને વિકાસક્રમમાં આગળ ચાલે ત્યારે ખાસ કરીને મનુષ્યજન્મમાં તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ રહે છે. એ મનુષ્યજન્મ પામવો મહામુશ્કેલ છે તે આપણે આ જ અધિકારના યોગાણીસમા શ્લોકમાં સવિસ્તર લેખ્યું. એવી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ પણ પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવામાં નકામી ખટપટ કરવામાં, ઉદરપૂરણની ચિંતામાં અને કામલોગની તૃપ્તિમાં ચાલ્યો જાય છે અને પાપનો સંચય થવાથી તેને અંતે પ્રાણી વળી પાછો નીચે ઊતરી જાય છે અને ફરી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિને પોતાના વર્તનથી જ દૂર કરી દે છે. મનુષ્યભવમાં પણ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મહાજીવ કરવા યોગ્ય માનસિક બળ, તેને બતાવનાર શુદ્ધ શુરની ભેગવાઈ અને તેઓને અનુસરવાની પ્રબળ ઇચ્છા પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એવી અનેક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થયા પછી કદાચ ધર્મરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે પણ આ જીવ તેનો લાભ લેવાને બદલે કાં તે નજીવી બાબતમાં ક્રોધ કરી નાખે છે; કોઈના ઉપર વેર કરે છે; ધર્મને નામે ખોટા અઘડા કરે છે; કાં તે પોતે થોડું ખરચી કણ જેવો દાતાર કહેવરાવવામાં આનંદ માને છે; પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનનું અભિમાન કરે છે; પોતાના જેવો અગાઉ કોઈ થયો નથી, આ કાળમાં તે કોઈ છે જ નહિ, એમ માને છે, મનાવે છે અને પોતાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારને હાસ્યાસ્પદ કેમ કરવા એના સીધા અને આડકતરા માર્ગ શોધે છે; કાં તે પોતાનામાં કંઈ શુભ નથી એમ ઉપર ઉપરથી બનાવી માન શોધે છે; અતિ અધમ આચરણ કરતાં છતાં ઉપરથી મહાસદ્ગુણી હોવાનો આડંબર કરે છે, ધર્મને નામે લોકોને છેતરે છે; પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિના દેખાવનો ગેરજાલ લે છે; અને કાં તે ધર્મમાર્ગે એક દોકડો પણ ખરચતો નથી; માન ખાતર લાગો ખરચે છે. ખરું ખરી સખાવત શુભ રીતે કરતો નથી; એક વાર ખરચવા ધારેલ પૈસાનું દસ વખત વધુ વધુ રીતે વધુ વધુ આકારમાં માન લે છે અને તેમ કરીને ધર્મધનને જોઈ જોઈ તે એક કૂંડે મારીને ધર્મનુષ્ઠાનને ઉડાડી મૂકે છે અને પછી એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પોતાની વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞતાને લીધે પડયા કરે છે. તેને ચેતવવાની આજીવન આજીવન શ્રેષ્ઠ વિચારવા લાયક છે. (૧૫; ૮૫)

કપાયથી થતી હાનિની પરંપરા

શત્રુભવન્તિ સુહૃદઃ કલુષીભવન્તિ, ધર્મા યશાંસિ નિચિતાયશસીભવન્તિ ।

મિત્રાન્તિ નૈવ પિતરોઽપિ ચ* વાન્ધવાશ્ચ, લોકદ્વયેઽપિ ત્રિપદો મવિનાં કપાયૈઃ ॥૧૬॥ (વસંતતિલકા)

“કપાયથી મિત્ર શત્રુ થાય છે, ધર્મ મલિન થાય છે, યશ સજ્જડ અપયશમાં બદલાઈ જાય છે, માળાપ અને લાઈઓ કે સ્નેહીઓ પણ પ્રેમ રાખતાં નથી અને આ લોક તથા પરલોકમાં પ્રાણીને વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.” (૧૬)

વિવેચન—કપાયથી બહુ હાનિ થાય છે. તેમાંથી અત્ર થોડી બતાવે છે:—

૧. કપાયથી મિત્ર હોય તે શત્રુ થઈ જાય છે. આ હકીકત બહુ સ્પષ્ટ છે. એક માણસને ક્રોધ કરવાની ટેવ હોય તો તેના મિત્રો તેની પાસે રહેતા નથી, અભિમાની મિત્રને કદી પણ કડવાશ થયા વગર રહેતી નથી, કપટી મિત્રને તો મિત્ર કહેવાય જ નહિ; કારણ, એક વખત તેનું કપટ પ્રગટ થયું, તેની અંદરખાનેથી કામ કરવાની બગવૃત્તિ સમજાણી, એટલે મિત્રો તેને સહજ રીતે તણ જાય છે અને પોતે પાઈનો ઘસારો ન ખાનાર, સામાનું ખાઈ જનાર લોભી મિત્રની મિત્રતા ટકતી નથી. આવા કપાય કરનારાઓને કોઈની સાથે મિત્રતા ટકતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ મિત્રો હોય છે તે પણ તેની સામે શત્રુ થઈ જાય છે. કોઈ વખત તેનાં આચરણો ખીજ પાસે પ્રગટ કરીને શત્રુ તરીકે કામ બજાવે છે, કોઈ વાર તેની પ્રીતિની કિંમત મનમાં સમજી, વખત શોધી તેનું પરિણામ બતાવી આપે છે અને કોઈ વાર બહેરમાં માનભંગ થતાં તેને ઉઘાડો પાડી આપે છે. કપાય કરનાર રાજાઓનાં રાજ્ય પણ તેની પ્રજાઓ અથવા બાળુના રાજાઓ પચાવી પાડે છે અને તેને શત્રુ ગણે છે એ ઇતિહાસનો પ્રસિદ્ધ વિષય છે. સીઝર, નેપોલીયન, પોંપી, ખીજો આલ્ફ, ઔરંગઝેબ, બાલાલ અને કરણઘેલાની પડતીનું કારણ કપાયો જ હતા. આખી પ્રજા પણ કપાયથી રાજધર્મ વીસરી જઈ રાજ્ય તરફ પરાડ્મુખ થઈ જાય છે એ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

૨. કપાયથી ધર્મ મલિન થાય છે. આગળના શ્લોકમાં આપણે જોયું કે કપાયથી ધર્મનો નાશ થાય છે. અહીં બતાવે છે કે તે મલિન થાય છે. ધર્મ મલિન થાય છે એટલે એમ સમજવાનું કે સુકૃત-પુણ્યધન એકઠું થયું હોય તેને બદલે પાપ વધારે એકઠું થઈ જાય છે અને પુણ્યને બગડે લાગે છે. આ સંબંધમાં ઉપરના શ્લોકમાં વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

૩. યશનો અપયશ થઈ જાય છે. જમાવેલી આબરૂ હોય તે ગેરઆબરૂમાં ફેરવાઈ જાય છે. ક્રોધી માણસની સાથે સંબંધ લાંબો વખત ટકી શકતો નથી અને મિત્રો હોય તે જ તેની નિંદા કરનારા થઈ જાય છે. અહ કારી-અભિમાની માણસ એટલો બધો તો અચ્છડ થઈને ચાલે છે કે તેના સંબંધમાં આવનાર માણસો તેનું વલણ એક વાર

* ચ સ્થાને ન ઇતિ વા પાઠઃ ।

મદનિગ્રહઃ ખાસ ઉપદેશ

સ્વભાવમુલ્લવિક્રમવિદ્યાશ્રીતપાંચિતરણમ્ભુતાયૈઃ ।

કિં મદં વદસિ વેત્સિ ન મૃદાનન્તયઃ સ્મન્ મૃગલાપવદુઃસ્વમ્ ॥ ૧૭ ॥ (લાગતા)

“ રૂપ, લાભ, કુળ, વિદ્યા, લક્ષ્મી, તપ, જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય વગેરેનો મદ તું શું જોઈને દરે છે ? હે મૂર્ખા ! અનંત વખત તને લગુતાઈનું દુઃખ વડન કરતું પડ્યું છે. તે શું જણતો નથી ? ” (૧૭)

વિવેચન—જેમ ઉપરની જાણનામાં અનેક વાર લગુતાઈ પામ્યો છે, એમ કહ્યું તેવી રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પણ કહે છે કે:—

જાતિલામકુલૈશ્વર્યંપલરૂપતપઃશ્રુતૈઃ ।

કુર્ષેન્ મદં પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જનઃ ॥

એટલે એ આદનો મદ કરતાં તે જ વસ્તુઓ નળણી મળે છે. આઠ મદ કરનારના શા હાલ થયા છે તેની વિસ્તારથી કયા જોવી હોય તેમને જૈનકથા રત્નકોષ ભાગ ૬૪માં ગૌતમકુલકના પૃષ્ઠ ૯૩ થી વાંચવાની ભલામણ છે. (૧) જાતિમદ : હું ઉત્તમ જાતિનો છું એવો કાંકો સમજ્યો. હરિદેશી સુનિ આ મદ કરવાથી ચંદ્રાળના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા. (૨) લાભમદ : છ ખંડના લાભથી મદમાં આવી જઈ સર્વ મકરતીઓથી મોટો થવા મુખ્યમ સાતમો ખંડ ગ્રાધવા ગયો અને પ્રાણ ખોયા. અત્યારે પણ વ્યાપારમાં જોટ જાય ત્યારે કર્મની નિંદા થાય છે અને લાભ થાય ત્યારે તેનો મદ થાય છે. (૩) કુળમદ : અમે આવા, અમારા જાપદાદાએ આવાં આવાં મોટાં કાગ કરેલાં વગેરે. મરિચીને પોતાના કુળનો મદ ધઈ ગયો તો નીચ ગોત્ર જાંધ્યું અને તે અનેક લવમાં વેડતું પડ્યું. (૪) ઐશ્વર્યમદ : દશાર્ણભદ્રને ધયો હતો. અત્યારે* રૂશિયાના આર પ્રમુખને ધાય છે. બીજાઓ પણ અધિકાર, સ્વામિત્વાદિ પ્રાપ્ત થયે અભિમાની બની જાય છે તે ઐશ્વર્યમદ કહેવાય છે. (૫) જળમદ : શ્રી આદિનાથ પ્રભુના પુત્ર મહાજળવાળા જાહુજલિને આ મદ ધયો હતો તેથી તેણે જાહની સાથે પણ યુદ્ધ કર્યું. (૬) રૂપમદ : સનતકુમારને આ મદ ધયો હતો; અત્યારે* જોરી કોચોને આ મદ ધાય છે. સીઓમાં આ મદ વિશેષ હોય છે, પરંતુ તેથી પરિણામે હાનિ છે. (૭) તપમદ : તપસ્વીને મદ ધઈ જાય છે તેથી તપના કુળને હારી જાય છે. જુઓ કુરગડુ અને ચાર સુનિનું દયાંત. (૮) શ્રુતમદ : વિદ્યાનો મદ, આ જમાનામાં ઘણાને ધાય છે. સ્થૂલકાદ્રજીને ધયો હતો, જેથી પાછલાં પૂર્વ શ્રી સંઘનો આગ્રહ થવાથી માત્ર સૂતરૂપે મળ્યાં, અર્ધથી મળ્યાં નહીં. આ આઠ મદ જહુ વિચારવા જેવા છે. સીધી કે આડકતરી રીતે દરેક

+ સ્મ સ્વાને દત્ત દત્તિ વા પારઃ ।

* વિવેચન લખ્યા પછી થોડાં વર્ષમાં એ મદનાં કુળ બેઠાં છે તે આધુનિક ઇતિહાસનો વિષય છે.

માણસ તેમાં ફસાઈ જાય છે અને સંસાર દીર્ઘ કરી નાખે છે. એને વશ ન થવું એમાં મન પર અંકુશ અને જીવનચાત્રાની સફળતા છે.

ઘણાખરા લેખકો માન અને મદ વચ્ચે કંઈ તફાવત હોય એમ ધારતા નથી. અછતા ગુણોનો સદ્ભાવ અને છતા ગુણોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એને આપણે અનુક્રમે માન અને મદ સમજીએ તો મદના સંબંધમાં બહુ વિચારવા જેવું રહે છે. મદ શા માટે કરવો એ જરા વિચારો. ઐશ્વર્ય, ધન કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય અથવા જાતિ, કુળ કે બળ પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં મદ શેનો કરવો ? પૂર્વ શુભ કર્મના ઉદયથી એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તારે યોગદાન શો મદ કરવાનો છે ? વળી, તારા કરતાં જ્ઞાન, ધન, સંપત્તિ, બળ વગેરેમાં ઘણા જળરા માણસો થઈ ગયા છે, અત્યારે પણ તારે માથે સવાશેર દુનિયામાં ઘણા છે, તો શેનો અંહકાર કરે છે ? જે વસ્તુ તારી યોગતાની નથી, રહેવાની નથી, કેઈની થઈ નથી, તેનો અંશ પ્રાપ્ત કરી તું કેમ અછડ થાય છે ? ભોજક્રમારે તેના કાકાને કહેવરાવ્યું હતું કે ‘ માંધાતા જેવા મોટા રાજાઓ ચાલ્યા ગયા તેમની સાથે તો પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ, મને લાગે છે કે, કાકા ! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે ! ’ આ નાની હકીકતમાં બહુ રહસ્ય છે. આખા છ ખંડ સાધનાર ચક્રવર્તી પણ ઉઘાડે હાથે ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે તું કોણ માત્ર છે ? તને શું મળ્યું છે ? મળ્યું છે તેમાંથી તારું શું ? અને તારી સાથે તેમાંથી શું આવવાનું છે ? એ વિચાર અને નકામી ખટપટ દૂર કરી, તારે સીધે રસ્તે કામ કર. (૧૭; ૮૭)

સંસારવૃક્ષનું મૂળ : કપાયો

વિના કપાયાન્ન ભવાર્તિરાશિર્ભવેદ્ભવેદેવ ચ તેષુ સત્સુ ।

મૃત્તે દિ સંસારતરોઃ કપાયાસ્તત્તાન્ વિદાયૈવ સુખીભવાત્મન્ ! ॥ ૧૮ ॥ (ઉપગીત)

“ કપાય વગર સંસારની અનેક પીડાઓ થાય નહિ, અને કપાય હોય ત્યારે પીડાઓ જરૂર થાય છે. સંસારવૃક્ષનું મૂળ જ કપાય છે, તો હે ચેતન ! તેને તથાને મૂળી થા. ” (૧૮)

કપાયોના સહચારી વિપયોનો ત્યાગ

સમીક્ષ્ય તિર્યહ્નરકાદિવેદનાઃ, શ્રુતેક્ષણૈર્ધર્મદુરાપતાં તથા ।

પ્રમોદસે યદ્વિપયૈઃ સકૌતુકૈસ્તતસ્તવાત્મન્ ! વિફલૈવ ચેતના ॥ ૧૯ ॥ (વંશસ્થ)

“ શાસ્ત્રરૂપ આંખોથી તિર્યંચ, નરક વગેરેની વેદનાને બાણી, તેમ જ ધર્મ મળવાની મુશ્કેલી પણ બાણી, તેમ છતાં પણ કુતૂહળવાળા વિપયોમાં તું આનંદ માનશે તો હે ચેતન ! તારું ચેતનપણું તદ્દન નકામું છે. ” (૧૯)

વિવેચન—વિપય અને પ્રમાદને પરસ્પર સાધર્મ્ય છે અને વિપય અને કપાય સહચારી છે તેથી કપાયદ્વારમાં વિપયનો ઉપદેશ કરે છે. દેવતાને ચ્યવન સમયે અનંત દુઃખ છે; મનુષ્યભવમાં પ્રવૃત્તિ, વિયોગ, વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ વગેરે દુઃખ છે; તિર્યંચને પરસ્વાધીન વૃત્તિનું દુઃખ છે અને નરક તો દુઃખમય જ છે. એ સર્વ હકીકત તેં શાસ્ત્રમાં વાંચી છે, એટલે શાસ્ત્રરૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી તેં જોઈ છે.* વળી, તું સારી રીતે સમજે છે કે અનંત કષ્ટથી પંચેન્દ્રિયપણું મળે છે અને ધર્મ તો બહુ મુશ્કેલીએ મળે છે. આટલું આટલું નજરે જોયા છતાં પણ તારી વૃત્તિ ફરે જ નહિ, તને જરા પણ નિર્વેદ થાય નહિ, તો બાણ કે તારું લઘ્યુંગણ્યું ધૂળ છે, વાગાડંબર છે દેખાવ માત્ર છે, નિષ્ફળ છે, વધ્ય છે.

ધર્મ કેટલી મુશ્કેલીએ મળે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. દશ દષ્ટાંતથી મનુષ્યભવની દુર્લભતા જણાઈ આવે છે. આ દશ દષ્ટાંતોના સંબંધમાં ટીકાકારે દશ શ્લોક આપ્યા છે તે મુખપાઠ કરી હૃદય પર આજેખવા જેવા અને સરળ અર્થવાળા છે તેથી અત્ર ઉતારી લીધા છે.

વિપ્રઃ પ્રાર્થિતવાન્ પ્રસન્નમનસઃ શ્રીગ્રહ્યદત્તાત્ પુરા,
ક્ષેત્રેઽસ્મિન્ ભરતેઽશ્વિલે પ્રતિગૃહં મે ભોજનં દાપય ।
इत्थं लब्धवरोऽथ तेष्वपि कदाप्यन्नात्यहो द्विः स चेद्,
अग्नौ मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ૧ ॥

સ્તમ્ભાનાં હિ સદ્ગ્નમણ્સહિતં પ્રત્યેકમણ્સુત્તરં,
કોણાનાં શતમેષુ તાનપિ જયન્ છૂતેઽથ તત્સંખ્યયા ।
સામ્રાજ્યં જનકાત્સુતઃ સ લભતે સ્યાન્નચ્ચેદિદં દુર્ધર્દં,
અગ્નૌ મર્ત્યભવાત્તથાપ્યસુકૃતી ભૂયસ્તમાપ્નોતિ ન ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધા કાપિ પુરા સમસ્તભરતક્ષેત્રસ્ય ધાન્યાવલિ,
પિળ્હીકૃત્ય ચ તત્ર સર્પપકણાન્ ક્ષિપ્તવાદકેનોન્મિતાન્ ।

* સુકૌતુકઃ” ઇતિ પાઠોઽપિ ક્વચિદ્ દ્રશ્યતે ।

x મનમાં ન્યારે કોઈ વિપય બરાબર પ્રકટ થયો હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાનચક્ષુ સમીપ સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. ન જોયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન સાંભળી તેનો ઉલ્લેખ આપણે ધણીવાર કરીએ છીએ. એટલા માટે અત્ર જોઈ છે એમ કહ્યું. એનો ભાવાર્થ એમ છે કે તે તેં અનુભવી છે.

प्रत्येकं हि पृथक्करोति किल सा सर्वाणि चान्नानि चेद्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ३ ॥

सिद्धयूतकलावलाङ्घनिजनं जित्वाथ हेम्नां भरै-
श्राणक्येन नृपस्य कोशनिवहः पूर्णीकृतो हेलया ।
दैवादाढ्यजनेन तेन स पुनर्जीयते मन्त्री क्वचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ४ ॥

स्तनान्याढ्यसुतैर्वितीर्य वणिजां देशान्तरादीयुपां,
पश्चात्तापवशेन तानि पुनरादातुं कृतोपक्रमैः ।
लभ्यन्ते निखिलानि दुर्घटमिदं दैवाद् घटेत्तत्क्वचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ५ ॥

स्वप्ने कार्षटिकेन रात्रिविगमे श्रीमूलदेवेन च,
प्रेक्ष्येन्दुं सकलं कुनिर्णयवशादल्पं फलं प्राप्य च ।
स्वप्नस्तेन पुनः स तत्र शयितेनालोक्यते कुत्रचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ६ ॥

राज्याद्या ददनादयः क्रमवशाच्चकाणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीति विपर्ययेण तद्वधो धन्वी स्थितोऽवाङ्मुखः ।
तस्या नामकनीनिकामिपुमुत्तेनैवाशु विध्यत्यहो,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ७ ॥

द्रुतं नोऽपि हि कलपो हृदमुने सेवालवन्धनयुते,
तस्मिन् दृष्टितः हृदममिह न द्रष्टुं समानीतवान् ।
मन्त्रेण विहिते पलायि स पुनश्चन्द्रं समालोकते,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ८ ॥

राज्याद्या ददनादयः क्रमवशाच्चकाणि चत्वार्यपि,
भ्राम्यन्तीति विपर्ययेण तद्वधो धन्वी स्थितोऽवाङ्मुखः ।
तस्या नामकनीनिकामिपुमुत्तेनैवाशु विध्यत्यहो,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ९ ॥

હીએ તો ઊસડો તેનો જીવ લેવાનો નિશ્ચય કરી એક લાક્ષાગૃહ બનાવ્યું અને તેમાં પરિણીત વધુ સાથે કુંવરને મોકલ્યો અને રાત્રે આગ લગાડવાનો વિચાર કર્યો. આ દુષ્ટ છૂંચની ખબર કુંવરને ખીલ મંત્રીએ કરી અને ભૂમિમાં કરેલી સુરંગને રસ્તે થઈ વરને બહાર સહીસલામત કાઢ્યો. અરણ્યમાં એકલા ફરતાં કુંવર મહાઅટવીમાં આવી હોંચ્યો. તે વખતે એક ગ્રાહાણુ સાથે થયો અને અટવી ઊતારી. રાત્ર્ય મળે ત્યારે આવવાનું હી બ્રહ્મદત્તે કૃતજ્ઞપણું બતાવ્યું. અનુક્રમે કેટલેક કાળે બ્રહ્મદત્તને કાંપિલ્યપુરનું રાત્ર્ય મળ્યું ને છ ખંડ પૃથ્વી સાધી ચકવર્તી થયા. ઉક્ત ગ્રાહાણુ આ હકીકત બતાવી કાંપિલ્યપુર આવ્યો અને બહુ પ્રયાસે ચકવર્તીને મળ્યો. ચકવર્તીએ યથારુચિ વર માગવા કહ્યું. ગ્રાહાણુ ત્યાર કરી જવાબ આપવા જણાવ્યું. ઘરે આવી પોતાની સ્ત્રીને પૂછતાં તેણીએ વિચાર્યો કે જો આને ગામગરાસ મળશે તો તેના વહીવટની ખટપટ કરવી પડશે અને ઋદ્ધિને તો ગરીબ અવસ્થામાં પરણેલી સ્ત્રી પસંદ આવશે નહિ તો મારે ત્યાગ કરશે. આથી છીએ એવી સૂચના કરી કે આપણા કુટુંબને દરરોજ એક એક ચૂલે ખાવાનું મળે અને એક મહોર દક્ષિણા મળે એવું વરદાન માગો. ગ્રાહાણુ આનું જ વરદાન માગ્યું. રાત્ર્યે ગ્રાહાણુની પશ્ચિમયુદ્ધિ માટે બેઠ બતાવ્યો. હવે ગ્રાહાણુને પ્રથમ દિવસે બ્રહ્મદત્તને રસોડે ભજવાનું હતું, ત્યાં જમી મહોર મેળવી. પછી ચકવર્તીની એક લાખ બાણુ હજાર અંતેરીને ત્યાં જમ્યો. આવી રીતે છ ખંડમાં દરેક ઘરે જમવાનું હતું, પણ પ્રથમ દિવસે ભોજનમાં જે મીઠાશ આવી હતી તે ફરીવાર આવી નહિ અને દરરોજ પ્રથમ દિવસનું જમણું સંભાર્યા કરે. આથી પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે કે “પ્રસન્ન મનવાળા બ્રહ્મદત્ત ચકવર્તી માસે ગ્રાહાણુ પ્રાર્થના કરી કે ‘મને આખા ભરતક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક ગૃહે ભોજન અપાવો.’ આ પ્રમાણે વરદાન પ્રાપ્ત કરેલ તે ગ્રાહાણુ કદાચિત્ પ્રથમ દિવસે કરેલ ભોજન બીજી વાર મેળવે; પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પાત્રી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૧)

દ્યુત—એક રાંભ બહુ વૃદ્ધ થયો, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે મરણ પામે નહિ. તેનો પુત્ર મોટી વયનો થયો હતો, અને પ્રત્યેક દિવસ તે પિતાના મરણની રાહ જોતો હતો. વૃદ્ધ રાંભને પણ રાત્ર્યમોહ બહુ તીવ્ર લાગ્યો હતો, તેથી પુત્રને રાત્ર્ય આપી શકતો નહોતો. પુત્રને છેવટે ઇચ્છા થઈ કે પિતાને મારીને પણ રાત્ર્ય લેવું. વૃદ્ધ રાંભને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેણે એક યુક્તિ કરી : રાજસભામાં એક સો ને આઠ થાંભલા હતા અને પ્રત્યેક થાંભલે એક સો ને આઠ હાંસો હતી. રાંભએ પુત્રને કહ્યું કે મારે તને હવે રાત્ર્ય સોંપી દેવું છે, પણ આપણા કુળનો એવો રિવાજ છે કે પુત્રે રાત્ર્ય લેવા પહેલાં પિતા સાથે દ્યુત રમવું અને દ્યુતમાં એક વાર જીતે ત્યારે એક હાંસ જીતી ગણાય. અને તેવી રીતે એક સો આઠ વાર જીતે ત્યારે એક સ્તંભ જીત્યો ગણાય. આવા એકસો આઠ સ્તંભ જીતે ત્યારે પુત્રને રાત્ર્ય મળે, પણ રમતાં રમતાં વચ્ચે એક વાર હારી જાય તો અગાઉની સર્વ

ી રીતે અનેક કષ્ટમાંથી ચંદ્રગુપ્તને બચાવી પોતે પણ યુક્તિથી ગચ્ચો. ચાણક્ય નીતિ-
ભામાં બહું હોશિયાર હતો. અને યુક્તિ કેમ કરવી, બળ કેમ પાથરવી અને ગમે તેવા
કૃળ સંયોગોમાં પણ પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે સાધવું એ તે બહુ સારું સમજતો હતો.
પર્વત નામના રાજાને પોતાનો કરી નંદ રાજા ઉપર ફરી વાર છાપો માર્યો, પણ આ
તે પાટલીપુર ઉપર સીધો ઘેરો ન ઘાલતાં આસપાસનાં ગામોને સર કરવા માંડ્યાં.
રાજા પડ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત સિંહાસનારૂઢ થયો. પર્વત રાજા વિષકન્યાના સંયોગથી
ગયો અને તેથી વચ્ચેથી ફાંસ ગઈ. પાટલીપુરના લોકોને કર બહુ આપવો પડ્યો,
પ્રભુ અસંતોષી બની ગઈ અને ચંદ્રગુપ્તની પાસે ફરિયાદ કરવા આવી. ચાણક્યે
પ્રથુ કે લોકો અસંતોષી બનશે તો ઉચાળો ભરી આદ્યા જશે, આથી તેણે લોકોને
રહિત કર્યાં. પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક બીજો ઉપાય ચિંતવતાં તેણે દેવતા પાસેથી અજેય
મેળવ્યા. ગામના આગેવાન શેઠિયાઓને જોલાવી તેઓ સાથે ઘૂત રમવા માંડ્યું
તેમાં પોતે મોટી બીટ મૂકે અને જીતે તો પ્રમાણમાં બહુ ઓછી વસ્તુ લે. એવી
કરતાં પણ સર્વ લોકો તેની સાથે રમતાં હારી જતા, પણ ચાણક્ય કોઈ દિવસ હારે
. આથી ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે “સિદ્ધની પાસેથી મેળવેલ ઘૂત રમવાના પાસાના
યોગથી અનેક લોકોને જીતીને ચાણક્યે રમતમાત્રમાં રાજાનો ભંડાર સુવર્ણથી ભરી
1. કદાચ દૈવકૃપાથી ગામના શેઠિયા લોકો તે મંત્રીને જીતી લે, પણ જે કમનસીબ
2 મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.” (૪)

રત્ન—વસંતપુર નગરમાં ધન્નો નામે એક શેઠ રહેતો હતો. તેને પાંચ પુત્ર હતા.
ધન્ના શેઠ રત્નની પરીક્ષામાં બહુ કાળેલ હોવાથી તેને રત્નપરીક્ષકના નામથી સર્વ
ગણતા હતા. શેઠની એક એવી પ્રકૃતિ પડી હતી કે બહુ મૂલ્યવાળાં જે જે રત્નો આવે
ખરીદી સંબ્રહી રાખે પણ વેચે નહિ. પુત્રો પણ વારંવાર કહે કે બમણાં-તમણાં દામ
વે છે, છતાં શા માટે વેચતા નથી? આ પ્રમાણે વારંવાર થયા કરે તોપણ શેઠ તો
વાની વાત જ કરે નહિ. એક વખત શેઠ પરદેશ ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી પાછા
ગયા, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે પોતાના પુત્રોએ સર્વ રત્નો પરદેશી માણસોને વેચી નાખ્યાં
શેઠે તો આ સમાચાર સાંભળી સર્વ પુત્રોને ઘરબહાર કાઢી મૂક્યા અને સર્વ રત્નો
ને જ ઘરે પાછા આવવાનું કહ્યું. પુત્રો તો બાપડા પરદેશ નીકળ્યા, પણ એ જ સર્વ
3 પાછાં કેવી રીતે મેળવી શકે? તેથી પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે “શેઠના છોકરાઓએ
દેશથી આવેલા વ્યાપારીઓને રત્નો વેચી દીધાં અને વળી પશ્ચાત્તાપ કરીને તે જ પાછાં
1 વવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કોઈ દેવની સહાયથી કદાચ તે જ સર્વ રત્નો વણિકપુત્રો
2 મેળવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત
3 શકતો નથી.” (૫)

સ્વપ્ન—ઉજ્જયિણી નગરીમાં એક મૂળદેવ નામનો ચતુર રાજપુત્ર હતો. તે દેવદત્તા

નય છે, તોપણ તું તપી નય છે, ત્યારે પુત્ર અથવા પાતળા પ્રમાદો તારું પુણ્યધન લૂંટી લે છે તે તું બહુતો પણ નથી ?” (૨૦)

[વિવેચન—ઘરમાં સહજ ચોરી થાય તો ધાંધલ મચાવી મૂકે છે, ચોલિસને બોલાવે છે, સભા કરાવે છે અથવા કાયદો હાથમાં લઈ ચોરનાં હાડકાં ખોખરાં કરે છે. આ સર્વ શાને માટે ? ધનને માટે, સ્થૂળ દ્રવ્ય માટે. પણ મધ, વિષય, કપાય, વિકથા અને નિદ્રારૂપ પ્રમાદ—ચોરો તારું પુણ્યધન લૂંટી નય છે તેનો તે વિચાર કર્યો ? વિષય, કપાય એ પુત્ર ચોરો છે અને વિકથા, નિદ્રા, નોકપાય એ પણ પાતળા ચોરો છે, પણ બધા ચોર એકઠા થઈ તારા શુભ પુણ્યધનના ભંડાર પર ધાડ પાડે છે તેથી જરા ચેત. ગરથ ગયા પછી જ્ઞાન આવશે તે નકામું છે. તું મૂંઢની જેમ બેઠો બેઠો બેઠો કરે છે, એમાં તારી મૂર્ખાઈ છે; માટે ઉઠ, બ્રહ્મત ધા, વિચાર. (૨૦; ૬૦)

જરા નીચું બેઠેને ચાલ : ઉપસંહાર

મૃત્યોઃ કોઽપિ ન રક્ષિતો ન જગતો દારિદ્ર્યમુત્ત્રાસિતં,

રોગસ્તેનનૃપાદિજા ન ચ મિયો નિર્ણાશિતાઃ પોદશ ।

વિશ્વસ્તા નરકા ન નાપિ સુખિતા ધર્મેશ્ચિલોકો સદા,

તત્કો નામ ગુણો મદશ્ચ વિમુતા કા તે સ્તુતીચ્છા ચ કા ? ॥ ૨૧ ॥ (શાર્દૂલવિમીલિત)

“હે ભાઈ ! તેં હલુ સુધી કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણથી રક્ષણ કર્યું નથી; તેં કાંઈ જગતનું દળદર ફિટાડ્યું નથી; તેં રોગ, ચોર, રાજા વગેરેએ કદેલા મોટા સોળ ભયોનો નાશ કર્યો નથી; તેં કાંઈ નરકગતિનો નાશ કર્યો નથી અને ધર્મ વડે તેં કાંઈ ત્રણ લોકને સુખી કર્યા નથી; ત્યારે તારામાં શુભ શા છે કે તેનો મદ કરે છે ? અને વળી એવું કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના તું સ્તુતિની ઇચ્છા પણ શેનાં રાખે છે ? (અથવા શું તારા શુભ અને શો તારો મદ ! તેમ જ શી તારી મોટાઈ અને શો તારો ખુશામતનો પ્રેમ !)” (૨૧)

[વિવેચન—અરે છવ ! તું લાંગો-પહોળો ધર્મને ચાલે છે, પણ તે શું જબરું કામ કર્યું છે કે તેનો કાંઠો રાખે છે ? તારું છતું ધન છે તેને પણ તું ચોખી શકતો નથી. રે ચેતન ! જરા વિચાર કર. આ જિંદગીમાં મરણનો મોટો ભય છે. તેં એક પણ પ્રાણીને તેમાંથી બચાવ્યો ? અરે ! તારા પોતાના માથેથી જ તેનો ભય ઓછો થયો ? આખા હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઈ વધતી નય છે, ચાર કરોડ માણસો દિવસમાં એક વખત રોટલો કે કુશકા ખાઈને, પાણી પીને સૂઈ રહે છે. ઉપરાઉપરી દુષ્કાળમાં લાખો છવ અન્ન વિના મરણ પામે છે. આલું દળદર તેં કોઈનું ફિટાડ્યું ? ફિટાડવા યત્ન કર્યો ? ત્યારે શું તેં મોટા ક્ષય, અતિસાર જેવા બ્યાધિ મટાડ્યા ? કે સોજ ભયથી મૂંઝતાં પ્રાણીઓને તેમાંથી બચાવ્યાં ? આ ભવમાં તેં શું લીધું કર્યું ? આવતા ભવ માટે તેં નરક કાપી નાંખી ? તને ગેરરી મળી છે કે તું કદી નરકમાં તો જઈશ જ નહીં ? અથવા તેં નરકનો જ નાશ કર્યો છે

ાય છે, તોપણ તું તપી જાય છે, જ્યારે પુષ્ટ અથવા પાતળા પ્રમાણે તારું પુણ્યધન લૂંટી છે તે તું જાણતો પણ નથી ? ” (૨૦)

[વિવેચન—ઘરમાં સહજ ચોરી થાય તો ધાંધલ મચાવી મૂકે છે, પોલિસને બોલાવે , સજા કરાવે છે અથવા કાયદો હાથમાં લઈ ચોરનાં હાડકાં ઝોખરાં કરે છે. આ સર્વ માટે ? ધનને માટે, સ્થૂળ દ્રવ્ય માટે. પણ મધ, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રાદ્રુપ માદ-ચોરો તારું પુણ્યધન લૂંટી જાય છે તેનો તે વિચાર કર્યો ? વિષય, કષાય એ પુષ્ટારો છે અને વિકથા, નિદ્રા, નોકષાય એ પણ પાતળા ચોરો છે, પણ બધા ચોર એકઠા થી તારા શુભ પુણ્યધનના ભંડાર પર ધાડ પાડે છે તેથી જરા ચેત. ગરથ ગયા પછી ન આવશે તે નકામું છે. તું મૂઠની જેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે, એમાં તારી મૂર્ખાઈ ; માટે ભેડ, જાગ્રત થા, વિચાર. (૨૦; ૯૦)

જરા નીચું જોઈને ચાલ : ઉપસંહાર

મૃત્યોઃ કોઽપિ ન રક્ષિતો ન જગતો દારિદ્ર્યમુત્ત્રાસિતં,

રોગસ્તેનનૃપાદિજા ન ચ મિયો નિર્ણાશિતાઃ પોહશ્ચ ।

વિધ્વસ્તા નરકા ન નાપિ સુખિતા ધર્મૈશ્ચિલોકી સદા,

તત્કો નામ ગુણો મદશ્ચ વિમુતા કા તે સ્તુતીચ્છા ચ કા ? ॥ ૨૧ ॥ (શાર્દૂલચિકીઢિત)

“હે ભાઈ ! તેં હજી સુધી કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણથી રક્ષણ કર્યું નથી; તેં કાંઈ ગતનું દળદર ફિટાડ્યું નથી; તેં રોગ, ચોર, રાજ વગેરેએ કરેલા મોટા સોળ ભયોનો શરૂ કર્યો નથી; તેં કાંઈ નરકગતિનો નાશ કર્યો નથી અને ધર્મ વડે તેં કાંઈ ત્રણ લોકને કૃપી કર્યા નથી; ત્યારે તારામાં શુભ શા છે કે તેનો મદ કરે છે ? અને વળી એવું કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના તું સ્તુતિની ઇચ્છા પણ શેની રાખે છે ? (અથવા શું તારા શુભ અને તારો મદ ! તેમ જ શી તારી મોટાઈ અને શો તારો ખુશામતનો પ્રેમ !) ” (૨૧)

[વિવેચન—અરે જીવ ! તું લાંબો-પહોળો થઈને ચાલે છે, પણ તે શું જખરું મ કર્યું છે કે તેનો ફાંકો રાખે છે ? તારું છતું ધન છે તેને પણ તું શોધી શકતો નથી. રે ચેતન ! જરા વિચાર કર. આ જિંદગીમાં મરણનો મોટો ભય છે. તેં એક પણ પ્રાણીને તેમાંથી બચાવ્યો ? અરે ! તારા પોતાના માથેથી જ તેનો ભય બોલો થયો ? માખા હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઈ વધતી જાય છે, ચાર કરોડ માણસો દિવસમાં એક વખત ખટલો કે કુશકા ખાઈને, પાણી પીને સૂઈ રહે છે. ઉપરાઉપરી દુષ્કાળમાં લાખો જીવ અન્ન વેના મરણ પામે છે. આવું દળદર તેં કોઈનું ફિટાડ્યું ? ફિટાડવા ચત્ત કર્યો ? ત્યારે શું તારા મોટા ક્ષય, અતિસાર જેવા વ્યાધિ મટાડ્યા ? કે સોળ ભયથી ધૂજતાં પ્રાણીઓને તેમાંથી બચાવ્યાં ? આ ભવમાં તેં શું લીધું કર્યું ? આવતા ભવ માટે તેં નરક કાપી નાંખી ? તને ગેરંટી મળી છે કે તું કદી નરકમાં તો જઈશ જ નહીં ? અથવા તેં નરકનો જ નાશ કર્યો છે

કોધ—કોધ ઉપર પડેલો અને ચોથો એ બે શ્લોકો છે. એને શાસ્ત્રકાર ભુજંગનું આપે છે, તે પર વિવેચન થઈ ગયું છે. ગૌતમકુલકમાં કહે છે કે કોહાભિમૂયા ન લ્હંતિ ‘કોધીને સુખ મળતું નથી.’ ભવભાવનામાં સૂર નામના બ્રાહ્મણની કથા છે, તેને કરવાથી અનંત ભવ રખડવું પડ્યું હતું. કોધ એ દ્વેષ છે અને વિવેકને ભુલાવી નાખે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે કોહસમો વૈરિઓ નતિય કોધ જેવું કોઈ દુશ્મન નથી. મહાત્માઓ, વેતાત્મા અનગારો અને સાધુઓ પણ કોધથી રખડી પડ્યા છે. કોધ શું શું કરે છે, સંબંધમાં એક વિદ્વાન લખે છે કે—

संतापं तनुते भिनत्ति विनयं सौहार्दमुत्सादय-

त्युद्धेगं जनयत्यवद्यवचनं सूते विधत्ते कलिम् ।

कीर्तिं कृन्तति दुर्मतिं वितरति व्याहन्ति पुण्योदयं,

दत्ते यः कुगर्ति स हातुमुचितो रोषः सदोषः सताम् ॥

“કોથ સંતાપ* કરે છે, વિનયધર્મનો નાશ કરે છે, મિત્રતાનો છેડા આણે છે, દ્વેષ
વે છે, અવધ (પાપકારક) વચન બોલાવે છે, ક્ષેષ કરાવે છે, કીર્તિનો નાશ કરે છે, દુઃખ
મત્ર કરે છે, પુણ્યોદયને હણે છે અને કુગતિ આપે છે.”

આવા આવા અનેક દોષો ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે; સુત્ર તે અનુભવથી મળે છે.
ક્રોધ કરવાથી નુકસાન પ્રત્યક્ષ છે. સિંહરમ્પર, ઉપાધ્યાયજીની સન્નિધિમાં
ગ્રામાં તે સંખ્યાથી ઘણું વિવેચન છે. ક્રોધનો ત્યાગ એટલે ક્ષમા. ક્ષમાને જી
અનો સાર; એમાં અહિંસા, અભયદાન, અનુકંપા આદિ અનેકનો સમાવેશ થાય છે.
સ્કંદકાચાર્ય ક્રોધથી રખડયા અને તેના ત્યાગથી ગજસુકુમાળ, જેના પુત્રને
વે સખી થયા.

માન—આને માટે ૨-૩-૭-૮-૧૭ નંબરના શ્લોકો છે. આ માટે
 વો ગમે છે. ઘણી વાર પોતે નિર્ગુણી છે એમ ખતાવતાં પણ
 કેટલાક મગરૂખ હોય છે તે છતી વસ્તુ માટે હોય છે, કે
 કેટલાક મગરૂખ હોય છે, તે અછતી વસ્તુ માટે ડાળઘાણ હોય
 છે. મગરૂખી કે કાંકો રાખવો તેના કરતાં પણ દલ રાખે
 લના સમયમાં માણસો દલની વધારે હોય છે. બીજી
 માનામાં કેટલાક દુર્ગુણિને સદ્ગુણમાં ગણવામાં
 'સ્વચ્ચક્તિ-સ્થાપન' અથવા 'જાતીય-માન'ના

કોથ અને તાવ (તાપ-ફીવર) બરાબર સર
! તેમ જ થાય છે. કોથથી મુખ લાલ થાય છે, તાવથી
! લાગ્યા કરે છે, કોથથી પણ તેમ જ થાય છે. તાવથી
! તે પણ તેમ જ થાય છે. તાવથી જુખ લાગતી

મોટું યુદ્ધ કરાવ્યું. એણે ધવળ શેઠને સાતમી નારકીએ મોકલ્યો અને એણે નેપોલિયનને
સેન્ટ હેલીનામાં કેદ કરાવ્યો. એણે ઘણાને ભમાવ્યા, રખડાવ્યા અને ભોંયભેગા કર્યા.

આટલા માટે અઠારમી ગાથામાં કહ્યું છે કે ‘મૂલં हि संसारतरोः कषायाः—संसारं
इष वृक्षं भूषणं कषाय છે.’ કષાયત્યાગ એટલે સંસારત્યાગ. એ કષાયોના અનુયાયીને
અહચારી તરીકે વિષય અને બીજા પ્રમાદ આવે છે અને તેના સંબંધમાં અન્યત્ર વિવેચન
થઈ ગયું છે. વળી, સામાન્ય રીતે કષાયત્યાગ કરવા માટે ૫-૬-૧૫-૧૬-૧૮-૨૧ ને
શ્લોકો છે અને વિષયપ્રમાદ ત્યાગ માટે ૧૯-૨૦ એ એ શ્લોકો છે. આ વિષય બહુ જ
અગત્યનો છે. મનુષ્યજીવનનો મોટો ભાગ આ મનોવિકાર પર ફેરેડ પામવાથી જ ચાલે
કરી શકાય છે; તેને છોડવા એ મનુષ્યજીવનની કસોટી છે. આ વિષયની અગત્ય ભેદિત
બનનાં સુધી દરેક શ્લોક પર સારી રીતે વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. કષાયનો વિષય
એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તે પર ઘણું વિવેચન થઈ શકે, પરંતુ અંથગૌરવ વધી જાય
તેથી અત્ર સુદાની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ઝેર્યું છે. આ ચારે કષાયો પર અન્યત્ર પણ
વિસ્તારથી આ લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાને ઉપયોગી
થઈ પડે તેવા સંભવ રહે છે. “શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ”માં ‘સૌજન્ય’ના વિષય તો
તે લેખો કષાયો છે. અત્ર મુખ્યત્વે કહેવાનું એ જ છે કે તારે ગમે તેવા પ્રયાસ કરીને
કષાયો પર નય મેળવવો. એ પ્રમાણે કરવાથી આ જીવનની સાર્થકતા છે. એમ કહીશ
ને જ નહીં ભરવાટા સદૃશ થશે અને નહિ તો અનન્ય પ્રયત્નો કરતો આવ્યો છે, તે
અનન્ય પ્રયત્ન એક દેશ સમાન થશે.

इति गवितरणः कषायनिग्रहनामा :

: ॥

અષ્ટમઃ શાસ્ત્રગુણાધિકારઃ ॥

અત્યાર સુધી અગાઉના સાત અધિકારોમાં મમત્વમોચન અને ક્ષયાત્યાગ તથા માહત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો. આ સર્વ ઉપદેશોની અસર મન પર શાસ્ત્રાભ્યાસ હોય તો થઈ રહે છે, નહિ તો ચાલી જાય છે. જ્ઞાન-સમજણ વગર કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ તો નથી, થાય તો જન્યો રહેતો નથી અને થોડો વખત રહે, તોપણ પાછી અસલ સ્થિતિ જીવોનો ચાલુ બચ રહ્યા કરે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કેવા પ્રકારનો બેઠોએ, તેથી કેવા કેવા કારના લાભ છે, તે વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂરિમહારાજ હવે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ઉપરચોટિયો શાસ્ત્રાભ્યાસ

શિલાતલામે દ્વિદિ તે વદન્તિ, વિશન્તિ સિદ્ધાન્તરસા ન ચાન્તઃ ।

યદત્ર નો જીવદયાદ્રિતા તે*, ન માવનાઙ્કુરતતિથિ લભ્યા ॥ ૧ ॥ (વપેન્દ્રવજ્રા)

“શિલાની સપાટી જેવા (કઠણ) તારા હૃદય પર થઈને (સિદ્ધાન્તજળ આદ્યું બચ, પણ તેની અંદર પ્રવેશ કરતું નથી; કારણ કે તેમાં (તારા હૃદયમાં) જીવદયારૂપ ભીનાશ થી અને લાવનારૂપ અંકુરાઓની શ્રેણિ પણ નથી.” (૧)

વિવેચન—સાધુનાં વ્યાખ્યાન, અંધનો અભ્યાસ, શાસ્ત્રનું શ્રવણ વગેરે પ્રસંગે હૃદય પર જ્ઞાનલહરીનો સુગંધી પવન જરા વખત વાય છે અને ઘણાખરા મનુષ્યોને તો, તે જ્ઞાન આનંદ આપી આદ્યો બચ છે. જેમ પાણીનો પ્રવાહ શિલા ઉપર થઈને આદ્યો બચ અને અર્ધા કલાક પછી જુઓ તો પાછી શિલા જેવી ને તેવી હાલતમાં પડેલી હોય, તેમાં ભીનાશ પણ રહેતી નથી અને તેના પર અંકુરા પણ ઊગતા નથી, તેના પર વસોના દિવસો સુધી પાણી આદ્યું તે તદ્દન નકામું થઈ જાય છે; કારણ કે જળ પોતાની સર કાંઈ પણ સ્થાપન કરી શકું નહિ. ખીજ દૃષ્ટિથી બેઠોએ તો, શિલામાં કોઈ એવો ભાવ રહેલો છે કે પાણી પ્રાપ્ત થયું, તેનો લાભ લેવાની તેનામાં શક્તિ નથી. ત્યારે શિલા જેવા હૃદયથી લાભ નથી. જે જ્ઞાન ઉપર ઉપરથી આદ્યું બચ તેનાથી વિશેષ લાભ

* સ્તે દ્વિતિ વા પાઠઃ ક્વચિદ્ભિન્નયતે ।

પણ શું ? શાસ્ત્રકાર આવા જ્ઞાનને વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન કહે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપ-
શમથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય હોઈ અજ્ઞાન ન છે.
એથી કેટલીક વસ્તુઓનું ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે; પરંતુ બાળકને જેમ વિષ, કંઈક
કે રત્નમાં હેય-ઉપાદેયપણાનું જ્ઞાન નથી, તેમ આવા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળાને વસ્તુતઃ
હેય-ઉપાદેયપણાનો ખોધ નથી. વ્યવહારથી મહાતત્ત્વજ્ઞાની કે દિલ્લોસોફર પણ કહેવાય,
પરંતુ જ્યાં સુધી તેની પ્રવૃત્તિ નિરપેક્ષ છે, ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન લાલ આપનાર થતું નથી.
હૃદય જ્યારે ખેતરની ફળદ્રૂપ ભૂમિ જેવું થાય અને તેના પર સિદ્ધાન્તજળ પડે, ત્યારે
પછી તેમાં સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રીભાવરૂપ આદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેમ થાય ત્યારે જ
ભાવનારૂપ અંકુરાઓ પણ ત્યાં જીગે છે. એવી રીતે વર્તન પર અસર કરનાર તત્ત્વસંવેદન-
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપ-
શમથી જરા જરા વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનું બની શકે તે તદ્દન ઉપર ઉપરનું થાય છે,
પરંતુ જ્યારે વસ્તુતઃ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વર્તન પર પણ તેની અસર થાય છે.
લોકોનું જ્ઞાન બહુધા ઉપયોગિતા કરતાં આડંબર માટે અને સ્વાત્મગુણવૃદ્ધિના વિકાસ
કરતાં સ્વકીર્તિરૂપ ક્ષુલ્લક ઐહિક વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, જે કોઈ પણ રીતે જ્ઞાનના
નામને યોગ્ય નથી. આટલા માટે આ અધિકારના આઠમા સ્લોકમાં કહે છે કે ‘અગમ
કાંઈ અભ્યાસમાત્રથી ફળ આપનારા થતા નથી.’ વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન જીવને ઘણી વાર
થાય છે, પણ સાધ્ય તો તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧; ૬૨)

શાસ્ત્ર ભણેલા પ્રમાદીને ઉપદેશ

यस्यागमाम्मोदरसैर्न धौतः, प्रमादपङ्कः स कथं शिवेच्छुः ? ।

रसायनैर्यस्य गदाः क्षता नो, सुदुर्लभं जीवितमस्य नूनम् ॥ २ ॥ (उपजाति)

“ જે પ્રાણીનો પ્રમાદરૂપ કાઢવ સિદ્ધાન્તરૂપ વરસાદના જળપ્રવાહથી પણ ધોવાતો નથી
તે કેવી રીતે મુમુક્ષુ (મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો) હોઈ શકે ? ખરેખર, રસાયણથી પણ
જો કોઈ પ્રાણીનો વ્યાધિ નાશ પામે નહિ, તો પછી તેનું જીવન રહેવાનું જ નહિ
એમ બતાવ્યું.” (૨)

વિવેચન—જ્યારે શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ પ્રમાદનો નાશ થાય નહિ ત્યારે પછી આ
જીવને અનંત કાળ પર્યંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું જ છે, એમ સમજવું. પ્રમાદ
આઠ પ્રકારના છે: ૧. સંશય, ૨. વિપર્યય (જલદો ખોધ), ૩. રાગ, ૪. દ્વેષ, ૫. મતિભ્રંશ,
૬. મન-વચન-કાયાના યોગોનું હુ:પ્રતિબંધન, ૭. ધર્મ પર અનાદર, ૮. અજ્ઞાન. અથવા પાંચ
પ્રકારે પણ પ્રમાદ છે: મદ્ય, વિષય, કપાય, વિકૃત્યા ને નિદ્રા. આનું વિશેષ સ્વરૂપ છૂટા
અધિકારમાં બતાવાઈ ગયું છે. અત્ર આઠ પ્રકારના પ્રમાદનો ત્યાગ સમજવો. શાસ્ત્રાભ્યાસ
કે શ્રવણ પછી ને બન્યા ન શકે, તો પછી થઈ રહ્યું ! વેદક શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક મારેશ

પ્રમાદ કે પારદ પ્રમુખના પ્રયોગથી પણ ત્યારે વ્યાધિ મટે નહિ, ત્યારે તે કેસની આશા ઠી જ દેવી. તેમ જ સંસારદુઃખરૂપ વ્યાધિ પણ તેને માટેના રસાયણરૂપ શાસ્ત્રથી પણ મટે નહિ, તો જાણવું કે તેવા વ્યાધિવાળો પ્રાણી ‘દુઃસાધ્ય’ કે ‘અસાધ્ય’ ના ગર્ભમાં છે. દરેક ભૂતને સુધારવાના ઉપાય હોય છે, દરેક વિમાર્ગગમનને સુમાર્ગ લાવવાનાં ધન હોય છે, દરેક વ્યાધિનાં ઔષધ હોય છે.

પ્રમાદનો પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ તો સામાન્ય ભાષામાં તેનો આગસ-પુરુષાર્થનો લાવ-એ અર્થ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ, પછી તે ઉપાધિ સહિત કે રહિત હોય, તેને સ્વકર્તવ્યથી કાર્ય કરનાર આ મહાદુર્ગુણ છે. એની હાજરી હોય ત્યારે કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી અને દરેક પગલે સ્ખલના પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુજીવનમાં પ્રમત્ત અવસ્થા અધઃપાત કરાવનારી ય છે અને સાધ્યને રસ્તે વધારો કરાવવાને બદલે એક પગલું પાછા હટાડે છે.

આ પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ પરમ ઉપાય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી માટે કોણ છે? પોતાની ફરજ શી છે? પોતાનું સાધ્ય શું છે? તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય શી છે? તે જાણવાનું-સમજવાનું બની આવે છે અને તેથી જ પ્રમાદને દૂર કરવાની યોગ્યતા શાસ્ત્રાભ્યાસીને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અભ્યાસ પણ મનનપૂર્વક અને વર્તન પર અસર કરનારો નેઈએ. વાગાડંબર કે અપગતા કરાવનારો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ લાભપ્રદ નથી; કારણ કે મેલી સ્થિતિમાં વ્યાધિના ઔષધ તરીકે તેમાં જે શુભ રહેલો છે તે નાશ પામે છે અને દરેક પરિણામ ન નિપજાવનાર ઔષધ નકામું થઈ પડે છે, તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ આવા પ્રયોગોમાં ઉપયોગ વગરનો થઈ પડે છે. તેથી રસાયનનું ઉક્ત દૃષ્ટાંત બરાબર ઉચિત છે. હેવાની મતલબ એ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ મનનપૂર્વક કરવો, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું અને પ્રમાદ વગેરે દુર્ગુણો હોય તેને દૂર કરવાનું સાધ્ય લક્ષમાં રાખવું. પરમ સાધ્ય તો ‘શિવ’ (મોક્ષ) છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું અને ખુદી તથા શક્તિને આલિસાવ આપનારા આવા અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનો સદુપયોગ ન થાય અને દરેક શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ થયા જ કદે એ સ્થિતિ દૂર કરવાની આવશ્યકતા સમજવી અને દૂર કરવા પરમ પુરુષાર્થ પ્રગટ કરવો. (૨; ૯૩)

સ્વપૂજા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ પ્રત્યે

અધીતિનોર્ચાદિકૃતે જિનાગમેઃ પ્રમાદિનો દુર્ગતિપાપૈતેર્મુધા ।

જ્યોતિર્વિમૂઢસ્ય દિ દીપપાતિનો, ગુણાય કસ્મૈ શલભસ્ય ચક્ષુષી ? ॥ ૩ ॥ (વંશસ્થ)

“દુર્ગતિમાં પડનાર પ્રમાદી પ્રાણી પોતાની પૂજા માટે જૈન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે

૧ પનીપત્યત્વ ઇતિ પાપતિઃ । ચંદ્રંતપત્તધાતોરિદં કિપ્રત્યયાન્તેમ્ । " આદ્યમહનઃજનઃ કિકિનો લિટ્ ચ । " (૩-૨-૧૭૧) પાણિનકૃતાઘાત્યામીસ્થસૂત્રં, તત્રસ્યેન સાસદિવાવદિચાવલિપાતીનામુપસંસ્થાનમિતિ વાર્તિકેન ।

જ્યોતિર્નાટકનીતિલક્ષણધનુર્વેદાદિશસ્ત્રિઃ પરે,

ભૂમઃ પ્રેત્યદિતે તુ કર્મણિ જડાન્ કુક્ષિમ્ભરીનેવ તાન્ ॥ ૪ ॥ (શાર્દૂલચમ્પીક્રિત)

“કેટલાક અભ્યાસીઓ બહુ પ્રકારના તર્કવિતર્કોના વિચારોમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ વાદીઓને હતીને આનંદ પામે છે, કેટલાક કલ્પના કરીને કાબ્યો રચીને કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી, આનંદ માને છે અને કેટલાક ન્યાયતિપશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, ધનુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે ખુશી થાય છે, પરંતુ આવતા ભવમાં હિતકારી કાર્ય તરફ જો તેઓ ગ્રજ (અથવા બેદરકાર) હોય તો અગે તો તેઓને પેટભરા જ કહીએ છીએ.” (૪)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહી તે જ હકીકત સ્ફુટ કરે છે. કેટલાક ન્યાય (Logic) ની કોટિમાં બેંડા બિતરી આનંદ માને છે, ન્યારે કેટલાક કવિ થાય છે, કેટલાક ભેરી, નાટકકાર, ગુસદી, સામુદ્રિક જ્ઞાનમાં કુશળ, શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત અને કેટલાક રસાયનશાસ્ત્રી (Chemist), આંકડાશાસ્ત્રી (Statistician), અર્થશાસ્ત્રી (Economist), ખગોળવેત્તા (Astronomer), ભૂતળવેત્તા (Geologist), વનસ્પતિવિદ્યાકુશળ (Botanist), ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ (Mathematician), વૈયાકરણ (Grammarian) વગેરે વગેરે થાય છે. ઉદ્યોગ, ગુરુકૃપા અને ક્ષયોપશમ પ્રમાણે વિદ્વતા મેળવે છે, પણ જો તેમને ભવની બીક નથી, તો આવતા ભવમાં હિતકારી ધર્માનુષ્ઠાન કરી શકતા નથી અને ધર્માનુષ્ઠાન કર્યા સિવાય આવતા ભવ માટે તૈયારી નથી અને તે ધર્મી હોવા કરતાં ધર્મી હોવાનો દેખાવ માત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે હોય તો બાણવું કે તે માણસ પેટભરા જ છે અને કાળની સપાટીમાં લાગનારા પવન અનુસારે તણાઈ જવાના છે. અણકલના ટીકાકાર કહે છે કે :—

અવિસેસિયા મદ્ ચિય સમ્મદ્દિહિસ્સ સા મરનાણં ।

મદ્અજ્ઞાણં મિચ્છાદિદ્દિસ્સ સુયંપિ વમેઘ ॥

“સમ્યગ્દષ્ટિની બુદ્ધિ તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે અને મિથ્યાદષ્ટિની બુદ્ધિ તે ‘મતિઅજ્ઞાન’ છે. મતિમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. શ્રુતજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રકારે સમજવું.”

મહાતર્ક કરનાર હોય તોપણ ન્યાય સુધી જ્ઞાનની અસર આત્મિક શુભ પ્રવૃત્તિમાં થતી નથી ત્યાં સુધી તેવા જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાન જ કહે છે. અને અજ્ઞાન તો કષાયાદિ મહારિપુઓથી પણ વધારે ખરાબ છે. આથી અમુક વ્યક્તિ વિદ્વાન્ હોય તો તેથી કાંઈ બહુ ખુશી થઈ જવા જેવું નથી. વાસ્તવિક તુલના તો પ્રવૃત્તિ ઉપર જ રહે છે અને જેઓ અમુક કાર્યનો, આત્મિક ઉન્નતિ-અવનતિને અંગે, શો સંબંધ છે તે વિચારતા નથી અથવા વિચાર કરવાની દરકાર કરતા નથી અને વિચાર કરીને ઉન્નતિને માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેઓ વસ્તુતઃ અજ્ઞાની જ છે, સંસારરસિક જ છે, સંસારમાં રળકનારા જ છે અને તેથી તેઓને ‘પેટભરા’ કહેવા યુક્ત જ છે. જેઓ પોતાના પેટ પૂરતો વિચાર કરી બેસી રહે છે તેઓ પેટભરા કહેવાય છે. અત્ર સંસારના વધારનારને તે નામ આપવું બહુ સાર્થક છે, વિચાર કરીને સમજવા યોગ્ય છે અને સમજાઈ નય તેવું છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો એ સાચું જ્ઞાન છે

મિતાગમૈર્માત્રમિ રત્નયન્ જનાન્, નોઘચ્છસિ મેત્યદિતાય સંયમે ।

વધામિ કુષિમ્ભરિમાત્રતાં મુને !, ક ને ક તત્ કૈવ ચ તે ભવાન્તરે ? ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“રે મુનિ ! સિદ્ધાંત વડે તું લોકોને રંજન કરતો. ખુશી ધાય છે અને તારા પોતાના મુખિયે દિન માટે યત્ન કરતો નથી તેથી તને પિછાર છે ! તું માત્ર પેટભરાપણું જ જાણ કરે છે; પણ તે મુને ! જાણનારમાં તે તારા આગમો ક્યાં જશે ? તે તારું જનરંજન ! જશે અને આ તારો સંયમ ક્યાં જશે ? ” (૬)

નિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને શું કરવું ?—તે ઉપર સામાન્ય શબ્દોમાં કહ્યું. અત્ર ૯ શબ્દોમાં મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે જો પાંચ છદ્ધિઓ પર સંયમ ન હોય તો અભ્યાસ માં છે, પેટભરાપણું જ છે એટલે કે સર્વસંપત્તરી જિહ્વાનો* અધિકારી તું થઈ શકતો જ ની. આવા આપુઓ નથી સાધતા આ જીવનું અને નથી સાધતા પરજીવનું. તેથી જ રીતે રિત રીવાજો દેખાવ કરનારા કેટલાક આ વર્ગમાં આવે છે. અભ્યાસનું ક્ષણ આત્મપશિષુતિ તારથી એ જ હોવું પડે. એ ન જાને તો પછી અભ્યાસ વંધ્ય ધાય છે. અધિકાર ચોતે નીચીની આઠમી ગાયામાં આથી પણ નીચી રહે તે વાત મૂકે છે. જીવનનો હેતુ, આસનો હેતુ શો છે ? ક્યાં રહી શકે છે ?—તે વિચારો. લોકરંજન કરનાર અભ્યાસીનું પ્રભરાપણું વૈધા શ્લોકમાં આપણે વિસ્તારથી લેયું છે. આમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય ટકું છે કે પરલવમાં તું ક્યાં જઈશ ? તારા આગમો ક્યાં જશે ? અને તારો સંયમ ક્યાં જશે ? જ્યાં તારું પ્રેત્યયિન ક્યાં ? જશે અને જેઓની પાસેથી તું કીર્તિની ઇચ્છા મેં છે તેઓ ક્યાં જશે ? જરા માની લીપેલા માન નામના મનોવિકારને તૃપ્ત કરવા તાર તારું બહુ ગમતે છે અને તૃપ્તિ પણ પૂરી થતી નથી. અત્ર મરણ તો અનિવાર્ય અને ત્યાર પછી તારી ગતિ તું જાણતો નથી અને છેવટે સંસારસમુદ્રના ગોટા ખડક પર તારું જીવનવહાણ તને ખસાશે ચડાવી દેશે, ત્યારે પછી તારો કીર્તિનો લોભ અને આતર સહન કરેલા પરીપાટો તને કાંઈ ઉપયોગી નહિ ધાય. ઉદ્દેશ અત્ર એ જ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો.

દીકાર નોટ લખે છે કે “પિતા પુત્રને શિખામણ આપવા સારું તિરસ્કારનો શબ્દ એ તે શુદ્ધ જ છે.” (૬; ૯૭)

કેવળ અભ્યાસ કરનારા અને અલ્પાભ્યાસી સાધકમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

ધન્યાઃ કેડખ્યનથીતિનોડપિ સદનુશ્ઠાનેષુ વદ્વાદરા,

દુઃસાધ્યેષુ પરોપદેશલવતઃ શ્રદ્ધાનશુદ્ધાશયાઃ ।

* જુઓ દરિશયસ્થિત અટક, પાંચમું.

કેચિત્ત્વાગમપાઠિનોઽપિ દધતસ્તત્પુસ્તકાન્ યેઽલસાઃ,

અત્રામુત્રહિતેષુ કર્મસુ કથં તે ભાવિનઃ પ્રેત્યહાઃ ? ॥ ૭ ॥ (શાર્દૂલવિક્રીડિત)

“કેટલાંક પ્રાણીઓએ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય તોપણ બીજાના જરા ઉપદેશથી, મુશ્કેલીથી સાધી શકાય તેવાં શુભ અનુષ્ઠાનો તરફ આદરવાળા થઈ જાય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શુદ્ધ આશયવાળા થઈ જાય છે તેઓને ધન્ય છે ! કેટલાંક તો આગમ-અભ્યાસી હોય અને તેનાં પુસ્તકો પાસે રાખતા હોય, છતાં પણ આ ભવ-પરભવ-હિતકારી કાર્યોમાં પ્રમાદી થઈ જાય છે અને પરલોકને હણી નાંખે છે, તેઓનું શું થશે ?” (૭)

વિવેચન—વિદ્યા અને મુક્તિપ્રાપ્તિને કેવો સંબંધ છે તે વિચારવા જેવું છે. વિદ્વાનોને જ મોક્ષ મળે છે એમ નથી, પણ અભ્યાસની સાથે સરળતા, સદ્વર્તન નોંધવું. Smiles નામનો એક પ્રખ્યાત અંધકાર કહે છે કે અસાધારણ વિદ્વત્તાની સાથે હલકાં હલકાં દુર્ગુણો કેટલીક વાર મળેલા હોય છે, અને ઉચ્ચ ચારિત્રને વિદ્યા સાથે કાંઈ પણ ખાસ સંબંધ નથી. દેવ-શુરુ-ધર્મ પર શુદ્ધ શ્રદ્ધા, શુદ્ધ વર્તન અને સરળ સૌમ્ય પ્રકૃતિથી ધણા ભદ્રિક જીવો તરી ગયા છે. હકીકત આમ છે, છતાં પણ વિદ્યાવાનને સંસાર તરફે સહેલો પડે છે એમાં તો જરા પણ શક નથી. જ્ઞાનીને વિચારણા-વર્તન સારાં થઈ જવાને બહુ સંભવ છે અને અજ્ઞાની કરોડો વર્ષો જે કર્મક્ષય કરે તે, જ્ઞાની એક શ્વાસોશ્વાસમાં કરી શકે છે. પણ આવી સગવડ છે તે સાથે જ જો જ્ઞાની પ્રમાદી થઈ જાય, આડંબર કરનારો થઈ જાય, વાહવાહ બોલાવનારો થઈ જાય, આશીર્વાદ રાખી ધર્મચરણ કરે, તો તેને મોટું નુકસાન થાય છે અથવા દૂકામાં તેનો અધઃપાત થાય છે. જેમ કર્મક્ષયનું પ્રગળ સાધન જ્ઞાનીના હાથમાં રહે છે, તેમ તીવ્ર કર્મબંધ અને જવાબદારીનું ભ્રમ પણ તેને માથે વધારે છે. જ્ઞાનવાને-વિદ્યાવાને બહુ વિચારીને દરેક કાર્ય કરવાની જરૂર છે. મૂળ શ્લોકમાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહિ કરનાર એમ કહ્યું છે તે અલ્પ અભ્યાસ કરનારા માટે દોષ સમજાવતો છે. આ શ્લોકથી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ આપી નથી તે ખાસ સમજવાની જરૂર છે. આ આખા અધિકારમાં જ્ઞાનને અલ્પાંશ પદ આપવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં વિવિધ પ્રતિબાધ જ્ઞાનને અંગે તે કથન છે એમ સમજવું. તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો આ અધિકારમાં વળવેલી સ્થિતિ હોય જ નહિ. તે જ્ઞાનવાનને હિય-ઉપાદેયનો શુદ્ધ નિઃસ્વરૂપ હોય છે, તેની વૃત્તિ સ્વસ્થ હોય છે અને તેની મુખમુદ્રા પર શાંત રસ દેખીતો હોય છે. તેના જ્ઞાનવાગ્યાનું વર્તન પણ બહુ શુદ્ધ હોય છે અને તેની અને અલ્પ અભ્યાસીની કદી પણ સરખામણી થઈ શકે જ નહિ. શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાનવાદની કદી પણ પુષ્ટિ આપતા નથી એ જ્ઞાન વ્યાપ્તમાં રાખવાનું છે. બાકી જ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો ભંડાર કબજામાં રાખવો જોઈએ એવી સલાહો જીવવામાત્રથી, કાંઈ બહુ લાભ નથી એ અત્ર ઉદ્દેશ છે. (૭: ૬૮)

૧. જ્ઞાનને નિઃસ્વરૂપ અવસ્થા (૬-૬).

મુગ્ધબુદ્ધિ વિ. પંડિત

ધન્યઃ સ મુગ્ધમતિરપ્યુદિતાર્હદાજ્ઞારાગેન યઃ સૃજતિ પુણ્યમદુર્વિકલ્પઃ ।

પાઠેન કિં વ્યસનતોઽસ્ય તુ દુર્વિકલ્પૈર્-યોં દુસ્થિતોઽત્ર સદ્નુષ્ઠિતિષુ પ્રમાદી ॥૮॥ (વસન્તતિલકા)

“ માઠા સંકલ્પો નહીં કરનારો અને તીર્થંકર મહારાજો ફરમાવેલી આજ્ઞાઓના રાગથી શુભ ક્રિયા કરનારો પ્રાણી અભ્યાસ કરવામાં મુગ્ધ બુદ્ધિવાળો હોય, તોપણ ભાગ્યશાળી છે. જે પ્રાણી માઠા વિચારો કર્યા કરે છે અને જે શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય છે, તેવા પ્રાણીને અભ્યાસથી અને તેની ટેવથી શો લાભ છે ? ” (૮)

વિવેચન—‘ તીર્થંકર મહારાજો કહ્યું છે તે ખરું છે, ખાસી સર્વ મિથ્યા છે ’ એવી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રાણી સંસારસમુદ્ર તરી નય છે; પણ જે પ્રાણી માઠા વિચાર કરતો હોય, સંસારમાં રાગ્યોમાર્યો રહેતો હોય, રાજકથાદિક વિકથામાં આસક્ત હોય અને શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય તે પ્રાણી વિદ્વાન હોય તોપણ કામનો નથી. શુદ્ધ શ્રદ્ધા કેટલો લાભ આપે છે તે અત્ર જોવાનું છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધા વગર કાંઈ લાભપ્રદ થઈ શકતું નથી, ગણતરીમાં પણ જીવ ત્યારે જ આવે છે. અતીંદ્રિય વિષયમાં શ્રદ્ધા રાખવાની જ જરૂર છે. મનુષ્ય-પ્રવૃત્તિમાં પ્રાણીને વિચાર કરવાનો પણ બહુ વખત મળતો નથી, તેથી જેઓએ વિચાર કર્યો હોય તેઓ પર આધાર રાખી તેઓને પગલે પગલે ચાલવું શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યજીવનકાળ અદ્ય છે, બુદ્ધિ મંદ છે અને અન્ય વ્યવહારમાં કાળજીપ બહુ થાય છે, તેથી મોટે ભાગે તો જેઓનાં વચન આપ લાગતાં હોય તેની પરીક્ષા કરીને તેને અનુસરવું, એ જ માર્ગ બ્રહ્મણ કરવા યોગ્ય જણાય છે. એક માણું મગ રસોઈ માટે ચૂલા પર ચઢાવ્યા હોય તો તેની પરીક્ષા માટે એક મગ બસ છે; તે પ્રમાણે આપતાની પરીક્ષા કરવી. વીતરાગદશા, શુદ્ધ માર્ગકથન, અપેક્ષાઓનું શુદ્ધ સ્થાપન, નયસ્વરૂપનો વિચાર અને સ્યાદાદવિચારશ્રેણી —એ આપતાની પરીક્ષા માટે પૂરતાં છે. વિશેષ ક્ષયોપશમ હોય અને અનુકૂળતા હોય, તેણે વિશેષ પ્રકારે પરીક્ષા કરવાનો અત્ર નિષેધ નથી, પરંતુ ગમે તેમ કરી આપનાં વચન પ્રમાણે અનુદાન કરવાની આવશ્યકતા અત્ર સ્વીકારી છે.

અત્ર જે માર્ગનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો નિષેધ નથી, પણ દુર્વિકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. (૮; ૯૯)

શાસ્ત્રાભ્યાસ—ઉપસંહાર

અધીતિમાત્રેણ ફલન્તિ નાગમાઃ, સમીહિતૈર્જીવ સુલૈર્મવાન્તરે ।

સ્વનુષ્ઠિતૈઃ કિં તુ* તદીરિતૈઃ સ્વરો, ન યત્સિતાયા વહનશ્રમાત્સુલ્ભી ॥ ૯ ॥ (વંશસ્થ)

“ માત્ર અભ્યાસથી જ ભવાંતરમાં ઇચ્છિત સુખ આપીને આગમો ફળતા નથી,

* તુ ઇતિ વા પાઠઃ

... 1947-1948 ...

અ સાગરોપમથી ગણાય છે. સાગરોપમ એટલે અસંખ્યાતા વર્ષનું એક પદ્યોપમ દશ કોટાકોટિ પદ્યોપમે એક સાગરોપમ. પદ્યોપમનો પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ પાંચમા ક્રમ અથવા ગાથા ૮૫મી બુદ્ધિ.) આવું મોટું આયુષ્ય અને તેમાં દુઃખ, ને દુઃખ જ છે એટલે ક્ષણમાત્ર પણ સુખ નથી. નરકભૂમિનો સ્પર્શ કરવતની ધાર પણ કઠોર છે અને ત્યાંની ઠંડી આગળ ઉત્તર ધ્રુવની ઠંડી અને તાપ આગળ પાના રણનો તાપ કાંઈ ગણતરીમાં નથી. ક્ષેત્રવેદના બહુ જ સખત છે. કેટલાંક ક્ષેત્રો ઠંડાં છે, ત્યાંની ઠંડી સહન થઈ શકે નહિ; જ્યારે કેટલાંક ક્ષેત્રો તદ્દન ગરમ છે. દુઃખનો ખ્યાલ એટલા પરથી આવશે કે નારકોને ઉષ્ણ ક્ષેત્રમાં એટલી વેદના થાય તેને ઉપાડી જેરના અંગારાની ખાઈમાં ભર ઉનાળામાં સુવાડવામાં આવે તો જેમ અ કમળની શય્યામાં સુખેથી સૂઈ રહે તેમ, છાસ સુધી નિદ્રા કરે. આ પ્રથમ પ્રકારની વેદના છે. જિજ્ઞાસુએ તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બીજા અથોથી બાણી લેવું.

બીજા પ્રકારની પરમાધારીકૃત વેદના છે. આ હલકી જાતના અસુરો જીવોને દેવામાં જ આનંદ માને છે. તેઓ તેને મારે છે, ફૂટે છે, તેના શરીરને તોડે છે, છે, તેને રાડો પડાવે છે, એક પર બીજાને નાખે છે, કરવતથી વેરે છે, જીભ ખેંચે અને એવી એવી બીજી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે, તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે.

આ ઉપરાંત ત્રીજી અન્યોન્યકૃત વેદના છે. અગાઉના વૈરભાવથી જીવો પરસ્પર ઈ મરે છે, લડે છે અને કદર્યાના પામે છે, પમાડે છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાયું હશે કે કોપી, અહંકારી, કપટી, લોભી, વિષયમાં પ્રકૃત જીવ સદરહુ ગતિમાં જાય છે. જો તારી કલ્પનાશક્તિ સારી હોય તો ઉપરનું રૂપ જાણ્યા પછી પણ તને નરકની બીક લાગતી નથી? વિષયજન્ય સુખ-માની લીધેલું ૧-ક્ષણવાર, પાંચ મિનિટ, કલાક, દિવસ જ ચાલે છે અને તેના બદલામાં નારકીનાં શો સાગરોપમ ચાલે છે; માટે હવે તારી મરજી પ્રમાણે ગમે તે પ્રકારનો આદર કર. ૦-૧૧; ૧૦૧-૧૦૨)

તિર્યગ્ગતિનાં દુઃખો

વન્ધોઽનિશં વાહનતાડનાનિ, ક્ષુત્ત્વદ્વુરમાતપશીતવાતાઃ ।

નિજાન્યજાતીયમયાપમૃત્યુદુઃખાનિ તિર્યક્ષિતિ દુસ્સહાનિ ॥ ૧૨ ॥ (ઉપજાતિ)

“નિરંતર બંધન, ભારનું વહન, માર, ભૂખ, તરસ, દુષ્ટ રોગો, તડકો, ઠંડી, પવન, તાની અને પારકી જાતિનો ભય અને કુમરણ—તિર્યગ્ગતિનાં આવા પ્રકારનાં અસહ્ય બો છે.” (૧૨).

વિવેચન—બંધન તે ગાડાં, હુળ, ચમ્પી વગેરેમાં નરકો રાંધી અને પવન તે આગનો

હાથીનો, ગોધાને ગોધાનો વગેરે અને પરબતિનો લય તે મૃગને ચિહ્નનો, ઊંદરને બિરાળો વગેરે. વળી નાક-કાનનું છેદવું વગેરે બહુ પ્રકારનાં હુઃખો તિર્યચાને છે. બિચારાથી ભેડી શકાય નહિ, સહનશીલતા રાખવી પડે. આવી પીડાઓ વિષય-કપાયમાં રાચતારને ખમવું પડે છે માટે ચેતો. અત્ર તિર્યચગતિનાં હુઃખો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે સર્વ છોડે અપેક્ષાએ છે. એ ઉપરાંત અમુક જાતિને માટે હુઃખો વિચારીએ તો ઘણું વિવેચન કરી શકાય. દાખલા તરીકે કેટલાંક હુઃખો અશ્વને ખાસ હોય છે, કેટલાંક બળદને ખાસ હોય છે. કેટલાંક શ્વાનને ખાસ હોય છે, તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, તેથી અંધગૌરવ લયથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી. એકેન્દ્રિયાદિકના અવ્યક્ત હુઃખનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે. તે ગતિમાં સુખ નથી, એ આ શ્લોકનો સાર છે. (૧૨; ૧૦૩)

દેવગતિનાં હુઃખો

મુધાન્યદાસ્યાભિમવાભ્યસૂયાભિયોન્તગર્મસ્થિતિદુર્ગતીનામ્ ।

एवं सुरेष्वाप्यसुखानि नित्यं किं तत्सुखैर्वा परिणामदुःखैः ? ॥ १३ ॥ (અવગતી)

“ઈંદ્રાદિકની નિષ્કારણ સેવા કરવી, પરાભવ, મત્સર, અંતકાળ, ગર્ભસ્થિતિ અને દુર્ગતિનો લય—આવી રીતે દેવગતિમાં પણ નિરંતર હુઃખો છે. વળી, જેને પરિણામે હુઃખ છે તેવા સુખથી શું ?” (૧૩)

વિવેચન—૧. મનુષ્ય પારકી ચાકરી કરે છે તેનો હેતુ શુભરાત્ર અલાવવાનો હોય છે, પણ દેવતાને આજીવિકાનું કારણ નહિ છતાં તેમ જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો હેતુ નહિ છતાં પણ આભિયોગાદિક લાવનારે પૂર્વોપાજ્ઞ કરેલાં કર્મના આધીનપણાથી વગર કારણે ઈંદ્રાદિકની ચાકરી કરવી પડે છે.

૨. પોતાથી વધારે બળવાન દેવો પોતાની સ્ત્રીને ઉપાડી જાય છતાં અભિભવ-પરાભવ,

૩. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે અસૂચા. દેવતાને બીજા દેવોનું વિશેષ સુખ ભેળંને ઈર્ષ્યા બહુ થાય છે.

૪. દેવતાને મરણની બીક બહુ લાગે છે. કૂલની માળાનું કરમાવું વગેરે મરણનાં નિદ્ર ભેળં, છ માસથી તો તે વિલાપ કરવા માંડે છે.

૫. મરણ પછી ગર્ભમાં નવ માસ અશુચિ કર્દમમાં ઊંધું લટકાવું પડશે—એવા વિચારથી મૂર્છા પણ પામે છે; અથવા ઢાર, પક્ષી કે એકેન્દ્રિયમાં જવું પડશે તેની બીક બહુ લાગે છે.

૬. એ જ રીતે દુર્ગતિમાં જવાની બીક બહુ લાગ્યા કરે છે. વળી, દેવતાઓમાં પડપડ બહુ ચાલે છે, લગાઈઓ પણ ઘણી વાર થાય છે અને ચિત્તવ્યવ્રતા બહુ રહે છે એવી જાતની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે, પણ તેથી કાંઈ માનસિક સુખ મળતું નથી અને એ સુખ દેવતા ભોગથી શક્ય નથી.

વળી, પૌદ્ગતિક સુખ જરા જરા છે એમ માનીએ તોપણ દેવગતિમાં કદેલી વિધ્યા-
ભિને પરિભ્રમે અધઃપાત થાય છે, ત્યારે એને સુખ કેમ કહેવાય ? ઉપદેશગાથામાં
સી મમંદાસ મળી કહે છે કે “અયમ સમયે દેવતા પોતાનું પૂર્વનું સુખ ને જાણીમાં પ્રાપ્ત
ભાવે” હુઝ બિચારીને માથું ફૂટે છે અને બીજા સાથે માથું અડાળે છે.” પાંચ છદ્વિયના
તેવણમાં આરાધન, અંગભંગ અને જગાસાંયો છ માસ પહેલાં જન્મત થતા દેવો, કદાચ
અર્પનાં સુખને અને જાણી જાય છે. પૌદ્ગતિક સુખ એ સુખ જ નથી, એ અત્ર
કુદ મર્ક થાય છે.

ત્યાં સુખી માનસિક સુખ-સાનાનંદ નથી, ત્યાં સુખી રમ્ય પૌદ્ગતિક સુખ અને તેટલું
હોય, તેથી જરા પણ આનંદ પતે નથી. દેવગતિમાં રમ્ય સુખો તો કદાચ પરાકાણાએ
પહેાંચે તેટલાં હજ્ય મર્ક શકે, તોપણ તે હોય ત્યારે પણ સુખ નથી અને પછી તો મદાકષ્ટ
આપનાર થાય છે. દેવ જેવી એકાંત સુખ આપનારી તોયે તેવી ગતિમાં પણ સુખ નથી
એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (૧૩; ૧૦૪)

મનુષ્યગતિનાં દુઃખો

સામર્થ્યભિભવેષ્વિગ્નવાનિષ્ઠયોગમદ્દુઃખતાદિભિઃ* ।

સ્વાચરિત્રં વિરમતા નૃજન્મનઃ, પુણ્યતઃ સરમતાં તદાનય ॥ ૧૪ ॥ (ભાગવત)

“સાત ભય, પદાભય(અપમાન), બ્રહ્માનો વિયોગ, અપ્રિયનો સંયોગ, વ્યાધિઓ,
માંટી વળેલ છેકરા વગેરે વડે મનુષ્યજન્મ પણ લાંબા વખત સુખી નિરસ(ખારે મુઠવા)
મર્ક જાય છે, નેટલા મારે પુણ્ય વડે મનુષ્યજન્મનું મધુરપણું પ્રાપ્ત કર.” (૧૪)

ત્રિવેચન—આ લોકોનો ભય, પરલોકનો ભય, આદાન(પોતાની વસ્તુ ચોરાઈ જવાનો)
ભય, અકસ્માત ભય, ભરજુપોષણ(આછવિદા)નો ભય, મરણભય અને અપકીર્તિભયન
એ સાત ભય મનુષ્યભવમાં જાણી શકે છે. વળી, એ ઉપરાંત, આ મનુષ્યભવમાં રાજ,
ચોર વગેરે તરફથી પરાભય થાય છે. વક્તાણા પુત્રનું મરણ, સ્ત્રીનો વિયોગ, ધનદીત્યદિનો
નાશ વગેરે અનિષ્ઠનો સંયોગ (છટ્વિયોગ, અનિષ્ઠસંયોગ એ ચેતન અચેતન આદિ સર્વ
પદાર્થના સંબંધમાં હોય છે); એ ઉપરાંત ખરાબ સંજોગોમાં રહેવું, મૂર્ખાં રાજ અથવા
ચેકની નોકરી કરવી, મૂર્ખાં સ્ત્રી સાથે ભવ કાલો, પુત્રપ્રાપ્તિ ન થવી, ઘણી દીકરીઓના
પિતા થવું, દ્રવ્ય ખાતર પરદેશમાં રખડવું, નીચ શ્રેણિઓના કાંટાકાર મગજમાંથી
નીકળતા વિચિત્ર દુઃખોનો અમલ કરવો—એ આ મનુષ્યભવમાં મનાતાં અનેક દુઃખોમાંનાં
ધોરાં છે. પરંતુ આ છવ તો વિચાર જ કરતો નથી. સંસ્કૃતમાં એક જગ્યાએ કહે છે
કે “પ્રથમ તો, માની દુખમાં જાણુ દુઃખ છે, ત્યાર પછી નાનપણમાં પરાધીનવૃત્તિનું દુઃખ,

* પુણ્યદુર્મિર્મરિમિ ના પાઠઃ (ખરાબ દુઃખીઓ-ઓરમાન માતા વગેરે).

+ લોકાપવાર ભય અથવા અપવાનો ભય.

ને વળી બલેટો વિપરીત આચરણ કરી તે દુઃખોના નાશ સારુ જરા પણ પ્રયાસ કરતો થી.” (૧૬)

વિવેચન—શત્રુઓને આંખે દેખીને પણ તેની ઉપેક્ષા કરે તે બેવકૂફ જ ગણાય. ચાર ગતિનાં દુઃખો અનુભવ્યાં છે, ભોગવ્યાં છે, સાંભળ્યાં છે અને હમણાં જ તારી નિનદા સમક્ષ રજૂ થયાં છે. આટલું છતાં પણ તું તેઓને કાપી નાખવા ચત્ન કરીશ હિ તો પછી તારું ડહાપણ ફેગટનું કહેવાશે અને તું મૂર્ખ ગણાઈશ. (૧૬; ૧૦૭)

*

*

*

એવી રીતે આહમું દ્વાર પૂર્ણ થયું. પ્રથમ ભાગમાં શાસ્ત્રાભ્યાસનું ક્ષણ બતાવ્યું. માં જે પ્રાણી અભ્યાસાનુસાર વર્તન કરતા નથી તે ચતુર્ગતિમાં રખડે છે એમ બતાવ્યું. ત્તર વિભાગમાં સૂરિમહારાજ ટૂંકામાં ચાર ગતિનાં દુઃખો બતાવે છે, તે વિચારવા યથક છે. શાસ્ત્રકારની ફરજ વસ્તુસ્થિતિનું ખરું ચિત્ર શ્રોતા લોકો પાસે મૂકવું એ જ છે. અને શાસ્ત્ર વાંચનારની ફરજ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન હૃદયમાં ભાવી તે પર વિચાર રી વર્તન કરવું. આ ચાર ગતિનાં દુઃખનું વર્ણન શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારમાં લીધું છે તેનો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિચારવા જેવો છે. ‘વિષયપ્રતિભાસ’ જ્ઞાન ઘણા જીવોને યથ છે, ત્યારે તે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ બાળે છે, વસ્તુનાં આકૃતિ, ગુણ બાળે છે, પણ એ ઠાકામું છે. જ્યાં સુધી ‘તત્ત્વસંવેદન’* જ્ઞાન હોઈને, તેના બતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન થતું થી, જ્યાં સુધી હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો તકાવત સમજીને તે પ્રમાણે ત્યાગ કે આદર થતો થી, જ્યાં સુધી જ્ઞાનનો હેતુ પોતાના મહત્ત્વમાં વધારો કરવો એ જ રહે છે, ત્યાં સુધી બધું ઠાકામું છે. એમાં નથી ચઢતો જીવ જિંદગી પાયરીએ કે નથી થતો એનો ઉત્કર્ષ. જ્ઞાન મણી, ચાર ગતિની એટલે સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે, એનો ખાસ વિચાર કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

પાશ્ચાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રમાં આ મોટો તકાવત છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ અત્ર સુખ શોધે છે. જૈન શાસ્ત્રકારો કહે છે કે એ બધાં કાંઈ છે. જ્યાં વાસ્તવિક સ્થાયી સુખ છે જ નહિ ત્યાં શોધતાં મળશે કયાંથી? માટે વાસ્તવિક ચિરસ્થાયી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરો. આ સંસારના વિષયની વાસના તજ દો, ઇચ્છા ઓછી કરો, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરો અને મન પર અંકુશ રાખો. જૈન સિદ્ધાંતનો—શાંત રસનો—સાર એ જ છે કે આ ભવના માની લીધેલા જરા જેટલા સુખ સારુ તમે અનંત ભવની વૃદ્ધિ કરો નહિ. શાસ્ત્રાભ્યાસનો આ જ સાર છે અને એની જ જરૂર છે; બાકી બધો વિતંડાવાદ છે, બહુધા લોકપ્રિય થવાનો પ્રયાસ છે અને તે શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં શૂન્ય છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસને અને વર્તનને બહુ નજીકનો સંબંધ છે, તે આપણે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનની વ્યાખ્યા પરથી જોયું. શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારમાં ચતુર્ગતિકલેશવર્ણન આપવામાં અંતર્યામી

* ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું છે અને આદરવા યોગ્ય શું છે તેના નિશ્ચયવાળું શુદ્ધ જ્ઞાન.

આશય વળો ઊઠો જણાય છે. આ પ્રાણી ઝેરમાં સુખ માની બેઠો છે, તેની એ માનવ કેટલી ભેદી છે, તે સામાન્ય શબ્દોમાં બતાવી, વિશેષપણે અનુભવથી અવલોકન કરીને તેમના આશય જણાય છે. વસ્તુતઃ સુખ સંસારમાં નથી. એ આપણે પ્રથમ સમજાવેલા અધિકારમાં બહુ વિસ્તૃત કલ્પના અને પ્રમાણથી ભેદી ગયા છીએ. એ મુનુષ્ય દેવતામાં આકર્ષાયેલા અલ્પસત્ત્વી પ્રાણી દોડાદોડ કરે છે, પરંતુ એ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકે નથી. હવે મનુર્ગનિદુષ્ટપણુન માટે કહાય એમ ધારવામાં આવે કે દુઃખ સાથે સુખ મળે અને સુખ ઉપર ભાર શા માટે મૂકતા નથી ? દુઃખને શા માટે આગળ કરે ? મનુષ્ય તેના જવાબમાં કહે છે કે સુખ છે જ નહિ, છે તે માત્ર માનેતું જ છે. એને જાણે તે મુનુષ્ય પાછળ પાછી દેવાની અગત્ય નથી. આખા અધિકારનો સાર એ છે કે મનુષ્ય માત્ર સારી રીતે કર્યો અને પોતાનું સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખતું એ જ સુખ. જનમાં જે જે કારણો પ્રતિબંધ કરનારાં હોય. તેને શોધી કાઢી તેને મનુષ્ય માટે અવરોધિની ગણ સીધી કરી નાખવી. સ્થૂળ કરશે કાઢવા ઉપરાંત માનસિક કરશે કાઢવા. તે કેવો છે ? ક્યાં છે ? કેમ દૂર કરાય ?-તેજે માટે આપણે જાણવાની જરૂર છે.

મનુષ્યસ્ય જીવનસંસ્કારોઃ સેવાદેવમસિનોડલ્લભઃ જ્ઞાનમુખામ્નોડધિકારઃ ॥

નવમશ્ચિત્તદમનાધિકારઃ ॥

કેન્દ્રિયો પર અંકુશ, પ્રમાદ-કપાયનો ત્યાગ, ગ્રમભાવ—એ સર્વ હકીકત કહી, તેને હેતુ એ જ છે કે મન પર અંકુશ રાખવો. મન પર અંકુશ ન હોય ત્યાં સુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ધાર્મિક બાહ્ય ક્રિયા, તેથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય કૃણની અપેક્ષાએ, બહુ અદ્ય કૃણ આપે છે; ત્યારે પાપકાર્યોમાં પણ પરાધીનતાએ પ્રવર્તનાર અંકુશિત મનવાળાને અમુક મૃદુતા આવી જાય છે, અને દોષ અદ્ય લાગે છે. આવી મોટી ઉપયોગી હકીકત બતાવનાર આખા ગ્રંથના મધ્યગિદુરૂપ આ સર્વથી ઉપયોગી કેન્દ્રસ્થ દ્વાર લગભગ બરાબર મધ્યમાં આવે છે. આ અતિ ઉપયોગી દ્વારનો દરેકેદરેક શબ્દ મનન કરવા યોગ્ય છે.

મનધીવરનો વિશ્વાસ ન કરવો

કુર્મજાલૈઃ કુવિકલ્પસૂત્રજૈર્નિવધ્ય ગાઢં નરકાગ્નિમિથિરમ્ ।

વિસારવત્ પદ્યતિ જીવ ! હે મનઃકૈવર્તકસ્ત્વામિતિ માસ્ય વિશ્વસીઃ ॥ ૧ ॥ (વંશસ્પર્શિલ)

“હે ચેતન ! મનધીવર (મચ્છીમાર) કુવિકલ્પ દોરીઓની બનાવેલી કુર્મ જાળ પાથરીને તેમાં તને મજબૂત રીતે ગૂંથી લાંબા વખત સુધી માછલાની પેઠે નરકાગ્નિમાં ભુજશે, તેટલા માટે તેના પર વિશ્વાસ રાખીશ નહિ.” (૧)

વિવેચન—વિષયની શરૂઆતમાં જ પ્રથમનો શ્લોક બહુ આલંકારિક વાપર્યો છે. શરૂઆતમાં મન પર અંકુશ હોતો નથી, ત્યારે શું કરવું તે અત્ર બતાવે છે. હે ચેતન ! તું એમ માને છે કે આ મન તો તારું પોતાનું છે, પણ તે તો એક ધીવર જેવું બરાબર છે અને તારું પોતાનું નથી, એમ ચોક્કસ માનજે. તે તો મોટી મોટી જાળ પાથરશે અને તને તેમાં પકડી લેવા યત્ન કરશે અને પકડીને પછી નરકરૂપ અગ્નિમાં ભુજશે. આવા આવા તારા હાલહવાલ કરી નાખશે; માટે હે જીવરૂપ માછલા ! તું તારા શત્રુ-મનરૂપ ધીવરનો વિશ્વાસ કરીશ નહિ. માછલું બિચારું પૌદ્ગલિક ઇચ્છાથી લેવાઈ જાય છે, તેને ધીવરે પાથરેલી જાળની બરાબર પડતી નથી; તેમ જ આ અજ્ઞાની જીવ મન-ધીવરની જાળમાં સપડાઈ જાય છે, ફસાઈ નારી જાળ તારા કુવિકલ્પરૂપ સૂત્રથી બને

વાળા શબ્દોમાં જ્ઞાની મહારાજ લલાભાળુ કરે છે કે મનનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. માછલું પકડવા માછીમારો જાળ કેવી પાથરે છે તેનો અનુભવ હોય તે સમજી શકશે કે એક વાર તેના સપાટામાં આવેલું માછલું પછી નીકળી શકતું નથી,

આપણે મન પર વિશ્વાસ રાખીએ અને પછી વાડ જ ચીલાડાં ગળવા માંડે ત્યારે કશો બચાવ કે ઉપાય રહેતો નથી, માટે લાંગેલી ડાળ પર જોસવાનો વિશ્વાસ ન રખાય, તેમ તેના પર વિશ્વાસ જ કરવો નહિ. મન કુવિકલ્પોથી બનેલી જાળ કેવી રીતે અને કેવે કેવે પ્રસંગે પાથરે છે તેનું સહજ દ્ષાંત જોવું હોય તો પ્રતિક્રમણમાં મન કેવા કેવા દૂર દેશમાં મુસાફરી કરી આવે છે તે યાદ કરવું. આવી શુદ્ધ જગ્યામાં, શુદ્ધ આસન ઉપર, શુદ્ધ શુરુમહારાજની સમક્ષ પણ તે સખણું રહેતું નથી, માટે તેનો શો વિશ્વાસ કરવો ?

મનનો વિશ્વાસ કરનાર નરકગતિનાં દુઃખો ખમશે, એટલું જ નહિ પરંતુ અત્ર તેનું એક પણ કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ; માટે તેનો વિશ્વાસ ન કરતાં તેને પોતાના કળબમાં રાખવું. (૧; ૧૦૮)

મનમિત્રને અનુકૂળ થવા પ્રાર્થના

વૈતોડર્યયે મયિ ચિરત્સત્ત્વ ! પ્રસીદ, કિં દુર્વિકલ્પનિકરૈઃ* ક્ષિપસે ભવે મામ્ ? ।

વદ્ધોડ્જ્જલિઃ કુરુ કૃપાં ભજ સદ્વિકલ્પાન્, મૈત્રીં કૃતાર્થય યતો નરકાદ્વિમેમિ ॥૨॥ (વસંતલિંગ)

“હે મન ! મારા લાંબા વખતના મિત્ર ! હું પ્રાર્થના કરું છું કે મારા ઉપર કૃપા કર. ખરાબ સંકલ્પો કરીને શા માટે મને સંસારમાં નાખે છે ? (તારી પાસે) હું હાથ જોડીને જિલ્લો રહું છું, મારા પર કૃપા કર, મારા વિચારો કર અને આપણી લાંબા વખતની ઠોસ્તી સદ્ગુણ કર, કારણ કે હું નગકગતિથી બીડું છું.” (૨)

વિવેચન—મનનો વિશ્વાસ ન કરવો એ તો ખરું, પણ તે તો અસ્તવ્યસ્તપણે આવડું બાક છે. ત્યારે હવે આત્મા તેને સમજાવે છે, તેની ખુશામત કરે છે. મન અને જીવને ઘણા વખતથી સંબંધ છે. જ્યારે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયપણાની સ્થિતિમાં જીવ આવે છે ત્યારથી તેને મન હોય છે, તેથી તેને લાંબા વખતના મિત્રની સંજ્ઞાથી જોલાવે છે. વગી, કોઈ પાસેથી કાર્ય સાધવું હોય ત્યારે તેને મીઠાશથી જોલાવવાથી જલદી કામ થાય છે. હે મિત્ર મન ! તું શું કરવા મને સંસારમાં ફેંકી દે છે ? તું ખરાબ સંકલ્પો કરે છે તે કોની દે, તો મારા બચવા દેરા મટી બચ. જે લાંબા વખતના મિત્રો હોય તે એક બીજાનું સાંભળે છે, તો મહેરબાની કરી હવે આ બધું તોફાન છોડી દે.

મનને આત્મી રીતે પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરવાથી તે બાળતમાં ચીવટ થાય છે અને હવે વિવેચન જોઈ શકાય છે. આમ પ્રાર્થનાનું વારંવાર પુનરાવર્તન થાય તો પછી મન

* નિદેરે ક્યપિ વદ્ધઃ મયો દરયને ।

સંસાર-સંસારણ-માં કેટલું કાર્ય બંધાયે છે, તે આ ઉપરથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું સંસારને ચક્ર સાથે સરખાવવામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી છે. એ રૂપક બહુ સાર્ય છે અનેક રીતે અર્થઘટનાયુક્ત છે. ચક્રને એક વખત ખૂણ જોડથી ચલાવવા માંડ્યા તેને ગતિ આપવામાં ન આવે તોપણ તે ચાલ્યા કરે છે, તેમ જ સૃષ્ટિ (સંસાર-હાર-આદ્ય) માંડ્યા પછી થોડો વખત પ્રાણી દૂર જાય તોપણ તે તો ચાલ્યા જ છે. એક ચક્ર અનેક ચક્રોને ચલાવે છે, તેવી જ સૃષ્ટિની રચના જોઈ લેવી. તેને અટ-કા હાથ લગાડવામાં આવે તો હાથ લાંબી જાય. તેને અટકાવવાના એ જ ઉપાય છે : તો સ્ટીમ (જે ચક્રગતિનું કારણ છે તે) કાઢી નાખવી અને કાં તો ચક્ર પર મજબૂત ચલાવવી. આપણે સર્વ પ્રયાસ તો સ્ટીમ કાઢી નાખવાનો જ છે, પણ તે જ્યાં સુધી શકે નહિ ત્યાં સુધી મજબૂત એક ચલાવવી, એ પરમ દ્વિતકર્તા છે અને સાધ્યને ક લાવનાર છે. (૪, ૧૧૧)

મનોનિગ્રહ અને યમનિયમ

વશં મનો यस્ય સમાહિતં સ્યાત્, કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ।

હતં મનો यस્ય ચ દુર્વિકલ્પૈઃ, કિં તસ્ય કાર્યં નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ॥ ૬ ॥ (અપ્તિ)

“જે પ્રાણીનું મન સમાધિવંત હોઈને પોતાને વશ હોય છે તેને પછી યમનિયમથી અને જેનું મન દુર્વિકલ્પથી હણાયેલું છે તેને પણ યમનિયમથી શું ?” (૫)

વિવેચન—જે પ્રાણીનું મન સર્વ સંલેગોમાં એકસરખું રહે છે, જેને સુખદુઃખની પ્રાણીના પ્રસંગે મનની સ્થિરતા કાયમ જળવાઈ રહે છે, એટલે જે ખરેખર મન પર કુશલાળા હોય છે તેઓને યમનિયમથી કાંઈ વિશેષ લાલ થતો નથી. યમનિયમ વગેરે કરવાનાં સાધનો છે અને સાધ્ય કળજમાં આવ્યા પછી સાધનની કાંઈ અવેક્ષા રહેતી નથી. મનને નિયમમાં રાખવાની આવા મહાત્માઓને જરૂર રહેતી નથી, પણ સ્વાભાવિક જ તેનું વર્તન તદ્દનુસાર થાય છે. તેવી જ રીતે જે પ્રાણીના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો હોય છે તે પ્રાણીને યમનિયમથી લાલ થો થવાનો છે ? આવા પ્રાણીને સાધન પરિણામ રનું થાય છે. અત્ર કહેવાની મતલબ એમ નથી કે યમનિયમ નકામા છે, તેઓ ચિત્ત-નનાં પરમ સાધન છે; પણ અત્ર ખીજે જ હેતુ છે. મતલબ એ છે કે યમનિયમ છતાં મન વશ ન આવે તો બધું નકામું થાય છે; માટે યમનિયમના ખરા કળની ઇચ્છા થ તો મનને વશ કરતાં શીખો, અભ્યાસ પાડો.

ટીકાકાર યમનિયમ પર નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી નોટ આપે છે. જેનાથી ચિત્ત નિયમમાં-કુશમાં આવે તે નિયમ પાંચ પ્રકારના છે : ૧. કાયા અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ. નલકનાં સાધનોથી વધારે મેળવવાની આકાંક્ષાની ગેરહાજરી તે સંતોષ. ૩. મોક્ષમાર્ગ જાણનારાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પરમાત્મજ્ઞ. એ સ્વાધ્યાય. ૪. જે કર્મોને તપાવે.

સંસારમન-સંસરણ-માં કેટલું કાર્ય બદલે છે, તે આ ઉપરથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સંસારને ચક્ર સાથે ચરખાવવામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી છે. એ રૂપક બહુ સાર્થક છે અને અનેક રીતે અર્થઘટનાયુક્ત છે. ચક્રને એક વખત ખૂણ જોસથી ચલાવવા માંડ્યા પછી, તેને ગતિ આપવામાં ન આવે તોપણ તે ચાલ્યા કરે છે, તેમ જ સૃષ્ટિ (સંસાર-વ્યવહાર-આદ્ય) માંડ્યા પછી થોડો વખત પ્રાણી દૂર જાય તોપણ તે તો ચાલ્યા જ કરે છે. એક ચક્ર અનેક ચક્રોને ચલાવે છે, તેવી જ સૃષ્ટિની રચના જોઈ લેવી. તેને અટકાવવા હાથ લગાડવામાં આવે તો હાથ ભાંગી જાય. તેને અટકાવવાના બે જ ઉપાય છે : કાં તો સ્ટીમ (જે ચક્રગતિનું કારણ છે તે) કાઢી નાખવી અને કાં તો ચક્ર પર મજબૂત પ્રેક ચઢાવવી. આપણો સર્વ પ્રયાસ તો સ્ટીમ કાઢી નાખવાનો જ છે, પણ તે જ્યાં સુધી થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી મજબૂત પ્રેક ચઢાવવી, એ પરમ દ્વિતકર્તા છે અને સાધ્યને નંછક લાવનાર છે. (૪, ૧૧૧)

મનોનિગ્રહ અને યમનિયમ

વશં મનો यस્ય સમાદિતં સ્યાત્, કિં તસ્ય કાર્ય નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ।

દત્તં મનો यस્ય ચ દુર્વિકલ્પૈઃ, કિં તસ્ય કાર્ય નિયમૈર્યમૈશ્વ ? ॥ ૫ ॥ (ઉપનિષદ)

“જે પ્રાણીનું મન સમાધિવંત હોઈને પોતાને વશ હોય છે તેને પછી યમનિયમથી શું ? અને જેનું મન દુર્વિકલ્પોથી હજાયેલું છે તેને પણ યમનિયમથી શું ?” (૫)

વિવેચન—જે પ્રાણીનું મન સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું રહે છે, જેને સુખદુઃખની લાગણીના પ્રસંગે મનની સ્થિરતા કાયમ જળવાઈ રહે છે, એટલે જે ખરેખર મન પર અંકુશવાળા હોય છે તેઓને યમનિયમથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. યમનિયમ વગેરે વશ કરવાનાં સાધનો છે અને સાધ્ય કળાઓમાં આવ્યા પછી સાધનની કાંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી. મનને નિયમમાં રાખવાની આવા મહાત્માઓને જરૂર રહેતી નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું વર્તન તદ્દનુસાર થાય છે. તેવી જ રીતે જે પ્રાણીના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તે પ્રાણીને યમનિયમથી લાભ શો થવાનો છે ? આવા પ્રાણીને સાધન પરિણામ વગરનું થાય છે. અત્ર કહેવાની મતલબ એમ નથી કે યમનિયમ નકામા છે, તેઓ ચિત્ત-દ્ભનનાં પરમ સાધન છે; પણ અત્ર ખીજે જ હેતુ છે. મતલબ એ છે કે યમનિયમ છતાં પણ મન વશ ન આવે તો બધું નકામું થાય છે; માટે યમનિયમના ખરા ફળની ઇચ્છા હોય તો મનને વશ કરતાં શીખો, અભ્યાસ પાડો.

ટીકાકાર યમનિયમ પર નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી નોટ આપે છે. જેનાથી ચિત્ત નિયમમાં—અંકુશમાં આવે તે નિયમ પાંચ પ્રકારના છે : ૧. કાયા અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ. ૨. નંછકનાં સાધનોથી વધારે મેળવવાની આકાંક્ષાની ગેરહાજરી તે સંતોષ. ૩. મોક્ષમાર્ગ જતાવનારાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પરમાત્મજ્ઞ. એ સ્વાધ્યાય. ૪. જે કર્મોને તપાવે.

પોતાની ફરજ બજાવવા માટે પ્રાપ્ત થયેલા આવા સારા પ્રસંગો માણસો ઘણીવાર જતા કરે છે, તેની ઉપેક્ષા રાખે છે, તેને ઇરાદાપૂર્વક પણ તણ દે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગત પ્રસંગ ફરી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી મોટો લાભ હાથથી સરકી જાય છે.

મન સંસારસમુદ્રમાં કેવી રીતે ફેંકે છે તે અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યને કલ્પના અને તર્કશક્તિ એ બે માનસિક શક્તિઓ હોય છે અને તે બેની ઉપર કાર્યરેખા અંકિત થાય છે. હવે જ્યાં સુધી તર્કશક્તિ-વિચારશક્તિનું પરિણામ વધારે હોય છે, ત્યાં સુધી તે કાર્ય સારાં જ થાય છે; પરંતુ ઘણીવાર બને છે એમ કે એક કાર્ય કરવા પહેલાં કલ્પનાશક્તિ બહુ બહુ સંકેતો કરે છે, શુભ કાર્યમાં ન ધારેલી આફતો આવી પડશે એમ તે બતાવે છે અને જરાજરામાં તો મોટા મોટા ડુંગરો ખડા કરી દે છે. આ કલ્પનાને વશ થઈ અલ્પમતિ જીવ આગામી કાળનો વિચાર કર્યા વગર કાર્યરેખા અંકિત કરે છે, તેને પરિણામે વાસ્તવિક લાભને બદલે દેખીતા લાભ તરફ અથવા લાંબા વખત સુધી ચાલે તેવા પણ આગામી કાળમાં મળનારા લાભને બદલે થોડા પણ તાત્કાલિક લાભ તરફ જ લક્ષ્ય રાખે છે. આવા પ્રકારનાં મનને વશ થયેલા જીવો ધર્મબ્રહ્મ થઈ જાય છે અને સંસારસમુદ્રમાં ઘસડાય છે. સુત્રનું કર્તવ્ય એ છે કે મનને નિરંકુશ કલ્પના કરવા દેવી નહિ, તેના પર જોઈ તર્કશક્તિનો કાળૂ રાખવો. આવા સમજી વડીલના અંકુશ તળે વિકસ્વર થયેલું મનરૂપ બાળક જ્યારે મોટી ઉંમરનું થાય છે ત્યારે કૃર્માપુત્રની જેમ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને ખસૂસ કરીને તેની વૃત્તિ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં રહેતી નથી. (૮; ૧૧૫)

પરવશ મનવાળાને ત્રણ શત્રુથી ભય

સુદુર્જયં દિ રિપુવત્યદો મનો, રિપૂકરોત્યેવ ચ વાક્તનૂ અપિ ।

ત્રિભિર્હતસ્તદ્રિપુભિઃ કરોતુ કિં, પદીમવન્ દુર્વિપદાં પદે પદે ॥ ૯ ॥ (વંશસ્થ)

“મહામુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવું એ મન શત્રુના જેવું આચરણ કરે છે, કારણ કે તે વચન અને કાયાને પણ દુશ્મન બનાવે છે. આવા ત્રણ શત્રુઓથી હજીયેલો તું સ્થાને સ્થાને વિપત્તિઓનું ભાજન થઈને શું કરી શકીશ ?” (૯)

વિવેચન—અત્ર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરવશ મનને માટે છે. પરવશ મન સ્વચ્છંદ આચરણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુવદ્ કરે છે. પોતે અયોગ્ય વિચારો કરે છે તેની સાથે વચન અને કાયાને પણ શત્રુ બનાવી દે છે અને તેથી જીવને વચન પર અંકુશ રહેતો નથી અને તે નીતિ, ધર્મ કે મર્યાદાની દરકાર કર્યા વગર કાયાથી પાપ સેવવા મંડી જાય છે. આવી રીતે પરવશ થયેલું મન પોતે શત્રુતા કરવા ઉપરાંત બીજા બેને સાથે લે છે અને એ ત્રણ દંડથી દંડાયેલો જીવ અપમાન પામે છે, દુઃખ પામે છે, ગ્લાનિ પામે છે, માર ખમે છે અને મદ્યપાનીની પેઠે રખડ્યા કરે છે. બિલાડી દૂધ જોઈને લલચાય છે, પણ માથે પડનારી ડાંગ જોતી નથી. રસ્તા ઉપર પડેલી થેલીને જ ચોર

મનની ખાસિયત એ છે કે તેને જેમ જેમ એક બાબતમાં અનુકૂળ કંઈ જઈએ તેમ તેમ તે પ્રથમ તો વિરુદ્ધ થતું જાય છે, સામું પડે છે. આમ થતું વધી વખત અનુભવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, તમે એમ વિચારો કે અમુક બાબતે આજે મનમાં સંભારવી જ નથી, તો ખસૂસ કરીને તે હકીકત દિવસમાં અનેક વખત મન પર આવશે. આવી રીતે મન દરેક બાબતમાં વિરુદ્ધ આવરણ કરે છે; છતાં અંતરમાં પાડવામાં આવે તો આ શરૂઆતમાં દેખાતી મોટી મુશ્કેલી ઓછી થતી જાય છે અને ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય છે.

સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે મન વશ હોય તો જ સંસારદુઃખથી નિવૃત્તિ મળી શકે છે, એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો તે એક જ રસ્તો છે. (૭; ૧૧૪)

મનને વશ થયો તે રખડયો

લઘ્વાઽપિ ધર્મ સકલં જિનોદિતં, સુદુર્લભં પોતનિમં વિહાય ચ ।

મનઃપિશાચગ્રહિલીકૃતઃ પતન્, મવામ્બુધૌ નાયતિદગ્ જહો જનઃ ॥ ૮ ॥ (કેન્નર)

“સંસારસમુદ્રમાં ભટકતાં મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું, વહાણ જેવું તીર્થ કરભાપિત ધર્મ-વહાણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે પ્રાણી મન-પિશાચને તાબે થઈ તે વહાણ તણ દે છે અને સંસારસમુદ્રમાં પડે છે તે મૂર્ખ માણસ લાંબી નજર પહોંચાડનાર નથી.” (૮)

વિવેચન—તમે કોઈ વખત દરિયાની મુસાફરી કરી હશે તો જણાશે કે દરિયા એટલો વિશાળ, અગાધ અને લાંબો છે કે વહાણ કે સ્ટીમર વગર તેનો પાર પા શકાય નહિ, તેમ જ ભરદરિયે વહાણ લાંગરું હોય કે સ્ટીમર બગડી હોય તો પાર પા શકાય નહિ અને ગમે તેમ થાય તોપણ વહાણ કે સ્ટીમરને તણ તો શકાય જ ના અને કોઈ વહાણને કે સ્ટીમરને તણ દે તો તેને મૂર્ખ સમજવો. એવી જ રીતે સંસારસમુદ્ર છે, તેનો પાર પામી દુઃખનો અંત કરી મોક્ષમાં જવું, એ સર્વતું દુષ્ટિ વિચરતા અને રમણતા એ અર્થ સમજવો. એ ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરવા મનપિશાચ હરે ના છતાં પ્રમાદમદિશ પાઈને વિચારશૂન્ય અંધ જેવો બનાવી દે છે. એને વશ પ્રાણી પડે છે, તેને નથી રહેતો કાર્યાકાર્યનો વિચાર કે નથી રહેતું કરજતું ભાન. દાખલા તરીકે જાન હોય તો તે પણ ભૂટી જાય છે. આ સ્થિતિ હોય ત્યારે આત્મસ્વ રમણતા નો હોય જ ક્યાંથી? એના પરિણામે પ્રાણી ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે એટલે સમુદ્ર તર વહાણ કે તરવાની સ્ટીમર તણ દે છે અને પરિણામે સંસારસમુદ્રમાં આડાંચવળાં કરી દે છે. જરા વારમાં નળિયે જાય છે અને જરા વારમાં ઉપર આવે છે, પણ વન કે સ્ટીમર વગર તેના નિસ્તાર થતા નથી, બીજાને અનંત વાર ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં બંધા કરે છે. આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલું શુભ વહાણ તણ દેનાર છતાં મૂર્ખ કહેવો એ સાચું છે.

પોતાની દરજ્જા બળતવવા માટે પ્રાપ્ત થયેલા આવા સારા પ્રસંગો માણસો ઘણીવાર જતા કરે છે, તેની ઉપેક્ષા રાખે છે, તેને ઇશદ્વાપૂર્વક પણ તણ દે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગત પ્રસંગ દૂરો પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી મોટો લાભ હાથથી સરકી જાય છે.

મન સંસારસમુદ્રમાં કેવી રીતે ફેંકે છે તે અનુભવશિદ્ધ છે. મનુષ્યને કલ્પના અને તર્કશક્તિ એ બે માનસિક શક્તિઓ હોય છે અને તે બેની ઉપર કાર્યરેખા અંકિત થાય છે. હવે જ્યાં સુધી તર્કશક્તિ-વિચારશક્તિનું પરિભળ વધારે હોય છે, ત્યાં સુધી તે કાર્ય સારાં જ થાય છે; પરંતુ ઘણીવાર બને છે એમ કે એક કાર્ય કરવા પહેલાં કલ્પનાશક્તિ બહુ બહુ સંકલ્પો કરે છે, શુભ કાર્યમાં ન ધારેલી આક્રોતો આવી પડશે એમ તે બતાવે છે અને જરાજરામાં તે મોટા મોટા ડુંગરો ખડા કરી દે છે. આ કલ્પનાને વશ થઈ અલ્પમતિ હવ આગામી કાળનો વિચાર કર્યા વગર કાર્યરેખા અંકિત કરે છે, તેને પરિભળે વાસ્તવિક લાભને બદલે દેખીતા લાભ તરફ અથવા લાંબા વખત સુધી ચાલે તેવા પણ આગામી કાળમાં મળનારા લાભને બદલે થોડા પણ તાત્કાલિક લાભ તરફ જ લક્ષ્ય રાખે છે. આવા પ્રકારનાં મનને વશ થયેલા હવો ધર્મબ્રાહ્મ થઈ જાય છે અને સંસારસમુદ્રમાં ઘસડાય છે. સુજ્ઞાનું કર્તવ્ય એ છે કે મનને નિરંકુશ કલ્પના કરવા દેવી નહિ, તેના પર જોઈ તર્કશક્તિનો કાબૂ રાખવો. આવા સમજી વડીલના અંકુશ તળે વિકલ્પર થયેલું મનરૂપ બાળક ન્યારે મોટી ઉંમરનું થાય છે ત્યારે કૃત્તિપુત્રની જેમ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને ખસૂસ કરીને તેની વૃત્તિ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં રહેતી નથી. (૮; ૧૧૫)

પરવશ મનવાળાને ત્રણ શત્રુથી ભય

સુદુર્જયં દિ રિપુત્વત્વદો મનો, રિપૂકરોત્યેવ ચ વાક્તનૂ અપિ ।

ત્રિભિર્હતસ્તદ્રિપુભિઃ કરોતુ કિં, પદીમવન્ દુર્વિપદાં પદે પદે ॥ ૯ ॥ (વંશસ્થ)

"મહામુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવું એ મન શત્રુના જેવું આચરણ કરે છે, કારણ કે તે વચન અને કાયાને પણ દુશ્મન બનાવે છે. આવા ત્રણ શત્રુઓથી હણાયેલો તું સ્થાને સ્થાને વિપત્તિઓનું ભાજન થઈને શું કરી શકીશ ?" (૯)

વિવેચન—અત્ર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરવશ મનને માટે છે. પરવશ મન સ્વચ્છંદ આચરણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુવટ કરે છે. પોતે અયોગ્ય વિચારો કરે છે તેની સાથે વચન અને કાયાને પણ શત્રુ બનાવી દે છે અને તેથી હવને વચન પર અંકુશ રહેતો નથી અને તે નીતિ, ધર્મ કે મર્યાદાની દરકાર કર્યા વગર કાયાથી પાપ સેવવા મંડી જાય છે. આવી રીતે પરવશ થયેલું મન પોતે શત્રુતા કરવા ઉપરાંત બીજા બેને સાથે લે છે અને એ ત્રણ દંડથી દંડાયેલો હવ અપમાન પામે છે, હુઃખ પામે છે, ગ્લાનિ પામે છે, માર ખમે છે અને મદ્યપાનીની પેઠે રખડ્યા કરે છે. બિલાડી દૂધ જોઈને લલચાય છે, પણ માથે પડનારી ડાંગ જોતી નથી. રસ્તા ઉપર પડેલી થેલીને જ ચોર

ફરી વીશ મિનિટમાં પ્રતિકમણ ખલાસ કરી આત્માનો ઉદ્ધાર થયો એમ માનનાર ગમે તેમ માને, પણ થયેલ પાપ પર નિરીક્ષણ કરી, અંતઃકરણથી પસ્તાવો કરી, ફરી ન કરવાનો નિરધાર કરવો, ન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ આવશ્યક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ છે. ન કરવી એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ ઉક્ત રીતે શુદ્ધ મનથી કરવું, તેમ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી તે દશાની ભાવના રાખી, પ્રમાદરહિતપણે કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ જ નિર્દેશ છે.

એવી શાંત અવસ્થામાં આ જીવ જીંચી પાયરીએ, ગુણુસ્થાન પર ચઢતો જાય છે. એકને એક ગુણુસ્થાનમાં પણ ગુણુની બહુ તરતમતા છે. જીવ જીંચી સ્થિતિ પર જાય છે ત્યારે વિચાર શુદ્ધ થતા જાય છે. મનને તો અત્ર ફક્ત આક્ષેપ છે. મનને કહે છે કે વળી તને ખીક લાગતી હશે કે આ જીવ કાંઈક મારી દોસ્તી છોડી દેશે, પણ તારે તો મારા જેવા અસંખ્ય જીવો રહેવાનાં સ્થાનક તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે. વાતનો સાર એ છે કે જ્યારે શાંત ભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનને સારી રીતે સમજાવી, વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી તેને કબજામાં લઈ લેવું. (૧૦; ૧૧૭)

પરવશ મનવાળાનું લવિષ્ય

✽પૂતિશ્રુતિઃ શ્વેત રતેર્વિદૂરે, કુઘ્રીવ સંપત્સુદ્દશામનર્હઃ ।

શ્વપાકવત્સદ્ગતિમન્દિરેષુ, નાર્હેત્પવેશં કુમનોહતોઽઙ્ગી ॥ ૧૧ ॥ (દ્વિવજ્રા)

“જે પ્રાણીનું મન ખરાબ સ્થિતિમાં હોવાથી સંતાપ પમાડ્યા કરે છે તે પ્રાણી કૃમિથી ભરપૂર કાનવાળા કૂતરાની પેઠે મોજ-મજાથી બહુ દૂર રહે છે, કોઢિયાની પેઠે લક્ષ્મીચુંદરીને વરવાને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને ચંડાળની પેઠે શુભગતિમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને લાયક રહેતો નથી.” (૧૧)

વિવેચન—અસ્થિર મનવાળા માણસો મોજમજા, પૈસા કે સારી સોખત પામી શકતા નથી. આખા શરીરે ખંસ નીકળી હોય, શરીરે અને કાન પર ગડોલા લાંગેલા હોય, ખરજ આવતી હોય—એવા જ્ઞાનને બિચારાને કોઈ ઠેકાણે પણ ચેન પડતું નથી. એવી જ સ્થિતિ અસ્થિર મનવાળાની થાય છે. જેને મન વશ ન હોય તેઓ આખરાખર અનુભવી શકશે. જરા વાંચો—ટપાલ આવી, કાગળ ફેાડ્યો, વાંચ્યો, લખ્યું છે કે પુત્રને એકદમ સખત મંદવાડ થઈ ગયો છે અને જલદી તેડાવે છે. ટૂંક મંજવાને ૧૦ કલાકની વાર છે અને તરત જ ઉક્ત જ્ઞાનની પેઠે ખરજ આવવા માંડે છે. તાર ઉપર તાર છૂટે છે, ડોક્ટરની સલાહ લેવા દોડાય છે, આંખમાં આંસુની ધાર ચાલે છે, મનમાં ઉકળાટ ઉકળાટ થઈ જાય છે, ખાતું ભાવતું નથી, પુત્રનું અશુભ થયું હશે એવો વિચાર આંખ આગળ ખડો થાય છે. આ સર્વ કેને ? પરવશ મનવાળાને. કર્મસ્થિતિ સમજનાર, ભાવી પર ભરોસો રાખનાર, મન પર અંકુશવાળા પ્રાણીનું હૃદય ફરકતું નથી. છતાં ખૂબી એ છે કે એની

✽ પૂતિશ્રુતિશ્વેત રતિ વો પાઠઃ ।

અનુભવી શ્રી આનંદધનજી મહારાજ બતાવે છે. સંસારના રસિયા જીવડાને આ વાત ગળે ઊતરતાં વખત લાગશે. તેને તો પ્રવૃત્તિ કરી, પૈસા મેળવી, ધર્મ કરવો છે, પણ શાસ્ત્રકાર તેમાં ધર્મ પણ નથી અને સુખ પણ નથી, એમ કહે છે. સુખ આત્મારામપણામાં, વિકલ્પ રહિત સ્થિર મનમાં છે અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જેમ ખોરાક અને પાણીથી ભરપૂર ઘરમાં પ્રમાદી માણસ ભૂખ્યો-તરસ્યો પડ્યો રહે છે, તેમ આ જીવ સર્વ સગવડ છતાં મનને વશ થઈ, પોતાના દોષોથી જ* દુર્ગતિભાજન થાય છે. આ વિચાર શ્લોક પાંચમાં વિસ્તારથી વિચાર્યો છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરતા નથી. (૧૨; ૧૧૮)

મન સાથે પુણ્યપાપનો સંબંધ

અકૃચ્છસાધ્યં મનસો વશીકૃતાત્, પરં ચ પુણ્યં ન તુ यस્ય તદ્વશ્મ ।

સ વશ્ચિત્તઃ પુણ્યચયૈસ્તદુદ્ભવૈઃ, ફલૈશ્ચ હી હી હતકઃ કરોતુ કિમ્ ? ॥૧૩॥ (વંશસ્થવિલ)

“વશ કરેલા મનથી મહાહિતમ પ્રકારનું પુણ્ય બિલકુલ કદ વગર સાધી શકાય છે. જેને મન વશ નથી તે પ્રાણી પુણ્યની રાશિથી છેતરાય છે અને તેથી થનારાં ફળ વડે પણ છેતરાય છે (એટલે પુણ્યબંધ થતો નથી અને તેથી થનારાં સારાં ફળ પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી). અહો અહો ! આવો હતભાગી જીવ બિચારો શું કરે ? (શું કરી શકે ?)” (૧૩)

વિવેચન—મન વશ હોય તો અહીં ઈંદ્રાસન ખડું કરી શકાય છે, મોક્ષ સન્નુખ કરી શકાય છે; એટલે કે વશ મનવાળાને કોઈ કાર્ય અશક્ય નથી. ખીજી રીતે જેને મન પર અંકુશ નથી, જેનું મન અસ્થિર છે અને જેને મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તેને એક પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ તેટલા સારુ ગાઈ ગયા છે કે:—

બચન કાય ગોપે દંઠ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લાહે શિવસાધન, જિઉં કણસુને દાન.
જખલગ આવે નહિ કામ.

એટલે જ્યાં સુધી ચિત્તઘોડાની લગામ તારા હાથમાં નથી ત્યાં સુધી, તને મોક્ષ-સાધન મળવાનું નથી. એવી જ રીતે શ્રીમદ્દશોધિજયજી મહારાજ પણ સ્વકૃત જ્ઞાન-સારમાં કહી ગયા છે કે:—

અન્તર્ગતં મહાશલ્યમસ્યૈયં યદિ નોદ્ધૃતમ્ ।

ક્રિયોપધસ્ય કો દોષસ્તદા ગુણમયન્છતઃ ॥

અસ્થિરતારૂપી હૃદયગત મહાશલ્ય જો હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યું ન હોય તો પછી ક્રિયારૂપ ઔપધ ગુણ ન કરે તો તેનો શો દોષ ? આવી રીતે મનમાંથી અસ્થિરતા કાઢી

* પોતાના અનેક પ્રકારના દોષોથી આ જીવ દુર્ગતિભાજન થાય છે. દાખલા તરીકે કલેશ, મન્દતા, પ્રમાદ

વધારે પાપ લાગે છે; કારણ કે પોતે સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે અને બીજાને આલંબન-મૂત થયો છે. આ હકીકત વધારે સમજવાની જરૂર છે.

પાપબંધ કે પુણ્યબંધ* પડે છે તે વખતે પ્રદેશબંધની સાથે રસબંધ પડે છે એટલે કે જે કર્મ બંધાય છે તેને શુભાશુભતા તેમ જ તીવ્રતામંદતા (intensity) કેવી છે એ નિર્માણ થાય છે. દાખલા તરીકે લાડુ ગળ્યા હોય, પણ કેટલાકમાં મળે દશ શેર સાકર હોય અને કેટલાકમાં મળે દોઢ મણ સાકર હોય; તેમ જ ઔષધમાં કંઠવા-પણુની તરતમતા હોય, એ પ્રમાણે રસમાં ફેર પડે છે. હવે જે રસબંધ પડે તે અધ્યવસાયની ચીકાશ પર પડે છે અને અતુલવધી એમ માલૂમ પડે છે કે જ્ઞાનવાળો નિરપેક્ષપણે જે પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે તો તે જેટલી ચીકાશથી પાપકાર્ય કરે છે તેટલી ચીકાશ સાપેક્ષવૃત્તિ-વાળા અદ્વૈત અથવા અજ્ઞને રહેતી નથી અથવા હોતી નથી. ઘણીવાર તો કહેવાતા વિદ્વાનના પરિણામ તદ્દન નિઃશ્વંસ બની ગયેલા હોય છે. વળી, જવાબદારી હમેશાં જ્ઞાન પ્રમાણે હોય છે. જેમ જ્ઞાન વધારે તેમ જવાબદારી વધારે, ભણેલ માણસ ભૂલે, તો કપકો વધારે અને ગુનહો કરે તો સબ પણુ વધારે; તેવી જ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે અજ્ઞાની માણસ તો ઘણીવાર અજ્ઞાનપણુથી જ પાપ કરે છે. એને પાપબંધ થતો નથી એમ નથી, પણ તેની ચીકાશ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, બહુ ઓછી હોય છે; માટે ભણેલ છે, એ તો આળોવી નાખશે એમ કહેનાર અને સમજનાર શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજતા નથી, તેમ કહેવાતો જ્ઞાની પણ, તેવાં પાપાચરણ કરતો હોવાથી, રહસ્ય સમજ્યો નથી.

જ્ઞાનનો જે સદુપયોગ થાય તો મારી દે છે અને તે જ જ્ઞાનનો સદુપયોગ થાય તો તે કાર્ય સિદ્ધ કરી દે છે. રાજ્યદારી જિહ્વગીનાં રોઢણાં બુઝ્યો તો અકારણે હબરો માઠા સંકટપવિકટથો કરવા પડે અને બિથલપાથલ કરવી પડે; તેવી જ રીતે મોટા વ્યાપારમાં અને તેવી જ રીતે મહાઆરંભોમાં થાય છે. આવી સ્થિતિનો માણસ વિદ્વાન હોય છે તેમાં તો શક નહિ, પણ તેના જ્ઞાનનો સદુપયોગ થતો નથી અને મનના રાજ્યમાં તણાઈ પોતાને હાથે જ ગળામાં ફાંસી નાખી રાવણ, દુર્યોધન, જરાસંધ, સુભૂમ વગેરેની ગતિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. વિદ્વાનોએ કદી પણ એમ ન સમજવું કે જ્ઞાન છે માટે વર્તનની જરૂર નથી. જ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે જે તેનો સદુપયોગ ન થાય તો તે વિપરીત પણ કરી નાખે છે. જે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનબળથી અકાર્યને અકાર્ય સમજી અશક્યપણુ વગેરે કારણથી તેમાં ત્રાસ પામતાં ચિત્તે પ્રવર્તે છે અને નિરંતર તેમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાને ઇચ્છે છે, તેને ઉદ્દેશીને આ લેખ લખાયો નથી, પણ જેઓ વિદ્વાન ગણાતાં છતાં રાચીમાચીને બહુ કપટ કેળવી પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે છે અને પોતાનો ખોટો બચાવ કરવા તત્પર થાય છે તેવાઓને માટે આ લેખ છે એમ સમજવું. (૧૪; ૧૨૧)

* અશુભ પ્રકૃતિનો બંધ. x શુભ પ્રકૃતિનો બંધ.

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ—સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર છે : વાચના (ભણવું), પૃચ્છના (વાલો કરવા), પરાવર્તના (પુનરાવર્તન—રીવીઝન), અનુપ્રેક્ષા (મનમાં ચિંતવન) ૧ ધર્મકથા (ધર્મઉપદેશ). યોગ એટલે મૂળ સૂત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા માટે ક્રિયા ૧ તપશ્ચરણ. આ યોગોદ્ધત્ત મનોનિગ્રહનું પ્રણાલ સાધન છે અને ઉત્તમ બીજ વાવવા ૨ એ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરનાર મજબૂત ઉપાય છે. એ બન્નેનો એકઠો અર્થ ‘ સ્વાધ્યા- ૧ ય્યાપારથી મનનો રોધ કરવો ’ એવો પણ થાય છે. આ અર્થ પણ સુંદર છે. એ ૧ વચનયોગ પર જ્ય મેળવવાની સૂચના કરી, અને વળી એમ પણ કહ્યું કે જ્ઞાન એ ન્ય મોક્ષસાધન છે.

મનોનિગ્રહનું બીજું સાધન ક્રિયામાર્ગ છે. શ્રાવકયોગ્ય દેવપૂજા, આવશ્યક, સામા- ૧, પૌષધ વગેરે તથા સાધુને આહાર, નિહાર, પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન, કાર્યોત્સર્ગ વગેરેમાં ૧ાની શુભ પ્રવૃત્તિ, જેઓ ક્રિયામાર્ગ તરફ કટાક્ષની નજરથી જોતા હોય તેમણે ખાસ યાદ મવું કે ક્રિયામાર્ગ એ પણ મનોનિગ્રહનું પરમ સાધન છે. પ્રવૃત્તિવાળા જીવને તો જો રાંત મળે તો કંઈક જાતનું તોફાન આદરી જશે; તેને માટે ક્રિયા બહુ જ ઉપયોગી છે, ૧હું જ નહિ પણ ખાસ જરૂરની છે. આ રીતે કાયયોગ પર જ્ય કરવાની સૂચના કરી.

આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ જેસી રહેવાની નથી, સર્વ નાશવંત છે (અનિત્ય), આ વને મરતી વખતે કોઈ ઘોલી રાખનાર નથી (અશરણ), સંસારની રચના વિચિત્ર (ભવ), આ જીવ એકલો આબો છે (એકત્વ), બીજા સર્વથી જુદો છે (અન્યત્વ), ૧ીર મળ મૂત્ર વિષ્ટા વગેરેથી ભરેલું છે (અશુચિ), મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને ગથી કર્મ બાંધી જીવ સંસારમાં રખડે છે (આશ્રવ), પણ તે જ જીવ જો સમતા મે, મનનો નિગ્રહ કરે, તો કર્મબંધને રોકે છે (સંવર), અને તપસ્યા કરે તો નિકા- ૧ત કર્મથી પણ મુકાય છે (નિર્જરા), ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ ચિતવવા યોગ્ય છે (લોક- ૧ભાવ), સમ્યક્ત્વ પામવું ખરેખરું દુર્લભ છે (યોધિ), ધર્મને કહેનારા ઘણા થયા પણ અરિહંત મહારાજ જેવા નિરાગી કહેનારા બહુ શ્રેષ્ઠ છે (ધર્મ)—એવી રીતે ૨ ભાવનાઓને વારંવાર ભાવવી, તે પર વિચાર કરવો એ મનોનિગ્રહનો ત્રીજો ઉપાય એ ઉપાયથી મન પર અંકુશ આવે છે. આ બાર ભાવના *શાંતસુધારસ ગ્રંથનો મુદ્દો છે.

શુભ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેનું ફળ સારું થાય છે અને ખરાબ પ્રવૃત્તિ કરવામાં ૧વે તેનું ફળ ખરાબ થાય છે એ સંબંધી વિચારણા કરવી, આત્મનિરીક્ષણ કરવું, ૧ત્તમાવલોકન કરવું, એ મનોનિગ્રહનો ચોથો ઉપાય છે. જે પ્રાણી પોતાની પ્રવૃત્તિ પર ચારણા કરે છે તેને મનોનિગ્રહ બહુ જલદી થઈ જાય છે. અત્ર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય ૧ા : શાસ્ત્રાભ્યાસ, ચારિત્ર અને ક્રિયામાં શુદ્ધ વર્તન, ભાવનાનું ભાવન અને આત્મનિરી-

* કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકટકર્તા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા,

વૈજ્ઞાનિકમાનવાને, જગત્ત મોક્ષપત્તે ન કુલકલ્પતઃ ॥

સંયમયોગેગમતા, નિરન્તરં વ્યવસ્થાઃ સર્વાઃ ॥

‘પિશાચની વાત અને કુળવધૂનું વચન સાંભળીને આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પરોવેલો રાખવો.’ એક વાળિયાને પોતાનું કાર્ય સાપતા માટે એક પિશાચની સાધના કરી. મંત્રયોગે તે પિશાચ શિદ્ધ થયો. તેણે પિશાચને પોતાનું કામ બતાવ્યું. મનસાધ્ય કામ કરનાર પિશાચે અરૂપ સમયમાં કાર્ય શિદ્ધ કરી આપ્યું. પછી તે વાળિયાને કહે છે કે હવે મને કામ બતાવ, નહિ તો તને મારી નાખું. અગાઉ ઉચ્ચમાત્રાઓ નવરા ભેટના નથી. વાળિયો બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે કહ્યું કે મારે ખાટો ખોદ. ખાટો ખોદાવતાં તેમાં પાણી આવ્યું એટલે કહ્યું કે તેમાં એક વાંસ નાખ. પછી એક કાળું વાટકો તેને આપી તે વાંસ પર બંધાવ્યો અને કહ્યું કે તારે કૂવામાંથી પાણી કાઢી વાટકો ભરી દેવો, અને એનું કાણું પુરાઈ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખવું. જ્યાં સુધી હું તને બીજું કામ ન બતાવું ત્યાં સુધી તારે આ કામ કર્યા કરવું.

કુળવધૂનું દંપત્ત પણ એવું જ છે. પતિ પરદેશ જવાથી તેને દુરાચાર કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, એમ સસરાએ દાસી મારફત જાણ્યું ત્યારે પોતે વહુને માથે ઘરનો સર્વ કારભાર મૂક્યો અને એટલા કામમાં નાખી દીધી કે એને વિષય સંબંધી વિચાર કરવાની પણ કુરસદ મળે નહિ. આવી રીતે તે સુધરી ગઈ. આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો રાખવો, કે જેથી તેને અસ્તવ્યસ્તપણે જ્યાં ત્યાં રચના વાની ટેવ પડે નહિ અને પડી હોય તો મટી જાય. (૧૬; ૧૨૩)

મનોનિગ્રાહમાં લાવનાનું માહાત્મ્ય

ભાવનાપરિણામેષુ, સિંદેષ્વિવ મનોવને* ।

સદા જાગ્રત્સુ દુર્ધર્માન-સૂકરા ન વિશન્ત્યપિ ॥ ૧૭ ॥ (અનુશ્લોક)

“મનરૂપ વનમાં લાવના-અધ્યવસાયરૂપ સિંહો સદા જાગ્રત હોય ત્યારે દુર્ધર્માનરૂપ સુવરો તે વનમાં પ્રવેશ પણ કરી શકતા નથી. ” (૧૭.)

વિવેચન—ઉપર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય કહ્યા, તેમાં પણ લાવનો ઉપાય બહુ અસરકારક, તાત્કાલિક અને ધારેલ અસર ઉપજાવનારો છે; જ્યાં સુધી મનમાં શુદ્ધ લાવના

x પ્રમશરતિ પ્રકરણ, શ્લોક ૧૨૦ મો. અને તેના પર મારું વિવેચન. જરા ફેરફાર સાથે આ અને કથા ત્યાં આપી છે.

* મહાવને इति वा पाठः ।

પાલતી હોય છે, ત્યાં સુધી એક પણ ખોટો વિચાર મનમાં આવતો નથી. એક જંગલનો બાલ સિંહ જ્યાં સુધી જંગલમાં ફરતો હોય છે, ત્યાં સુધી હુક્કર કે એવાં બીજાં પ્રાણીઓ તે જંગલમાં રહી તો કેમ જ શકે ? પણ ત્યાં પ્રવેશ પણ કરી શકતાં નથી; એવી જ રીતે જ્યાં સુધી મનમાં શુભ ભાવના હોય છે ત્યાં સુધી દુઃખનિર્વાહ-માઠા સંકલ્પો-થતા નથી.

આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે, દરેક વાંચનારને તેનો અનુભવ થયો હશે. દરેક માણસે જન્મગીના કોઈક વખતમાં-જન્મગીની એક સુખી ક્ષણમાં-આવી સ્થિતિ જરૂર ભોગવી હશે. કોઈ વખત દેરાસરમાં પ્રભુનાં દર્શનથી, કોઈ વખત પૌષ્ઠમાં સ્તવન-ગાનની લયમાં, કોઈ વખત પૂજા ભજાવવાની એકાગ્રતામાં, કોઈ વખત અધ્યાત્મગ્રંથોના વાચન અથવા મનનાં મન એટલું બધું એકાગ્ર થઈ જાય છે કે બહારના વિચારો આવતા નથી, વિકલ્પો ઘસી જાય છે અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્ર વર્ણવેલ સ્થિતિ તો માત્ર વાનકી છે, માકી જ્યારે આ જીવને ભાવના ભાવવાની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો મનમાં અલૌકિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારના કોઈ સુખ સાથે એ આનંદની સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી, કારણ કે સંસારમાં કોઈ સુખ તેવું છે જ નહિ. (૧૭; ૧૨૪)

*

*

*

એવી રીતે મનોનિગ્રહ દ્વારા પૂર્ણ થયું. મનોનિગ્રહ અથવા ચિત્તદમન એ શબ્દ આ અધિકારમાં વારંવાર વાપરવામાં આવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે મનમાં વારંવાર જે માઠા સંકલ્પો આવે છે તે પર અંકુશ રાખવો, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને મનની સમતા (equilibrium) જાળવી રાખવાની ટેવ પાડવી. ઘરમાં કોઈને મંદવાડ થયો હોય ત્યારે, અથવા મરણ થયું હોય ત્યારે, આ જીવની કેવી દુઃખી સ્થિતિ થઈ જાય છે ! પોતે જાણે છે કે અત્ર પોતાને પણ ખેસી રહેવાનું નથી, છતાં પણ મનમાં અનેક ખ્યાલો કરી પોતાની મેળે દુઃખી થાય છે. પાડોશીના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે સામાન ફેરવવામાં ધમાલ અને પોતાના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે જીવની સ્થિતિ મન પર કાબૂ કેવો છે, તે ખતાવે છે. એ તો જાણે જિલો જિલો સળગી જાય છે. આવે વખતે સ્થિર પ્રકૃતિવાળા માણસો ભવિતવ્યતા પર ખ્યાલ કરી જોયા કરે છે. જરૂરના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં પેટમાંથી પાણી પણ ન ચાલે, ત્યાં જાણવું કે આ જીવ હવે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક થયો છે. વ્યવહારકુશળ માણસો આવું દૃઢ મન રાખી શકે છે, પણ તેથી આ વિષયની કિંમત ઓછી થતી નથી; કારણ કે વ્યવહારકુશળ માણસો ધાર્મિક સદ્ગુણો તરફ ધ્યાન આપે છે ત્યારે ત્યાં પણ બહુ સુંદર કામ કરી શકે છે. મનના સંકલ્પો જવા એ બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી ધ્યાનના પ્રથમ પાયામાં મનને સ્વચ્છ, સ્થિર, રાગદ્વેષ રહિત કરવાનું કહ્યું છે. એમ ભૂમિકા શુદ્ધ થયા પછી યોગક્રિયા થઈ શકે છે અને તેટલા માટે યમ-નિયમ બતાવવામાં આવ્યા છે. આમ જોઈએ તો ચિત્તદમન એ કોઈ પણ એક ગુણ, એક ગુણ, એક ગુણ પ્રથમ પગથિયું છે. એને

હવે મનમાંથી સંકલ્પો દૂર કરવા અથવા સારા વિચાર કરવા તેની સાથે જ મનને પ્રાંત રાખવું. દરિયામાં વારંવાર મોઝાં આવે છે તેમ મનમાં પણ તરંગના ઉછાળા આવે છે. એ વખતે મનને સ્થિર રાખવું—એ મોટો રાજયોગ છે. આ સંબંધમાં નીચેની કેટકેવત ધરમાં સુવર્ણાક્ષરથી કેતરી રાખવા જેવી છે:—

Under all circumstances
KEEP AN EVEN MIND.

Take it,
Try it,
Walk with it.
Talk with it,
Lean on it,
Believe in it,
FOR EVER.

સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું મન રાખો.

આ શિક્ષા લ્યો,
તેને અજમાવો,
તેની સાથે ચાલો,
તેની સાથે વાત કરો,
તેના ઉપર આધાર રાખો,
તેમાં માન્યતા રાખો,

હમેશાં.

આ જ રાજયોગ, આ જ સંસારનો પાર, આ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય. જીરણ શેઠ આનાથી જ મોક્ષે જશે અને તાંદુલ મત્સ્ય આ નિયમ ભૂલવાથી જ સંસારમાં રજળે છે. મન યવ મનુષ્યાણાં કારણં વન્ધમોક્ષયાઃ એ નિયમ (૪) અને (૫) વિષયમાં બહુ સ્પષ્ટ લખ્યો છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી.

ચિત્તદમન એ ઘણો જ અગત્યનો વિષય છે. તેનાથી કેટલો લાભ છે તે વાંચનારે જોયું હશે. મન સીધું હોય તો કરોડો વરસમાં જે કામ ન થઈ શકે તે એક ઘડીમાં થાય છે. આવા લાલાલાલનો વિચાર વાંચીને, વિચારીને, મનોનિગ્રહ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે તે અજમાવવો. શુદ્ધ વર્તન અને લાવના ઉપર મન દોડાવવું. એક વાર લાઈનમાં પડી જવાશે એટલે પછી આગળ કેમ વધવું તે સૂઝી રહેશે. છેવટે ‘મન સાધ્યું તેણે સઘળું’ સાધ્યું એ શ્રી આનંદધનજી મહારાજના અનુભવસૂત્ર પર ફરી ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

॥ इति सविवरणश्चित्तदमननामा नवमोऽधिकारः ॥

દશમો વૈનાયકોપદેશાધિકારઃ ॥

અનોનિગ્રહ કરવાનાં ચાર સાધનો પેલી બાવનાનું ઉપયોગીપણું મન અધિકારના સોળમા શ્લોકમાં કહ્યું. હવે મનને બાવનાવાળા પદ્ધતિ માટે સંચાર કેવો છે, તેની ક્ષતિ કેવી છે, તે પર વિચાર તથાવવાની જરૂર છે. તત્ત્વજિગ્જ્ઞેષ વિચાર કરી કહ્યું છે કે વિચાર કરતાં વૈરાગ્ય આવશે એટલે સંચાર પડતી મન જોડી જશે. સંચારબંધને તોડનાર આ અધિકારનો વિષય પણ બહુ ઉપયોગી છે અને તેના શ્લોક પર મટતું વિચેગન કરવામાં આવ્યું છે. આસ વૈરાગ્યનો નિયમ આ જગાનામાં એટલો ઉપયોગી છે તે સંબંધમાં અંથના ઉપોદ્ધાતમાં ઘટિત વિચેગન કરવામાં આવ્યું છે.

મૃત્યુનો દોર, તેનો જથ્થો અને તે પર વિચાર

કિં જીવ ! માદ્યસિ હસસ્યમીહસેડર્થાન્, કામાંશ્ચ સ્વેન્સિ તથા કુન્તકૈરશક્તઃ ।

ચિક્ષિપ્તુ ઘોરનરકાવટકોટરે ત્વા-મમ્યાપતલુષુ વિમાનય મૃત્યુરક્ષઃ ॥ ૧ ॥

આલમ્બનં તવ લવાદિકુઠારઘાતા-ઝિહ્નન્તિ જીવિતતરું ન હિ યાવદાત્મન્ ! ।

તાવદ્યતસ્વ પરિણામહિતાય તસ્મિ-ઝિહ્નન્તિ હિ કઃ ક ચ કથં ભવતાસ્યતન્ત્રઃ ॥ ૨ ॥ (વસન્તતિ)

“અરે જીવ ! તું શું જોઈને અહંકાર કરે છે ? કેમ હસે છે ? પૈસા અને કામો લોગોને શા માટે ધરે છે ? અને શા ઉપર નિઃશંક થઈને કુતૂહળથી એક કરે છે ? કારણ કે નરકના ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દેવાની ધમ્મજાથી મૃત્યુરાક્ષસ તારી નજીક ઉતાવળ આવતો જાય છે તેનો તો તું વિચાર કર. (૧) “જ્યાં સુધીમાં લવ” વગેરે કુહાડા પ્રહારો તારા આધારરૂપ જીવનવૃક્ષનો છેદ કરે નહીં ત્યાં સુધીમાં હે આત્મન્ ! પરિણામ હિતને માટે ચતન કર; તેનો છેદ થયા પછી તું પરતંત્ર થઈશ, એટલે કોણ બાણે (શું) થઈશ અને ક્યાં થઈશ અને કેવી રીતે થઈશ ?” (૨)

* સ્યતન્ત્રઃ ક્વચિત્ સ્થાને સ્વતન્ત્રઃ ઇતિ વા પાઠઃ, ત્વં કથં સ્વાયત્તઃ મચિવ્યસીત્યર્થઃ ।

× કાળવિશેષ, જે ધરીનો સત્તોતેરો ભાગ. એક આંખનો પલકારો મરાય તેને નિમેષ કહે. અઘાર નિમેષનો એક કાષ થાય છે અને જે કાષનો એક લવ થાય છે.

વિવેચન—હવે વૈરાગ્ય-અધિકાર શરૂ થાય છે. તેના સર્વ શ્લોકો હૃદય પર અસર કરનારા અને હૃદયને ઉદ્દેશીને લખેલા છે. તે બરાબર વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય છે. અરે ચેતન! તું બહુ ભૂલ્યો, જરા વિચાર, આ અહંકાર કરે છે, જરા જરામાં હસી પડે છે, ગમે તેવું લવે છે, વાંકેટાચૂકે ચાલે છે અને જાણે કે તારા જેવો આ પૃથ્વી પર બીજો કોઈ ડાહ્યો નથી એમ માની અભિમાનમાં લેવાતો બન્ય છે; પણ તારી સ્થિતિ કેટલી છે તે જાણે નથી, એ બહુ મોટા ખેદની વાત છે. તારે માથે મૃત્યુ લગે છે, તારા પર જીવ મેળવીને તને નરકમાં નાખવાની તદ્દબીર રચ્યા કરે છે. સેતાનની તું સંભાળ લે. તું આમ નિઃશંક થઈને ફરે છે, તે તને ઘટિત નથી. તું બરાબર વિચાર કર અને તારા શત્રુને જોખાખી રાખ કે જેથી તે તને વિશેષ નુકસાન કરી શકે નહિ.

વળી, આમ કહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે આ શરીર ધર્મકરણીમાં સાધનભૂત છે, પણ તે પ્રત્યેક સમયે, પ્રત્યેક કલાકે, પ્રત્યેક દિવસે ક્ષીણ થતું બન્ય છે. તેને કાળના સપાટા લાગે છે અને મૃત્યુ નજીક આવતું બન્ય છે; માટે એ શરીરના સાધનથી કાંઈ એવું કામ કરી લેવું જોઈએ કે જેથી પરિણામે આત્મહિત થાય. માણસ ઘણુંબહુ તાત્કાલિક લાભ તરફ જાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે પરિણામે થતા લાભ તરફ જોઈને જોઈએ. એક સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરનારને કદાચ પાંચ મિનિટ સુખ લાગે, પણ પછી દશ વરસ સુધી જેલખત્રા કરવી પડે અથવા જીવન પર્યંત દેશપાર થવું પડે તેનું નામ સુખ ન જ કહેવાય.* આપણું કદવી લીધેલું સુખ ઉક્ત પ્રકારનું છે, માટે તે હકીકતનું સ્વરૂપ વારંવાર સમજી પરિણામ તરફ, લાંબી દૃષ્ટિએ, જોવાની ટેવ પાડવી. વધારે વિચાર કરવાથી જણાશે કે દાન, શીલ, તપ, ભાવ, સંયમ, ધૃતિ, કષાયત્યાગ વગેરે આ કોટિમાં આવે છે; તેથી સુખ માણસે તેના તરફ લક્ષ્ય આપવું.

આ પ્રમાણે જો તું નહિ કરે તોપણ આયુઃસ્થિતિ પૂરી થયે મૃત્યુ તો તેના દોર તારા ઉપર ચલાવશે; અને પછી તું કઈ ગતિમાં જઈશ? કયા સ્થાનકે જઈશ? ત્યાં શું કરી શકવાને શક્તિમાન રહીશ? એ કાંઈ કહી શકાય નહિ; કારણ કે તારા હાથમાં તે વાત રહેશે નહિ; તું પરતંત્ર થઈ જઈશ. માટે જો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છા હોય તો પુરુષાર્થ વડે બધી તૈયારી મૃત્યુ પહેલાં કરી લેવી જોઈએ. મૃત્યુ એ વિલાપદશા છે; પણ વિલાપદશા એ હાલ સ્વલાપદશા થઈ પડી છે. સુત્રનું કામ એ છે કે તેણે કદી પણ મરણથી ડરવું નહીં, કારણ કે વહેલા-મોડા મરવું તો છે જ. તેમ જ તેણે મૃત્યુની ઇચ્છા પણ રાખવી નહિ. સંસારથી કંટાળેલા અજ્ઞ પ્રાણીઓ મનમાં ઇચ્છે છે કે આત્મા કરતાં મરી ગયા હોઈએ તો છૂટકો થાય, પણ બિચારાને ખ્યાલ આવતો નથી કે મરણ પછી કયાં પલંગ ઢાળી રાખ્યા છે? (અને ઢાળી રાખ્યા હોય તોપણ તે કોને માટે?) એવી

* Sec. 376 Indian Penal Code,

રીતે મરણથી ડરતું નહિ. મરણ ધરતીનું નહિ. પણ નેને માટે દરેક વસ્તુ તૈયાર રહેવું. એટલે ધાર્મિક કાર્યો કરી, જેમ પરમાત્મા જવાનું ભાતું બાંધી રહે તેમ, તૈયાર રહેવું. આ પ્રમાણે કરનારને મૃત્યુચ્ચયે દુઃખ થતું નથી, પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નથી અને સમાધિમાં કાળ કરીને તે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧, ૨ : ૧૨૫, ૧૨૬)

આત્માની પુરુષાર્થથી શિદ્ધિ

त्वमेव मोक्षा* मतिमांस्त्वमात्मन् ! नेष्टाप्यनेष्टा मुखदुःखयोस्त्वम् ।

दाता च भोक्ता च तयोस्त्वमेव, तत्रेष्टसे किं न यथा हितासि ? ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે આત્મન્ ! તું જ સુખ (અજ્ઞાની) છે અને તું જ બાળકાર; સુખની વાંછ કરનાર અને દુઃખનો દ્રેષ કરનાર પણ તું જ છે અને સુખ-દુઃખને દેનાર અને ભોગવનાર પણ તું જ છે; ત્યારે તને પોતાને હિતની પ્રાપ્તિ થાય તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી ?” (૩)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં પરિણામહિત માટે યત્ન કરવા ભલામણ કરી, પણ શિષ્ય શંકા કરે છે કે યત્ન તો દૈવાધીન છે, માટે અમારે કેવી રીતે પરિણામહિત માટે યત્ન કરવો ? તેને ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય ! આ આત્મા જ અજ્ઞાની છે અને જ્ઞાની છે, એટલે જ્યાં સુધી તેને જ્ઞાનાવરણીય કર્મો લાગેલાં છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની છે અને તે ખસેલી નાખવાથી જ્ઞાની થાય છે. સુખને તે પસંદ કરે છે અને સર્વ સંભોગોમાં દુઃખને તે શિષ્ટારે છે. તે સુખદુઃખને પેદા કરનાર પણ પોતે જ છે, કારણ કે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કર્મબંધ પર આધાર રાખે છે. આ હકીકત ખતાવે છે કે કેમ ? કર્મો ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. આ વિચારથી સમજવાનું એમ નથી કે નિરાંતે કર્મ પર નજર રાખી બેસી રહેવું. આ વિચારનું પરિણામ એ હોવું જોઈએ કે નવાં કર્મો ન કરવાં અને પૂર્વે કરેલાં કર્મો આત્માથી છૂટાં પડે (નિર્જરા થાય) એવા પ્રકારનો પ્રયાસ કરવો.

કેટલાકો ધારે છે કે જૈનીઓ કર્મવાદી છે, પણ તે ખરાખર નથી. પ્રાણીએ પુરુષાર્થ કરવો અને તેમાં ફેતેહ ન થાય તો સમજવું કે ‘કર્મ’ અનુકૂળ નથી.’ આ જૈન શાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, પણ લોકો તે ભૂલી જવા લાગ્યા છે અને ભૂલથી જૈનને કર્મવાદી માનવા લાગ્યા છે. જો તેઓ કેવળ કર્મવાદી હોય તો કદી પણ મોક્ષે જઈ શકે નહિ; વ્રતાદિક અનુધાનોનું ફરમાન પણ પુરુષાર્થને અંગે જ છે. કર્મને વશ પડેલો જીવ કેવળ કર્મવાદના હકથી મુક્ત થઈ શકે નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મની પ્રચરતા હોય તો તેનો નાશ થઈ શકે જ નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મક્ષય થવો અસંભવિત છે અને મોક્ષ માનનાર જૈનો પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા ક્ષય માને છે તેથી તેઓ એકાંત કર્મવાદી નથી એ સમજવું તેવું છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તેટલા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ દેશ-વવાની ભલામણ કરે છે. ટીકાકારશ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો પાઠ ટાંકીને ખતાવે છે કે—

* નિર્જરા મતિ ના પાડ; જ્ઞાતાદૃત્યર્થઃ ।

પણુ દિપદેશ છે. લોકોને દેખાડવા ઓઘો, મુહુપત્તિ રાખવાં અને મોટાં મોટાં વાસ્તવ આપવાં અને પ્રચ્છન્નપણે ગમે તેવી આચરણ કરવી તે પેટલારાપણું અથવા તરકારી બનાવે છે. જાધો વાતનું તાત્પર્ય એ છે કે હાથીની જેમ બે પ્રકારના દાંત રાખવા લોકોને દેખાડવાનું વર્તન જુદું અને વાસ્તવિક વર્તન જુદું એમ ન રાખવું. દંડ કરવો. સાધુ કે શ્રાવક તરીકે ઓળખાતા દરેકે આ શ્લોક વિચારવા જોવો છે.

‘સમ્યક્ત્વવાળા અથવા વિરતિવાળા પ્રાણીને લાવી નિર્દોષતાથી નિર્દોષ સેવે તે સંયોધી શકાય; તેથી જ શ્લોકમાં નિરંજન એવું સંયોધન આપ્યું છે અને તેનામાંથી યોગાવવાથી જીવનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને સાંભળવા તત્પર બને છે, તેમજ બુદ્ધિમાન એવું સંયોધન આપ્યું છે.’ (ટીકાકાર.) જૈન શાસ્ત્રકારો વસ્તુની પ્રકૃતિ કરતાં બે નયમાંથી કોઈ પણ એક નયની મુખ્યતા રાખી પ્રરૂપણા કરે છે. કોઈ નયને વ્યવહારની મુખ્યતા હોય છે અને કોઈક જગ્યા પર નિશ્ચયની મુખ્યતા હોય છે. તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ જોડે આ જીવ નિરંજન નથી પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ આ જીવ નિરંજન જ છે. કારણ કે કોઈ પણ અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયનય માનતા નથી તેથી જ નિશ્ચયના મન પ્રમાણે કોઈ અજ્ઞાની કે મિથ્યાત્વી જીવ જ્ઞાન કે સમ્યક્ત્વને નહીં પણ જાતી અને સમ્યક્ત્વની જ તેને પામે છે, અર્થાત્ જે સત્તારૂપે માન્ય છે તે જ સમ્યક્ત્વરૂપે માન્ય છે. એમ તેની માન્યતા છે. તે માન્યતાને આધારે જ તે જીવનું નિરંજન એવા સંયોધનથી યોગાગ્ય છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જીવનું નિરંજન નહીં, નિરંજન! એમ સંયોધન તેને થાય નહિ. (૪ : ૧૨૮)

અસ્તિતાગ અને શુદ્ધ વાસના

છે. જેઓ ચાહુ જમાનાના મોહક પ્રવાહમાં ફસાઈ, આ મોટા હર્ષભૂ(પણ જમાનાએ માનેલા સદ્ગુણ)માં ફસી પડે છે, તેઓ બન્ને ભવ બગાડે છે. આ ભવમાં હમેશાં અસંતોષ રહ્યા કરે છે, કારણ કે દરેક વાત પોતાની ધારી થતી નથી અને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આવતા ભવમાં અહંકૃતિ કરેલી બાબતમાં જ હીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ યોગશાસ્ત્રમાં લખે છે કે:—

જાતિલાભકુલૈશ્વર્યવલરૂપતપઃશ્રુતેઃ ।

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ હોનાનિ લભતે જનઃ ॥

‘જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, બળ, રૂપ, તપ અને જ્ઞાનનો મદ કરવાથી પ્રાપ્તી તે જ બાબતમાં હીન થાય છે.’* (પ; ૧૨૬)

તને મળેલી જોગવાઈ

વેતિસ સ્વરૂપફલસાધનવાધનાનિ, ધર્મસ્ય તં પ્રમવસિ સ્વવશશ્ચ કર્તુમ્ ।

તસ્મિન્ યતસ્વ મતિમન્નધુનેત્યમુત્ર, કિન્ચિન્વયા હિ ન હિ સેત્સ્યતિ મોત્સ્યતે વા ॥૬॥(વસંતતિલકા)

“તું ધર્મનું સ્વરૂપ, જ્ઞાન, સાધન અને બાધક જાણે છે અને તું સ્વતંત્ર હોઈને ધર્મ કરવાને સમર્થ છે. તે માટે તું હમણાં જ (આ ભવમાં જ) તે કરવા ચત્ન કર; કારણ કે આવતા ભવમાં તારાથી કંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ અથવા જાણી શકાશે નહિ.” (૬)

વિવેચન—ધર્મનું સ્વરૂપ—શ્રાવકધર્મ અથવા સાધુધર્મનું સ્વરૂપ.

ધર્મનું જ્ઞાન—પરંપરાએ મોક્ષ અને તાત્કાલિક નિર્જરા અથવા પુણ્યપ્રાપ્તિ.

સાધન—ચાર અનુયોગ, અનુકૂળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે અથવા ચાર વસ્તુઓ મળવી બહુ હુલ્લે છે: મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય.

બાધક—કુજન્મ, કુક્ષેત્ર, પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય, પ્રમાદ વગેરે.

આ સર્વ તું જાણે છે, એટલે તને ધર્મનાં સાધન અને અંતરાયની ખબર છે. તેમ જ તેનું સ્વરૂપ અને તે કરનારને જ્ઞાન શું મળે છે તે પણ જાણે છે. વળી, તું સ્વતંત્ર છે. જ્યારે પરમાધારીને વશ થઈશ ત્યારે તો તારાથી કંઈ બની શકશે નહિ, પરંતુ અત્યારે તો તારે ઘણી સારી જોગવાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જે બીજે મળી શકે તેમ નથી. આવો આર્ય દેશ, શુરુની સતત જોગવાઈ, સિદ્ધક્ષેત્ર(શત્રુજય)નું સાંનિધ્ય, રાજકર્તાની ધર્મ સંબંધમાં સર્વ પ્રકારની છૂટ અને લોકોમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ધૃત્તિ: આ સર્વસામાન્ય જોગવાઈ અને તે ઉપરાંત શરીરસંપત્તિ, વિદ્યાભ્યાસ, ધર્મરુચિ વગેરે તને જે ખાસ લાભો મળ્યા હોય, તે સમજી લઈને આ ભવમાં કંઈ કર. જેમ વ્યવહારમાં

* આ સંબંધી વિશેષ હકીકત સાતમા ક્યાપ અધિકારમાંથી મળશે. અને બાકી તો રાવણ, બાહુબળ, સ્થૂલભદ્ર, સનતકુમાર વગેરેનાં દર્શનો પ્રસિદ્ધ છે.

નામ કાઢવાની ખરજ આવે છે, તેમ ધર્મમાં નામ કાઢવાની ખરજ આવે તેમ કર, તેમ
પોતાના આત્મહિત માટે, તારી કેમ માટે, તારા દેશ માટે, મનુષ્યસમૂહ માટે, સૃષ્ટિ
માટે તારાથી બને તે કર. કાંઈ ન બને તો તું જે 'સંજોગોમાં' મુકાયેલો હો તે
ઉત્તમ રીતે તારો પાઠ લખવ. તું આવતા લવ ઉપર આધાર રાખતો હો તો તારી વૃત્તિ
છે, કારણ કે ત્યાં તને આવી જોગવાઈ મળશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ; અને વૃત્તિ
તારી જવાબદારી કે ફરજ શું છે તેનું જ્ઞાન અને વિવેક ત્યાં તને રહેશે કે નહિ તે પણ
કહી શકાય નહિ; માટે આ સારી જોગવાઈનો લાભ લેવા તું યત્ન કર. ચિદાનંદ
મહારાજ બરાબર એ જ મતલબનું ગાન રેડે છે:—

ચેતન ચાર ગતિમાં નિશ્ચે, મોક્ષદ્વાર એ કાયા રે,
કરત કામના^૧ સુર પણ યાદી રે, જનકું^૨ અનર્ગલ^૩ માયા રે,
પૂરવ પુણ્ય ઉદય કરી ચેતન, નીકા નરલવ પાયા રે.
રોહિણિગિરિ^૪ જીમ રતનખાણુ તિમ, ગુણ સહુ યામે સમાયા રે,
મહિમા મુખથી વરણત જટી, સુરપતિ^૫ મન શંકાયા રે. ॥ પૂરવ^૬
યા તન વિણુ તિહુ કાલ કહો કિન, સાચા મુખ નિપજાયા રે,
આગરો મુખ ના મુખ નિપજાયા રે ॥ પૂરવ^૭ (૬: ૧૩૨)

સવસ્થામાં અસક્તિ આ વર્ણેનિ નકામાં જનાયે છે. બાકીના મધ્યના વળતમાં જને તે . ફરી ફરીને આવી ભોગવાઈ મળશે નહિ. જો અત્યાદે ભૂંડ્યો તો પાછો ફરીને જલદી ભણે પડીશ નહિ. ધર્મ વગરનું જીવન એ નકારું જીવન જ છે. ધર્મ વગર દુઃખનો સા થતો નથી અને ધર્મપ્રાપ્તિ મોટે ભાગે મનુષ્યભવમાં જ થઈ શકે છે, તેથી આ અવસ્થા લાભ લેવા કહ્યું છે. અનંતકાળનું સ્વરૂપ પાંચમા કર્મબંધથી બાળી લેવું.

પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ બાળુવા જેવું છે. તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી એકના બાદર અને સૂક્ષ્મ બેદ કરતાં આઠ પ્રકાર ધાય છે.

ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ, બાળા, આસોધાસ અને મનોવર્ગજ્ઞાપણે ચૌદ જલોકનાં સર્વ પુદ્ગળો પરિભ્રમ્યાં એટલે પ્રત્યેક વર્ગજ્ઞારૂપે દરેક પુદ્ગળ પરમાણુ પરિભ્રમ્યાં ત્યારે દ્રવ્યથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય. (કોઈક આચાર્યો પ્રથમની ચાર વર્ગજ્ઞારૂપે સર્વ પુદ્ગળ પરિભ્રમ્યાવવાનું કહે છે.) એ જ પુદ્ગળ પરમાણુને પ્રથમ ઔદારિક વર્ગજ્ઞારૂપે ભોગવે, ત્યાર પછી અનુક્રમે વૈક્રિય વર્ગજ્ઞારૂપે ભોગવે, યાવત્ મનોવર્ગજ્ઞાપણે ભોગવે. તેમાં એક પરમાણુને ઔદારિક તરીકે ભોગવ્યા પછી, વચ્ચે વૈક્રિયાદિક રૂપે જે તેટલા ભોગવે તે ગણવા નહિ. એવી રીતે અનુક્રમે સાતે વર્ગજ્ઞાપણે સર્વ પુદ્ગળો ભોગવાય ત્યારે દ્રવ્યથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે.

લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. તે દરેક પ્રદેશને મરણથી સ્પર્શે ત્યારે ક્ષેત્રથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. અને લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને કમસર એક પછી એક પ્રદેશ સ્પર્શી મરણ પામે, એમ સર્વ પ્રદેશોનો અનુક્રમે સ્પર્શ થાય ત્યારે ક્ષેત્રથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. આમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કોઈ પણ એક પ્રદેશ મરણ મધ્યા પછી તેના અનંતર પ્રદેશ મરણ થાય તે જ પ્રદેશ ગણવે; બાકી અન્ય પ્રદેશોએ વચ્ચેના વળતમાં ગમે તેટલાં મરણ થાય તે પ્રદેશો ગણવા નહિ.

ઉત્સર્પિણીના અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયો આકાશવળા મરણથી સ્પર્શે ત્યારે ગળથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે અને ઉપર જતાવેલી રીત પ્રમાણે એક ભગવંતના પ્રત્યેક સમયને અનુક્રમે મરણ વડે સ્પર્શે, ત્યારે કાળથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. એમાં ઉત્સર્પિણીમાં પ્રથમ સમયે કાળ કર્યા પછી તેના પછીના જ રીત સમયે બીજી કોઈ પણ ઉત્સર્પિણીમાં કાળ કરે તે જ ગણાય છે, વચ્ચેના મરણસમયો ગણાતા નથી.

કાયાના કારણથી જે અધ્યવસાય થાય તેને લીધે કર્મબંધ થાય છે. એ કર્મબંધમાં

= આ વિષય વધારે પારિભાષિક (technical) છે, એ જરાજર સમજવા માટે ગુરુમંત્રી જરૂર છે. કોઈક જરૂરી દંડીકત ઉપનિષિલવપ્રપંચના પ્રથમ ભાગના ભાષાંતરમાં ગતાવી છે. પ્રકાશક, શ્રી નંદર્મ પ્રસારક સમાજ, બાવનગર.

ખડુ તરતમતા હોય છે. કપાય મંદ કે તીવ્ર હોય તેમ કર્મના અનુબંધમાં ફેર પડે છે. એનાં અસંખ્ય સ્થાનો છે અને તેથી અનુબંધસ્થાન પણ અસંખ્ય છે. પ્રાણીને જેવી જેવી જુદી જુદી વાસના તેટલા તેટલા જુદા જુદા અધ્યવસાય થાય છે અને તે પ્રત્યેકમાં તરતમતા હોય છે તેથી પ્રત્યેકનું સ્થાન જુદું પડે છે. એ અનુબંધસ્થાન અસંખ્ય સમજવાં એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનક આગળપાછળ ફરસીને પૂરા કરે ત્યારે ભાવથી બાદર પુદ્ગલપરાવર્તન થાય છે; અને પ્રથમ અદ્યપકાચોદ્યરૂપ અધ્યવસાયે છતો મરણ પામે ત્યાર પછી બીજાં ગમે તેવાં સ્થાનકોએ મરણ પામે તે ગણાય નહિ, પણ ત્યારપછી તેની અનંતરના અધ્યવસાયસ્થાનકે મરણ પામે તે જ ગણાય. એવી રીતે સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનકોએ અનુક્રમ પ્રમાણે ચાલતો કાળ કરે ત્યારે ભાવથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરાવર્તન થાય છે.

આ સ્વરૂપમાં બાદર પુદ્ગલપરાવર્તનના ચાર ભેદ કહ્યા છે એ જરા ઠીક લાગશે. કારણ કે એમાં ખડુ ઓછા ભવો કરવા પડે છે (પ્રમાણમાં), પરંતુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે એ બાદરના ચાર ભેદ તો સમજવા માટે જ બતાવ્યા છે, તેનો બીજો ઉપયોગ નથી. એ સમજવાથી સૂક્ષ્મ ભેદ ગ્રાહ્યમાં આવે તેથી જ બતાવ્યા છે. બાકી, આ છવે જે અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન કર્યાં અને હજી કદાચ કરશે તો તે સૂક્ષ્મ સમજવાં.

હે છવ ! આ સ્વરૂપ વાંચીને વિચારતાં આંખો ઝોડે આવશે. આવાં અનંત પુદ્ગલપરાવર્તન તેં કર્યાં છે અને જો ધર્મ નહિ કરે તો તેવા અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તન સુધી હજી રખડવું પડશે, પણ ન રખડવું એ તારા હાથની બાજીનો ખેલ છે; માટે હીં પ્રમાદ ત્યાગ કર, ધર્મ કર અને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર. (૭; ૧૩૧)

અધિકારી થવા યત્ન કર

गुणस्तुतीर्वाञ्छसि निर्गुणोऽपि, सुखप्रतिष्ठादि विनापि पुण्यम् ।

अष्टाङ्गयोगं च विनापि सिद्धी-र्वात्तलता कापि नवा तवात्मन् ! ॥ ૮ ॥ (અધ્યાત્મ)

“ તારામાં શુભ નથી તોપણ તું શુભની પ્રશંસા થતી સાંભળવા ઇચ્છે છે, પુણ્ય વગર સુખ અને આનંદ ઇચ્છે છે, તેમ જ અષ્ટાંગ યોગ વગર સિદ્ધિઓની* વાંછા રાખે છે. તારું વાયડાપણું તો કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે ! ” (૮)

વિવેચન—આ છવને એક એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે પોતાનામાં ન હોય, તે શુભો હોવાનો કાંકો રાખવો, શુભ વગર તે હોવાનો દાવો કરવો, અથવા તે શુભો હોવાની સ્તુતિ ધવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મૂર્ખાઈ છે. તેવી જ રીતે પુણ્ય વગર શેકડિયા થઈને મોટરમાં ફરવાની કે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી તે ગેરવાજબી છે. દુનિયાનાં લાભ્યશાસ્ત્રી પ્રાણીઓ તેં નથી નેત્યાં કે જેઓ જન્મે ત્યારથી તે મરે ત્યાં સુધી દુઃખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતાં નથી. શ્રેણિક નામના રાત્નને કરિયાણું ધોરી ‘ શ્રેણિકને વખારે નાખો ’ એમ

* અનિર્ણય વગરે આ સિદ્ધિઓ છે. જુઓ ધર્મસ્તનપ્રકરણ પ્રથમ ભાગ તથા આદીયસચ્ચિન.

નાર શાળિલદ્ર કેવા સુખી હશે ! પણ પુણ્ય કર્યા વગર એવા સુખની આશા રાખવી મૂર્ખાઈ છે. વૃક્ષ વાવ્યા સિવાય ફળની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. વળી, આ જીવ એવી પ્રાણી નિરંતર કર્યા કરે છે તે દરેકને અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે, પણ કારણ સેવ્યા વગર નિં ઇચ્છવું તે તદ્દન મૂર્ખાના ખેલ છે. સુખને નિરંતર ઇચ્છવું અને તેના કારણભૂત નિં ન કરવો તે મૂર્ખાઈ નહિ તો ખીન્નું શું ? એને સુખ કયાંથી મળી શકે ? તેવી રીતે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ ટાંગ યોગ (જેનાં સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર*) વગર સિદ્ધિઓ મેળવવાની આશા મવી એ મૂર્ખાઈ છે.

વાતનો સાર એ છે કે દરેક બાબતમાં હોંશ રાખવાને બદલે તેના અધિ-રી થવું જોઈએ. લક્ષ્મી એ દાસી છે અને તેના અધિકારી પાસે તે તદ્દન સહેલાઈથી લે છે. જેમ ઉપરથી ત્રણે બાબતની પ્રયાસ વગર ફેગટ વાંછા કરવી એ મૂર્ખાઈ છે તો જ રીતે ધર્મ કર્યા વગર દુઃખક્ષયની આશા રાખવી, એ પણ વાચડાપણું છે; એવું બનતું જ નથી. અધિકારી થયા વગર વાંછા ન કરવી એ સામાન્ય નિયમ છે અને ઝીણી તથા મોટી દરેક બાબતમાં લાગુ પડે છે. (૮; ૧૩૨)

પુણ્યાભાવે પરાભવ અને પુણ્યસાધનનું કરણીયપણું

પદે પદે જીવ ! પરાભિભૂતીઃ, પર્યન્ત કિમીર્વ્યસ્યધમઃ પરમ્યઃ ।

અપુણ્યમાત્માનમવૈપિ કિં ન, તનોપિ કિં વા ન હિ પુણ્યમેવ ? ॥ ૯ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે જીવ ! પારકાએ કરેલ પોતાનો પરાભવ જોઈને તું અધમપણે ખીન્નઓ તરફ ન માટે ઇર્ષ્યા કરે છે ? તારા પોતાના આત્માને નિષ્પુણ્યક (અપુણીઓ) કેમ સમજતો થી ? અથવા પુણ્ય કેમ કરતો નથી ? ” (૯)

વિવેચન—પોતાપણાનું માન (self-respect) નામનો કહેવાતો સદ્ગુણ પણ પહંકારની કોટિમાં જ આવે છે. જ્યારે જીવ કોઈ કેકાણે પરાભવ પામે છે ત્યારે પરાભવ રનારની ઇર્ષ્યા કરે છે અથવા તેના પર ગુસ્સે થાય છે; પણ પોતાનો આત્મા પરાભવ પ્રાપ્તવાનો અધિકારી શા માટે થયો તેનો વિચાર કરતો નથી. જરા વિચાર કરીશ તો પ્રાપ્તશે કે પરાભવ પાપથી થાય છે અને તારો પોતાનો આત્મા અપુણીઓ છે, તેથી જ ને પરાભવ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તારે ખીન્નની ઇર્ષ્યા કરવી તે અયોગ્ય છે. માત્ર સન્માન મેળવવા માટે પુણ્ય કરવું, એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, પણ કોઈનાથી પરાભવ થાય તે પ્રસંગે માત્તરૌદ્રધ્યાન ન કરવાનો અને અચૂકપણે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના હેતુભૂત વિશેષ ધર્મ કરવાનો ઉપદેશ છે. (૯; ૧૩૩)

* કર્તા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય.

પાપથી તુમને નેનું નાશ થાય.

કિમર્દ્યમિર્દ્યમર્દિનો નાશ, તિર્દ્યમને કર્દ્યમની નિર્માણ.

યદેકશોઽપ્યન્યકુવાર્દનઃ નાત્યનન્યમોઽપ્યનાયમર્દનં ભવે ॥ ૧૦ ॥ (અર્થ)

“તું પ્રમાદથી નાના હોયોને પીયા આપવાનું કામમાં નિર્ભયપણે શા મારે પ્રવૃત્તિ કરે છે ? પ્રાણી જીવને જે પીયા નેનું વાર પણ નીમવાને છે, તે જ પીડા ભાંતરવાને અનંત વાર ખમે છે.” (૧૦)

વિવેચન—ઉપરના બે શ્લોકમાં પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને તેને આદરવાથી લાભ છે એ બતાવ્યું. હવે પાપનું ત્યાગ્યપાતું બતાવે છે. પાપ કરતી વખતે જ જાણે મન પ્રથમ તો પાછું ફરે છે, પણ ઘણા કાળના મોડેલા સ્વભાવને લીધે પાછું તે માડા વિચારને વશ થઈ જાય છે. ખૂન કરનારને એક વખત અટકવાનું મન થાય છે. તેવી જ રીતે પરત્વી સેવનારને પણ થાય છે. આવી રીતે આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિનો ભાવ દેખાય છે; પણ તેના ઉપર ત્યાર પછી મનોવિકારના તરંગો ઊઠે છે એટલે શુદ્ધ ખ્યાલ (Conscience) નાશ પામી જાય છે અને પાપ સેવાય છે. હવે આવી રીતે પાપ સેવનારને પરલવમાં ઘણું વેઠવું પડે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે જીવને જે પ્રકારની પીડા નિપજવી હોય તેનાથી આકરી પીડા તે નિપજવનારને અનેક વાર સહન કરવી પડે છે. વીર પરમાત્માના હસ્તે દીક્ષિત શિષ્ય શ્રી ધર્મદાસગણિ કહે છે કે :—

વહમારણઅઘ્મક્રુક્ષાણદાણપરઘણવિલોવનાર્ણં ।

સવ્વજહણ્ણો ઉદ્ધો, દસગુણિઓ દક્કસિ કયાણં ॥

તીવ્વયરે ઉ પઓસે, સયગુણિઓ સયસદ્દસ્સકોહિગુણો ।

કોહાકોહિગુણો વા, હુજ્જ વિવાગો વહુતરો વા ॥

અર્થ—“લાકડી વગેરેના પ્રહાર કરવો, પ્રાણુવ્યપરોપણ કરવું, જૂઠું કલંક દેવું અને પરધનનું હરણ કરવું વગેરે એક વાર કર્યાનો જઘન્ય ઉદય પણ દશ વખત તો થાય છે અને તીવ્ર પ્રદેશથી કરેલ હોય તો સો, હજાર, લાખ, કોડ અને કોડાકોડ વાર પણ ઉદય થાય છે.”

આમ કેમ બને ? અને આમાં ન્યાય ક્યાં રહ્યો ? એમ સામાન્ય જનના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે. તેનો પણ જવાબ છે. પાંચ રૂપિયાની ચોરી કરનારને દંડ કેટલો છે ? પાંચ મિનિટ બળાટકારે વિષયસુખ ભોગવનારને કોટી કેટલાં વર્ષની સજા કરે છે ? અચૂક પાપ, વખત કે દ્રવ્ય ઉપર બંધાતું નથી, પણ તે વખતે તે પાપકર્મ કરવામાં તીવ્રતા કેવી છે તે પર તેનો રસબંધ પડે છે. આ દ્રઢી વાતમાંથી બહુ સાર લેવા જેવો છે. પાપકર્મથી નિરંતર ડરતાં રહેવું અને ક્ષણિક સુખની ખાતર પાપકર્મ સેવવું નહિ.

* પ્રમાદતઃ ને અત્યે ક્વચિત્ પ્રમોદતઃ પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સારો છે.

ક્રમેશાં પાપકર્મ કરતી વખતે વિચારવું કે સામા પ્રાણીની જગ્યાએ આપણે હોઈએ અને આપણું મન સાવધાન હોય તો આપણને કેવું લાગે ? પાપ ન કરવું એ જ આ નિઃશ્ચીનું સાર્થક છે. અનંત કાળથી સંસારમાં નવા નવા જન્મ લઈ આંટા માર્યા કરે છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મ પણ એક આંટો માત્ર ધઈ જશે, એવી જેને ણીક લાગતી હોય તે પાપાચરણ કરે જ નહિ.

પાપ કેને કહેવાં તે શોધવું મુશ્કેલ નથી. કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ જાણતમાં શંકા પડે તો વિદ્વાનોને પૂછી જીલાઓ કરવો અને સામાન્ય વ્યવહાર માટે તો અદાર પાપસ્થાનકોનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત સમજવું. જેન શાસનનું મંડાણ છવની દયા પર છે, તેથી અત્ર બે શ્લોકમાં દયા રાખવી, એ મુખ્ય ઉપદેશ છે અને તે પ્રમાણે સર્વ પાપોને માટે સમજી લેવું. (૧૦; ૧૩૪)

પ્રાણીપીડા; તેનું નિવારણ કરવાની જરૂર

યથા સર્પમુલ્લસ્યોઽપિ, મેકો જન્તુનિ મક્ષયેત્ ।

તથા મૃત્યુમુલ્લસ્યોઽપિ કિમાત્મન્નર્દત્તેઽક્લિનઃ ? ॥ ૧૧ ॥ (અગ્રુદ્ધ૨)

“ જેમ સર્પના મુખમાં રહ્યા છતાં પણ દેડકો અન્ય જંતુઓનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ હે આત્મન્ ! તું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યા થકો પ્રાણીઓને કેમ પીડા આપે છે ? ” (૧૧)

વિવેચન—અહીં બેસી રહેવાનું હોય તો તો બાળે ઠીક, પણ આશા તો મોટા ટુંગર ભેટલી છે અને મરવું પગલાની નીચે છે. તેમાં કાળ ક્યારે આવશે તે પણ પોતે બાજીતો નથી, છતાં એક ઘડી પણ નિરાંતે બેસતો નથી; ચોતરફ ધમાધમ કરી મૂકે છે. એક તરફ ગાડીઓ દોડાવે છે, તો બીજી તરફ નાચ નચાવે છે. આમ પ્રવૃત્તિ અને મોજશોખમાં, વિષય અને કપાયમાં, અપ્રમાણિકપણમાં અને અભિમાનમાં, આવ્યો છે તેમ જ ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે. અરે ! કાળના એક સપાટામાં ઊંધા પડનાર મોક્ષાભિલાષી પ્રાણી ! જરા ચેત, પાપાચરણ કરવાની ણીક રાખ અને સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કર ! સર્પના મોઢામાં પડ્યો છે, ચવાઈ જવાની એક ઘડીની વાર નથી, તે વખતે પણ દેડકો છવડા ખાય છે. આવું અજ્ઞાન કોઈનું હોય ? પણ તારું છે ! વિચારી બેજે. (૧૧; ૧૩૫)

માની લીધેલું મુખ; તેનું પરિણામ

આત્માનમલ્પૈરિહ વચ્ચયિત્વા, પ્રકલ્પિતૈર્વા તનુચિત્સૌર્યૈઃ ।

મત્રાથમે કિં જન ! સાગરાણિ, સોઢાસિ હી નારકદુઃસ્વરાસીન્ ॥ ૧૨ ॥ (અપજાતિ)

“ હે મનુષ્ય ! થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં શરીરનાં અને મનનાં મુખ વડે આ ભવમાં તારા આત્માને છેતરીને અધમ ભવોમાં સાગરોપમ સુધી નારકીનાં દુઃખો સહન કરીશ. ” (૧૨)

આવું એમ કહું, પણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ ન કર્યો. ત્રણે પુત્રો સોનામહોર લઈ બુદ્ધે બુદ્ધે ગામ ગયા. એક છોકરો તો ણિલકુલ મોજશોળ કરે નહિ; તેને ખાવાનો, સૂવાનો કે ફરવાનો શોખ જ નહિ; તેમ જ પરત્વી, સદ્ગા કે એવું બીજું દુર્વ્યસન પણ તેને ન હોતું. તેણે તો વેપાર કરીને મોટી રકમ મેળવી અને ખરચ માપસર રાખવાથી મોટો પૈસાદાર બની ગયો. બીજો ભાઈ એવા વિચારનો હતો કે મૂળ રકમ બાળવી રાખવી, ખાકી વ્યાજ કે હાંસલ, જે વધે તે, ખરચી નાંખવાં. એટલે એણે મુદ્દલમાં એક પાઈ પણ વધારી નહિ, તેમ ઘટાડી પણ નહિ. ત્રીજો ભાઈ લહેરી હતો. એણે તો ખાવાપીવામાં, મોજમનમાં, સઘળા પૈસા ઉડાવી દીધા; વેપાર કર્યો જ નહિ. મુદ્દત પૂરી થઈ ત્યારે સર્વ ભાઈઓ પાછા ફર્યા. ત્રીજો ભાઈની હકીકત સાંભળી સર્વ હસ્ત્યા અને તેના ખાપે તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. લોકોએ તેની નિંદા કરી. પહેલા ને બીજા ભાઈ માટે અનુક્રમે વિશેષ અને અલ્પ સંતોષ જણાવ્યો.

ઉપનય—મનુષ્યલવ પામવો બહુ દુર્લભ છે. એ પ્રાપ્ત થવામાં અનેક વિધેના આવી પડે છે. આવી અનેક મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યલવ અને તેની સાથે જૈનધર્મ, નીરાગી શરીર, શુરનો યોગ વગેરે જોગવાઈ-સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ છે. મહા-પુણ્યયોગે એ સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ મનુષ્યલવ પ્રાપ્ત કરી કેટલાંક દુઃસાધ્ય પ્રાણીઓ તો ખાપડાં લાડી, વાડી અને ગાડીની લહેરમાં લહેકાઈ જઈ ધર્મ શું છે, તે સમજતાં પણ નથી. આવા જીવો પુણ્યધન હારી જાય છે, પ્રાપ્ત થયેલ વારસો ગુમાવે છે અને કપૂતની જેમ મોટો વારસો મળ્યા છતાં ગરીબ થઈ જાય છે. કેટલાક માણસો તો પ્રતિકુળ સંજોગોને લીધે પાપ સેવે છે, પણ ઉક્ત કનિષ્ઠ પ્રકારના મનુષ્યો તો સારા સંજોગોને જ દુષ્ટ બનાવે છે. મધ્યમ માણસો સાદું જીવન જીવે છે. તેઓ કોઈનું બગાડતા નથી, તેમ મોટો સ્વર્ગ કે માનસિક પરોપકાર પણ કરતા નથી. જે ઉત્તમ પ્રકારના ‘જીવો’ છે તે તો અત્ર મહાઉત્તમ વર્તન રાખી પરોપકારમાં વિભૂતિ-આત્મિક અને પૌદ્ગલિક-વાપરી આ લવમાં લહેર કરે છે અને પરલવમાં પણ આનંદ પામે છે. જે ત્રીજો ભાઈની જેમ ધન ગુમાવી દે છે, તેને તો અનંત કાળ પર્યંત ચોરાશી લાખ જીવ્યોનિમાં લવકવાનું છે, તેનો છેડો નથી. અને પરાક્રમવાળા જીવોએ મધ્યમ ભાઈની જેમ બેસી રહેવું સારું નથી. તેજી ઘોડાઓએ તો કામ પાર પહોંચાડવું સારું છે. આ મનુષ્યલવ ફરી ફરીને જલદી મળવાનો નથી; માટે ત્રીજો ભાઈની જેવી સ્થિતિ ન થાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પહેલા ભાઈની જેમ વર્તવાની જરૂર છે. આ મનુષ્યલવના સરવૈયામાં પણ ઉધાર પાસું વધે તો તો બહુ જ જોડું કહેવાય.

૬. ગાડું હાંકનારનું દંષ્ટાંત—એક ગાડાવાળાને એક ગામમાં બીજો ગામ જવાનું હતું. પોતે તે ગામના સારા તથા ખરાબ બંને રસ્તા

ખાડાખડખા અને ડુંગરા-ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો. પરિણામ એ થયું કે રસ્તામાં તેને ગાડાનો ધરો ભાંગી ગયો, ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની આણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો.

ઉપનય—આ લઘુ દષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. આમાં વિદ્વાન શ્રોતા અને ભણેલ વાંચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે : હે વિદ્વાનો ! તમે જાણો છો કે મોહથી અને પ્રમાદથી સંસાર વધે છે, તમે સંસારની અસ્થિરતા સાંભળી છે, જાણી છે, માની છે અને શમ, દમ, દયા, દાન, ધૃતિ વગેરેથી પુણ્યબંધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ જાણો છો; છતાં તમારું વર્તન પાપને રસ્તે થાય છે એ બહુ જોડું છે. અજ્ઞાનના ભૂલ કરે એ કાંઈક સંભવિત છે, પણ જાણીનેઈને તમારું ગાડું ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાંગે ત્યારે પસ્તાવો કરો એ તમારે માટે તદ્દન જોડું છે. તમે સમજી છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનું ઘણું માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૭. ભિક્ષુકેનું દષ્ટાંત—એક ગામડિયો દરિદ્રી પોતાના ગામમાં કાંઈ પણ કમાતો નહોતો, તેથી ભિક્ષા માગવા ચારુ પરદેશ ગયો. તે ગિયારે અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટ પૂરતી પણ ભિક્ષા મળી નહિ, ત્યારે આખરે કંટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે એક ગામમાં ચક્ષુનું મંદિર આવ્યું, ત્યાં રાત્રિએ સૂતો. પોતાની દરિદ્રતા પર વિચાર કરતો અર્ધ જાગૃત સ્થિતિમાં સૂતો છે, તેવામાં મધ્ય રાત્રિએ એક સિદ્ધ હાથમાં ચીનરેસો ઘડો લઈ ત્યાં આવ્યો. જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને નરન જ એક મુંદર ઘર બની ગયું. પછી તે જોલ્યો કે “શ્રી થઈ જાયો” એટલે ત્યાં નવચૌવના, મુંદર વેશવાળી, રતિના અવતાર જેવી શ્રી ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારપછી તે સિદ્ધ જે જે આજ્ઞા લાગ્યો તે તે સર્વ થવા લાગ્યું. આખી રાત્રિ તે શ્રી સાથે વિવિધ પ્રકારના પ્રાગ્જ્ઞાન ભાગળી. સારી રસવતીનો આહાર કરી, પ્રભાતસમય નજીક આવતાં તેણે મર્ચ મારતી વીધું પેટે બિમુક આ સર્વ જોયા કરતો હતો અને આજો વખત વિચારતો હતો કે “મુંદરે ને ને પ્રાણી પર તદ્દન હુર્બાગી છું. મને તો માયા પણ મળી નહિ અને...”

પણ સુખી ક્યું. એક દિવસ દાઢ પીને મસ્ત થયો અને લાદેશમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત બરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો ! તે જ વખતે બુદ્ધે છે, તો પોતે ઉકર-ડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો કરીને પણ સર્વ નિપજનવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી બિદુષ્ટ હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી વ્થ છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંબધું તાત્કાલિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જો બિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશાની પીડા મટી વત ! પરંતુ માણસને એકા મળે તો ઊંડવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ દેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાલિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સ્પર્ધાય છે. બીલું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા ધર્મ જવાની હોંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા ધઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ સીંચ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારું એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વે પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂર્ખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને બુદ્ધે છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણું જેમ સદરહું કુટુંબીઓ પામી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી રૂળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રહે તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે.

પણ સુખી થયું. એક દિવસ દાડૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાગવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નરીજ મદ્યન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો! તે જ વખતે બુદ્ધે છે, તો પોતે ઉકર-ડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જે વિગા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજતવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ગિણુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના ચોખ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હુકીકત અગાઉના દૃષ્ટાંતમાં બહુ કુટુહલ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંજરું તાત્કાલિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જો ગિણારીએ દૃષ્ટસાધ્ય વિગા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હવેશાની પીડા મટી જત! પરંતુ માણસને એકા મળે તો ઊલવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ દેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાલિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ દરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની ઇંછા રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જવરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દૃષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ બીજા માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારું એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વેએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂળ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને બુદ્ધે છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને દ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણું જેમ સદરહું કુટુંબીઓ પાત્રી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્રેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રહે તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે. અત્ર મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમાં સંતોષ માનવો. દુનિયામાં

પણ સુખી કર્યું. એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો ! તે જ વખતે બુદ્ધે છે, તો પોતે ઉકરડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જે વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજની શક્ત, પણ હવે તો કંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિન્નુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હુકીકત અગાઉના દષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંબરું તાત્કાલિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જે લિખારીએ કપ્પસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશાની પીડા મટી જતી ! પરંતુ માણસને એકા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાલિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હોંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પથતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જવરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વેએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને બુદ્ધે છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને પ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણું જેમ સદરહુ કુટુંબીઓ પાત્રી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રહે તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે. અત્ર સુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમાં સંતોષ માનવો. દુનિયામાં

ખાડાખડખા અને ડુંગરા-ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો. પરિણામ એ થયું કે રસ્તામાં તે ગાડાનો ધરો ભાંગી ગયો, ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની અણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો.

ઉપનય—આ લઘુ દષ્ટાંત ગદ્ય ઉપયોગી છે. આમાં વિદ્વાન શ્રોતા અને ભૂલેલા વાંચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે : હે વિદ્વાનો ! તમે જાણો છો કે મોહથી અને પ્રમાદથી સંસ્કૃત વધે છે, તમે સંસારની અસ્થિરતા સાંભળી છે, જાણી છે, માની છે અને શમ, દમ, ધર્મ, દાન, ધૃતિ વગેરેથી પુણ્યબંધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ જાણો છો; છતાં તમારું વર્તન પાપને રસ્તે ધાય છે એ ગદ્ય જોડું છે. અજાણ્યા ભૂલ કરે એ કાંઈક સંભવિત છે. પણ જાણીનેઈને તમારું ગાડું ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાંગે ત્યારે પસ્તાવો કરે એ તમારે માટે તદ્દન જોડું છે. તમે સમજો છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનું ઘણું માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૭. બિશ્વકર્તુ દષ્ટાંત—એક ગામડિયો દરિદ્રી પોતાના ગામમાં કાંઈ પણ કમાતો નહોતો. તેથી બિશ્વ માગવા સારું પરદેશ ગયો. તે ગિચારો અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટ પૂરતી પણ બિશ્વ મળી નહિ, ત્યારે આખરે કંટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે એક ગામમાં યજ્ઞનું મંદિર આવ્યું, ત્યાં રાત્રિએ સૂતો. પોતાની દરિદ્રતા અને રિવાજ કરતા અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમાં સૂતો છે, તેવામાં મધ્ય રાત્રિએ એક શિશુ કામમાં આવ્યું. ઘડો ઘડી ત્યાં આવ્યો. જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને તેના પર એક કાંઈક વર બની ગયું. પછી તે જોલ્યો કે “સ્ત્રી થઈ જાઓ” એટલે ત્યાં સ્ત્રી બની. તેણી રતિના અવતાર જેવી સ્ત્રી લિપ્ત થઈ ત્યારપછી તે ગિદ ગે

પણ સુખી કર્યું. એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો ! તે જ વખતે બુદ્ધિ છે, તો પોતે ઉકરડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જે વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપળવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી બચ છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંબહુ તાત્કાલિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જે ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશાની પીડા મટી જતી ! પરંતુ માણસને એકા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાલિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હેંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જવરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ બીજા માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને બુદ્ધિ છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને પ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણું જેમ સદરહુ કુટુંબીઓ પામી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રોકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો નાશ થાય છે.

અનેક સ્થાનકે સુખ દેખાય છે, તેથી તે તરફ પોતે લલચાઈ જવું નહિ અને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયા પછી રાગદ્વેષ કરી તે નિષ્ક્રમ કરવી નહિ.

૯. બે વાણિયાનું દંષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં બે વાણિયા રહેતા હતા. તેઓ અનેક પ્રકારનાં કામ કરતા હતા, પરંતુ નસીબના મોળા હોવાથી પાસે પૈસા એકઠો થતો નહોતો. તેઓએ પૈસા પેદા કરવા સારું કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કર્યા, પણ જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે પૈસા મળ્યા નહિ ત્યારે નગરની બહાર એક યક્ષનું મંદિર હતું ત્યાં જઈ તેની સેવા કરી માંડી. એક દિવસ યક્ષ પ્રસન્ન થયો ત્યારે તેઓએ તેની પાસે દ્રવ્ય માંગ્યું. યક્ષે કહ્યું “હે વત્સો ! તમારે પૈસાની બહુ જ ઇચ્છા છે તો જાઓ, હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું કાળી ચૌદશની રાત્રિએ તમારે બન્નેએ એકેક ગાડું તૈયાર કરી રાખવું. હું તમને બન્ને ગાડાં સહિત તે રાત્રિએ રત્નદ્વીપે લઈ જઈશ. ત્યાં અનેક રત્નો રસ્તામાં પડ્યા હોય તમને ત્યાં બે પહોર સુધી રાખવામાં આવશે. તમારાથી જેટલાં રત્નો લેવાય તેટલાં લેજો. બે પહોર પછી તમને ગાડાં સહિત ઉપાડીને પાછા અહીં લાવીશ.” વાણિયા આ સાંભળી રાહ રાહ થઈ ગયા અને ઉક્ત રાત્રિએ ઘણાં સારાં બે ગાડાં તૈયાર લાવ્યા. તેમાં વળી વધારે રત્નો લઈને ગોઠવી શકાય એવી યુક્તિ (સંચા વગેરે) પણ કરી રાખી. નીમેલ વખતે યક્ષે બન્ને ગાડાંઓ સાથે તે વાણિયાને ઉપાડી રત્ન મૂક્યા. જે જગ્યાએ તેઓને મૂક્યા, ત્યાં બહુ સુંદર રીતે પાથરેલી સુગંધીથી સુગંધે બે સુંદર શય્યા હતી. એક કલાક સૂઈ લઈ એમ વિચારીને એક વાણિયો સૂતો જાંઘ આવી ગઈ. જાંઘમાં બે પહોર ચાલ્યા ગયા. બીજા વાણિયાએ તો બીજું કામ કર્યું રત્નોના ગાંસડા બાંધવા માંડ્યા; તેણે બે પહોર સુધી બીજો ધંધો કર્યો જ બે પહોર પૂરા થયા કે દેવે તો ગાડાં ઉપાડ્યાં અને બન્નેને તેના નગરની સમીપ મૂકી વિચક્ષણ વાણિયાએ તો લાવેલાં રત્નો વડે મહેલ બાંધાવ્યો અને સુખી થઈ ગયો. પૈસા પ્રમાદી તો ઘુઝળી જ રહ્યો અને વિચક્ષણની સંપત્તિ જોઈ પસ્તાવા લાગ્યો, તેનો દ્રવ્ય કરવા લાગ્યો.

ઉપનય—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મની જોગવાઈ એ રત્નદ્વીપ છે. એને મહાપુર પ્રાપ્ત કર્યા પછી, કેટલાક મૂર્ખાઓ તો, પ્રમાદી વાણિયાની પેઠે, એશઆરામ કે પ્રવૃત્તિમાં ગુમાવી દારી બંધ છે; તેઓ તેની પેઠે પસ્તાય છે. જેઓ પ્રથમથી જ ચેતી બનેલા વિચક્ષણ વણિકની પેઠે અપ્રમત્તપણે ધર્મક્રિયા કરીને એકલાં રત્નો જ લાયક નેનું મન તો નથી દોડતું વિષય તરફ કે નથી દોડતું કપાય તરફ. એ તો દમ બલ ઉત્તમ વ્યવહાર, ઉત્તમ વર્તન અને જ્ઞાન, શીલ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાનો કરી આજો દિવસ રત્ન લાવતા રહે છે અને બીજી વસ્તુ પાતાના ગાડામાં લેતા જ નથી. એ તો રત્ન વાસ કરે છે. બીજાને આકર્ષતા પદ્મ નથી. મનુષ્યબલનું આયુષ્ય બે પ્રકાર જેટલું

૧. દેવ-મેદા, અદ્યતન પ્રમાણમાં મનુષ્યાય ધર્મ અર્થ છે.

ટલો વખત ધર્મ કરવાથી જે ક્ષણ મળે છે તે ઘણા વખત સુધી સુખ આપે છે, માટે ત્ર ઈન્દ્રિયોને અને મનને વશ કરી ધર્મધન એકઠું કરી લેવામાં તૈયાર રહેવું.

૧૦. બે વિદ્યાધરનું દષ્ટાંત—વૈતાલ્ય પર્વત પર બે વિદ્યાધર રહેતા હતા. તેઓએ તાના વડીલોની બહુ સેવા કરીને, તેમની પાસેથી જગતને વશ કરે તેવી વિદ્યા મેળવી. જી તે વિદ્યાની સાધના કરવા માટે પૃથ્વી પરના કોઈ ગામમાં આવ્યા અને તે વિદ્યાની આધનાના કલ્પ અનુસાર ચંડાળની છોડી સાથે વેવિશાળની પ્રાર્થના કરી અને બન્ને રજમાઈ તરીકે તેને ત્યાં રહ્યા. તેઓ બે ચંડાળપુત્રી સાથે પરણ્યા અને સાથે રહેવા લાગ્યા; રંતુ બુદ્ધા બુદ્ધા લાગમાં રહીને તેઓ વિદ્યા સાધવા લાગ્યા. ચંડાળકન્યા નીચ હોવાથી વલ્લાવ કરીને તેઓને ફોલ પમાડતી હતી; પરંતુ બેમાંથી એક વિદ્યાધર તો દૃઢ શ્રિયવાળો હોવાથી જરા પણ ડગ્યો નહિ અને છ માસ સુધી નિરતિચાર બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા સિદ્ધ કરીને વૈતાલ્ય પર્વતે ગયો અને સર્વ લક્ષ્મી અને રાજ્યનું સુખ અનુભવ્યું. બીજો વિદ્યાધર ચંડાળકન્યાથી ફોલ પામી ગયો અને તેની સાથે લપટાયો, બ્રહ્મચર્યથી છ થયો. નીચનો સ્પર્શ થતાં જ પોતાની પાસે હતી તે વિદ્યા પણ ચાલી ગઈ અને ચંડાળપણું પામીને દુઃખી થયો.

ઉપનય—આ વિદ્યાધરને સર્વ સામગ્રી મળી હતી છતાં ઈન્દ્રિય પરવશ થઈને સર્વ ગુમાંવી બેઠો, તેવી રીતે આ સંસારમાં લાલચના પ્રસંગોથી બહુ ચેતવાની જરૂર છે; બ્રહ્મચર્યને લાત મારતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે. એવે પ્રસંગે મનોવિકારને તાબે થઈ ધર્મ-ધન હારી જવામાં આવે તો ખીન્ન વિદ્યાધરની પેઠે દુઃખી થવું પડે. સત્ત્વવંત પ્રાણી ધર્મ વિદ્યાધરની પેઠે પોતાનું દષ્ટિબિંદુ, હજારો જાળોની વચ્ચે હોય તોપણ, ચૂકતા નથી. અને જે પ્રાણી તેવી રીતે વર્તન કરે છે તે થોડા વખતમાં તેનાં ઉત્તમ ક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૧. નિર્ભાગીનું દષ્ટાંત—અનેક દેવોની સેવના કર્યા પછી એક લિશ્તુક જીવને ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થયું. ચિંતામણિ રત્નનો પ્રભાવ એવો છે કે, તે જેની પાસે હોય, તેનું આરાધન કરે તો પછી ઇચ્છિત વસ્તુ તેને મળે. અન્યદા તે પુરુષ સમુદ્રમાંગે માતાને દેશ જતો હતો. એક રાત્રિએ ચંદ્રની કાંતિ સાથે ચિંતામણિ રત્નની કાંતિ સરખાવી અને ઉડાડવા લાગ્યો. એવામાં હાથ સર્યો, રત્ન પડી ગયું, સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું અને પોતે ક્રોધે તેવો દરિદ્રી થઈ ગયો.

ઉપનય—મનુષ્યલવ ચિંતામણિ રત્ન સમાન છે. બહુ પ્રયાસથી મળે તેવું જૈન-ધર્મરૂપ ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત કરી, પ્રમાદને વશ થઈ, તે ખોઈ બેસવામાં આવે તો, પછી મનુષ્યમાં બહુ પસ્તાવાનું કારણ રહે છે; માટે રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની ખરી કિંમત સમજી તેને જાળવી રાખવું.

શાસ્ત્રકારો સ્વપરઉપકારની બુદ્ધિથી આવાં અનેક દષ્ટાંતો બતાવી ગયા છે. સર્વનો

સાર એ છે કે વિષયને વશ ન થવું, મન પર અંકુશ રાખવો, પોતાની જવાબદારી સ્વીકારવી, મનુષ્યભવની અને દેવગુરુધર્મની જોગવાઈની પ્રાપ્તિની દુર્લભતા સમજવી અને લાભચંદ્ર લપટાવું નહિ. સાક્ષર અને નિરક્ષરને બોધદાયક હોવાથી આ દૃષ્ટાંતો પર જરૂરી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. (૧૩; ૧૩૭)

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયથી રૂપરૂટ દૃષ્ટાંત

પતંગમૃગૈર્ણસંગાદિમીનદ્વિપદ્વિપારિપ્રમુખાઃ પ્રમાદૈઃ ।

शोच्या यथा स्फुर्मृत्तिवन्धुःखैश्चिराय भावी त्वमपीति जन्तो ! ॥ १४ ॥ (નરસિંહ)

“પતંગિયું, લમરો, હરણ, પક્ષી, સર્પ, માછલું, હાથી, સિંહ વગેરે પ્રમાદથી-એક એક ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ પ્રમાદને વશ થઈ જવાથી-જેમ મરણબંધન વગેરે દુઃખોથી પીડા પામે છે, તેમ હે જીવ ! તું પણ ઇન્દ્રિયોને વશ પડીને લાંબા વખત સુધી શોચ પામીશ.” (૧૪)

વિવેચન—ઉપર સામાન્ય પ્રકારે પ્રમાદ ત્યાગ કરવાનું કહ્યું, તેમાં અનેક દૃષ્ટાંતો બતાવીને કહ્યું કે જે પ્રમાદ કરવામાં આવશે તો મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થશે. હવે અત્ર બતાવે છે કે એક ઇન્દ્રિયને વશ પડવાથી પણ મહાદુઃખ થાય છે. બિચારાં તિયોએને પણ એક એક ઇન્દ્રિયને પરવશ પડવાથી વધ, બંધનાદિ સહન કરવાં પડે છે અને છેવટ મરણ પણ થાય છે, તો તારે તો પાંચે ઇન્દ્રિયો નિરંકુશપણે વર્તે છે તો તારા શા હાલ થશે તે વિચારો.

૧. પતંગ—રાત્રિએ છેટેથી સુવર્ણના રંગ જેવો દીવો જોઈને પતંગિયું તેના મોહથી આકર્ષણ પામી તેના પર પડે છે, તરત જ બળી નય છે અથવા તેમાં ફૂળી મરે છે. અશ્વુરિન્દ્રિયને પરવશ થવાથી આ મરણદુઃખ થયું.

૨. જમર—સુગંધીના મોહથી સાંજ સુધી લમરો કમળમાં બેસી રહે છે અને તેમાં મસ્ત થઈ નય છે. સાંજે કમળ ખિડાવા માંડે છે ત્યારે પણ ‘ભડું છું’ ‘ભડું છું’ જેમ બિચારું છે, તેવામાં કમળ બંધ થઈ નય છે. પછી તે નીકળી શકતો નથી અને આખી રાત બંધન પામે છે. તેમાં પણ પ્રભાત થયા અગાઉ જો હાથી આવે છે, તો તે કમળને ઉપેડીને ભક્ષ્ય કરી નય છે, તેથી તે મરણ પામે છે.

હાથીના ગંદકથળામાંથી મદ્દ બરે છે, તેની સુગંધથી જેવાઈ હાથીના મસ્તક પામે અને પછે જમરોએ થુંબરવ કરે છે. હાથી કાન ફફડાવ્યા કરે છે, તેના અપાતામાં જાતવાથી કેટલાક જમરોએ મરણ પામે છે. આ નાસિકાઈન્દ્રિયને પરવશ પડવાથી થયેલું દુઃખ છે.

૩. હરણ—જ્યારે હરણને પાસમાં દેવાવવાં હોય છે, ત્યારે પારથી સુંદર વાંદળી થઈ મધુર મ્લત્ત કરે છે તે સાંભળી જંગલનાં હરણ આવે છે. બિચારાંને જમર નથી

કે સાંભળવા જતાં પ્રાણનો નાશ થશે. તે વખતે પાધરેલી જાળ પારથી સંકોચી લે છે, અને મોળો મૂગ તેનો ભોગ થઈ પડે છે. આ દુઃખ શ્રવણુદ્વિયને પરવશ પડવાથી થયું.

૪. પક્ષી—નીચે ઘડું, જાર, બાજરો વગેરે અનાજ વિસ્તારી, તેના પર જાળ પાથરી પારથીઓ દૂર ખસી જાય છે. અનાજના લોભથી ભોળાં કણૂતરો અને ખીત્તાં પક્ષીઓ સરસાય છે અને અજાણ્યા જતાં, જાળમાં ફસાઈ જાય છે. આવનાર પક્ષી દાણા જીએ છે. કાલજીને એક જ આંખ ખુલ્લી હોય છે અને તેથી પાધરેલી જાળ જોવામાં આવતી નથી. બિનાસાં અનેક પક્ષીઓ આવી રીતે જાળમાં ફસાઈ જાય છે. જિહ્વાને વશ થવાથી થયેલું આ દુઃખ સમજવું.

૫. સર્પ—કણૂને વશ થઈને સર્પ વાંસળીનો સ્વર સાંભળવા પોતાના શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે અને પછી ગાફી તેને પકડી લે છે, એટલે જન્મપર્યંત કેદખાનું સંભવું પડે છે. આ કણૂને વશ થવાથી બંધન પામવાનું બીજું દષ્ટાંત થયું.

૬. માછલું—મચ્છીમાર લોહના આંકડામાં ખાવાનો પદાર્થ ભરાવી તે જળાશયમાં મૂકી રાખે છે. માછલું તે પદાર્થના રસથી આકર્ષાઈ તે ખાવા આવે છે. તે પદાર્થ ખાવાનું તો દૂર રહે છે, પણ આંકડો તાળવામાં પેસી જાય છે અને માછલું મરણ પામે છે. જીભને વશ થવાથી મરણુભય થવાનું આ બીજું દષ્ટાંત થયું.

૭. હાથી—હાથીને પકડવાનો રસ્તો નીચે પ્રમાણે છે : ત્યારે તેને પકડવો હોય છે ત્યારે દૂર વિભાગમાં એક હાથણીને ઊભી રાખે છે, અને તેની આડો એક મોટો ખાડો ખોદે છે. કેટલીક વખત જોવા ખાડામાં કાગળની હાથણી બનાવીને રાખે છે ને હાથણીનું મૂલ્ય ફરતું છાંટે છે, તેની ગંધથી આકર્ષાઈ હાથી ત્યાં આવે છે. ખાડાની અંદર તૃણ વગેરે ભરી ઉપરથી હાંડી દે છે અને હાથી જેવો દૂરથી આવે છે, તેવો હાથણીને જોઈ કામ-વિકારને વશ થાય છે, તેથી દોડતો દોડતો હાથણી પાસે જવા જાય છે, તેવો જ તે ખાડામાં પડે છે. ત્યાર પછી તેને બંધન વગેરે મહાદુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધું સ્પર્શેદ્વિયને વશ પડવાથી થતું દુઃખ છે.

૮. સિંહ—સિંહને પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટા પાંજરાના બે વિભાગ બનાવે છે. એક ભાગમાં એક બોકડાને પૂરે છે અને તેને મજબૂત બંધ કરે છે. બીજો ભાગ ઉઘાડો રાખી તેના ઉપર માણસો બેસે છે. સિંહ લોભથી આવે છે અને બોકડાના માંસની લાલચે જેવો અંદર પેસે છે કે ઉપરના માણસો દરવાજો પાડી નાખી તેને કેદ કરે છે, અથવા બોકડો ખુલ્લો રાખે છે તો તેને મારવા જતાં સિંહ સપડાઈ જાય છે. આ દુઃખ જીભને પરવશ પડવાથી થયેલું છે.

આવી રીતે એક એક ઇન્દ્રિયને વશ પડવાથી ઉક્ત તિર્થંત્રો મરણુકષ્ટ જેવું અથવા મરણુનું જ દુઃખ પામે છે. તેઓમાં સમજશક્તિ ઓછી છે. તું સમજી છે, સંસારનું સ્વરૂપ જાણે છે, જતાં મોહને વશ પડી ઇન્દ્રિયો પર અકુશ રાખીશ નહિ, તો મન પર અકુશ

રહેશે નહિ; અને જ્યારે મન પર અંકુશ રહેશે નહિ ત્યારે પછી બધી મહેનત લગાવી નકામા જેવી થશે; માટે ચેત, જો, જાગૃત થા, વિચાર કર. (૧૪; ૧૩૮)

અમાદનું ત્યાજ્યપાણું

પુરાણિ પાપૈઃ પતિતોઽસિ દુઃસ્વરાશો પુનર્મૃદ ! કરોષિ તાનિ ।

મજ્જન્મદાપદ્મિલવારિપૂરે, શિલા નિજે મૂર્ચ્ચિત્તે ગલે ચ ધત્સે ॥ ૧૫ ॥ (વચન)

“હે મૃદુ ! પૂર્વે પણ પાપ વડે તું દુઃખના ઢગમાં પડ્યો છે અને વળી હજી પણ તે જ કરે છે. મહાકાદવવાળા પાણીના પૂરમાં પડતાં પડતાં ખરેખર તું તો તારે મોઢા અને મસ્તકે મોટા પથ્થર ધારણ કરે છે ! ” (૧૫)

વિવેચન—પાપથી સંસારમાં રૂળે છે અને વળી તે જ કરે છે. રૂળતો માણસ તે પાપોનું પટ નાથવા મોટા પથરા ગળે બાંધે તો તે વિશેષ રૂળી જાય છે અને તેનું મોઢું અને મસ્તક આવડું નથી. કારણ કે તેનો ભાર વધારે થવાથી બાંધો આવડો જ નથી. પાપો રૂળતો રૂળતો પાપો જોવાં પાપો કરે છે કે જેથી તે વિશેષ ને વિશેષ રૂળતો જ જાય છે. (૧૫; ૧૩૯)

દ્ર સ્ત્રી પતિવ્રતા હોવાનો દાવો કરે તેમાં કાંઈ સવિશેષપણું નથી. જે વખતે ઇંદ્રિયો મજબૂત હોય, કામ કરવાની શક્તિ હોય, તે વખતે ઇંદ્રિયો પર ન, સુકૃત્યમાં જ શક્તિનો વ્યય કરવો એ પ્રશસ્ય છે. સુખ મેળવવાની ઇચ્છા ખતો ત્યાગ કરવાની કામના વર્તાતી હોય તો આવી ઉત્તમ ભેગવાઈનો લાઈ લે. સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા સાથે દુર્ગુણો પર દૃઢ વિરાગ ધીમે ધીમે તારું સાધ્ય સન્મુખ થતું જશે, એ હવે તને વારંવાર સમજાવેલી નથી. તેમ કરવાની આ ભવમાં તને ઉત્તમ તક મળી ગઈ છે, તેથી શાલ લઈ લે. (૧૬; ૧૪૦)

સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય-ધર્મસર્વસ્વ

સૌખ્યસ્વજનાનસ્રવણિ, ત્યજ ત્યજૈકં ન ચ ધર્મમાર્હતમ્ ।
ત ધર્માદિ ભવે ભવેર્ઽર્થિતાન્યમૂન્યમીભિઃ પુનરેપ દુર્લભઃ ॥ ૧૭ ॥ (વંશસ્થ)
, શરીર, સુખ, સગાસંબંધીઓ અને છેવટે પ્રાણ પણ તણ દે, પણ એક ત પરમાત્માએ ખતાવેલો ધર્મ તણશ નહિ; ધર્મથી ભવોભવમાં આ પદાર્થો, વગેરે) મળશે, પણ એથી (પૈસા વગેરેથી) તે (ધર્મ) મળવો દુર્લભ છે.” (૧૭)
[ન—ગત શ્લોકમાં કહ્યું કે તારે અત્યારે ધર્મ કરવાનો સમય છે, તે હકીકત સ્ફુટ કરે છે. ધર્મને માટે સર્વ તણ દેવું એ યોગ્ય છે, પણ કોઈ પણ વસ્તુ વા લાભ માટે—ધર્મનો ત્યાગ કરવો, એ યોગ્ય નથી. માણસ પાંચ-દશ રૂપિયા ત્યાગ કરે છે, જૂઠું ખોલે છે અને કેટલાક ભવો તો એક દમડી માટે સો છે, ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવા અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરે છે, અકાળે લોજન કરે છે, કરે છે અને ગમે તેમ ખોલે છે. આ સર્વ થાય છે, તેનું કારણ બહુ વિચારવા જીવને પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે? આત્મિક શું છે અને પૌદ્ગલિક ભાન નથી, એટલે ભેદજ્ઞાન નથી. આ જ્ઞાન બધાં સુધી યોગ્ય રીતે થતું નથી, વં નકારું છે. એ જ્ઞાન વગર જીવ જેટલાં કહો તેટલાં માઠાં આચરણ કરે પારો સમજતો નથી કે—

ધર્માદિચિન્તૈશ્વર્યો ધર્મમેવ નિહન્તિ ચઃ ।

કથં શુભાયત્તિર્ભાવી સ સ્વામિદ્રોહપાતકી ॥

ધર્મના પ્રભાવથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ ઐશ્વર્યથી તેના ધણી ધર્મનો ત્યારે તેનું સારું તે કેમ થાય? તે તો સ્વામીદ્રોહી છે અને તેથી મહાપાપી છે.”
રીતે ધર્મનો નાશ કરનાર સ્વામીદ્રોહ કરે છે અને સ્વામીદ્રોહ કરનાર આ ભવ માં દુઃખી થાય છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “ધર્મઅર્થ ઇહાં પ્રાણનેજ, છ’ડે પણ

નહિ ધર્મ.” સત્ત્વવંત પ્રાણી હોય છે તે ધર્મને માટે જીવિતવ્ય તજે, પણ જીવિતવ્યને માટે ધર્મ ન તજે; કારણ કે ધર્મ એ સર્વસ્વ છે અને એનાથી સર્વ મળે છે. પણ જ્યારે ધર્મને ગુમાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે પછી ઐશ્વર્ય, યૌવન, વૈભવ વગેરે પણ મળતું નથી અને રાગેહુ હોય છે તે પણ જાય છે; માટે પ્રાણી કબે પણ ધર્મને ત્યાગ ન કરવો. આ હેતુથી જ સૂક્તમુક્તાવલિકારે ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણ પુરુષાર્થોમાં કેવળ ધર્મને જ પ્રધાન કહ્યો છે. તત્રાપિ ધર્મ પ્રવરં વદન્તિ—તે ત્રણે પુરુષાર્થોમાં ધર્મ પુરુષાર્થને જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ જતાવે છે. ગૃહસ્થોએ ત્રણે પુરુષાર્થ સરળી રીતે સાધવા યોગ્ય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે પણ જ્યારે ધર્મને બાધ ન થતો હોય ત્યારે જ સમજવું. (આ વિષય પર વિશેષ હકીકત બારમા અધિકારમાંથી મળશે.) (૧૭; ૧૪૧)

સકામ દુઃખસહન; તેનાથી લાભ

દુઃખં યથા વહુવિધં સહસેઽપ્યકામઃ, કામં તથા *સહસિ ચેત્કરુણાદિભૈઃ ।

અલ્પીયસાપિ તત્ર તેન મવાન્તરે સ્યા—દાત્યન્તિકી સકલદુઃખનિવૃત્તિરેવ ॥૧૮॥ (વસ્તંતિરેવ)

“વગર ઇચ્છાએ જેમ તું બહુ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે તેમ જ જો તું કરુણાદિ દિક ભાવનાથી ઇચ્છાપૂર્વક થોડાં પણ દુઃખો સહન કરીશ તો ભવાંતરે હમેશને માટે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થશે જ.” (૧૮)

વિવેચન—આ પ્રાણી પૈસા ખાતર અને કર્મના પરધીનપણાથી, ટાક, તડકો, ભૂખ, તરસ વગેરે સર્વ વેઠે છે, જે વાગે ખાય છે, આખો દિવસ ભૂખ્યો રહે છે, ગિડગિડ શ્રેણિઓના કાંટાવાળા હુકમો ઉઠાવે છે, માર ખમે છે અને સ્વાધીન અને પરધીનપણે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો ખમે છે. આ જ પ્રકારનાં કਈ કર્મક્ષયની ઇચ્છા સહિત સહન કરવાથી યતિઓ મોટા મેળવે છે. આ જીવનો ઇરાદો ફેર હોવાથી તેને લાભ મળતો નથી. જે પ્રથમ અધિકારમાં કહ્યું છે તેવા સ્વરૂપવાળી મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવના બાળીને રીતચરિત્ર દુઃખો સહન કરવામાં આવે, તો તો કામ થઈ જાય. મેઘ પડ્યો ત્યારે પાણીના બગમાં કરુણા લાવી ત્રણ દિવસ પગ ઊંચો રાખ્યો તેથી કેટલું સુખ મળ્યું? ત્યારે તરસો વરસો સુધી ઘોર તપસ્યા કરે, છતાં મનમાં ઇચ્છા પૌદ્ગલિક સુખની રેખા ને નિવૃત્તિ કરે તો તરસો સંસાર વધારે છે. વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો એકદ્રિય ને બીજા બે દ્રિય અને ચૈત્રિદ્રિયપણમાં તેમ જ પંચેદ્રિય તિર્ચંચપણમાં આ જીવનકાળ સંસ્કાર વિના ધણું દુઃખો સહન કરે છે. હવે જે દુઃખો આ જીવે સહન કર્યા છે તેને કેટલા દુઃખો પણ ને પૌદ્ગલિક સુખની વાંછા સિવાય સહન કરે, તો તેને સહન ને મેઘે વરસો કંઈ આવ્યો જાય. આવાં દુઃખો સમકિતદ્રષ્ટિ જીવે પૌદ્ગલિક સુખને સહન કરે છે, તેથી તેનું સકામ નિર્જંસ થાય છે. ‘સકામ’

ખરેખરે અર્થે અત્ર વિચારવા લેવો છે. સકામ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક-જાણી લેઈને-સગળને રેણું માર્યું; પણ એમાં ક્યાપેણા દોતી નથી અમવા હોય છે તો માત્ર કર્મદાય કરવાની જ હોય છે. પોદ્ગતિક સુખ મેળવવાની દોતી નથી. અમુક શુભસ્થાનક પ્રાપ્ત થયા પછી ત્યારે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ત્યારે આત્મપરિણતિ એવી શીઘ્રી થઈ જાય કે કે વગર પારણાએ પણ મુદ્દ વર્તન જ થાય, ત્યારે પછી ' કર્મદાય'ની પણ કામના દોતી નથી. કીર્તિ, લાભ કે એવી ઇચ્છા રાખીને અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા નથી, પણ કર્મદાયનું નિમિત્ત ધ્યાનમાં રાખી, તે કામનાથી અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા છે. અને ત્યારે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે તે કામના પણ પોતાની જોળે જ જતી રહે છે. મહિમામર્ગની પુણિને અંગે પ્રભુમરતે સર્વ અર્પણ કરવાનો જે પ્રતાપ શ્રીમદ્ભગવદ્-શ્રીલામાં કરેલો છે તેને આ વિષય સાથે જાદુ સંબંધ નથી; કારણ કે એમાં પોતાની રિયતિ, અધિકાર કે યોગ્યતા વગર કાંઈ પણ કૃત્તની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કાર્ય-કર્મ કરવાની આજ્ઞા છે, એવા પ્રકારનું વર્તન અત્ર ઇષ્ટ નથી. કર્મદાયનું નિમિત્ત રહે, તો જ નવાં બંધાતાં અશુભ કોઓના ડર અને ત્રોષ મેળવવામાં અનુકૂળ થઈ પડે તેવાં શુભ કૃત્તો પર આજ્ઞા લક્ષ્ય રહે. આવા પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનને જૈન પરિભાષામાં ' સકામ ' અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. (૧૮; ૧૪૨)

પાપકર્મોમાં હતાપણુ માનનાર પ્રત્યે

મગ્નમસે કર્મયુ પાપકેવરે ! યદાગચા શર્મ ન તદ્વિનાનિતમ્ ।

વિમાયવંસ્તજ ચિનચરં દ્રુતં, વિમોષિ કિ દુર્ગતિદુઃખતો ન હિ ? ॥ ૧૯ ॥ (વસત્)

“ જે સુખની ઇચ્છાથી તું પાપકર્મોમાં મૂળાઈથી નસતીન થાય છે, તે સુખો તો હવિનવ્ય વગર કાંઈ-કામનાં નથી; અને જિંદગી તો શીઘ્ર નાશવંત છે, એમ ત્યારે તું સમજે છે, ત્યારે અરે બાઈ ! તું દુર્ગતિનાં દુઃખથી કેમ બીતો નથી ? ” (૧૯)

વિવેચન—પણુ હવે પાપમાં પણ મગફળી માને છે. પોતે પાપકારી વ્યાપાર કરતો હોય, તો બીજાને જણાવે છે કે અરે બાઈ ! આ વ્યાપારથી આવેો લાભ છે અને અર્થશાસ્ત્રીઓનો આવેો વિચાર છે અને આમ છે ને તેમ છે વગેરે. વ્યાપારની પ્રવૃત્તિમાં જે અસદ્વ્યાપાર કહે છે અને તેનાથી જે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે સુખનો આધાર તો માત્ર જિંદગી ઉપર છે, એટલે પ્રાપ્ત કરેલું સુખ જાદુ તો આ ભવ સુધી આવશે, તેથી વધારે કાંઈ પણ સાથે આવતું નથી. પેદા કરેલા પૈસા, બાધેલી હુવેલીઓ, વાડીઓ, સુંદર ઘોડાની ભેડીઓ અને પહેરવાનાં કપડાં તથા છાંટવાનાં સેન્ટ લવંડર—સર્વ અહીં જ રહેવાનાં છે. વળી, જિંદગીનો ભરોસો નથી. પૂરપૂરો તંદુરસ્ત દેખાતો માણસ પળવારમાં બીડી જાય છે. વળી, જિંદગી આવી અસ્થિર છે અને પાપકર્મોથી આગમી ભવમાં દુઃખ તો જાદુ પડવાનું છે,

ત્યારે તને આ દુઃખો વધારે આપણે સારું છે કે નહીં? જરા આ વધારે સારું છે? હે ભાઈ! જરા વિચાર કર. આપણે પરી નેના પર પંડિતાર્થનો તીવ્ર સ્પર્શ નિકાશિત બંધ કર મા! અમુક પ્રવૃત્તિ કર્યા વગર આવે તેતું ન જ હોય તો તે સરખી કરવી, પણ તેના પર વળી અભિગમન કરી નવો રસ ગદાગદો એ વિદ્યતાનું લક્ષણ છે.

શેઠ અને મહંત—આ સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. શેઠે સુંદર બંગલો બંધાવ્યો. તેમાં બહુ શારૂં ફરનીયર વસાવ્યું અને રંગરોગાન કંઈ લગ્ય મંદિર તૈયાર કરી દીધું. પોતાને ત્યાં જેટલા પરાણા આવે, તેને બંગલાનાં કોઈ વિલાસમાં ફેરવી જતાવે અને વખાણ સાંભળી મનમાં મલકાય. એક વખત તેને ત્યાં એ મહંત આવ્યા. બીજાની પેઠે, તેને પણ આજો બંગલો જતાવ્યો અને વારંવાર તેની પાસે વખાણ સાંભળવાની આશા રાખી, પણ મહંત મહારાજ તો કાંઈ બોલે નહિ! આ પ્રમદે જોઈ શેઠ બોલ્યા કે ‘સાહેબ! પ્રથમ હાલમાં આપને જતાવેલ ફરનીયર ચીનથી બોર્ડ કરી મંગાવ્યું છે, દીવાનખાનાનું સર્વ ફરનીયર જાપાનીઝ છે, ડ્રોઈંગ રૂમનું સર્વ ફરનીયર ઇંગ્લીશ છે, કબાટો પર ફ્રેન્ચ પોલિસ ખાસ કારીગર પાસે કરાવ્યો છે, ચીની કામ સર્વ જર્મન છે, અને રંગ વોર્નીશ સર્વ જયપુરના ચિતારાને બોલાવી કરાવ્યા છે.’ આ સર્વ હકીકત સાંભળવા છતાં પણ મહંત તો મૌન જ રહ્યા. કારણ વગર વખાણ કરવાથી આરંભના લાગી થવાય છે, એ નિયમ મહંતના મનમાં સુવિદિત હતો. છેવટે શેઠે કહ્યું: ‘સાહેબ! આપ કેમ તદ્દન મૌન રહ્યા છો? કેમ કાંઈ બોલતા નથી? આપ શું વિચાર કરો છો?’ મહંત પ્રસંગ જોઈ બોલ્યા: ‘શેઠ! હું તમારા ઘરના ફરનીયર, બાંધણી વગેરેનો જ વિચાર કરું છું, પણ તમે ઘરની બાંધણીમાં એક મોટી ભૂલ કરી હોય, એમ મને જણાય છે.’ શેઠ તો ચમક્યા કે આવા સુંદર ફરનીયરથી ફરનીશ કરેલા બંગલામાં વળી ભૂલ તે શું રહી ગઈ હશે! સ્વાભાવિક રીતે ‘ભૂલ શી છે?’ એવો સવાલ કર્યો. પ્રભુ તરમાં મહંત બોલ્યા કે ‘શેઠ! તમે આ બારણાં મૂક્યાં છે તે ન મૂકવાં જોઈએ.’ શેઠે પૂછ્યું: ‘સાહેબ! આપ આ પ્રમાણે કેમ બોલો છો? બારણાં વગરનાં તે ઘર હોય?’ મહંત કહે છે કે ‘હું સકારણ જ બોલું છું. એક દિવસ એવો આવશે કે બીજાં માણસો તને આ બારણાંમાંથી બહાર કહાડશે અને તારાથી કદી ફરી પ્રવેશ પણ થઈ શકશે નહિ! તું પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખીશ તો બીજા તને આવતો જોવા ઇચ્છશે પણ નહિ; માટે જો તે બારણાં મુકાવ્યાં ન હોત, તો તારે બહાર જવું પડત નહિ.’ શેઠ આનો ભાવ્યો પ્રમદ જ ગયા અને ઘર પરનું મમત્વ મૂકી દીધું. મહાદાનેશ્વરી થઈ, સર્વ ત્યાગ કર્યા પછી મહંત પાસે જ મન લઈ આત્મકર્મમાં ઉત્તન થઈ ગયા. આ શ્લોકનો આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે. (૧૯; ૧૪૩)

તારાં કૃત્યો અને ભવિષ્યનો વિચાર

રે જીવ ! કરોપિ તાનિ, ચૈસ્તે ભવિષ્યો વિપદો જ્ઞાનન્તાઃ ।

મિયા *તદ્વધસેઽધુના કિં, સંભાવિતામ્યોઽપિ મૃશાકુલત્વમ્ ? ॥ ૨૦ ॥ (દંદવજા)

“હે જીવ ! તું કર્મો એવાં કરે છે કે જેના વડે તને ભવિષ્યમાં અનંત આપત્તિઓ ત્યારે સંભવિત એવી વિપત્તિઓના ભયથી અત્યારે અત્યંત આકુળવ્યાકુળ શા માટે ? ” (૨૦)

વિવેચન—ગુરુમહારાજ વ્યાખ્યાન વાંચતા હોય છે, તે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતે, ત્યારે । અધિકાર ચાલતો હોય છે ત્યારે, નરકગતિનાં દુઃખો અને ત્યાં થતી અન્યોન્યકૃત, અને પરમાધાર્મિક વેદનાનું સ્વરૂપ સાંભળીને આ જીવ કમકમે છે, દુઃખી થાય ને કંપે છે. બીજાં તિર્યંચ વગેરેનાં અવાચ્ય દુઃખો સાંભળીને પણ નિઃસાક્ષો મૂકે । તે બધું છે કે પાપકર્મો કરવાથી નારકી, તિર્યંચગતિનાં અનેક દુઃખો થાય છે, પોતે તો પાપ કર્યાં જ કરે છે, ત્યારે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતનો કમકમાટ અને કાર્યરેખા ને વચ્ચે દેખીતો વિરોધ જણાય છે. જેમ સુખ મેળવનાર સુખના વિચારથી જ છે અને પછી તે વિચારને અનુસારે ગમે તેટલું કષ્ટ સહન કરીને, સુખ મેળવવા કરે છે, તેવી જ રીતે દુઃખનો ત્યાગ ઇચ્છનાર તેવા વિચારથી જ તે વિચારને અનુકૂળ દોડતા હોય તો નરકગતિનું થાણું કચારનુંયે ઝોણું થઈ ગયું હોય; મતલબ કે રી જીવોનાં દુઃખો મટી ગયાં હોય. આની મતલબ એ છે કે જે દુઃખોનું વર્ણન ગવાથી પણ કમકમાટ-રોમાંચ ઉત્પન્ન થાય છે તે દુઃખો જે પાપકર્મોથી થાય છે તેવાં મોં કરવાનું છોડી દે. (૨૦; ૧૪૪)

સહચારીના મૃત્યુથી બોધ

યે પાલિતા વૃદ્ધિમિતાઃ સહૈવ, સ્નિગ્ધા મૃતં સ્નેહપદં ચ યે તે ।

યમેન તાનપ્યદયં મૃદ્ધીતાન્, જ્ઞાત્વાઽપિ કિં ન ત્વરસે દિતાય ? ॥ ૨૧ ॥ (ઘનગતિ)

“જે તારી સાથે પગાયા, પોપાયા અને મોટા પણ સાથે થયા, વળી, જેઓ અત્યંત

* ત્રીજી પંક્તિમાં ચેત્ (તત્ તે અદ્વૈત) પાસંતર છે. આ બે પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો : તું વિપત્તિઓથી ડરતો ન હોય તો આ ભવમાં કલ્પેલી-આદેષેલી અથવા ભવિષ્યમાં જનનારી એ વિપત્તિઓથી તું આકુળવ્યાકુળ કેમ થઈ ગય છે ? ” આનો ભાવ એમ છે કે તને ભવિષ્યમાં વિપત્તિઓ થાય તેવાં કૃત્યો તું કરે છે, પરંતુ તે ખરી શક્યતાનું તારું ખમીર નથી, કારણ કે જે આ ભવમાં સાધારણ રીતે ક્ષાયમાન અને તેરી. અથવા તદ્દન કાલ્પનિક વિપત્તિથી છાંં કરે છે ભવિષ્યમાં વિપત્તિઓ ભડે યાઓ એવું તું બોલે છે, એ તદ્દન ગેરવાસ્તવી છે, પરંપર વિરોધી છે

સમં યૈઃ સંવૃદ્ધાઃ સ્મૃતિવિપયતાં તેડગિં ગમિતાઃ ।

દ્વાનીમેતે સ્મઃ પ્રતિદિવસમાસગતના-

દ્રતાસ્વૃત્યાવસ્થાં સિકતિલનદીતીરતરુભિઃ ! ॥

એટલે “ જેનાથી આપણે ઉત્પન્ન થયા, તેઓ ઘણા વખતથી ગયા, જેઓ સાથે આપણે મોટા થયા, તેઓ સ્મરણમાત્રમાં જ રહ્યા, હવે આપણે પણ પડું પડું થઈ રહ્યા છીએ અને આપણી અવસ્થા નદીકાંઠે રેતીમાં ઊગેલાં ઝાડના જેવી થઈ છે. ”

આ વિચારથી જ શાંતસુધારસકારે પણ કહ્યું છે કે:—

યૈઃ સમં ક્રીડિતા યે ચ મૃશમીડિતા, યૈઃ સહાકૃત્મદિ પ્રીતિવાદમ્ ।

તાન્ જનાન્વીક્ષ્ય વત મસ્મભૂયં ગતાન્, નિર્વિશદ્ધાઃ સ્મૃતિ ધિક્ પ્રમાદમ્ ॥

આ શ્લોકનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ છે. આવા નજીકના સ્નેહીને ભસ્મ થયેલા જોઈએ છીએ, છતાં અમે તો નિઃશંક થઈને કૃત્યા કરીએ છીએ. ખરેખર, પ્રમાદને ધિક્કાર છે ! આ સર્વ હકીકતની મતલબ એ છે કે દરેક પ્રાણીએ સંસારની અસ્થિરતા સમજી વિચારીને સ્વહિત થું છે, તે સમજતાં શીખવું, એટલું જ નહિ પણ આચરણ પણ તેવું જ કરવું કે જેથી સ્વહિત વૃદ્ધિ પામે. (૨૧; ૧૪૫)

પુત્ર, સ્ત્રી કે સગાં ખાતર પાપ કરનારાઓને ઉપદેશ

યૈઃ ક્લિશ્યસે ત્વં ધનવન્ધવપત્ય*યશઃપ્રસુત્વાદિભિરાશયસ્યૈઃ ।

કિયાનિહ પ્રેત્ય ચ તૈર્ગુણસ્તે, સાધ્યઃ કિમાયુથ વિચારયૈવમ્ ? ॥ ૨૨ ॥ (ઉપજાતિ)

* ક્લિશ્યસે પ્રથમ પંક્તિમાં યૈઃ ક્લિશ્યસે ધનવન્ધવપત્ય । એવો પાઠાંતર છે તેનો અર્થ “ બંધન તુલ્ય બંધુ અપત્ય વગેરેથી તું કલેશ પામે છે પણ વિન ” એ પ્રમાણે કરવો.

“કલ્પનામાં રહેલાં એવાં ધન, સગાં, પુત્ર, યશ, પ્રભુત્વ વગેરેથી (વગેરે માટે) તું લેશ પામે છે; પણ તું વિચાર કર કે આ લવમાં અને પરલવમાં તેઓથી કેટલો શુભ સાધી શકાય તેમ છે અને તારું આયુષ્ય કેટલું છે ?” (૨૨)

વિવેચન—હા લાઈ! પૈસા માટે અગાઉ ખતાવ્યું તેમ તું અનેક કષ્ટો સહન કરે છે, તેવી જ રીતે છોકરાને મોટો વારસો આપી જવા માટે મહામહેનત કરે છે, એવી જ રીતે આખરૂં ખાતર પણ મજૂરી કરવામાં બાકી રાખતો નથી અને શેઠાઈ માટે તો પડી મરે છે; પણ તું વિચાર તો કર કે આ લવમાં તે કારણોથી કાંઈ લાભ સાધી શકાય તેમ છે ? પૈસાની ખાતર પૈસા મેળવવા એ તો એક જાતનો સન્નિપાત છે અને છોકરા ખાતર મેળવવા એમાં પણ મૂર્ખાઈ છે. કયા છોકરાઓએ મોટો વારસો આપવા માટે પોતાના બાપનો આભાર માન્યો છે ?—આ વાક્ય જરા આકરું લાગશે, પણ ખરું છે. પુત્ર તરફ પિતાની ફરજ નથી એમ નથી, પણ પાપારંભ અને કષ્ટ સહન કરી, વારસો આપવાને કોઈ પિતા બંધાયેલો નથી. એવી જ રીતે આખરૂં અનિશ્ચિત છે અને શેઠાઈ ચાલી જતાં વાર લાગતી નથી. આવી રીતે આ લવમાં તો નકામી મજૂરી જ થાય છે અને પરલવમાં પાપના ભારથી ભારે થયેલો જીવ નરકગતિમાં અને નિગોદમાં અનંતકાળ પર્યંત રખડે છે. વળી, કદાચ તકરારની ખાતર આ લવમાં જરા જરા સુખ છે એમ માનો, તોપણ તે કેટલું ? મનુષ્યઆયુષ્ય મધ્યમ રીતે આ જમાનામાં પંચોતેર વરસનું ગણાય અને તેમાં પણ મરકી વગેરેના કોપથી અથવા બીજા વ્યાધિ કે અકસ્માતથી વચ્ચે જીપડી જતાં વાર લાગે તેમ નથી; ત્યારે, અરે જીવ ! તું શા વાસ્તે નકામો ખેંચાઈ જઈ બધું બગાડે છે ? કેટલીક વાર ખોટી આશામાં તણાયેલો અને કેટલીક વાર ફરજના ખોટા ખાલથી દોરાયેલો આ જીવ સુગ્ધપણાને લીધે સારા આશયથી પણ, અનેક ખોટાં કામોની શ્રેણી કરી નાખે છે; પણ તે યોગ્ય વિચાર કરતો નથી, તેથી જ આ પ્રમાણે થવા પામે છે. પોતાની ખરી સ્થિતિ અને ફરજ શી છે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે. વિચાર પણ યોગ્ય અંકુશ નીચે અને રીતસર કરવાની જરૂર છે. કેટલીક વાર પોતાનામાં હોય તે કરતાં વિચાર કરવાની વધારે યોગ્યતા માનવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, લોકધર્મ અને આત્મધર્મના સંઘટ્ટમાં કયો ધર્મ પ્રથમ કર્તવ્યરૂપ ગણાય ?—એવા અગત્યના સવાલોમાં પોતાના એકતરફી વિચારોથી દોરાવું નહિ, પણ વધારે માન આપવા લાયક વિવેચક શક્તિવાળા માણસોના વિચારો સમજવા યત્ન કરવો. ગમે તેમ કરી આત્મહિત કરવાનું દૃષ્ટિબિંદુ ચૂકવું નહિ. (૨૨; ૧૪૬)

પરદેશી પંથીનો પ્રેમ; હિત વિચારણા

કિમ્ન મુહાસિ ગત્વરૈઃ પૃથક્ કૃપણૈર્વન્ધુવપુઃપરિગ્રહૈઃ ? ।

ત્રિમુશ્ચ દિતોપયોગિનોઽવસરેઽસ્મિન્ પરલોકપાન્થ રે ! ॥ ૨૩ ॥ (નીતિ)

પડવાની આથે ધર્મતત્ત્વ શું છે તે વિચારવાનો અવકાશ રહે તો કાંઈ પણ મૃદુતા રહેશે. તે તો ધનના વિચારમાં, રાજ્યદ્વારી ખટપટમાં અને નિર્ણય વગરના વાદવિવાદમાં જીવન પસંદ થઈ જશે. ધર્મશુદ્ધિની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

અત્ર શરૂઆત કરતાં કવીશ્વર કહે છે કે શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા, મૃત્યુનો ને બચ નાશ પામે છે. આ જીવ પ્રમાદ, માન, માયા-કપટ વગેરે કરીને પોતાની જાતને એ પોતાથી મનાયેલા ધર્મને મલિન કરે છે. શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ થોડો થાય છે, નાશ પામે છે, પણ એ ધર્મ શુદ્ધ જોઈએ. આ જીવ વિષયકાળમાં પૌદ્ગલિક ભાવોમાં ફસાઈ જઈને ધર્મને મલિન કરે છે, એટલે ધર્મરૂપ સંસારમાં ફસાઈ જાયવાની જે શક્તિ છે તે સદર પ્રાણીના સંબંધમાં બગડી જાય છે, અટકી પડે છે. ઔષધને દોષોને દરવાની શક્તિ છે, પરંતુ જ્યારે તે જ ઔષધમાં વિરુદ્ધ દ્રવ્ય ભેગવું હોય ત્યારે તે પોતાનો શુભ મૂકી દે છે; તેવી જ રીતે ધર્મ તો ભવનાં દુઃખો ટાળી શકે છે, પ્રમાદ વગેરે તેને ડોળી નાખે છે. ધર્મ એ શુદ્ધ સુવર્ણ છે, પણ તેમાં અનેક પ્રમાદો ભેગા થઈ જાય છે. ધર્મ એ શુદ્ધ જગ છે, પણ તેમાં કચરો નાખવામાં આવે તો ધર્મ કેરું ચંદ્ર છે. પણ તેમાં લાંછન લાગતાં જાય છે. એ લાંછનો કયાં કયાં છે તેનાં નામો નીચે મુજબ જાતે છે. (૧: ૧૫૧)

શુદ્ધ પુણ્યજનમાં મલ: તેનાં નામો

મૈત્રિ: સ્વાર્થ: હ્રાસ: ક્રોધ: જ્ઞાપદ્મ: આધિગોરનાણિ ચ ।

મૈત્રિ: સ્વાર્થ: હ્રાસ: ક્રોધ: જ્ઞાપદ્મ: આધિગોરનાણિ ચ ॥ ૨ ॥ (૧૫૧)

મૈત્રિ: સ્વાર્થ: હ્રાસ: ક્રોધ: જ્ઞાપદ્મ: આધિગોરનાણિ ચ

ચારણા તે ગૌરવ, માન. પ્રમાદ. સમકિત અને વ્રતાદિ રહિત ધર્માચાર્ય નામધારી કુશુર, હલકા માણસની સોબત કરવી એ કુસંગતિ અને બીજા માણસો પોતાની સાથે કરે એ સાંભળવાની ઇચ્છા એ શ્લાઘાર્થિતા.

આ સર્વ વસ્તુઓ સુદૃઢતામાં મલરૂપ છે, સંસારમાં રખાડાવનારી છે. ભેકે આ સ્વ પૂર્ણ નથી, તોપણ તેમાં અગત્યની વસ્તુઓ ઘણી આવી જાય છે. હવે આમાંથી કુશળતામાં મળરૂપ કેટલાક મનોવિકાર વિષે અત્ર ખાસ વિવેચન કરી જતાવે છે. (૨; ૧૫૨)

પરશુપ્રશંસા

यथा तवेष्टा स्वगुणप्रशंसा, तथा परेषामिति मत्सरोज्झी ।

तेषामिमां सन्तनु यल्लभेयास्तां नेष्टदानाद्धि विनेष्टलाभः ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“ જેવી રીતે તને તારા પોતાના ગુણોની પ્રશંસા વહાલી છે, તેવી જ રીતે બીજાના પણ પોતાના ગુણોની પ્રશંસા વહાલી હોય છે; તેથી મત્સર તણ દર્દને તેઓના ગુણોની પ્રશંસા સારી રીતે કરવા માંડ, જેથી તને પણ તે મળે (એટલે તારા ગુણોની જુ પ્રશંસા થાય.) કારણ કે વહાલી વસ્તુ આપ્યા વગર વહાલી વસ્તુ મળતી થી.” (૩)

વિવેચન—ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે સ્વગુણપ્રશંસા એ મલરૂપ છે. હવે અત્ર મેલરૂપ ન થાય અને મળે પણ ખરી, એવી યોજના જતાવે છે. હે ભાઈ! જે તને તારા ગુણોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો, તું પારકાના ગુણોની સ્તુતિ કર; કારણ મનુષ્યસ્વભાવ બધે એકસરખો છે. દુનિયાના નિયમ પ્રમાણે ‘રાખપત અને રખાપત’ રસપરસ હોવાથી, જે તું તારી પ્રિય વસ્તુ બીજાને આપીશ, તો તેઓ પોતાની પ્રિય સ્તુ તને આપશે, દરેકને પોતાના ગુણોની પ્રશંસા પ્રિય છે, એવું તું તારા પોતાના પ્રિયથી જાણી શકે છે, માટે તારે તારી પોતાની ઇષ્ટપ્રાપ્તિના લાભ માટે પરગુણસ્તવન થવું, એ ખાસ જરૂરનું છે.

આ તો વ્યવહારની વાત કરી, પણ જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિથી પારકા ગુણોની પ્રશંસા થાય છે, ત્યારે કરનારને બહુ આનંદ આવે છે. સદ્ગુણ એ એવું શુદ્ધ કાંચન છે કે એની પ્રશંસા થાય એ કે ન થાય તોપણ એ ત્રણ કાળમાં સોનું જ રહેવાનું છે. એના પર મોપ ચઢે તો દેખાવ સારો લાગે છે, પણ એની મૂળ કિંમત તો આપ વગર પણ ત્રણ કાળમાં એકસરખી જ રહે છે. એવા પારકાના એક નાના સદ્ગુણને પણ મોટો માની એનાં સ્તુતિ, સ્તવન, પ્રશંસા કરવામાં આવે ત્યારે કરનાર આડકતરી રીતે ગુણ માટે માન, પ્રભુવાન થવાની ઇચ્છા અને પોતાનું ગુણીપણું જતાવે છે; એથી પારકા ગુણોની પ્રશંસા કરવી, એ આડકતરી રીતે પોતાની જ પ્રશંસા કરવા જેવું છે. શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ મહારાજે અભિયાનો હિસાબે બતાવ્યા છે કે તમે આપશો તો તે તમને મળશે, પણ તેને ખરેખરે

પર આધાર રાખનારા બહુધા છેતરાય છે. હવે ગુણદોષને અંગે કર્તાવ્ય શું છે તે વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બોધાવે. (૪; ૧૫૪)

શત્રુગુણપ્રશંસા

પ્રમોદસે સ્વસ્ય યથાન્યનિર્મિતૈઃ, સ્તવૈસ્તથા ચેત્પતિપન્થિનામપિ ।

વિગર્હણૈઃ સ્વસ્ય યથોપતપ્યસે, તથા રિપૂણામપિ ચેત્તતોઽસિ વિત્ ॥ ૫ ॥ (વંશસ્થ)

“બીબા માણસોએ કદેલી તારી પ્રશંસા સાંભળીને જેમ તું ખુશી થાય છે, તેવી જ રીતે શત્રુની પ્રશંસા સાંભળીને પણ તને પ્રમોદ થાય, અને જેવી રીતે તારી પોતાની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે, ત્યારે તું ખરેખર બાણકાર છો એમ સમજવું.” (૫)

વિવેચન—પોતાના કે પારકાના ગુણોની સ્તુતિ સાંભળી ગુણ ઉપર પ્રમોદ થાય અને પોતાના કે પારકાના દોષોની નિંદા સાંભળી દોષ ઉપર તિરસ્કાર થાય, એવું વલણ કરવાનો અર્થ ઉપદેશ છે. એમાં પોતાની કે પારકાની સ્તુતિ ગણવાની જ નથી અને પ્રમોદ થાય છે તે ગુણનો થાય છે, ગુણ ઉપર થાય છે, ગુણ પ્રત્યે થાય છે. એમાં ગુણવાન કોણ છે, એ જ બેવાનું છે. ગુણવાન માણસ ભલે શત્રુ હોય, હાડવૈરી હોય, પણ તેના સદ્ગુણ માટે તેના તરફ આકર્ષણ થાય છે. દૂંકામાં, ગુણ ઉપર ગુણ ખાતર જ પ્રેમ થાય છે. આવી સ્થિતિ જરા અવલોકન કરી વિચાર કરવાની ટેવ પાડવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે જેમ પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થાય છે તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને પણ ખેદ થાય, ત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે સિદ્ધ થયું સમજવું. સમજણ, જ્ઞાન, વિદ્વત્તા એ સર્વનો સમાવેશ આ નાની વાતમાં થાય છે. ગુણ તરફ ગુણ ખાતર જ પ્રેમ રાખવો એ ઉપદેશ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે પારકાના નાના સદ્ગુણને પણ જે મોટો પર્વત જેવો કરી તેને માન આપે છે, તે સંત બાણવો. પણ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ મહારાજ તો આગળ વધી જણાવે છે કે જે પ્રાણી ગુણને ગુણ ખાતર માન આપે તે જ બાણકાર છે, શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હોય તેનું ક્ષણ એ જ છે અને તેવી જ રીતે દોષ ઉપર દોષ ખાતર જ અપ્રીતિ રાખે તે જ ખરા જ્ઞાની છે. આવી રીતના વર્તનનું ક્ષણ શત્રુમિત્ર પર સમભાવમાં આવે છે. એવી રીતના વર્તનથી મનને જે ટેકો અને શાંતિ મળે છે તે અનિર્વચનીય છે, અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, તે અનુભવગમ્ય જ છે. ઉપાધ્યાયજી કહી ગયા છે કે “રાગ ધરીને જીહ્વા ગુણ લહીએ.” જે જગ્યાએ ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો; એમાં ગુણવાન કોણ છે તે બેવાનું જ નથી; જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો. (૫; ૧૫૫)

પરગુણપ્રશંસા

સ્તવૈર્યથા સ્વસ્ય વિગર્હણૈશ્ચ, પ્રમોદતાપૌ મજસે તથા ચેત્ ।

ઈમૌ પરેપામપિ તૈશ્વતુર્વપ્યુદાસતાં વાસિ તતોઽર્થવેદી ॥ ૬ ॥ (ઉપેન્દ્રવજ્રા)

“ જેવી રીતે પોતાની પ્રશંસા અને નિંદાથી અતુકમે આનંદ અને એક પામે છે, તેવી જ રીતે પરની પ્રશંસા અને નિંદાથી આનંદ અને એક થતો હોય, અથવા તે એક ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતો હોય, તો તું ખરો અર્થનો જાણકાર છે.” (૬)

[વિવેચન—ઉપર કહ્યું તે જ અત્ર કહ્યું છે. પારકો માણસ ગમે તે હોય, ભલે તે મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર ગુણવાન હોવાથી પ્રભાવ જ થાય ત્યારે શાસ્ત્રના રહસ્યનું જાણકારપણું પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજવું. અથવા તો તે એક વસ્તુ સ્વગુણપ્રશંસા, સ્વદોષનિંદા, પરગુણપ્રશંસા, પરદોષનિંદા—એના ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ આવી જાય, તો તે પણ વધારે સારું છે, એટલે એ તરફ ધ્યાન આપવાનું વલણ જ ન થાય, ફક્ત પોતે પોતાને યોગ્ય રસ્તે કામ ચલાવ્યા કરે, એવી ઉદાસીન વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો વધારે ઠીક છે. પણ કેટલીક વાર ઉદાસીન વૃત્તિને નામે બેદરકારી દાખલ થઈ જાય છે, તેનાથી ચેતવાની જરૂર છે. અત્ર ઉદાસીન વૃત્તિ કહી છે તે જાણીએ તો અત્ર રહેવું એમ નથી, પણ તે જાણવા તરફ સ્વાભાવિક વલણ જ ન રાખવું એ છે. આખા શ્લોકને ઉપરના શ્લોકની નોટ ખરાબર લાગુ પડે છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે:—

માન અપમાન ચિત્ત સમગણે, સમ ગણે કનક પાપાણ રે;
વંદક નિંદક સમ ગણે, ઇશ્યો હોય તું જાણ રે.
શાંતિજિન ! એક મુજ વિનતિ.

આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. (૬; ૧૫૬)

ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા તુકસાનકારક છે

મનેષ્ઠ કોઽપિ સ્મૃતિમાત્રતો ગુણી, રચ્યાત્યા ન વદ્ધ્યાપિ હિતં પરત્ર ચ ।

નદિચ્છરીર્પ્યાદિભિરાયતિં તતો, મુધામિમાનગ્રહિલો નિહંસિ કિમ્ ॥ ૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“ કોઈ વખતે કહે તેથી કોઈ ગુણી થતો નથી; વળી, ખડુ આતિથી પણ આવના જવામાં (પરલોકમાં) ઢિન થવાનું નથી; તારે જે આવતા ભવમાં તારું સારું કરવાની વાત છે, તો તારામાં અભિમાનને વશ થઈને, ઈર્ષ્યા વગેરે કરી, આવતો ભવ શા માટે પામશે ? ” (૭)

[વિવેચન—દેવગંદ નામનો માણસ અથવા બીજા સો-બસો હીરાચંદની સ્તુતિ કરે, તેના હિતચંદન કઈ ગુણ આપી જવાના નથી. તેનામાં હીર હશે તો રહેશે, નહીં હોય તો રહેશે નહીં. તુકસાન થવાનું હશે તો થશે. વળી, અત્ર ગમે તેટલાં વખતે પણ અપમાન, અકલ્યાણ ન થાય, તોપણ પરલોકમાં તેની અસર થતી નથી. એ સ્તુતિને કામ થવાની જરૂર નથી, તેમ જ તેઓ માટે કોઈ ગુણી જ નથી નહીં.

અત્ર એક ઘણી અગત્યની બાબત પર ધ્યાન યોગ્યતાની જરૂર લાગે છે. આપણે આપણું વર્તન ગુણને અનુસરીને રાખવું. ઇશ્વરપૂર્વક આપણું વર્ણાણુ ધાય, તેવી રીતે દુનિયાને બતાવવા ખાતર વર્તન કરવું નહીં; છતાં વર્ણાણુને પાત્ર આત્માને બતાવવામાં અડચણ નથી, બલકે તેવા જ ધર્મની જરૂર છે. એકો સ્તુતિ કરે તેમાં ગુણદાનિ થતી નથી, પરંતુ જેની સ્તુતિ થાય છે તેણે તે કરાવવાના હેતુથી કાંઈ પણ વર્તન કરવું જોઈએ નહિ અને વિદ્યમાન ગુણની પણ સ્તુતિ સાંભળીને તેના પર મન આપવું જોઈએ નહીં.

અત્ર આ છવમાં દેખીતો વિરોધ છે તે બતાવે છે. એક નો દરેકને આવતા ભવમાં સારું થાય તેવું કરવાની ઇચ્છા અને બીજું તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તન. હે ભાઈ! જો તું આવતા ભવમાં માનસિક કે શારીરિક સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો પછી આ ભવમાં ઇર્ષ્યા કે અભિમાન કરી, પારકામાં ગુણ છતાં નિંદા, કે પોતામાં દોષ છતાં પ્રશંસા કે ઇર્ષ્યાથી બીભના ગુણોને પ્રકાશમાં ન આવવા દેવા વગેરે વગેરે નિપિદ્ધ કાર્યો કરી શા માટે સુખ મેળવના ઉપાયોને કાપી નાખે છે ? તારે તારા ગુણો બહાર પાડવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ. વળી, યાદ રાખજે કે, ગુણ છે તે દાળડામાં નાખેલી કસ્તૂરી છે. જો કે કસ્તૂરી પોતે ઇચ્છા રાખતી નથી કે પોતાની સુગંધ બધે પ્રસરે, પણ ગુણનો તેમ જ કસ્તૂરીનો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના મૂળ ધર્મથી જ આપોઆપ સર્વત્ર પ્રસરે. વસ્તુ અવલોકન કરનાર તત્ત્વજ્ઞો સારી રીતે સમજે છે કે પ્રશંસા-આખર-ની પછવાડે દોડનારને તે મળતી નથી, પણ તેને જે લાયક થાય તેને વરવાને હાથમાં માળા લઈને તે આતુર ઊભી હોય છે અને ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ તે વરે છે, એવો આ જગતનો ક્રમ છે. (૭; ૧૫૭)

“ શુદ્ધ ” ધર્મ કરવાની જરૂર : કરનારાઓની સ્વરૂપતા

મૃજન્તિ કે કે ન વર્ધિર્મુલા જનાઃ, મમાદમાત્સર્યકુવોધવિષ્ણુતાઃ ? ।

દાનાદિધર્માણિ મલીમસાન્યમૃન્યુપેક્ષ્ય શુદ્ધં સુકૃતં ચરાણ્વપિ ॥ ૮ ॥ (વંશસ્પતિક)

“ પ્રમાદ, મત્સર અને મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલા કેટલાએક સામાન્ય માણસો દાન વગેરે ધર્મો કરે છે. પણ આ ધર્મો મલિન છે; તો તેઓની ઉપેક્ષા કરી શુદ્ધ સુકૃત્ય લેશમાત્ર એક અણું જેટલું પણ કર.” (૮)

વિવેચન—મદ્ય, વિપય, કપાય, વિક્રયા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ છે. પરબદ્ધિ કે ગૌરવ તરફ ઇર્ષ્યા એ મત્સર, અને દરિદ્રાગ વગેરે મિથ્યાત્વ; એને લીધે છવ દાન, શીલ, તપ વગેરે કરે છે. મિથ્યાત્વથી માનતા માને છે, દરિદ્રાગથી હબ્બરો રૂપિયા ભોગી બ્રમરના પગ આગળ અમરપણુ કરી દે છે, અજ્ઞાનથી લાંબણો કરી કાયકલેશ કરે છે, અહંકારથી નામની ખાતર લાખો રૂપિયાની સખાવત કરી દે છે અને વર્તમાનપત્રમાં નામ આવવા ખાતર મોટી રકમ ફંડમાં ભરી આપે છે; પણ આવી રીતે કરેલ ધર્મકાર્ય કલંકિતા

રમ ઇષ્ટ છે, મહાકલ્યાણ આપનાર છે અને તે મહુણ કરવાનો અથવા મહુણ કરવાની મ્હા અને ભાવના રાખવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. (૮; ૧૫૮)

પ્રશંસા વગરના સુકૃત્યનું વિશિષ્ટપણું

च्छादितानि सुकृतानि यथा दधन्ते, सौभाग्यमत्र न तथा प्रकटीकृतानि ।

હાનતાનનસરોજસરોજનેત્રા—વક્ત્રઃસ્થલાનિ કલિતાનિ યથા દુક્કલૈઃ ॥ ૧ ॥ (વસંતતિલકા)

“આ હુનિયામાં ગૂઢ પુણ્યકર્મો—સુકૃત્યો જેવી રીતે સૌભાગ્ય આપે છે, તેવી રીતે કદ કહેલાં સુકૃત્યો આપતાં નથી. જેમ કે લજ્જાથી નમાવું છે મુખકમળ જેણે એવી મળનયના સ્ત્રીનાં સ્તનમંડળ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત હોય, ત્યારે જેટલી શોભા આપે છે તેટલી શોભા ઉઘાડાં હોય ત્યારે આપતાં નથી.” (૯)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. હુનિયામાં ખાનગી(ગુપ્ત) ધર્મોદો કરનારા ખરેખરો લાભ ખાંધી નય છે. હુનિયા તેના ગુણ ગાઓ કે ન ગાઓ, તેની તેને દરકાર રહેતી નથી, હોતી નથી. ગ્રંથળી પહેરી ઉપર સાડી પહેરેલી હોય ત્યારે સ્ત્રીના હૃદયભાગની જે શોભા સામા માણસને ળાગે છે, તેટલી ઉઘાડા સ્તન હોય છે ત્યારે લાગતી નથી. આપણું પોતાનું શરીર પણ વસ્ત્રથી વીંટાયકું હોય છે ત્યારે જ શોભા આપે છે, તેવી જ રીતે સુકૃત્યો ઢાંકેલાં હોય છે ત્યાં સુધી વધારે સૌભાગ્ય આપે છે.

ગુપ્ત સુકૃત્યો કરતી વખતે કરનારને બહુ શાંતિ આપે છે અને તેનું સ્મરણ કરવાથી આત્મિક સંતોષ આપે છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. દરેક કાર્યની અસર આત્મિક સુધિમાં કેવી થશે, તે વિચારવાની જરૂરિયાત આથી જણાઈ આવે છે. માનક્રીતિથી કદાચ સ્થૂળ આનંદ થોડો વખત લાગે, પણ અપૂર્વ આત્મિક શાંતિ, જે મેળવવાનો પ્રયાસ સર્વ સુસુક્ષ્મોનો છે, તે તો શાંત સ્થિતિમાં શાંત રહીને કરેલ ગુપ્ત કાર્યોથી જ થાય છે.

ગમે તે કારણથી, પણ પ્રચલિત વ્યવહાર આથી તદ્દન ઊલટો થઈ ગયો છે, એમ સર્વથા નહિ તો સેંકડે નવાણું ટકામાં જોવામાં આવે છે. એક માણસને એક લાખ રૂપિયા ખર્ચવાની ઇચ્છા થઈ તો ખર્ચ્યા પહેલાં જ તેનાં ઢાલ-નગારાં વગડાવવા પ્રયત્ન કરતો તે જોવામાં આવે છે. ખર્ચ કરવાનો વખત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનો કબજો છોડતો નથી, બ્યાજ વાપરવા ઇચ્છા ખતાવે છે, ન્યૂસપેપરમાં મોટા મોટા રિપોર્ટો મોકલે છે અથવા મોકલાવે છે અને એક વાર ખર્ચેલા પૈસાનો ચાર-પાંચ વખત જુદી જુદી રીતે લાભ લે છે ! આવી રીતે ઘણુંખરું અપ્રામાણિકપણે પેદા કરે છે અને અભિમાનથી ખર્ચે છે. આ એક ધન ખર્ચવાની હકીકત થઈ; તેવી જ રીતે ખીજાં અનુષ્ઠાનો માટે પણ સમજ લેવું. જીવનો અનાદિ-સ્વભાવ અભિમાન કરવાનો છે, તે સીધી અને આડકતરી રીતે શુભ કૃત્યોમાં પણ થઈ જાય છે અને તેનું કારણ વાસ્તવિક તત્વગવેષણા નહિ એ જ છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે વસ્તુસ્વરૂપ આથી ઊલટું જ છે. એક સુકૃત્ય કરવા પહેલાં

૬. કીર્તિના લોભીને સુકૃત્યનો નાશ થાય છે અને ઘણી વાર ઊલટું અપમાન મળે છે. આ વર્ણ હકીકત અનુલવગમ્ય છે અને અવલોકન કરનાર તુરત પામી જાય તેવી છે. (૧૦; ૧૬૦)

ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર; તેની ગતિ

તપઃક્રિયાવશ્યકદાનપૂજનૈઃ, શિવં ન ગન્તા ગુણમત્સરી જનઃ ।

અપચ્ચમોજી ન નિરામયો મવેદ્રસાયનૈરપ્યતુલ્યૈર્યદાતુરઃ ॥ ૧૧ ॥ (વંદસ્વવિલ)

“ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર પ્રાણી તપશ્ચર્યા, આવશ્યક ક્રિયા, દાન અને પૂજાથી મોક્ષે પહોંચી શકે નથી; જેમ કે માંદો માણસ જે અપચ્ચ લોભન કરતો હોય, તો પછી તે ગમે તેટલું રસાયણ ખાય તોપણ સાજો થતો નથી.” (૧૧)

વિવેચન—જેવી રીતે પોતાનાં સુકૃત્યોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી, એ ધર્મશુદ્ધિમાં મળરૂપ છે, તેવી જ રીતે પારકાના સારા ગુણો તરફ ઈર્ષ્યા—અદેખાઈ કરવી, એ પણ મળરૂપ છે. પારકો મત્સર કરનાર માણસ ગમે તેટલાં ધર્મકૃત્યો કરે, છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ કરે, યોગ-ઉપધાન વડે, પ્રતિક્રમણ, પચ્ચખખાણ વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે કે પાંચ પ્રકારનાં દાન આપે, યા તો મહાઆહમ્બરથી અદ્ય, સત્તર, એકવીશ કે એક સો આઠ પ્રકારી પૂજાઓ રચાવે, પણ તે મોક્ષે જશે નહિ. જેમ કેઈ માંદો માણસ કરી કરે નહિ અને ખાંડ, ખટાશ વર્જ્ય હોય છતાં છાની રીતે ખાય, પછી તેને તમે પંચામૃત-પરપટી, વસંતમાલતી કે ગજવેલ ખવરાવો, તોપણ લાલ થશે નહિ, તેવી જ રીતે તપ, ક્રિયા, દાન વગેરે રસાયણ છે, તેની સાથે જ જો ગુણ તરફ મત્સરરૂપ અપચ્ચ લોભન લેવામાં આવે તો પછી શિવગમનરૂપ નીરામીપણું આ છવરૂપ વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીને પ્રાપ્ત થતું નથી. એ પ્રમાણે દષ્ટાંત-દાર્ષ્ટિક ચોખના સમજવી.

ઘોર તપસ્યાના પરિણામે દેવલોકનાં સુખ મળે, એ શા કામનું? આવશ્યક ક્રિયા કરીને પાછું તે જ કૃત્ય તે ભાવે ફરી ફરી વાર કરવાના વમળમાં ફરવું પડે તે શા કામનું? દાન આપ્યા પછી પાછું દાન લેવાનો વારો આવે, તે શા કામનું? અલગત, યા યા ક્રિયા સા સા ફલવતી એ સૂત્ર ખરેખરું છે, પણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ મોક્ષે જનારની અને મોક્ષે જવાની ઇચ્છા રાખનારની નજરમાં એ લાલ તદ્દન અદ્ય છે, તેથી નિષ્ફળ છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું ગણાય નહિ. હે ચેતન! તું પરગુણઅસહિષ્ણુતા તણ દે અને તેમ કરી તારાં ધર્મરૂપ રોગોને દૂર કર. (૧૧; ૧૬૧)

શુદ્ધ પુણ્ય અદ્ય હોય તોપણ સારું

મન્ત્રપ્રમારત્નરસાયનાદિનિર્દર્શનાદલ્પમપીહ શુદ્ધમ્ ।

દાનાર્ચનાવશ્યકપૌષ્પાદિ, મહાફલં પુણ્યમિતોડન્યથાડન્યત્ ॥ ૧૨ ॥ (વપજાતિ)

મન્ત્ર, પ્રભા, રત્ન, રસાયણ વગેરેનાં દષ્ટાંતથી (જણાય છે કે) દાન, પૂજા, આવશ્યક,

૧૬ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. હવે શુદ્ધિ સાથે ભાવની ટેટલી જરૂરિયાત છે તે તાલી અધિકાર સમાપ્ત કરે છે. (૧૩; ૧૬૩)

ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયાથી કાયાકલેશ; ઉપસંહાર

ભાવોપયોગશૂન્યા; કુર્વન્નાવશ્યકીઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ ।

દેહલેશં લભસે, ફલમાપ્સ્યસિ નૈવ પુનરાસામ્ ॥ ૧૪ ॥ (ભાગાં)

“ભાવ અને ઉપયોગ વગર સર્વ આવશ્યક ક્રિયા કરતાં તને માત્ર કાયકલેશ (શરીરની તૂટી) થશે, પણ તું તેઓનું ક્ષણ મેળવી શકીશ નહિ જ.” (૧૪)

વિવેચન—‘ભાવ’ એટલે ચિત્તનો ઉત્સાહ (વીર્યોદ્ધાસ) અને ‘ઉપયોગ’ એટલે વધાનતા (જાતપણું), જેમ કે આવશ્યક ક્રિયામાં સૂત્રાર્થ, સૂત્ર, અર્થ, વ્યંજન, દીર્ઘ-સ્વોચ્ચાર વગેરે બાબતમાં સાવધાનપણું. ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયા કરવી એ ત્ર કાયકલેશ છે અને તેમાં ક્ષણ તદ્દન અડપ છે, કાંઈ નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અજ્ઞાણો ધાન;

ભાવ રસાંગ મળ્યે ધકે, તુટે કર્મ નિદાન.

ભાવ વગર દાન વગેરે ક્રિયા કરવી, એ મીઠા વગરના ભોજન જેવી છે. તેવી જ તે સૂક્તસૂક્તાવલીકાર પણ કહે છે કે—

મન વિષ્ણુ મિત્રવો જ્યું, ચાવવો ફાંતડીણે;

શુરુ વિષ્ણુ ભણવો જ્યું, જીમવો જ્યું અજ્ઞાણે.

જસ વિષ્ણુ બાહુ જીવી, જીવતે જ્યું ન સોણે,

તિમ ધરમ ન સોણે, ભાવના જો ન હોણે.

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ભાવ વગરની ધર્મક્રિયા તદ્દન શુદ્ધ છે, કામી છે, જીર્ણ છે, અનનુકરણીય છે, અનિષ્ટ છે. એ મન વગરના મેળા છે અને ફાંત ગરનાં ચાવણાં છે.

તેટલા માટે જ શ્રી શિવસેનસૂરિ મહારાજ શ્રી કસ્યાણુમંદિર સ્તોત્રમાં કહે છે કે ‘હે પ્રભુ ! અનંત સંસારમાં ભવબ્રમણ કરતાં મને તારું દર્શન એક વાર પણ થયું હોય, જેમ લાગતું નથી; કારણ કે થયું હોત તો પછી મારી આ સ્થિતિ હોય નહિ.’ મતલબ એ છે કે વાસ્તવિક દર્શન થયું નથી, કારણ કે કદાચ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હશે, પ્રભુની પૂજા કરી કશે કે દેશના ચાંભળી હશે, પણ ચિત્ત વગરનું કશું હશે. યસ્માત્ ક્રિયાઃ પ્રતિફલન્તિ । ભાવશૂન્યાઃ એ કારણ માટે ભાવ વગરની ક્રિયા ક્ષણ આપતી નથી, તેથી પ્રભુનું વાસ્તવિક દર્શન થયું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

ભાવની સાથે સાવધાનપણું—જાત વિવેકની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલી ભક્તિ

કળતી હોય, તે રાત્રિએ બિઠીને શ્રી નેમિનાથજીને વંદન કરવા જનાર પાલકની કુલ
ભક્તિમાં કથાશ નહોતી, પણ ત્યાં ભાવ તથા ઉપયોગ નહોતાં. વીરો શાળવીએ
હજાર સાધુને વાંધા અને શ્રીકૃષ્ણે પણ વાંધા. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણને મહાલાલ વધે,
સાતમી નારકીને યોગ્ય આયુષ્યનાં દળિયાં મેળવ્યાં હતાં, તે શુદ્ધ થઈ ત્રીજી નારકીને
યોગ્ય થઈ ગયાં, એ અને બીજા લાભ પણ થયા; ત્યારે વીરો શાળવી બિચારો માત્ર
કાયકલેશ પામ્યો. એકસાથે એકસરખી ક્રિયા કરનારમાં આટલું અંતર પડી નય છે,
એનું કારણ ભાવ અને ઉપયોગની તીવ્રતા અને મંદતા જ છે.

વ્યવહારમાં પણ એ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે. એક મિત્ર મળે અને સામાન્ય રીતે
મેં મલકાવ્યા સિવાય “ આપ કેમ છો ? ” એમ પૂછે, તેના કરતાં ચિત્તના પ્રેમથી પૂછે,
ત્યારે તેની મોંની આકૃતિ પણ મલકાય છે. ચિત્તથી પ્રેમ બતાવનાર તરફ નાનું બાળક
પણ ખેંચાય છે અને શેઠના પ્રેમ વગર ગરીબ નોકર પણ બરાબર નોકરી કરતો નથી.
શ્રાવકના દીકરા છીએ એટલે શરમ ખાતર દેહરે જવું બેઠાં એ, તેમ ધારી દેહરે જવામાં
પૂજા કરવામાં અને પ્રભુના ગુણ ઓળખી પ્રભુને શુદ્ધ રાગથી પૂજવામાં બહુ ફેર છે
ભાવશુદ્ધિ અને તેની વૃદ્ધિ કરી, સમજણ રાખી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ક્રિયા કરવી
અને બીજાં સર્વ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કાર્યો પણ તે જ રીતે કરવાં એ વ્યાવહારિક
મુખ્ય ઉપદેશ છે. (૧૪; ૧૬૪)

*

*

*

એવી રીતે અગિયારમો ધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂર્ણ થયો. એ આખા અધિકાર
મુખ્ય ત્રણ બાબત કહી છે. એ વિષે કાંઈ પણ બોલીએ તે પહેલાં એક બાબત પર ધ્યાન
ખેંચવાની જરૂર છે. ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે “ નાગિલાને તજનાર ભવદેવતા ભા
ભવદત્તની પેઠે લજ્જાથી ધર્મ થાય છે; મેતાર્ય સુનિને હજુનાર સોનીની પેઠે ભય
ધર્મ થાય છે; ચંદ્રકાન્ધાર્યના શિષ્યની પેઠે હાસ્યથી ધર્મ થાય છે; સ્થૂલિભદ્ર પર માત્ર
કરનાર સિદ્ધશુદ્ધાનિવાસી સાધુની પેઠે માત્સર્યથી ધર્મ થાય છે; સુહસ્તિ મહારાજે પ્રા
બોધેલા દ્રમકની પેઠે લોભથી ધર્મ થાય છે; બાહુબલિની પેઠે હઠથી ધર્મ થાય છે;
દશાર્જુન, ગૌતમસ્વામી, સિદ્ધસેન દિવાકરની પેઠે અહંકારથી ધર્મ થાય છે; નમિ-વિ
ગિની પેઠે વિનયથી ધર્મ થાય છે; કાર્તિક શેઠની પેઠે દુઃખથી ધર્મ થાય છે; પ્રજ્ઞા
ચક્રીની પેઠે યુગારથી ધર્મ થાય છે; આલીર તથા આર્યરક્ષિત આચાર્યની પેઠે ક્રીડા
ધર્મ થાય છે; ગૌતમસ્વામીએ પ્રતિબોધેલા ૧૫૦૩ તપાસોની પેઠે કૌતુકથી ધર્મ થાય છે;
ઈલાપુત્રની પેઠે વિસ્મયથી ધર્મ થાય છે; અભયકુમાર તથા આર્દ્રકુમારની પેઠે વ્યવહાર
ધર્મ થાય છે; ભરત ચક્રી તથા ચંદ્રાવતંસની પેઠે ભાવથી ધર્મ થાય છે; ક્રીડા
મુદ્રાચક્ર વગેરેની પેઠે કુળાચારથી ધર્મ થાય છે, અને જંબૂસ્વામી, ધનગિરિ, વજ્રસ્વામી
પ્રમદસચંદ્ર તથા ચિત્તાની પુત્રની પેઠે વૈરાગ્યથી ધર્મ થાય છે.

દ્વાદશઃ દેવગુરુધર્મશુદ્ધચધિકારઃ ॥

અગિયારમા અધિકારમાં ધર્મશુદ્ધિ કેવી રાખવી એ બતાવ્યું. આ ધર્મને બતાવનાર-ઓળખાવનાર ગુરુમહારાજ છે અને તે ધર્મને પ્રરૂપનાર તીર્થંકર દેવ છે, તેની આજ્ઞા અને પુણ્યવલ્લભનરૂપ ભાવના (ideal) મળવાથી જીવ તેના જેવો થવા ચત્ન કરે છે અને થાય છે. અત્યારે તીર્થંકર દેવે કહેલા ધર્મને દર્શાવનાર ગુરુ છે. તે ગુરુ-નેતા કેવા પસંદ કરવા જોઈએ એ બહુ વિચાર કરવા જેવું છે. અને સૂરિમહારાજે આ અધિકારના મોટા ભાગમાં એ બાબતે પર વિચાર કર્યો છે.

ધર્મશુદ્ધિ ઉપર અગિયારમો અધિકાર છે. ત્યાં જે ધર્મશુદ્ધિ બતાવી છે, તે શુદ્ધ ધર્મને મલિનતા ન લાગવા દેવાની છે અને શુદ્ધ ધર્મને કયા કયા પ્રકારની મલિનતા લાગવાથી તે ખરાબ થાય છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અત્રે તો પરદર્શનમાંથી કયા શુદ્ધ દર્શનને સ્વીકારવું એ બતાવ્યું છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષનો સંભવ નથી. બધી બાબતનો આધાર તેના પર પડતા પ્રકાશ પર રહે છે; અને પ્રકાશ પાડનાર કોણ છે, તે પર પણ મોટો આધાર છે. પરભવ, વ્યવહાર, નિશ્ચય, શુદ્ધિ વગેરે પર પ્રકાશ પાડનાર કેવા હોવા જોઈએ તે હવે આપણે વિચારીએ. આ બાબતમાં દષ્ટિરાગ બહુ ચાલે છે; તે નબળાઈ દૂર કરી નીચેની હકીકત પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

ગુરુતત્ત્વની સુખ્યતા

તત્ત્વેષુ સર્વેષુ ગુરુઃ પ્રધાનં, હિતાર્થધર્મો* હિ તંદુક્તિસાધ્યાઃ ।

શ્રયંસ્તમેવેત્યપરીક્ષ્ય મૂઢ ! ધર્મપ્રયાસાન્ કુરુપે વૃથૈવ ॥ ૧ ॥ (અપજાતિ)

“સર્વ તત્ત્વોમાં ગુરુ સુખ્ય છે, આત્મહિત માટે જે જે ધર્મો કરવાના છે, તે તે તેઓના કહેવાથી સાધી શકાય છે. હે મૂર્ખ! તેઓની પરીક્ષા કર્યા વગર જો તું તેઓનો આશ્રય કરીશ તો તારા ધર્મ સંબંધી કરાતા પ્રયાસો (ધર્મના કામમાં લેવામાં આવતી મહેનત) નકામા થશે.” (૧)

* હિતાર્થધર્મો इति वा पाठः ।

વિવેચન—વહાણુનો કખ્તાન મૂર્ખ હોય, તો તે વહાણુ ધારેલે જાંદરે પહોંચતું નથી; હાંકનાર માર્ગનો અબ્બપયો હોય તો, આડે રસ્તે ચઢી જઈ ફેરો ખવરાવે છે, પણ જીત સ્થળે પહોંચી શકતું નથી; ઘડિયાળની રચના ન સમજનાર તેને સુધારવા જતાં કુંતુકસાન કરે છે; તેવી જ રીતે શુદ્ધ ધર્મ ન સમજનાર તથા ન કરનાર પોતાની આવનારને પણ લેખડે ભરાવે છે. અનુભવથી જણાય છે કે જે વિષયમાં પોતાનું ન હોય તેવા વિષયમાં માથું મારનારાં દુનિયામાં બહુ પ્રાણી હોય છે. રોગી પાસે દરેક માણસ ઔષધ બતાવવા મંડી બંધ છે અને બાજુ પોતે મોટો વૈદ્ય હોય એવી થી બોલે છે. આવા ઔષધથી દુનિયાને બહુ તુકસાન થયું છે; પણ આંધળી દુનિયા થી કે રાગથી આવા જાંટવૈદ્યોને જ બહુમાન આપે છે !

રસાયણુ જો યોગ્ય રીતના અનુપાનથી ખાવામાં આવે તો શરીરને બહુ મજબૂત કરે પણ જો તેની ક્રિયામાં ફેરફાર થઈ જાય, તો આખી જિંદગી સુધીનું દુઃખ થાય છે; કુ કે ઘણુંખરું તે શરીરે ફૂટી નીકળે છે. મૂર્ખ વૈદ્ય જો રસાયણુ ખવરાવે, તો રોગક્ષતી થાય છે, તેમાં ધારેલ લાભ મળતો નથી, પણ કેટલીક વાર ઊલટું પોતાનું તે પણ જાય છે. આવી જ રીતે અજ્ઞાની કે વિકારી ગુરુના બતાવેલા ધર્મથી પણ ભલે ભલે સંસારવૃદ્ધિ થાય છે. આ શ્લોકમાં સંસારી જીવનો રોગી સાથે, ધર્મનો પણ સાથે અને ગુરુનો વૈદ્ય સાથે દૃષ્ટાંતદર્શનતિક સંબંધ છે. (૨; ૧૬૬)

પોતે રૂબે અને બીજને હુબાવે તેવા કુગુરુ

સમાશ્રિતસ્તારકચુદ્ધિતો યો, યસ્યાસ્ત્યહો મજ્જયિતા સ एव ।

ઓઘં તરીતા ત્રિપમં કયં સ, તથૈવ જન્તુઃ કુગુરોર્ભવાબ્ધિમ્ ॥ ૩ ॥ (ઉપજાતિ)

“ આ પુરુષ તારવાને સમર્થ છે, એવી બુદ્ધિથી જેનો આશ્રય કરવામાં આવે, તે સ્વયં કરનારનો જ્યારે આશ્રય આપનાર જ હુબાડનાર થાય, ત્યારે પછી આ આકરો થિવા અપજ) પ્રવાહ તે પ્રાણી કેવી રીતે તરો શકશે ? તેવી જ રીતે કુગુરુ આ પ્રાણીને મારસમુદ્રથી કેવી રીતે તારશે ? ” (૩)

વિવેચન—જે વહાણુમાં કખ્તાનના ભરોસાથી બેઠા હોઈએ તે જ કસાન જ્યારે જીને ગાળકું પાડે, ત્યારે તેનો પણ વિનાશ થાય છે અને વહાણુમાં બેસનારાઓનો પણ નાશ થાય છે. સંસારસમુદ્રની યાત્રા કરવા માટે ગુરુરૂપ કસાન (ટંડેલ) ના આશ્રય આલનાર ધર્મરૂપ વહાણુમાં બેઠા પછી, અયોગ્ય આચરણ કે મદિરાપાન કરનાર કસાન જે વહાણુને હુબાડે છે, ત્યારે પોતાનો અને બાકીના સર્વનો વિનાશ થાય છે; તેટલા જ ગુરુની પસંદગી બરાબર કરવી અને તેમ કર્યા પછી તેને આધુનિક અને ભાવી ન સોંપી દેવું.

કુશુરના ઉપદેશથી કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે

ફલાદ્ વૃથાઃ સ્યુઃ કુગુરુપદેશતઃ, કૃતા હિ ધર્માર્થમપીહ સૂઘમાઃ ॥

તદ્ દષ્ટિરાગં પરિમુચ્ય ભદ્રં હે ! ગુરું વિશુદ્ધં મજ્જેદ્દિતાર્થ્યસિ ॥ ૬ ॥ (વંશસ્થવત)

“સંસારચાત્રામાં કુશુરના ઉપદેશથી ધર્મને માટે કરેલા મોટા પ્રયાસ પણ ફળની બાબતમાં ભ્રેષ્ઠ એ તો વૃથા નીવડે છે, તેટલા માટે હે ભાઈ ! જો તું હિતની ઇચ્છા રાખતો હો તો દષ્ટિરાગ પડતો મૂંઝીને અત્યંત શુદ્ધ ગુરુને જ ભજ.”

વિવેચન—દષ્ટિરાગથી જે રીતે વાત બગડે છે : પ્રથમ તો અમુક ધર્મ-દર્શન માટે દષ્ટિરાગ થાય છે; પછી તેના મોટામાં મોટા ધર્માધ્યક્ષો ગમે તેવા દુરાચારી હોય, “મહારાજ લાઈબલ કેસ” જેવા ફોર્જેટા કોર્ટે ચઢી જગતની બત્રીશી પર ચઢતા હોય, છતાં પણ ભોળા પ્રેમલાઓ તે જ ભાવથી ‘જે જે’ કરવા મંડ્યા રહે છે. બીજું, દષ્ટિરાગ અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે થાય છે. પોતાના ગુરુ ગમે તેવા વિષયી, સંસારદશાવાળા અથવા આત્મદશામાં જાંઘતા હોય, છતાં પણ, ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, તેના જ વહાણમાં બેસી રહેનારા જીવો સંસારચાત્રામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. હવે આવી રીતે દષ્ટિરાગથી ઝડપી કરેલા ગુરુની ફરમાસથી ધર્મ માટે ગમે તેટલાં સહાયરણો કર્યાં હોય, પણ દષ્ટિરાગરૂપ મિથ્યાત્વશાસ્ત્ર નષ્ટ ન થવાથી તેનું ફળ કાંઈ થતું નથી. મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાનથી છવાયેલ અગીતાર્થ ગુરુ દેશકાળાદિ જ્ઞાને રહિત હોય છે, અને એક વખત તેઓના ઉપર ઉપરથી સારા લાગતા ઉપદેશથી દાન, તપસ્યા, ઉજમણાં કે વરઘોડા ચઢાવવામાં આવે, તોપણ તેથી નૈશ્વર્યિક જ્ઞાનના અભાવે સ્વપરવિવેચન વિનાના કેવળ શુભ વ્યવહારબળે લાલ થતો નથી. જમાનાની જરૂરિયાત ન સમજનાર, વિષયમાં આસક્ત અને બહારના આડંબરવાળા ગુરુના વચનને અનુસરવાની જરૂર નથી, એમ શાસ્ત્રમાં પણ ફરમાન છે. ટીકાકાર ‘ગચ્છાચારપયત્રા’માંથી નીચેની ગાથા ટાંકે છે :

અગીયત્થસ્સ વચ્ચેણં અમિયંપિ ન હુંટપ્પ ।

ગીયત્થસ્સ વચ્ચેણં, વિસં દાલાહલં પિવે ॥

એટલે “અગીતાર્થનાં વચનથી અમૃત પણ ન પીવું; જ્યારે ગીતાર્થનાં વચનથી હલાહલ ઝેર હોય તો તે પણ પી જવું.”

આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દેખીતા વિરુદ્ધ લાગતા હુકમો પણ ગીતાર્થ બહુ વિચાર કરીને કરે છે, ત્યારે અધૂરી તપાસ અને અવલોકનને આધારે પોતા પૂરતી સમજણ અનુસાર થયેલો અગીતાર્થનો હુકમ દેખીતો સારો અને મનગમતો હોય, તોપણ લાલ કરતો નથી, પણ નુકસાનકારક થઈ પડે છે.

કેટલીક વાર તફાન સંસારવાસમાં સુખ માનનારા વિષયાનંદી ગોરજી અને શ્રીપૂજ્યો તરફ દષ્ટિરાગી શ્રાવકો બહુ ભાવ બતાવે છે, પણ શાસ્ત્રકાર અત્ર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કહે છે કે તેઓના આગ્રય તળે રહીને કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે. આ ઉપરાંત સાધુ કહેવાય છે

આ હેતુથી, એ જાણત વારંવાર ૬૬ કર્મમાં આવી છે. દરિયાગ એટલે અગ્રુક યજ્ઞિને તેઈને તેના પર રાગ ધર્મ લાય તે સમજવો નહિ, પણ મિથ્યાત્વન્ય મોહનીય મના ઉદયથી થતો સરખાળાવિક પ્રેમ સમજવો.

આ પ્રસંગે એક બહુ અગત્યની જાણત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞ વિચાર કર્યા વગર સંપ્રદાયી ધર્મ કબૂલ કરાવવાનો આમક કોઈ જગ્યાએ રતા નથી. એ ખાસ મોંઘ લેવા જેવી હકીકત છે. વારંવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે તમે વેચાર કરો, તપાસ કરો, મનન કરો, તત્ત્વનીજ કરો, સરખામણી કરો. જો તમને ન્યાય-પાસના સામાન્ય જ્ઞાનથી તુલનાશક્તિ અને તેને પરિણામે થતી નિઃશયપદ્ધતિ (Power of independent judgment) પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેને તમે પૂરતો અવકાશ આપો; ન્યય ધર્મની સરખામણીમાં જો તમને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈ અપૂર્વ વસ્તુસ્વરૂપ અને સ્વરૂપર વિરોધનો અભાવ જણાતો હોય, તો અત્ર કહેવામાં આવે છે તે આદરો. જૈન શાસ્ત્ર મંદો કહી પણ કહેતા નથી કે અતીન્દ્રિયાસ્તુ ચે માવા, ન તાંસ્તર્કેણ યોજયેત્. અતીન્દ્રિય વિષયોમાં તર્ક મલાવવો નહિ. આ વચન કોનું હોય તે વિચારવા યોગ્ય છે. જે શાસ્ત્ર ન્યાયની અપૂર્વ કોટિએ ઉપર બંધાયેલું હોય, તેમાં આવો મનુષ્યશુદ્ધિને પછાત નાખી દેનારો, તેની અવગણના કરનારો, તેનું ઊગતાં જ મહન કરી નાખનારો વિચાર બતાવવાની આવશ્યતા હોય જ નહિ. આ સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે હરેક દિલોસાદી તર્ક (reason) ઉપર જ બંધાયેલી છે અને તેમ બંધાયેલી હોય તેને જ દિલોસાદી કહી શકાય. ધર્મ (religion) માં શ્રદ્ધા (faith)નો અંશ વિશેષ હોય છે, તેમ દિલોસાદીમાં હોતું નથી, પરંતુ જૈન દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનથી જરૂર છે, તર્ક પર બંધાયેલ છે. જૈનધર્મ એ જુદો જ વિષય છે અને પ્રાકૃત બ્યક્તિના શુદ્ધાયરણ માટે વિકસર કરેલું તેનું સ્વરૂપ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના બાંકાર તરીકે તેના સંબંધમાં અથવા બીજા કોઈ દર્શનના સંબંધમાં તર્ક-વિચાર-ન્યાયને સારી રીતે અવકાશ આપવો.

આ પરીક્ષા બતાવવા માટે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડે છે અને તેને માટે શુરુની જરૂર પડે છે. એ શુરુ જો શુદ્ધ હોય તો તે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન બતાવે છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક વર્તનધર્મો પણ બતાવે છે. એ વર્તનધર્મો સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. સાધન ગમે તેવાં પ્રગળ હોય પણ સાધ્યનું લક્ષ્ય ન હોય, તે જોયું ન હોય, લક્ષ્યું ન હોય તો નશામાં જ છે. આ કારણથી શુરુની અગત્ય કેટલી છે તે સમજાય છે. આ હેતુથી અગ્રુક દર્શનની પરીક્ષા કરવા પહેલાં તેના બતાવનાર શુરુની પરીક્ષા પ્રથમ કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. (૫; ૧૬૯)

જગ્યાની મનની વિશાળતા. દાક્ષિણ્યમાં સ્વતંત્રતાનો નાશ થતો નથી, પણ તેના કરતાં મહાન સદ્ગુણ, જે સરળતાનો છે, તે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રાવકના શુભોમાં 'દાક્ષિણ્ય'ને એક શુભ કહેવામાં આવ્યો છે અને તેની વ્યાખ્યા કરતાં તેનું શુભ માર્ગે વ્યવસ્થાપન અત્ર સ્પષ્ટ જણાયું છે.

૨. લત્તનશુભાસુ—આ શુભથી નકામી સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે અને વિનય સમવાય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં આ શુભ ભૂખાનુરૂપ મળાય છે, અને પાપકાર્યોમાં પ્રતિબંધ કરનાર તરીકે સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને અતિશય લાભ આપનાર છે.

૩. ગુરુદેવપૂજા—દ્રવ્ય અને ભાવથી અવલંબનની જરૂરિયાત સર્વ છૂટકે બહુ રહે છે. ગુરુનાં વચન પ્રમાણે વર્તન કરવું એ પણ પૂજા છે અને ભાવના માટે દ્વંદ્વ સમક્ષ અને મહુ સમક્ષ ભાવમય અને સ્વચ્છ સાકાર વૃત્તિએ નિરાકાર પદ પામવા માટે તે શુભ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું—અર્ચન કરવું—એ બહુ ઉપયોગી છે, ખાસ જરૂરનું છે, મહાલાભ કરનાર છે.

૪. પિત્રાદિ ભક્તિ—પર્યાયોમાં અગ્રવત્ત ન આવે, તેં ધ્યાનમાં રાખી, પિતા, માતા વગેરેની અત્યંત્યવિષ્ણુ ભક્તિ કરવી. તેઓને સતોષ આપવો, એ દરેક શુભની દ્રવ્ય છે. આદિ શાસ્ત્રી દરેક વરીલ સમજવા.

૫. સુકૃતાભિલાપ—સારાં કાર્યો કરવાં, વારંવાર કરવાં અને તેનું ચિંતવન કર્યાં કરવું. કાર્યક્રમ એ છે કે પ્રથમ વિચાર અને પછી આચાર. શુભ સંસ્કાર જગાડવા માટે સારા વિચારોની જરૂર છે. સારાં કૃત્યોના વિચાર પછી સારાં કૃત્યો થાય છે, એ સંશય વગરની વાત છે. સંતોષ પ્રતિકૃષ્ણ હોય તો કદાચ અમલમાં તરત ન મૂકી શકાય, તોપણ વિચાર કર્યો હોય તો અનુકૂળતાએ શુભ કાર્યો થઈ શકે છે. વિચારથી સંસ્કાર બંધાય છે અને કાંઈ નહિ તો છેવટે આવતા ભવમાં પણ તે સંસ્કાર વ્યથિત થાય છે; તેટલા માટે ઓળો વિચાર કરી કરવો નહિ અને શુભ કાર્યોની ભાવના નિરંતર રાખવી. આથી અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, નકામી કૃષ્ણી ઓછી થાય છે અને મન શુભ માર્ગે ચઢતાં શીએ છે.

૬. પરોપકાર—આત્મભોગ વગરનું હવન નથી, એટલે કે સ્વમાં સંતોષ મानी, શરીર પંપાળી, પુત્રને રમાડી, સ્ત્રીને ચોલાવી, તિલ્લેરીઓ ભરવી એમાં કાંઈ સાર નથી. પોતાની લક્ષ્મી, જ્ઞાન કે શક્તિનો લાભ કોમ, દેશ કે જનસમૂહના હિત માટે કરવો એ કર્તવ્ય છે.

૭. વ્યવહારશુદ્ધિ—અદારત્વના શુભ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં માર્ગાનુસારીના શુભોમાં જ આ શુભ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. શ્રાવકરત્વ તો શુદ્ધ વ્યવહારવાળો જ હોય એ વિવાદ વગરની હકીકત છે.

ઉપર લખેલી આત્મ જાણત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ દરેક જાણત ઉપર એકેક મોટો લેખ લખાય તેવું છે, પણ અંધગૌરવના ભયથી અત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો

“ આ લોકો તારા ગુણોને આશ્રયીને તને નમે છે અને ઉપધિ, ઉપાશ્રય, અને શિષ્યો તને આપે છે. હવે જો ગુણ વગર ઋષિ(યતિ)નો વેશ હું કરતો હોઈશ તો ઠગના જેવી તારી ગતિ થશે.” (૮)

વિવેચન—અર્થ સ્પષ્ટ છે. તારા સેવકો સારાં કપડાં તને આપવા ઇચ્છે છે, સારી વસ્તુ કરે તો તને પ્રથમ આમંત્રણ કરે છે, પોતે ઝૂંપડામાં રહે છતાં તને જોવા ઉપાશ્રયો રહેવા આપે છે અને છેવટે પોતાનાં વહાલાં પુત્ર-પુત્રીને પણ તારા પાસે અર્પણ કરી દે છે*; એ બધું તારામાં સાધુપણના ઉત્તમ ગુણો અને દશ યોગો છે, એમ ધારીને આપે છે. આ ગુણો વગરના તારા જીવનને તો દંભી-પાખી-પુત્ર ઉપમા અપાય અને નિહંગીનું ક્ષણ પણ તેવું જ મળે. (૮; ૧૮૯)

* * ૧૮૮-૧૮૯—આ બન્ને શ્લોકોમાં લોકરંજનથી અટકી મુનિપણનો ગુણ કર્યા ઉપદેશ કર્યો છે. દંભ-કપટ વગેરે કરીને બહારથી દેખાવ કરનારને આ બધું સમજવાનું છે. સ્વમાન (self-respect) ના રૂપમાં આ જમાનામાં દંભને રૂપ આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિમાન યતિએ તેમાં દંભ કયાં છે તે સમજી જવું જોઈએ. આ ત્રીજો અવગુણ બોધિવૃક્ષનો ઘાત કરે છે અને પ્રાણીને પોતાની ખરી ક્ષમ શી મેળવે તે જાણવા દેતો નથી. દરેક યતિ-સાધુએ યાદ રાખવું કે તેનું કામ લોકોને આજ્ઞા આપવા દેતો નથી. પણ ખરાબર શુદ્ધ માર્ગે હોરવાનું છે. દુનિયાના ઉપદેશકો તેને કદાચ એવંતમાં કુકર્મ કરે, જોવા શોળીનોને માટે તો અધોલોક તૈયાર છે. પાશવો અને મનિષ્યો તેમ જ મનમાં પણ ખરાબ વિચાર લાવે નહિ અને કાયાનું વર્તન તેમ જ મનનાં વર્તન એવા મનિ ને જ સાધુ કહેવાય. બાકી તો યતિના જાતિ અને ગુણોનાં નિર્ણયકારકો છે. તે જાણતી માફક વર્તનમાં પણ અપભ્રંશ બતાવે છે. તીર પાસેથી દુર નહીં જાય તે જોઈ શકે.

રંજનનો તોત કરી લોકોત્તર રંજનને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અનંત કાળસકતા રેલામાં ઘસડાઈ જનાર પામર છુલ ! તારા માની લીધેલા નાના સર્કલના ઉપર ઉપરના વખાણ માટે તું બધું શુભાવી કેવાની ભૂલ કરીશ નહીં.

યતિપાત્રાનું મુખ અને ફરજ

નાર્તીવિક્રામણયિનીતનયાદિચિન્તા, નો રાજગીથ ભગવત્સમયં વ વેત્સિ ।

શુદ્ધે તયાપિ ચરણે યતસે ન મિસો ! તત્તે પરિગ્રહમસો નરકાર્થમેવ ॥ ૧ ॥ (વર્ગતલિખ)

“ તારે આહુવિક્રા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની ચિંતા નથી, રાત્ર્ય તરફની ણીક નથી અને ભગવાનના સિદ્ધાંતો તું બાળે છે અથવા સિદ્ધાંતનાં પુસ્તકો તારી પાસે છે, છતાં પણ હે યતિ ! જો તું શુદ્ધ ચારિત્ર માટે યત્ન કરીશ નહીં તો પછી તારી પાસેની વસ્તુઓનો ભાર (પરિગ્રહ) નરક માટે જ છે.” (૯)

વિવેચન—તારે ભેખાંનાં પેટ ભરવાં નથી, સ્ત્રી સારુ સાડી કે ખંડીઓ લેવી નથી, પુત્રનું વેપિયાળ કે તેનાં લગ્ન કરવાં નથી કે કુટુંબની અનેક ઉપધિઓ કરવી પડતી નથી; તારે કમાવાની માયાફટ નથી અને સુખ તરફનાં જમાનામાં તારે હાથ પણ દલાવવો પડતો નથી; તારી પાસે મોટી પૂંછ પણ નથી, કે અગાઉના વખતમાં જેમ રાત્ર્ય તરફથી ભય હતો અને હાલના વખતમાં નકામા કનિયાના ખર્ચમાં લૂંટાવાનો ભય છે, તેવો ભય તારે હોય. આ સર્વ ઉપશંત તું જાની છે, સમજી છે, શાસ્ત્રવિદ્ છે અને વીર પરમાત્માએ સર્વ સમયને અનુકૂળ થાય તેવા બતાવેલા સિદ્ધાંતોનું શક્ય બાળનાર છે; આટલી સગવડ છતાં પણ જો તું શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી, તો પછી તારું ભવિષ્ય અમને તો સારું લાગતું નથી. તું તારી પાસે નકામો સંચય શા માટે કરે છે ? તું પરિગ્રહના ભારમાં દબાઈ જઈ નરકમાં જઈશ.

અત્ર કલ્પો છે તે સામાન્ય પરિગ્રહ વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપધિરૂપ જ સમજવો. પંચ મહાવ્રતધારી હોઈ, જેઓ પૈત્રા કે સ્ત્રીનો પરિગ્રહ કરે તે તો પ્રત્યક્ષ દુરાચારી છે. માડી-ઘોડા રાખે, વાડી-ખેતર રાખે, છડી પોકરાવે અને પધરામાળીઓ કરાવે, તેની વાત સૂરિમહારાજ બાળુ ઉપર જ મૂકે છે. કૌનધર્માનું બંધારણ બહુ જ ઉત્તમ છે, સાધુ અને શ્રાવકના વ્યવહાર બહુ વિચારીને બંધાયેલા છે. તેમાં કેટલાક પેટભરા બગાડો કરી પોતાની જાતને સંસારતા. અનંત પ્રવાહમાં ઘસડાવે છે ! (૯; ૧૯૦)

જ્ઞાની પણ પ્રમાદને વશ થાય. તેનાં બે કારણો

શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ ધૃતવ્રતોઽપિ+ મૃદ્ધિણીપુત્રાદિવન્ધોજ્જિતો-

ડપ્પટ્તી યદ્યત્તતે પ્રમાદવશયો ન પ્રેત્યસૌંભ્યશ્રિયે ।

* નો રાજગીથરસિ જાગમપુસ્તકનીતિ વા પાઠઃ ।

+ દૃઢવ્રતોઽયોતિ પાઠઃ ।

એવી રીતના શબ્દો તું દરરોજ બનને ટંકના પ્રતિકભણમાં અને પોરિસિ ભણાવતાં વારંવાર બોલે છે અને છતાં પણ પાછું વર્તનનું ઠેકાણું રાખતો નથી એ તો સ્પષ્ટ રીતે ગેરબ્યાજની લાગે છે. એથી તો તું બેવડા ભારે થાય છે : સાવધ કર્મથી તને પાપ લાગે છે અને અસત્ય વચન બોલવાથી પણ પાપ લાગે છે. વચન અને વર્તન એકસરખાં પ્રવર્તીવવવાં જોઈએ. જ્યાં મન-વચન-કાયાની ત્રિપુટી ત્રણ રસ્તા લે ત્યાં દુઃખના દરિયા ઊછળે છે. વચન-દેખાવ-ઉપદેશ બુદ્ધા પ્રકારનો કરવો અને વર્તન ત્રિપરીત રાખવું એથી પરભવમાં અનેક જાતની માનસિક ઉપાધિઓ ઉપરાંત નરકના જેવી મહાભયંકર શારીરિક પીડાઓ ભોગવવી પડે છે અને આ ભવમાં પણ દેખાવ જાળવી રાખવા કેટલીક જોટી ખટખટ કરવી પડે છે. વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે :—

यथा चित्तं तथा वाचो, यथा वाचस्तथा क्रियाः ।

चित्ते वाचि क्रियायां च, साधूनामेकरूपता ॥

એટલે જેવા વિચાર તેવી જ વાચા અને વાચા તેવું જ વર્તન : એવી રીતે સાધુને મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિમાં એકીભાવ હોય છે. અત્ર એટલું જણાવવું આવશ્યક થઈ પડશે કે અભ્યાસદશામાં જેવી વાણી તેવું જ સર્વથા વર્તન હોઈ શકતું નથી, પણ શુદ્ધ ચિત્તથી મનમાં તે વર્તન પોતામાં હોવાનો દાવો કર્યા સિવાય અને જોટો ડાળ કર્યા સિવાય અભ્યાસ કરવામાં બાધ નથી. (૧૧; ૧૯૨)

યતિ સાવધ આચરે તેમાં પરવચનનો દોષ

वेपोपदेशाद्युपधिप्रतारिता, ददत्यभीष्टानृजवोऽधुना जनाः ।

बुद्धक्षे च शेषे च सुखं त्रिचेष्टसे, भवान्तरे ज्ञास्यसि तत्फलं पुनः ॥ १२ ॥ (उपजाति)*

“વેશ, ઉપદેશ અને કપટથી છેતરાયેલા ભદ્રિક લોકો તને હાલ વાંછિત વસ્તુઓ આપે છે, તું સુખે ખાય છે, સૂવે છે અને ફરતો ફરે છે, પણ આવતા ભવે તેનાં ફળ જાણીશ.” (૧૨)

વિવેચન—ઉપર ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં આ બાબતમાં બહુ કહ્યું છે. હે યતિ ! ભદ્રિક છવો તને શુભવાન ધારીને પોતે ન ખાય તેવી વસ્તુઓ તને ખાવા માટે આપે છે, તેમ જ તને દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે, તેનો તું ગેરલાભ લે છે. સાધુપણને યોગ્ય તારું વર્તન ન હોય તો તારો તે વસ્તુ પર કોઈ પણ પ્રકારનો હુક નથી. હુક વગર તું કાંઈ પણ ગ્રહણ કરીશ તો દેવાદાર થઈશ અને તે ઉપરાંત દંભ કરવાથી મહાદુર્ગતિમાં જવું પડશે.

* ઈત્રંશા અને વંશરથનો સંકર થવાથી એક ઉપજાતિ થાય છે. આ ઉપજાતિ તે જાતનો છે. જુઓ. જીદોનુશાસન.

દંભ* કરનારને ભાવાંતરે તો મહાકષ્ટ થાય છે અને અત્રે પણ બહુ ઉપાધિ પડે છે : જોટો દેખાવ બળવી રાખવા અનેક ખટપટો કરવી પડે છે, અસત્ય જોડવું પડે છે, ખુશામત કરવી પડે છે અને છતાં પણ ખુદ પડી જવાના ચાલુ ભયમાં રહેવું પડે છે. ઉપરના શ્લોકોમાં કહેલી હકીકત ઉપાધ્યાયજી દ્વંકા શબ્દોમાં કહે છે :

“જે જૂઠા દીએ ઉપદેશ, જનરંજનને ધરે વેશ,
તેનો જૂઠો સકળ કલેશ હો લાલ-માયાભાસ ન કીજે.”

ત્યારે ઉપદેશ અને વર્તન બુદ્ધિ રાખવાં એ માયામૃપાવાદ થયો એટલી વાત હાલમાં ધ્યાનમાં રાખવી. આગળ ઉપર પ્રસંગે એ બાબત પર વધારે ખુલાસો થશે. (૧૨; ૧૬૩)

સંયમમાં યત્ન ન કરનારને હિતબોધ

આજીવિકાદિવિવિધાર્ત્તિમૃશાનિશાર્ત્તિઃ, કુચ્છેળ કેડપિ મહતૈવ સૃજન્તિ ધર્માન્ ।
તેભ્યોડપિ નિર્દય ! જિઘ્રક્ષસિ સર્વમિદ્રં, નો સંયમે ચ યતસે ભવિતા કથં હી ? ॥૧૩॥

“આજીવિકા ચલાવવી વગેરે અનેક પ્રકારની પીડાઓથી રાતરિવસ બહુ હુસ્ન થતા કેટલાક ગૃહસ્થો મહામુશ્કેલીએ ધર્મકાર્યો કરતા હોય છે, તેઓ પાસેથી પણ જે દયાહીન યતિ ! તું તારી સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓ મેળવવા ઇચ્છા રાખે અને સંયમમાં યત્ન કરતો નથી ત્યારે તારું શું થશે ? (૧૩)

વિવેચન—સૂરિમહારાજ અત્રે બેવડી દયાના ખ્યાલમાં છે. બિચારા ભદ્રિક શ્રાવે મહામુશ્કેલીએ માર્યા હોય છે તેને મદદ કરવા માટે પાલ સાધુને

જેથી સપાટી પર ગયેલા હે યતિવર્થ ! આ સર્વ સંસારનો હેતુ છે. આવાં વર્તનમાં લાલ નથી, પણ એકાંત હાનિ છે. તારાં કપડાંથી મોક્ષ મળવાનો નથી. મનને જ્યારે સંયમરંગ લગાડીશ ત્યારે જ આરો આવવાનો છે. બાકી તો દંભશુદ્ધિથી જે વેશ પહેરવો, એ માત્ર નાટક ભજવવા જેવું છે. (૧૩; ૧૯૪)

નિર્ગુણ સુનિની ભક્તિથી તેને તથા ભક્તોને કૃણ થતું નથી

મારાધિતો વા ગુણવાન્ સ્વયં તરન્, મત્રાન્નિમસ્માનપિ તારયિષ્યતિ ।

યન્તિ યે લામિતિ ભૂરિમક્તિભિઃ, ફલં તવૈપાં ચ કિમસ્તિ નિર્ગુણ ? ॥ ૧૪ ॥

(દ્વંદ્વશા અને વંદાસ્વ-ઉપજાતિ)

“ આ ગુણવાન પુરુષની આરાધના કરી હોય, તો તે ભવસમુદ્ર તરે ત્યારે આપણને પણ તારશે, એવા પ્રકારની બહુ ભક્તિથી ઘણા માણસો તારો આશ્રય કરે છે; તેથી હે નિર્ગુણ ! તને અને તેઓને શું લાભ છે ? ” (૧૪)

વિવેચન—‘ આ સાધુ ગુણવાન છે ’ એમ ધારી કેટલાક શ્રાવકો ભક્તિભાવથી તને વહોરાવે છે, પણ તેથી તેઓને પુણ્યબંધ થશે, એમ કલ્પી, તેના કારણભૂત થવાથી તને પુણ્યબંધ થશે, એમ તું ધારતો હો તો તારી ભૂલ છે, કારણ કે તારામાં તેમણે ધારેલા સારા ગુણો જરા પણ નથી. તારામાં ગુણ હોય અને ભવસમુદ્ર તરવાની શક્તિ હોય તો બુદ્ધિ વાત છે; બાકી બાલી કલ્પનાઓ કરવામાં તને કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી, એટલું જ નહિ પણ, હવે પછીના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવશે તેમ, તારા આ વર્તનથી તો તને પાપનો બંધ જ થશે.

[ખચારા અલ્પજ્ઞાની જીવો ભદ્રિકભાવથી તારો ધર્મશુદ્ધિએ આશ્રય કરે છે, તે સંસાર-સમુદ્ર તરવામાં તારી સહાયની ઇચ્છાથી કરે છે. એવી સહાય તો તું કાંઈ આપતો નથી, આપી શકતો નથી, ત્યારે તને શું લાભ થાય ? (૧૪; ૧૯૫)

નિર્ગુણ સુનિને ઊલટો પાપબંધ થાય છે

સ્વયં પ્રમાદૈર્નિપતન્ મત્રામ્બુયૌ, કથં સ્વમક્તાનપિ તારયિષ્યસિ ? ।

પ્રતારયન્ સ્વાર્થમૃજૂન્ શિવાર્થિનઃ, સ્વતોઽન્યતથૈવ વિલુપ્યસેઽસા ॥ ૧૫ ॥ (વંદાસ્વવિલ)

“ તું પોતે પ્રમાદ વડે સંસારસમુદ્રમાં પડતો જાય છે, ત્યાં પોતાના ભક્તોને તે કેવી રીતે તારવાનો હતો ? ખચારા મોક્ષાર્થી સરળ જીવોને, પોતાના સ્વાર્થ માટે છેતરીને, પોતાથી અને અન્ય દ્વારા પાપ વડે તું ખરડાય છે. (૧૫)

વિવેચન—મોક્ષ મેળવી સંસારજાળથી ફારગત થવાની ઇચ્છાવાળા સરળ જીવો તારો આશ્રય કરી તારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેઓને છેતરીને તું ‘ અન્ય દ્વારા ’ પાપબંધ કરે છે અને તે લીધેલાં પચ્ચગ્ગાણુ (મહાવ્રતો)નો વિષયકષાયાદિ પ્રમાદ-સેવનથી ભંગ કરી ‘ પોતાથી ’ પાપબંધ કરે છે. આવી રીતે હે સુને ! તું નિર્ગુણ છે

પુત્રને કંઈ પણ નહિ જેવી ભૂલ થતાં, લાભિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન થવા માટે, જેમ ઠપકો આપવામાં આવે છે તેના જેવો એ ઠપકો છે. ભૂલ વખતે ઠપકો મળતાં બુદ્ધિમાન શિષ્ય ભૂલ સુધારવા પ્રયાસ કરે છે, પણ પોતે ધારણ કરેલી ધૂંસરી તજી દેતા નથી, તેમ આ ઉપદેશથી ભૂલ સુધારવાની જરૂર છે, પણ તેથી કંટાળો ખાઈ, સર્વ સંયમભાર છોડી દઈ, માથે ફેંટે-પાઘડી ખાંધી, ગૃહસ્થી થઈ એશાઆરામ કરવા-કરાવવા આ ઉપદેશનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. સાધ્ય દશામાં રહીને જ સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરાય છે. સાધ્ય દશા અને સિદ્ધ દશા વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખી, આ ઉપદેશને સારરૂપે પરિણુમાવવામાં આવે તો જ લાભ થવાનો સંભવ છે, નહીંતર તો ‘શાસ્ત્ર’માંથી એક કાનો કાઢી નાખતાં, ‘શસ્ત્ર’ બની નય તેવું બને. શાસ્ત્રમાં આપેલાં અશુદ્ધ અભ્યાસક્રમનાં વચનો અને આવા ઉપદેશનાં સખત વચનોની પૂર્વાપર અવિરોધીપણે વ્યવસ્થા ખાંધવાની અને વિચારવાની આ જમાનામાં ઘણી જરૂર છે. મૂળ તથા ઉત્તરગુણ સંબંધી દ્વપણો સેવવાની દિન પર દિન વૃદ્ધિ થતાં, જો કોઈ પણ પ્રકારની સાધ્યદષ્ટિ ન રહે અને કેવળ “ આ લવ મીઠા તો પરલવ કોણે દીઠા ? ” એ કહેવતની માફક બુદ્ધિ થાય, તો સર્વથા મનુષ્યલવ એળે ગુમાવવા કરતાં અંધ્યાત્મસારના ત્રીજા અધિકારમાં બતાવેલાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં વચનને અનુસરી શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે વેશ છોડી દઈ, ઉત્તમ શ્રાવકપણું અંગીકાર કરી લઈ, જન્મનું સાક્ષ્ય કરવું.

વેશ છોડવાથી આત્માનું તદ્દન બગડી જશે તેમ લાગે અગર તો વેશનો આંબ્રહ છૂટે નહિ, તો સદરહુ અધિકારમાં તે જ મહાત્માએ બતાવેલા માર્ગને અનુસરી સંવેગ-પક્ષ ધારણ કરીને પણ, આત્મહિતની દષ્ટિ ચૂકવી નહિ અને નિઃશૂક કે અતિ પ્રમાદી થઈ સાધ્યદષ્ટિ રહિતપણે અનંતો સંસાર ઉપાજન કરવો નહીં. કવચિત્ કમ ઉછાળો મારતાં અમુક અનાચરણરૂપ દ્વપણો લાગી નય, તેથી વેશ છોડી દેવાની ખિલકુલ જરૂર નથી. જો તેમ હોત તો તો પછી દશ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તો અગમમાં કહેવાની જરૂર રહેત જ નહિ. પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ થાય, છતાં પણ વારંવાર મોહના ઉછાળાથી તેનું તે જ અનાચરણ, શાસનઉઠાડના નિરપેક્ષ થઈ, સેવ્યા કરી અનંત કાળચક્ર સુધી બાંધીબીજનું દુર્લભપણું થવા દેવું, તેના કરતાં તો સંવેગપક્ષીપણું સ્વીકારવું એ એકાંત આત્માને હિતકારી થાય, એમાં સંશય કરવા જેવું નથી. આ સંબંધમાં વિચાર રહિત ન થતાં તેમ જ સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્તિ ન કરતાં તેવા ગૂંચવાડા વખતે ગીતાર્થનું શરણ લેવું કે જેથી ખાસ આત્મહિત બંને; બાકી ઉપદેશ તો ખાસ ઊંચે રસ્તે ચઢાવવાને જ આવી સખત રીતે સૂરિમહારાજે કરેલો છે. અંત્ર કોઈના ઉપર ખાસ આશ્લેષ કરવા કે કોઈને ઉતારી પાડવા કે કોઈની નિંદા કરવા આ પ્રયાસ થયેલો મંથી; પરંતુ કેવળ માર્ગમાં ઊંચો ચઢે, અગર ન બને તો તેથી નીચા ન પડે, એ મધ્યબિંદુ રાખીને જ આ પ્રયાસ કરેલો છે. વિષયકપાયના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી કેટલાંક લોળા સુનિઓ થોડા મંમત્વ ખાતર મહાલાલ ચૂકી નય છે અથવા પ્રમાદ કરીને લોકોને સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપવાની પોતાની ફરજ ભૂલી નય છે, તેઓ ઉપર આશ્લેષ દ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રાચીન પદ્ધતિનું તેમણે અનુકરણ કર્યું છે.

તાપના દેવારૂપ કે ઘોર પરીપક્ષ—ઉપસર્ગાદિ સહેવારૂપ કથા હોય કે યોગવહન* અથવા ગચ્છુર્ણાદિ** તને પ્રાપ્ત થયા હોય, વા ઘોર તપસ્યા—ભાસજનમણાદિ તે કહેલ હોય, અથવા સૂત્રસિદ્ધાંતનું રહસ્ય પામવા તેમ જ વિદ્યાદિકનું ગીતાર્થ યોગ્ય જ્ઞાન તે મેળવ્યું હોય તે માન મેળવવાની વાંછા કરતો હોય, તો તો જાણે સમજ્યા (જોકે એવા વિદ્વાન કે પસ્યાવાન કદી માન કરતા જ નથી); પણ તું તે શું જોઈને અભિમાન કરે છે ? તારામાં એવો કયો આસાધારણ ગુણ છે કે તું પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કદર્થના પામી તે જાતી નથી એટલે સંતોષ રહ્યા કરે છે. અરે સાધુ ! ગુણ તો કસ્તૂરી જેવો છે; તેથી જો હોય છે તો પોતાની મેળે લાભૂકી ઊઠે છે, માટે નકામાં ફાંફાં મારવાં મૂકી દે અને તારું કર્તવ્ય કર. તારામાં લાયકાત હશે તો સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્તિ વધશે, એ તું નિઃસંશય મેળવે રાખજે. (૧૭; ૧૯૮)

નિર્ગુણ હોય છતાં સ્તુતિની ઇચ્છા રાખે તેનું ક્ષણ

હીનોડપ્પરે ભાગ્યગુણૈર્મુખાત્મન્ ! વાઙ્છંસ્તવાર્ચાધનવાપ્તુવંથ ।

ईर्ष्यन् परेभ्यो लभसेऽतितापमिहापि याता कुर्गति परत्र ॥ ૧૮ ॥ (વપ્રજાતિ)

“હે આત્મા ! તું નિષ્પ્રયત્નક છે, છતાં પણ પૂલ વગેરેની ઇચ્છા રાખે છે; અને

* યોગવહન—સત્ર સાધુથી વાંચી શકાય, અમુક વરસના દીક્ષાપર્યાય પછી વાંચી શકાય અને યોગવહનની ક્રિયા કર્યા પછી વાંચી શકાય : આ ત્રણે બાબત બહુ ઉપયોગી છે, પણ તેના હેતુ સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાનું અત્ર સ્થળ નથી; પરંતુ શાસ્ત્રના ઉપયોગી રહસ્ય ઉપર એ હકીકત બંધાયેલી છે. શ્રાવક આરંભમાં રક્ત હોય, ત્યાં રહસ્યની વાત જાણવામાં આવતાં અપવાદ સેવી જાય. સાધુ પણ અમુક દીક્ષાપર્યાય પછી જ અપવાદમાર્ગે ગ્રહણ કરી શકે, કારણ કે સંયમમાં અમુક વખત સુધી રમણતાથી અને યોગવહન કરવાથી, મનનચનકાયા પર યોગ્ય અંકુશ અને સ્થિરતા આવે એ યોગવહનના સામાન્ય હેતુ છે.

યોગવહનની ક્રિયામાં અમુક વિધિ અને તપસ્યા કરવા પછી પાઠ વાંચવાનો આદેશ મળે છે, એને ઉદ્દેશ કહેવામાં આવે છે. એથી વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે ગુરુમહારાજ એ પાઠનું પુનરાવર્તન કરવા અને સ્થિર કરવા તથા તે સંબંધમાં શંકાસમાધાન વગેરેની વાતચીત કરવાની રજા આપે છે, એ સમુદ્દેશ. એથી પણ વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે તે જ પાઠો લણાવવાની, સંભળાવવાની અને તેના ગમે તે લાયક ઉપયોગ કરવાની રજા આપવામાં આવે તે અનુશા. આ ત્રણ બાબત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

* યોગચૂર્ણ—પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે. જે વસ્તુના સંયોગથી અથવા ધણી વસ્તુના સંયોગથી એવા પ્રકારનાં ચૂર્ણો નીપજાવી શકાય છે કે તેથી ધણા ચત્રકાર બતાવી શકાય. દાખલા તરીકે, એ ચૂર્ણ પાણીમાં નાખવાથી માછલાં થઈ જાય, જળ માર્ગ આપે વગેરે વગેરે અનેક આશ્ચર્ય થઈ શકે છે. પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે તે Chemistry (વસ્તુવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર)ના અભ્યાસીને તુરત સમજાઈ જાય તેવું છે.

+ આત્માની અચિંત્ય શક્તિ અને નિર્વેપપણું યાદ દેવાની પોતાના સ્વભાવમાં રમણતા કરવા માટે પ્રતિનાયકને ઉદ્દેશીને આ સંબોધન મૂક્યું છે.

અથવા પ્રતિનાયકને પોતાને ઉદ્દેશીને આખો ગ્રંથ વાંચતો કે વિચારતો હોય તો તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને પોતાના આત્માને આવી રીતે કહી શકે, તેટલા માટે આ સંબોધન મૂકવામાં આવ્યું છે.

ગુણ વગર સ્તુતિની ધરણા કરનારનું મહણું

गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् यन्मुदितः प्रतीच्छसि ।

गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् यन्मुदितः प्रतीच्छसि ।
 निम्नः ॥ १९ ॥ (वंशस्थ)

“તું ગુણ વિનાનો છે, છતાં પણ દોઢો તરફથી વંદન, સ્તુતિ, આહારપાણીનું અહણ વગેરે ખુશી થઈને મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે, પણ યાદ રાખજે કે પાડા, ગાય, ઘોડા, બીટ કે ગધેડાના જન્મ લીધા વગર, તું તે દેવામાંથી છૂટો થઈ શકીશ નહિ. (૧૬)

વિવેચન—દેવું ભારેભાર તોળી આપવું પડશે, લેણુદેણ પતાવવી પડશે અને હિંસાળ શૂદ્ધતો કરવો પડશે. તું સમજીશ નહિ કે લોકો તને વાંદે છે, પૂજે છે, આહાર વહોરાવવા સારું આડા પડીને ઘેર લઈ જાય છે, તે તને મક્કતમાં પચી જશે. ને અને

તારી ફરજ બળવીશ, તો તું તે સર્વ મેળવવા માટે હકદાર છે, નહિ તો આવતા ભવમાં જન્મ કે પાડા થઈને ભાર ખેંચી દેવાં પૂરાં કરવાં પડશે; અથવા ગધેડા કે ઘોડા થઈને હાલ ખેંચવાં પડશે; ભરૂચના પાડા થઈને દેવું આપવું પડશે કે દ્રામના ઘોડા થઈને વેંકી, હવાલા નખાવવા પડશે ! માટે ગુણ વગર સ્તુતિની ઇચ્છા રાખ નહિ, ગુણ દે પ્રયાસ કર. પડાઈ પછવાડે પૂછડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ ગુણ પછવાડે સ્તુતિ તો લી જ આવે છે. (૧૯; ૨૦૦)

ગુણ વગરના વંદન-પૂજનનું ફળ

ગુણેષુ નોદ્યચ્છસિ ચેન્મુને ! તતઃ, પ્રગીયસે ચૈરપિ વન્ધસેઽર્ચસે ।

જુગુપ્સિતાં પ્રેત્વ ગતિં ગતોઽપિ તૈર્હસિખ્યસે ચામિમવિખ્યસેઽપિ વા ॥ ૨૦ ॥ (વંદસ્વવિભ)

“હે મુનિ ! જો તું ગુણ મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તો પછી જેઓ તારી ગુણ-સ્તુતિ કરે છે, તને વાંદે છે અને પૂજે છે, તેઓ જ જ્યારે તું કુગતિમાં જઈશ ત્યારે ને ખરેખર હસશે અથવા તારો પરાભવ કરશે.” (૨૦)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. ગુણગાન, વંદન, પૂજન એ સર્વ ગુણ હોય તો જ શોભે છે, હિ તો શોભતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ પરભવમાં મહાદુઃખ આપે છે. કૃતકર્મ ગાવવાં પડે છે. અત્યારે બાહ્ય દંભ ચાલે છે, પરંતુ પરભવમાં તેનો બદલો ભોગવવો પડે, ત્યારે બહુ આકરું પડશે અને ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો દંભ ચાલશે નહિ. (૨૦; ૨૦૧)

ગુણ વગરનાં વંદન-પૂજન : હિતનાશ

દાનમાનનુતિવન્દનાપરૈર્મોદસે નિકૃતિરઙ્ગિતૈર્જનૈઃ ।

ન ત્વૈવપિ સુકૃતસ્ય ચેલ્લવઃ, કોઽપિ સોઽપિ તવ લુપ્ત્યતે દિ તૈઃ ॥ ૨૧ ॥ (સ્વોદ્ધવા)

“તારી કપટબળધી રંજન પામેલા લોકો તને દાન આપે, નમસ્કાર કરે કે વંદન રે ત્યારે તું રાજ થાય છે, પણ તું બળુતો નથી કે તારી પાસે એક લેશ સુકૃત્ય હશે ! પણ તેઓ લૂંટી લય છે.” (૨૧)

વિવેચન—પ્રગટ છે. બાહ્ય વેશ, જોટો ઉપદેશ અને આડંબર કરી તું કપટબળ ધારે છે. એ બળમાં અબણ્યાં પક્ષીઓ જેવા મનુષ્ય ભૂલધી ફસાઈ લય છે અને પછી ને દાન, માન વગેરે આપે છે ત્યારે તું રાજ થાય છે. પણ મૂર્ખ ! તારામાં જરા પ્રયત્નો અંશ કદાચ હોય, તે પણ તું ખાતો લય છે, પાપ બાંધે છે, તેનો વિચાર કરે ? તું માને છે કે પક્ષી ઠીક સપડાયું છે, પણ પક્ષી તો નિર્દોષ છે; તે શુભ ઇરાદાથી ગાવ્યું છે. તેથી તે તો લાગ આવે છેવટ છટકી જશે, પણ જશે ત્યારે તને મોટું નુક-
સાન થશે, તારી પક્ષીને મેળવવાની જે સાધનશક્તિ હતી તે પણ જશે. આવી રીતે ને લાભ કરતાં હાનિ ઘણી વધારે થાય છે તે તું જો. તે ઉપરાંત બાહ્ય દેખાવ બળવી રાખવા, અત્યારે જે સુકૃત્યો તારે રચવી પડે છે તે તો ભુલી. (૨૧; ૨૦૨)

કરીએ છીએ અને સલાને રીઝવવા સારુ વ્યાખ્યાન વાંચીએ છીએ અથવા દોષશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરે શીખીએ છીએ, અથવા માયાયુક્ત વર્તન અને વચનરચના રાખીએ છીએ, તો તને કહેવાનું કે હે ભાઈ! આણું લોકરંજન કેટલો વખત ચાલશે? અત્યારે પાંચ-પચાસ માણસ તારાં વખાણ કે સ્તુતિ કરે, તેમાં શું થઈ ગયું? સો વરસ પછી તું કયાં હોઈશ અને તેઓ કયાં હશે? વળી, તારા મરણ પછી તારું શું બોલાશે તે તારે કયાં સાંભળવું છે? માટે આ બધો બાહ્ય વ્યાપાર છોડી દે, ખરેખરે લાલ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ શરૂ કરી દે અને ખસૂસ કરીને મન-વચન-કાયાના વ્યાપારોને એકસરખા પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કર. જો આ પ્રમાણે કરીશ તો લાલ થશે. બાકી, જરા વિચાર તો ખરો કે, જન-રંજનથી લાલ શું? તને ક્ષણિક સુખનો પણ ખરેખરો ખ્યાલ નથી. તું વિચાર કર્યા વગર દોરવાઈ ગયો છે. વિચાર, જાગૃત થા! (૨૩; ૨૦૪)

* * ૧૯૮-૨૦૪—આ સાત શ્લોકમાં લોકસત્કાર અને લોકરંજન પર વિવેચન કર્યું છે. મનુષ્યોના મનોવિકારો પૈકી આ ઘણો નબળો મનોવિકાર છે, અને, જરા વાસ્તવિક વિચાર કરવામાં આવે તો, એ મનોવિકારનું પોકળપણું તુરત જણાઈ આવે તેમ છે. વાસ્તવિક રીતે લોકસત્કાર કે વંદનપૂજનમાં કાંઈ દમ જેવું નથી, છતાં આ છવ એવી વિલાવહશામાં આવી ગયો છે કે પાંચ માણસ એનું સારું બોલે તે સાંભળીને-જાણીને રાજ થાય છે. તેમાં સત્ય હકીકત છે કે જોટું માન મળે છે, તેનો પણ આ છવને ખ્યાલ રહેતો નથી. નજીવી બાબતમાં ફૂલણી બની જાય છે અને કોઈ કામ કદાચ સારું કરે તોપણ તે કામ પચીશ માણસો કેવી રીતે જાણે અને પોતાને સુખારકબાદી આપે તેની જ સંકલના હૃદયમાં કર્યા કરે છે. આવી રીતે આ છવ પોતાનું હિત થાય તેવું કાંઈ કરતો નથી તેથી, અથવા કરીને ઘોઈ નાખે છે તેથી, તે લાલ પ્રાપ્ત કરતો નથી; માનહાથી પર બેસીને જગતને મંદ દ્વિતિવાળું ગણે છે. જગતના છવો પણ પ્રાચે અભિ-માની હોય છે; તેથી આ બિચારો વારંવાર પાછો પડે છે, વળી ભેડે છે અને એમ ને એમ બિંદળી પૂરી કરે છે. ભલા માધુ! તું એક વાત વિચાર : તને અત્યારે કેટલાક માણસો જોળખતાં હશે? સામાન્ય માણસને અત્યારે પ્રાયઃ જે હજારથી વધારે માણસ સાથે જોળખાણ હોતી નથી. હવે અત્યાર સુધી જણાયેલી અને પ્રચારવાળી પૃથ્વી પર એક અબજ ને સાઠ કરોડ માણસો છે, ત્યારે તને જે હજાર માણસો માન આપે કે ન આપે, તેમાં દમ શો છે? વળી તું કોણ? તું શુભચંદ? ભૂંડો. શુભચંદ તો આ શરીર ને આત્માના અંબંધને લીધે સ્થાપેલું નામ છે. તારી અત્ર દ્વિતિ કેટલી? શુભચંદ તરીકે તને માન મળશે તે કેટલા વખત સુધી? પછી તું કયાં જઈશ? તારા શુભચંદ નામના વખાણને અને તને શું અંબંધ રહેશે? આ દૃષ્ટિથી વિચારીશ તો સમજશે કે વંદન, પૂજન કે લોકસત્કારમાં કાંઈ દમ જેવું નથી. ત્યારે દમ એમાં છે? શુભમાં-લાયકાતમાં-દરજા જન્મવામાં. એ શુભપ્રાપ્તિના પ્રયાસમાં આનંદ છે, કારણ કે વૃત્તિ શાંત છે; શુભપ્રાપ્તિમાં

ભાગમાં હલ્લુ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અંચકતા ઉપદેશ આપે છે તે પર વાંચનારનું ચિત્ત મેંચવા હચ્છીએ છીએ. (૨૦૭)

ધર્મોપકરણ પર મૂરછીથી દોષ

રસાર્થ સ્વલ્પ સંયમસ્ય ગદિતા વેડર્થા યતિનાં જિને-

વાંસપુન્નકપાત્રકમમૃતયો ધર્મોપકૃત્વાત્મકાઃ ।

મૂર્છન્મોહવશાત્ એવ કુધિયાં સંગારપાતાય ચિત્ત ! ।

સ્વં સ્વસ્વેવ વધાય પ્રવ્રમયિયાં ચતુષ્પયુક્તં ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥ (માર્કાન્દેયકાવ્ય)

“ વચ્ચ, પુસ્તક અને પાત્રાં વચ્ચે ધર્મોપકરણના પદાર્થો છી તોયંકર ભગવાને યિમની રસા માટે યતિઓને બતાવ્યા છે, તે છતાં મંદશુદ્ધિવાળા મૂઢ હૃદયે, વધારે શબ્દમાં પડીને, તેને સંચારમાં પડવાનાં સાધનમૂત બનાવે છે, તેઓને ખરેખર ધિક્કાર છે ! મૂર્ખ માણસ વડે અકુશળતાથી વપરાયેલું શસ્ત્ર (દધિયાર) તેના પોતાના જ નાશનું નેમિત્ત થાય છે.” (૨૭)

વિવેચન—આ ઉપદેશ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે. મૂરછી એ જ પરિમિત છે જેમ પ્રબલ્લર્થ બધ, તે પછી આ દષ્ટીકતમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર પડેલી નથી. વાત એ છે કે આ હવ સમજતો નથી કે પદાર્થપ્રાપ્તિમાં કુખ નથી, પણ સંતોષમાં કુખ છે. સ્વાર્થે આ દષ્ટીકતની સત્યતા સમજેલ સાધુનું વર્તન, ઉપરના શ્લોકમાં લખ્યું છે તેથી ઇત્ત જાણવું જ હોય છે. આ તો ભગવાને દીર્ઘ વિચાર કરીને રાખવાની રજત આંચી બેવી ઉપધિ-પાત્રાં કે પુસ્તકાદિ વસ્તુ-એ રાખવાનો ઉદ્દેશ સંયમપ્રવૃત્તિનો જ છે તે જ, સમતાથી સંચાર વધારે છે, તેમાં પાડે છે અને પાડે છે એ આગળ દેલી નથી. શરયો કરને બધ ઉત્પન્ન કરાય છે, દરવાય છે અને પ્રાણ પશુ લેવાય છે, પણ બંદુકનો ખરો ઉપયોગ કરી ન જાણનાર જે દારૂ બરીને તેને પોતાની તરફ જ તાકે તો તેથી પોતાનું હવન પણ ગોઈ બેઠે છે, તેવી જ રીતે સંચારનો નાશ કરવાના પ્રયત્ન સાધનરૂપ ધર્મોપકરણ પર મૂરછી રાખવાનું થાય, તો યતિહવનનો બદ્ધા નાશ થાય છે.

હે શુભ ! અનુભવીના ઉપર લખેલા શબ્દો પર બરાબર મનન કરજે. જે સમાચારની શર લીટીમાં બહુ ઉત્તમ શિક્ષાનો મારાગેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમજી વચ્ચે ઉપદેશોના રસ પર વિશેષ ટીકાને અવગણ્યા આપવાની આવશ્યકતા અત્ય જણાય છે. (૨૭; ૨૦૮)

ધર્મોપકરણ ઉપડાવવાથી દોષ

સંયમોપકરણજ્ઞ્યાત્મવાન્મારયત્ત વદસિ પુત્રકાદિભિઃ ।

મોતસોદ્ધમરિપાદિસ્વદ્વર્ગિણં ત્વમપિ જ્ઞાતિયમ્ ॥ ૨૮ ॥ (માર્કાન્દેય)

“ સંયમોપકરણના જ્ઞાતાવાથી પુત્રકાદિ વસ્તુને તેના બીજા ઉપર તં આજ મૂકે તે,

પણુ તે ગાય, ગધેડા, ઊંટ, પાડા વગેરેનાં રૂપ તારી પાસે લેવરાવીને, ઘણા કાળ પર્યંત તને ભાર વહન કરાવશે.” (૨૮)

વિવેચન—ઉપકરણના બહાનાથી બીજા ઉપર અનેક જાતનો ભાર નાખે છે : પૈસાના ખર્ચનો બોલો, લહિયાને ત્યાં આંટા ખાવાનો બોલો, તૈયાર કરવાનો બોલો, ભાર વધી જવાથી વિહાર વખતે ઉપાડવાનો બોલો અને તેવા અનેક પ્રકારના બોલો તું અન્ય પર નાખે છે અને તેમાં સંયમના ઉપકરણનું બહાનું કાઢે છે. તે વસ્તુઓને તું સંયમનાં ઉપકરણ તરીકે જ વાપરતો હોઈશ, અને તે પણ તારા ઉપયોગ પૂરતું હશે, ત્યાં સુધી તો સમજ કે કદાચ કાંઈ વાંધો આવશે નહિ; પણ જો તું તેના પર મમત્વ કરતો હોઈશ, તેના પર મૂર્છા રાખતો હોઈશ, તો પછી તારા હાલ બહુ ખરાબ થશે. ભરૂચના પાકા કે દૂધના ઘોડા કે મારવાડના રણના ઊંટ થઈને, ભાર ખેંચી-ખેંચીને, તારે મહાકષ્ટ ભોગવવું પડશે અને તેમ કરીને તારું ઋણ પૂરું કરવું પડશે. (૨૮; ૨૦૯)

સંયમ અને ઉપકરણની શોભાની રૂપરેખા

वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः, शोभया न खलु संयमस्य सा ।

*આદિમા ચ દદતે ભવં પરા, મુક્તિમાશ્રય તદિચ્છયૈકિકામ્ ॥ ૨૯ ॥ (રથોદ્ધતા)

“વસ્ત્ર, પાત્ર, શરીર કે પુસ્તક વગેરેની શોભા કરવાથી કાંઈ સંયમની શોભા થતી નથી. પ્રથમ પ્રકારની શોભા ભવવૃદ્ધિ આપે છે અને બીજા પ્રકારની શોભા મોક્ષ આપે છે, માટે આ બન્નેમાંથી તારી મરજીમાં આવે તે એક શોભાનો આશ્રય કર અથવા તેટલા માટે તે વસ્ત્ર, પુસ્તક વગેરે શોભાનો ત્યાગ કરીને, હે ચતિ ! મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો પણ તું સંયમની શોભામાં કેમ ચતન કરતો નથી ?” (૨૯)

વિવેચન—શોભા બે પ્રકારની છે : બાહ્ય શોભા અને અંતરંગ શોભા. સંસાર વધવાના નિમિત્તભૂત બાહ્ય શોભાનો ત્યાગ કરી, પરિશુદ્ધ-મમતા પરિહરી, અંતરંગ શોભા માટે ચતન કર. સત્તર પ્રકારના સંયમ અથવા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની શોભા કરવી એ તારું કર્તવ્ય છે. વળી, સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે જ્યાં બાહ્ય શોભા કરાય છે ત્યાં અંતરંગ શોભા કરી શકાતી નથી, તેથી તારે એકનો જ આશ્રય કરવો યુક્ત છે. (૨૯; ૨૧૦)

* * ૨૦૫-૨૧૦—આ છ શ્લોકોમાં બહુ ઉપયોગી હકીકતો સમાવેશ થયો છે. કેટલાક વહેવાર છવો કહે છે કે જ્ઞાન-દર્શન-આસ્ત્રિયનાં સાધનને પરિશુદ્ધ કહેવાય નહિ. સૂરિમહારાજ કહે છે કે તમારું તે કહેવું ખરાબ છે, પણ એમાં જરા ફેર છે. અમુક સંતોગોમાં તેને પણ પરિશુદ્ધ કહેવાય. જો સંયમનાં ઉપકરણો ઉપર મારાપણની બુદ્ધિ ધાય, એનો વિયોગ કટકર થઈ પડે, એનો વારસો કોને મળે, એ નિર્ણય કરવાની પાતાની સત્તા માનવામાં આવે, કે, ટૂંકમાં કહીએ તો, સાક્ષીભાવ ઉપરાંત ધણીપણી કોઈ પણ

* પાત્રગર્ભાં બે પદ આ પ્રમાણે છે : તાં તદગ્ર પરિહાય સંયમે, ક્વિ ચતે ! ન ચતમે શિવાર્ચન ! ॥

રહી ચલ્યા છે એવી પ્રમાણે તમારું બેઠકવાળી પંચાંગ કાચ, તે તરફ જ તે પરિવ્રજાની
જોઈ ચલતી જાય છે. આ ઉપરાંત આપણામાં વિચર કરવાના ઇરાદાથી, એવમનું
જ કરવાના ઇરાદાથી અને મોહકતા પર જઈ કરવાના સમય તરીકે વાપરવાના ઇરાદાથી
માનું દુરમાન છે. તેને તરફે તે જ ત્યાંદે સંસારમાં સમયવાસો થાય ત્યારે કેરું
નુકસાન થાય તે તેને વિચાર કર, પર, સ્ત્રી, પૈશા પડેલું મમલ મુખનું બહુ
કેટલું છે. જે સર્વનો ન્યાય કરી, માત્ર પાનાં-પુલક પર મમલ જમાવું, જે પૂરેપૂરી
સાચી છે, પરંતુ જ્યાં વિચાર કરવાથી તેને ત્યાં સર્વ સંકે તેમ છે. એમાં અવાહના
અભિપ્રાયો રાખીને હાઈને તે જો તો તમારું જીવન અને કેવળ સ્વદિત માટે છેલા છેલા
જા શી જ્ઞાનદાનનું અને વિદ્યાનદનનાં રાજીને તેનાં પદ, પરિવ્રજાવાસને નમુને
પર પર બેઠો થાય છે.

તેથી પ્રાપ્તિ નામે મ્યાન, પાતાની કે માઈપાસ રાખે, તેજોના શા તાત થશે તે
અવાહમાં પણ જાણી શકતું નથી. સંસારનમુદ્રના અમલમાં માંડ પર જાણી, જાણે પાપર
થી, પાપા પાનાર. આ મુદ્દાને રાખીને વરસાની વિનંદર અનિયમિત સાચાથી
રહ, અનંત રાજ સુખી ફાળ મહે એવે સંકાર જમાવે છે. તેજોને ઉપાધ્યાયનને
નો સ્થાન વિચારે :

સુખિનો વિવદહતા, નેત્રોયેન્દ્રાણોડ્વહો ।

મિશ્રેજઃ સુખી સોષે, માન્યનો નિરજ્ઞા ॥

અસંતુષ્ટ પરિમલ જાણ, સુખીયા ન ઈંદ નરીંદ, સદુષ્ટ

સુખી એ અપરિમદી, સાધુ મુલ્ય સમકદ, સદુષ્ટ

પરિમલ-મમતા પરિદેશ.

આ સ્થાનના મનન પર દુનિયાના એક મહાન પ્રશ્નનો આધાર છે અને તે પર
ચિંતન કરતાં વિચારની વખતે જરૂર છે. એનું સ્વરૂપ અમલ, તદનુસાર સંતોષ
જા પાન કરવો બહુ જ જરૂરનો છે, એટલું જ નહિ પણ સંસારનમુદ્ર પાદ હાનરવાનો
જો અને શિદ્ધ ઉપાય છે.

પરીપદસદન-સંવર

શીવાવવાવાય મનાગર્પીય, પરીપદાંમેન્સમસે વિસોદ્ધમ્ ।

પરં તનો નારક્ષર્મવાસ-દુઃશ્વાનિ સોદાસિ મવાન્નરે ત્વમ્ ? ॥ ૩૦ ॥ (અમલ)

“આ અવમાં જરા પણ રહી, તાપ વચેરે પરીપદો અવન કરવાને શક્તિમાન
નથી, તે પછી અવાંતરમાં નારકીગતિનાં તેમ જ અર્જવાસનાં દુઃખો કેવી રીતે
ન કરીશ ?” (૩૦)

વિવેચન—અંધે છુદા છુદા વિષયો ઉપર પ્રતીજ્ઞ સ્થાંકોમાં ઉપદેશ આપે છે. એનું

લક્ષ્ય મુનિજીવન છે અને બહુધા એક વિષય બીજા વિષય સાથે ખાસ સંકલના ધરાવે હોય એવું ધોરણ નથી; છતાં આ અને હવે પછીના આઠ શ્લોકમાં પરીપહ સહન કરવાને મુખ્ય ઉપદેશ છે. હે મુનિ! જે દ્વારા નવાં કર્મો આવતાં અટકે એને શાસ્ત્રકાર 'સંવર' કહે છે. વિલાવદશામાં મનોવૃત્તિ ઘણું કરીને વિનાશને(અથો)માર્ગે જ ગમત કરે છે. કારણ કે તેના પર આધિપત્ય રાગદ્વેષ વગેરેનું હોય છે. આ જીવને પ્રતિકૂળ વિષયો મળે છતાં પણ ચલાવી લેતાં શીખવું અને રાગાદિ શત્રુઓનો દોર અટકાવવો એ સંવરનું કાર્ય છે અને તે ખાસ કરીને પરીપહોને જીવવાથી જ બની શકે તેમ છે. એ પરીપહો શાસ્ત્રકાર બાવીશ ગણાવે છે, જેમાંનાં કેટલાક અનુકૂળ પણ હોય છે. એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ જ અધિકારમાં આગળ આવે છે.* એ પરીપહ સહન કરવાથી નવીન કર્મો અટકી પડે છે અને પૂર્વોપાર્જિત પ્રબળ કર્મો ક્ષય પામે છે, એ બહુ જ મોટો લાભ થાય છે. હે મુનિ! તારા જીવનમાં આ પરીપહસહન તો બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે, એમ હોવું જોઈએ અને, યાદ રાખજે કે, જો અત્ર તે ખુશીથી સહન કરવામાં પાછો પડીશ તો કુલીપાક અથવા ગર્ભવાસનાં દુઃખો તો ખમવાં જ પડશે. દેર એટલો કે અત્ર સ્વવશથી માત્ર થોડો વખત પરીપહો સહન કરવા પડશે, જ્યારે ભવાંતરમાં એથી વિપરીત થશે.* (૩૦; ૨૧૧)

વિશાશી દેહ; જપ-તપ કરવાં

મુને ! ન કિં નશ્વરમસ્વદેહમ્ત્વિષ્ણુમેનં સુતપોત્રતાદ્યૈઃ ।

નિર્પાત્ય ભીતિર્ભવદુઃસ્વરાશેદિત્વાત્મસાચ્છૈવમુક્ત્વં કરોષિ ? ॥ ૩૧ ॥ (ઉપનિષદ)

“હે મુનિ! આ શરીરરૂપી માટીનો પિંડ નાશવંત છે અને પોતાનો નથી. તેને નિમગ્ન પ્રધારનાં તપ અને વ્રતો કરીને પીડા આપી, અનંત ભવમાં પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખો કે પરીપહ, મોક્ષરાખને આત્મસન્મુખ કેમ કરતો નથી ?” (૩૧)

નિર્ગેશન - શરીર ઉપયોગી છે, પણ તેનાથી ધર્મસાધન, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ અને કલ્પનાદિ રમણ જીવન વાદન કરી શકાય તો જ. એ નાશવંત અને ક્ષણિક છે એ આપણે સમજી રહ્યાં છે. આથી દેહમમતાન્યાયના વિવેચનમાં જોઈ ગયા. એ પોતાનું નથી એ નોંધીને નાશવંત દેહ ત્યાગ દેવાનો નો વારી સાથે આવવો, પણ અનેક મિત્ર, સગા કે અજાણીતા વગેરે એક સાથે વાદન થાય છે કે એ તો અત્ર રહી જાય છે, ત્યારે, વાત્સલિક રીતે તો નાશવંત દેહ ત્યાગ દેવો એ માટીના પિંડને ધર્મવ્યવહારરૂપ આકાર આપી તપ કરવો જોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં મુખી એ પાત્ર આવે ત્યાં મુખી, અને તપ કરવો જોઈએ એ કહેવામાં આવે છે. એ વાત જાણીશ તો એ પિંડથી દુઃખનો નાશ થઈ શકે છે એમ કહેવામાં આવે છે. અને સાંસારના પ્રભાવને દૂર કરવા માટે આ વાત જોઈએ છે.

જરી. મન કે તપાલિક કરવાથી શરીર વંદુસ્ત રહે છે અને પરબવે મદાશુભ મળે છે, એમ જોવડો લાભ થાય છે. (૩૧; ૨૧૨)

આશિરકષ્ટ (વિરુદ્ધ) નારદી-તિર્થ'ચનાં કષ્ટ

યદ્વત્ત વર્ણન્ય પાત્તને, પરત્ત તિર્થસ્તરકેષુ યત્તુનઃ ।

તયોર્મિથઃ સમતિપક્ષતા મિથતા, વિશેષદષ્ટ્યાઽન્યતરં મદીદિ તન્ ॥ ૩૨ ॥ (પંતથમિત)

“આશિર પાત્તવામાં આ બવમાં જે કષ્ટ પડે છે અને પરબવમાં નારદી અને તિર્થ'ચ અનિમાં જે કષ્ટ પડે છે, તે બંનેને અસપક્ષ પ્રતિપક્ષીપાત્તું છે, માટે સમાન્ય વાપરીને બેમાંથી એકને તણ દે.” (૩૨)

વિવેચન—આશિર એટલે વર્તન. શુદ્ધ વર્તન રાખવામાં અને આત્મશુભશ્રમણતા કરવામાં સ્વ્યામકાર્યે કેટલુંક સત્કર કરવું પડે છે; ખાસ કરીને કેટલીક વાર તાત્કાલિક લાભનો ભોગ આપવો પડે છે. જે ‘આશિર’નો કૌંઠ પરિભાષામાં ‘સામુદયન’ એવો એક અર્થ થાય છે અને તે હવન પાળવામાં ઉપાધિત્યાગ, પરિમલત્યાગ, શૂદ્ધત્યાગ, સ્વાદિદ ભોજનનો ત્યાગ, શ્રુતિગ્રન્થા, અપ્રતિબદ્ધ વિદાર, કેશનો લોભ વગેરે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સત્કર કરવાં પડે છે. આ સર્વ આવદારિક કષ્ટ છે. દરે બીજી બાલુએ નારક તથા તિર્થ'ચનાં દુઃખો સુપ્રસિદ્ધ છે. નારદીના હવેને સહેવાં પડતાં કુંભીપાક, વૈતરળી વગેરેનાં દુઃખો અને જનવદેને સહેવાં પડતાં વધ, બંધન. પ્રદાશદિનાં દુઃખો અન્યત્ર વર્ણવ્યાં છે.” આ પણ કષ્ટ છે. દરે આશિરનાં અને પરબવનાં દુઃખોને પરસ્પર વિરોધ છે, એટલે કે એક હોય ત્યાં બીજું નહિ, એમ છે. જેઓ અત્ર આશિર પાળી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે છે, તેઓ આવના બવમાં મનુષ્ય કે દેવગતિ પામે છે, અને વધારે સ્થિરતાવાળો હવ તો મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે; જ્યારે અત્ર બ્યસન દેવનાર, વિપરી, કપટબ્યવદારવાળા હવેને પરત્ર દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે મુનિ ! આ બે પ્રકારનાં કષ્ટો છે તેમાંથી એક પ્રકારનાં તો સહેવાં જ પડશે; માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી બેમાંથી એક મદલ કરી લે, એવી અમારી ખાસ ભલામણ છે. બન્ને પ્રકારનાં કષ્ટમાંથી કયા કષ્ટનું જોર વધારે છે, કયા વધારે વખત ચાલે છે અને કયા શુભ શશિની પરંપરા ઉત્પત્ત કરે છે—જે સર્વ બાબત પર વિચાર કરી જે બેમાંથી એક વસ્તુ મદલ કર, અથવા, સ્લોકની લાખામાં કહીએ તો, બેમાંથી એક કષ્ટ ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર. (૩૨; ૨૧૩)

પ્રમાદજન્ય મુખ (વિરુદ્ધ) સુકિતનું મુખ

મમત્ર યદ્વિન્દુરિવ પ્રમાદજં, પરત્ર યચાન્ધિરિવ છુમુક્તિજમ્* ।

તયોર્મિથઃ સમતિપક્ષતા મિથતા, વિશેષદષ્ટ્યાઽન્યતરં મદીદિ તન્ ॥ ૩૩ ॥ (પંતથમિત)

* છુમુઓ અધિકાર આક્રમો, સત્ત્વંતિદુઃખવર્ણન.

* છુમુક્તિમિતિ પાશંતરમ્ ।

“આ બધામાં પ્રમાદથી જે ગળા પાડે તેને જિનને જે સુખ છે તેને પરગણમાં દેવે અને મોક્ષ ગણાથી જે ગળા પાડે તેને નિમદ્દ લેવાનું જે ગળા બંને ગળાને પસંદ પ્રતિપક્ષીપણું છે. માટે વિવેક વાપરીને, જેમાંથી બંનેનું નું મરણ કર.”

વિવેચન—ભાગ ઉપરના શ્લોકને મળતાં જ રહે, મરણ, નિર્ણય, ક્યાપાદિકમાં સુખ થોડું, થોડા વળવાનું અને પરિણામે દુઃખ સાવનારું હોય તે; જ્યારે સ્વર્ગ કે મોક્ષમાં સુખ અનુક્રમે લાંબા કે ગ્ળાત-ગિરરવાથી અને ખરા સુખનો જ ખ્યાલ કરાવનારાં છે. આ બંને સુખને વિશેષ છે : એક હોય ત્યાં બીજું ન હોય. માટે વિવેક રાખી, વિચાર કરીને, પ્રમાદનું કે સ્વર્ગમોક્ષનું સુખ ગેળગવા નિર્ધાર કર. (૩૩; ૨૧૪)

આરિત્રનિયંત્રણાનું દુઃખ (વિરુદ્ધ) ગર્ભાવાગ્ર વગેરેનું દુઃખ

નિયંત્રણા યા ચરણેઽત્ર તિર્યક્સીગર્ભકુમ્ભીનરકેપુ યા ચ ।

તયોર્મિથઃ સપ્રતિપક્ષભાવાદ્વિશેષદૃષ્ટ્યાઽન્યતરાં ગૃહાણ ॥ ૩૪ ॥ (અપજાતિ)

“આરિત્ર પાળવામાં, આ બધામાં તારા પર નિયંત્રણા થાય છે, અને પરસ્પરે તિર્યંચ ગતિમાં, સ્ત્રીના ગર્ભમાં, અથવા નારકીના કુંભીપાકમાં નિયંત્રણા (કષ્ટપરાધીન પણું) થાય છે. આ બંને નિયંત્રણાને પરસ્પર વિશેષ છે, માટે વિવેક વાપરીને જેમાંથી એક અહણુ કર.” (૩૪)

વિવેચન—“સ્પષ્ટ છે. જેમાંથી એક પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરવું જ પડશે. અત્ર Choice between the two evils-જે દુઃખમાંથી એકને પસંદ કરી લેવાનું છે. નારકીનું કષ્ટ કે તિર્યંચનું કષ્ટ બહુ સખત છે અને દીર્ઘ કાળનું છે; જ્યારે સાધુજીવનમાં નિયંત્રણાનું કષ્ટ એ અતિ અલ્પ, અલ્પ સમય ચાલે તેવું અને ભવિષ્યમાં હિત કરનારું હોય છે. સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી, જેમાંથી એક અહણુ કરવા તત્પર થવો. તાત્કાલિક સુખથી લેવાઈ જઈશ નહિ, પરિણામસુખ પર વિચાર કરવો. (૩૪; ૨૧૫)

પરીપહ સહન કરવાનો ઉપદેશ (સ્વવશતામાં સુખ)

સહ તપોયમસંયમયન્ત્રણાં, સ્વવશતાસહને હિ ગુણો મહાન્* ।

પરવશસ્ત્વતિ ભૂરિ સહિષ્યસે, ન ચ ગુણં વહુમાપ્સ્યસિ કચ્ચન ॥ ૩૫ ॥ (દુર્તાવલંબિત)

“તું તપ, યમ અને સંયમની નિયંત્રણા સહન કર. પોતાને વશ રહીને (પરીપહાં દિનું દુઃખ) સહન કરવામાં મોટો ગુણ છે; પરવશ પડીશ ત્યારે તો દુઃખ બહુ ખમવું પડશે અને તેનું ક્ષણ કાંઈ પણ થશે નહિ.” (૩૫)

વિવેચન—તપ બાર પ્રકારનાં છે : છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતર. બાહ્ય તપમાં ઉપવાસ વગેરે આવે છે અને અંતરંગ તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આવે છે. તેના ઉપર અમાઈ

* તત વગેરેને લીધે સહન કરવું પડતું કષ્ટ તથા તીર્થંકર મહારાજ, ગુરુમહારાજની આજ્ઞાં પરાધીનપણું.

× ગુણો મહાન્ इति स्थाने शिवं गुण इति वा पाठः ।

તેમન ઘર્ષ ગયું છે. યમ પાંચ છે : છવવધત્યાગ, સત્યવચન ઉચ્ચારણ, અસ્તેય (નષ્ટ હું, પડેહું, વિસ્મરણ થયેહું અથવા ફેંકેહું પરદ્રવ્ય ન લેવું તે અથવા સર્વથા ચારે રના અદત્તનો ત્યાગ કરવો તે), અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને ધનની મૂર્છાનો ત્યાગ. એટલે, આમાં કહીએ તો, પાંચ અભુવતોનું કે મહાવ્રતોનું આદરવું એ યમ છે. સંયમ સત્તર રિ છે. ઉપર લખેલાં પાંચ મહાવ્રતોનું આચરણ, ચાર કષાયનો ત્યાગ, મન-વચન-જ્ઞાના યોગો પર અંકુશ અગર નિરોધ અને પાંચ ઇન્દ્રિયોનું દમન-એ સત્તર પ્રકારે રમ છે. આ તપ, યમ અને સંયમને પાળવામાં ઘટા બાદ્ય કદને ચંત્રણા કહે છે. એ તો છે, પણ તે સ્વહસ્તે વહેરેહું અને પરિણામે શુભ ફળ આપનારું છે. એ હુઃખને, વેપ્યમાં મહાન લાભ દેનાર બાણી, સહન કરવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ આનંદ મળે અને મનમાં શાંતિ રહે છે. વળી, બીજી પંક્તિમાં કહે છે તે બહુ અગત્યનું છે. સ્વ-પણે સહન કરવામાં બહુ લાભ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે:—

અવશ્યં યાત્તારશ્ચિરંતરમુપિત્વાઽપિ વિપયા,
વિચોરો કો મેદસ્ત્યજ્ઞતિ ન જનો યત્સ્વયમમૂનઃ ।
વ્રજન્તઃ સ્વાતન્ત્ર્યાદતુલપરિતાપાય મનસઃ,
સ્વયં ત્યક્તા છોતે શમસુખમનન્તં વિદધતે ॥

“ ઘણા વખત સુધી રહ્યા પછી પણ વિપયો અખારે તો જવાના જ છે. લોકો જો ૧. ચોતાની મેળે તણ ન દે, તોપણ તેનો વિયોગ થવાનો, તેમાં કંઈ બે મત છે જ કે. જો તેઓ ચોતાની મેળે જશે તો મન પર મહાશોકની અસર મૂકીને જશે; ન્યારે પણ જો તેઓને તણ દઈએ તો તેઓ મહાશાંતિ આપે છે. ” આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે.

ઘડપણમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો, શરીરની નબળાઈથી તજવા પડે છે. ત્યાર પછી પૂર્વની છાને લીધે બાળચેષ્ટાઓ કરવી પડે છે. દાખલા તરીકે, ગાંઠિયાનો લોટ કરવો પડે છે ને પાનને સૂકીમાં મૂકી કાપવું પડે છે. ચોટી વય સુધી વિપયો તજવાની ટેવ ન વાને લીધે આવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને બદલે જો તે ઉમ્મર પ્રાપ્ત થ તે પહેલાં સ્વયમેવ વિપયોને તજવામાં આવે તો બહુ આનંદ થાય છે.

વળી, આ મનુષ્યલવમાં દશ, વીચ, પચીશ કે પચાસ વરસ સંયમ પાળી સ્વવશપણે આત્મવિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ફળ ન્યારે ચિરકાળ સુધીના સ્વર્ગમાં સુખ વા નત કાળ સુધીનાં મોક્ષનાં સુખ થાય છે ત્યારે અનુભવમાં આવે છે. અને આવી જો માં ગફલતી કરવામાં આવે છે, તો પરભવે પરવશપણે અત્યંત હુઃખ સહન કરવાં પડે અને કંઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. આવી રીતે આ જ ભવમાં પરીપક્ક સહન કરવામાં પારે અનેક પ્રકારના લાભ છે, ત્યારે તે પરભવ ઉપર મુલતવી રાખવામાં દેખીતું જ્ઞાન છે. જો બાળતનો વિચાર કરી અત્ર શુદ્ધ વર્તન રાખી તપ, જપ, ધ્યાન, સંયમ, દ્રેયદમન વગેરે બાળતમાં વારંવાર વધારા કરવા ચીવટ રાખવી યોગ્ય છે. (૩૫; ૨૭૬)

વર્તમાન દશા સુધારવાની શુભ ઇચ્છામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સૂરિ કટાક્ષરૂપે કહવી ઔપધિનું પાન કરાવે છે, એ ગરાળર સમજીને એના આશય પ્રમાણે વર્તન કરવું. (૩૭; ૨૧૮)

પરીપહ સહન કરવામાં વિશેષ શુભ ફળ

સમગ્રચિન્તાર્ચિહૃતેરિદાપિ, યસ્મિન્મુલં સ્યાત્પરમં રતાનામ્ ॥

પરં ચેન્દ્રાદિમદોદયશ્રીઃ, પ્રમાદસીદાપિ કયં ચરિત્રે ? ॥ ૩૮ ॥ (ઉપજાતિ)

“આરિત્રથી આ ભવમાં સર્વ પ્રકારથી ચિંતા અને મનની આધિનો નાશ થાય છે, તેથી તેમાં જેને લય લાગી હોય તેઓને મોટું સુખ થાય છે અને પરભવમાં ઈંદ્રાસન કે મોક્ષની મહાલક્ષ્મી મળે છે. આ પ્રમાણે છે છતાં પણ આ આરિત્રમાં શા માટે પ્રમાદ કરે છે ?”

વિવેચન—ચિતા—રાજ્યલય ને ચોરલય.

આર્તિ—ચોતાના અને બીજાના ભરણપોષણ વગેરેથી થતી માનસિક પીડા.

સાધુજીવનમાં મોટે ભાગે self-denial સ્વાત્મગ્રંતોષ અને લભ્ય વસ્તુનો પાણુ ઇચ્છા-પૂર્વક ત્યાગ લેવામાં આવે છે. એ સ્વાત્મગ્રંતોષ અને સ્વયં ત્યાગમાં કેટલો આનંદ છે તે આપણે અનેક પ્રસંગે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. એમાં ચિંતા કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ઉપાધિની ગેરહાજરી લેવામાં આવે છે. આ મોટા લાભ આગળ બીજી સર્વ વસ્તુઓ અલ્પ છે, નકામી છે, અવગણનાને યોગ્ય છે. એ માનસિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તે પ્રકારની અગવડ સહન કરવી પડે તોપણ તેમાં પાછા હઠવું જોઈએ નહિ. આ સ્થૂળ સુખ ઉપરાંત આત્મિક વૃત્તિ શુદ્ધ થવાથી નવીન કર્મબંધ થતો નથી અથવા થાય છે તો શુભ થાય છે. પ્રથમથી (કર્મબંધના અભાવે) મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે બીજાથી (શુભ કર્મબંધથી) ઈંદ્ર, મહાદેવ વગેરેની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે આરિત્રથી સર્વત્ર આનંદ છે. રીકાકાર તેટલા માટે જ કહે છે કે :—

ન ચ રાજમયં ન ચ ચૌરમયં, ન ચ વૃત્તિમયં ન વિયોગમયમ્ ।

દ્વલોકસુખં પરલોકસુખં, શ્રમણત્વમિદં રમણીયતરમ્ ॥

એટલે “સાધુજીવનમાં રાજલય, ચોરલય, વૃત્તિ(આજીવિકા)લય કે વિયોગલય નથી; આ ભવમાં પણ સુખ છે અને પરભવમાં પણ સુખ છે; તેથી સાધુપણું રમણીય છે.”

આમ હકીકત છે ત્યારે હે આત્મન્ ! તું સર્વ પ્રકારે લાભ કરે તેવા જીવનને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા પ્રાપ્ત કરીને તેનો નિર્વાહ કરવામાં શા માટે પ્રમાદ કરે છે ? (૩૮, ૨૧૯)

* * ૨૧૧-૨૧૯ સુધીના નવ શ્લોકો બહુ અસરકારક છે અને ખાસ યતિજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયા છે. એમાં પરીપહસહન અને પ્રમાદત્યાગનો વિષય મુખ્ય છે. એ બાવીશ પરીપહ સહન કરવાથી સુનિજીવન સફળ થાય છે. એ બાવીશ પરીપહ નીચે પ્રમાણે છે—

૧. સમતાથી ક્રુધા સહન કરવી.
૨. સમતાથી તૃષ્ણા સહન કરવી.
૩. સમતાથી ઠંડી-ટાઢ બમવી.
૪. સમતાથી તાપ-ગરમી બમવી.
૫. સમતાથી ડાંસ-મચ્છરના ડાંસ બમવા.
૬. વસ્ત્ર પ્રમાણપેત રાખવાં.
૭. સંયમમાં અપ્રીતિ ન કરવી.
૮. સ્ત્રીસંસર્ગ સર્વથા તજવો.
૯. અપ્રતિબદ્ધ વિદુર કરવો.
૧૦. અભ્યાસના સ્થાનની મર્યાદા સાચવવી.
૧૧. ગમે તેવી શય્યાને ક્ષીણે રાગદ્વેષ ન કરવો.
૧૨. સમતાથી અન્યકૃત તિરસ્કાર સહન કરવા.
૧૩. સ્વવધ થાય તોપણ ધર્મત્યાગ ન કરવો.
૧૪. પેાચ્ય યાગના કરનાં શરમાણું નહિ.
૧૫. અચન કરનાં છનાં ન મળે, તોપણ મનની સમસ્થિતિ જોવી નહિ.
૧૬. પેાચની પીડા સમતાથી સહેવી.
૧૭. સમ નામસિખનો સ્પર્શ બમવો.
૧૮. સ્ત્રીસંસર્ગ મળે સ્થિર અગ્રગુણ કરવી નહિ.
૧૯. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૦. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૧. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૨. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૩. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૪. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૫. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૬. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૭. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૮. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૨૯. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.
૩૦. સમતાથી જોયે નહિ, તેની હરકાર રાખવી નહિ અને થાપ ત્યારે કરવી નહિ.

આનંદ આવે એવું છે. એ વિષયમાં ઊંડા ઊતરવાની ખાસ જરૂર છે, પણ અત્ર તો તેવા વ્યવહારની હાજરી સ્વીકારીને જ અંથયોજના થઈ છે. આવા પ્રકારના આસ્તિક જીવોએ થોડાં કષ્ટના ભોગે સદાનું મહાસુખ પ્રાપ્ત કરવા સારુ પ્રબળ પુરુષાર્થ દેશવલો એ ખાસ જરૂરતું છે, એટલું જ નહિ પણ, મહાલાભકારક છે. આ ‘યતિશિક્ષા’ના વિષયમાં વારંવાર પુનરાવર્તન આવે છે, પરંતુ તે દોષ નથી, કારણ કે આ અનાદિ મિથ્યાભ્યાસી જીવને શુદ્ધ ઉપદેશ વારંવાર ઠસાવવા સારુ ચોક્કસ ઇરાદાથી થયેલું એ પુનરાવર્તન છે, અને એનો આશય ખડું ગંભીર હોવા સાથે શુભ છે.

સુખસાધ્ય ધર્મકર્તવ્ય—પ્રકારાંતર

મહાત્મપોધ્યાનપરીપહાદિ, ન સત્ત્વસાધ્યં यदि धर्तुमीशः ।

તદ્ભાવનાઃ કિં સમિતૌશ્ચ ગુપ્તીર્ધત્સે શિવાર્થિન્ન મનઃપ્રસાધ્યાઃ ॥ ૩૯ ॥ (ઉપજાતિ)

“ઉત્ત તપસ્યા, ધ્યાન, પરીપહ વગેરે સત્ત્વથી સાધી શકાય તેવાં છે તે સાધવાને તું શક્તિવાન ન હોય, તોપણ ભાવના, સમિતિ અને શુષ્કિ, જે મનથી જ સાધી શકાય તેમ છે, તેને હે મોક્ષાર્થી ! તું કેમ ધારણ કરતો નથી ?” (૩૯)

વિવેચન—નવ શ્લોકમાં પરીપહ સહન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. છ માસાદિક તપસ્યા અને મહાપ્રાણાયામાદિક ધ્યાન તેમ જ ચોટા ઉપસર્ગ, પરીપહો સહન કરવાનું કદાચ પ્રથમ કાળના પ્રભાવે હાલ શારીરિક બળ જેઓમાં ન હોય, તેઓ માટે પણ રસ્તા ખંધ નથી; તેઓ પણ ધારે તો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. મન પર અંકુશ હોય, તો તેને અનુસારે ઇન્દ્રિયદમન, આત્મસંયમ, યોગરૂઢન વગેરે શારીરિક કષ્ટ વગરનાં મહાવિકટ કાર્યો પણ બની શકે છે. તેથી જ ઉપર કહ્યું છે કે તારાથી માસખમણ વગેરે તપસ્યા, મહાપ્રાણવાયુદમન(મહાપ્રાણાયમ) વગેરે ધ્યાન અથવા સ્થૂળ બાવીશ પરીપહસહન વગેરે સહન કરવાનું ન બને તોપણ તારે ધર્મબુદ્ધિને અંગે ઉત્પન્ન થતી સંસારની અનિત્યતા ભાવવી, તારું એકત્વપણું વિચારવું, શરીરને અશુચિનો પિંડ સમજી તેના પરથી મમતા ઘટાડવી વગેરે સુપ્રસિદ્ધ* બાર ભાવના ભાવવી એ તારું ખાસ કર્તવ્ય છે. તેમ જ પ્રથમ અધિકારમાં વર્ણવેલી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચારે ભાવના નિરંતર ભાવવી એ પણ તારી ફરજ છે. એ ઉપરાંત કોઈ પણ વસ્તુ લેતાં-મૂકતાં, ચાલતાં, બેસતાં, બોલતાં ઉપયોગ રાખવો—એમાં સમિતિનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રાખવો એ શુષ્કિ કહેવાય છે. એ સમિતિ-શુષ્કિ ધારણ કરવી, તે તારા મનોબળ પર આધાર રાખે છે અને તું ધારીશ તો એને અંગે ઘણું કરી શકીશ. એ સંબંધમાં

ભાવના-સંયમસ્થાન; તેનો આશ્રય

અનિત્યતાદ્યા મજ માવનાઃ સદા, યતસ્વ દુઃસાધ્યગુણેઽપિ સંયમે ।

જિઘ્તસયા તે ત્વરતે હ્યં યમઃ,* થયન્ પ્રમાદાન્ન મન્નાદ્વિમેપિ કિમ્ ? ॥ ૪૦ ॥ (વંશત્કવિન)

“અનિત્યપણું વગેરે સર્વ ભાવનાઓ નિરંતર ભાવ; જે સંયમના (મૂળ તથા ઉત્તર) ગુણો મુશ્કેલીથી સાધી શકાય છે, તેમાં યતન કર, આ યમ (કાળ) તને ખર્ચ જવા માટે ઉતાવળ કરે છે; ત્યારે પ્રમાદનો આશ્રય કરતી વખતે તું શું સંસારબ્રમણથી ખીતો નથી ?” (૨૪)

વિવેચન—બાર ભાવનાની વધારે વિગત શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં આપી છે:—

૧. આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ નિત્ય નથી, સર્વ નાશવંત છે, માત્ર આત્મા નિત્ય છે: આ અનિત્યભાવના.
૨. આ જીવને જિનવચન સિવાય કોઈનો આધાર નથી, તે ધારે તો પોતાની મત્ત સિદ્ધ કરી, પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે : આ અશરણુભાવના.
૩. આ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં જીવ અનેક વખત રંક અને રાજ થાય છે, લિલ્લુ અને ઈદ્ર થાય છે, રોગી અને પુષ્ઠ થાય છે; તેમ જ સંબંધમાં પણ પુત્ર હોય તે પિતા થાય છે, સ્ત્રી હોય તે માતા થાય છે, માતા સ્ત્રી થાય છે—વગેરે અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા થયા જ કરે છે : આ સંસારભાવના.
૪. આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છે, એનું કોઈ નથી, એ કોઈનો નથી, એની સાથે કોઈ જવાનું નથી : એ એકત્વભાવના.
૫. જેને હે આત્મન્ ! તું તારું ગણે છે, તારાં ગણે છે, તે તારું નથી કે તારાં નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર છે, વિનાશી છે, ત્યાગ્ય છે; તેમ જ સગાંસ્નેહી, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પણ તારાં નથી, તું સર્વથી લિપ્ત છે : આ અન્યત્વભાવના.
૬. શરીર પર તને મહાગોડ છે, પણ તેમાં અશુચિ ભરેલી છે, દુર્ગંધી વસ્તુથી તે ભરપૂર છે, તેમાંના એક પદાર્થ પર પણ પ્રીતિ થાય તેવું નથી. માંસ, રુધિર, ચરણી, હાડકાં અને ચામડી એ સર્વ અપવિત્ર પદાર્થોનું તે બનેલું છે, માટે શરીર પર મમત્વ કરી દેવો : આ અશુચિભાવના.
૭. નિઃસ્વાન્ય, અવિરત, કપાય અને મન વચન-કાયાના યોગોથી જ કર્મબંધ થાય છે, એ કર્મોનું શુભાશુભપણું સમજવું અને એનો પ્રવાહ વિચારવો એ આશ્રવભાવના કહેવાય છે.
૮. નેદા જ રૂપ નિમિત્ત, શુભિ, યતિધર્મ, આદિત્ર, પરીપક્વસદન વગેરેથી કર્મબંધ થતો

ઘટકે છે, કર્મનું પ્રવેશદ્વાર બંધ થાય છે. એ સંબંધી વિચાર કરવો એને અંવર-ભાવના કહેવામાં આવે છે.

૯. એ ઉપરાંત આત્મપ્રદેશ સાથે લાગેલાં જૂનાં કર્મોને બાહ્ય-આભ્યંતર તપ કરીને ઘેરવી નાખવાં, એનો વિપાકોદય થવા દેવો જ નહિ, એ પ્રળય પુરુષાર્થને નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. એની વિચારણાને નિર્જરાભાવના કહેવામાં આવે છે.
૧૦. વિશ્વમંડળની રચના, નરકના પાથડા તથા આંતરાનું સ્વરૂપ, મૃત્યુલોકનો પ્રદેશ, ખાર દેવલોક, ઐવેંચક, અનુત્તર વિમાન અને મોક્ષનું સ્થાન, તેમાં રહેલા જીવો અને તે સર્વ સાથે પોતાના સંબંધ અને તે સર્વ સ્થળમાં થયેલાં અનંત વાર જન્મ-મરણ વિચારવાં એ વિશ્વરચનાભાવના.
૧૧. ધર્મ જીવને દુર્ગતિમાં પડતો બચાવે છે, એ કરતી વખત મનમાં આનંદ થાય છે અને કોઈને નુકસાન થતું નથી. એ ધર્મ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર રૂપે, અંધવા સાધુના દશ યતિધર્મરૂપે, શ્રાવકનાં બાર યન તેમ જ એકવીસ શુભ-રૂપે, માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ શુભરૂપે, જોમ અનેક રૂપે શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યો છે, તેને કહેનાર ઉત્તમ પુરુષોની દુર્લભતા વિચારવી એ ધર્મભાવના.
૧૨. શુદ્ધ દેવ, શુરુ અને ધર્મને ઓળખવા મુશ્કેલ છે, ઓળખીને તેને પૂજવા વાંદવા ને આરાધવા એ વધારે મુશ્કેલ છે, પરંતુ તે જ ખરું કર્તવ્ય છે, એ સાધેકચરિતભાવના.

આ બાર ભાવના નિરંતર ભાવવી. એ ઉપરાંત મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ પણ ખાસ નિરંતર ભાવવી. (એનું સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં અને 'શાંત્યુધારસમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.)

હે સાધુ ! તારે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી બહુ સારી રીતે પાળવી જોઈએ. એ દરેકના સિત્તર સિત્તર ભેદ લખતાં લખાણ થાય તેમ છે, છતાં પણ સંક્ષેપથી એ સિત્તર ભેદનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવીએ છીએ, કારણ કે એ સાધુજીવનમાં બહુ જ ઉપયોગી છે.

પ્રથમ ચરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ બતાવીએ છીએ×

વયસમણઘમ્મ સંજમ, વેયાવચ્ચં ચ વંમગુત્તીઓ ।

નાણાદતિયં તવ કોદ્દનિગ્ગદ્દારં ચરણમેયં ॥

પાંચ મહાવ્રત—એ સુપ્રસિદ્ધ છે. સાધુએ લેવાનાં પાંચ મહાવ્રતો.

દસ યતિધર્મ—એ બહુ જ ઉપયોગી છે. એ યતિજીવન જ છે:—

૦ શાંત્યુધારસ ગ્રંથ એ ભાગમાં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સલાએ (ભાવનગર) પ્રકટ કરેલ છે.

× વિશેષ વિસ્તારથી આનું સ્વરૂપ જાણવાના વિદ્વાસુએ 'પ્રવચનસારોદ્ધાર' પ્રકરણરત્નાકર ભાગ ત્રીજાનાં પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી ૨૨૮ સુધી જોવો.

૧. ક્ષમા ધારણુ કરવી.	૬. આશ્રવની વિરતિ કરવી.
૨. અહંકારનો ત્યાગ કરવો.	૭. સત્ય ધારણુ કરવું.
૩. સરળતા રાખવી.	૮. સંયમમાં નિરતિચારણું રાખવું.
૪. લોભનો ત્યાગ કરવો.	૯. ધનમમત્વત્યાગ-ધનનો ત્યાગ કરવો.
૫. તપસ્યા કરવી.	૧૦. અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

વિગત માટે જુઓ પ્ર. ૭ પ્રશ્નમરતિ

સત્તર પ્રકારે સંયમ—પાંચ આશ્રવનું વિરમણુ; નવા કર્મબંધ કરાવનાર પ્રાણી પાતાદિ પાંચ મહાદોષોથી વિરામ પામવો; પાંચ ઈન્દ્રિયોનું દમન; ચાર કપાયનો તપન-વચન-કાયાના (ત્રણ) દંડથી વિરતિ—એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. એ સિવાય વીર રીતે પણ સત્તર ભેદ ગણી શકાય છે. તેને માટે પણ “પ્રવચનસારોદ્ધાર” ગ્રંથ પૃષ્ઠ ૧૬૪મું જોવું.

દસ પ્રકારે વડીલોનું વૈયાવચ્ચ—૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. તપસ્વી, ૪. નવવીક્ષિત શિષ્ય, ૫. રોગી સાધુ, ૬. સામાન્ય સાધુ, ૭. સ્થવિર, ૮. સંઘ, ૯. કુળ અને ૧૦. ગણ (એક વાચનાવાળા સાધુઓનો સમુદાય તે ગણ કહેવાય છે. ગણના સમૂહને કુળ કહે છે અને કુળના સમૂહને સંઘ કહે છે.) એ સર્વને અધિકાર અને યોગ્યતા પ્રમાણે આદાર આપીને, તેમની તળવીજ કરીને કે સેવા કરીને તેમને યોગ્ય સમાપિસાધન તૈયાર કરી આપના તે વૈયાવચ્ચ.

નવ બ્રમચર્યગુણિ—એને શિયળની નવ વાડો કહે છે:—

૧. જે સ્થાનમાં સ્ત્રી, પશુ અને નર્તુંગક હોય ત્યાં વસવું નહિ.
૨. જો જાગે કપા કરવી નહિ, સ્ત્રી સંબંધી કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સાથે બેસવું નહિ.
૩. જો જાગ્યે પાંચ મીટર જેટલી દોડાય તે આસન પર આથે બેસવું નહિ, તેના પાંચ મીટર જેટલી જગ્યા તે આસન પર બે ધરી ચુધી બેસવું નહિ.
૪. જો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ.
૫. જો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ.
૬. જો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ.
૭. જો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ.
૮. જો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ.
૯. જો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે તો જાગે તો જાગ્યા વગર તાકીને જોવું નહિ.

જ્ઞાનાદિ ત્રય—શુદ્ધ અવબોધ, શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને નિરતિચાર વર્તન.

ખાર તપસ્યા—છ ખાદ્ય અને છ આભ્યંતર—

૧. ઉપવાસાદિ કરવા—ખાવું નહિ—તે અનશન, ૨. ઓછું ખાવું તે ઊણાદરિકા,
૩. ઓછી વસ્તુઓ ખાવી તે વૃત્તિસંક્ષેપ, ૪. વિગયત્યાગ કરવી તે રસત્યાગ,
૫. શરીરને જે ક્રિયાથી કલેશ થાય—કષ્ટ પડે—તે કાયકલેશ, ૬. શરીરનાં અંગો-પાંગ સંકોચી રાખવાં તે સંલીનતા.

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવચ્ચ, ૪. જ્ઞાનાભ્યાસ, ૫. ધ્યાન અને ૬. ઉત્સર્ગ.

ચાર કષાયત્યાગ.

—એ ચરણુસિત્તરીના ૭૦ લેદ થયા.

હવે કરણુસિત્તરીના ૭૦ લેદ લખીએ છીએ :—

ચાર—પિંડ, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્ર અકલ્પનીય લેવાં નહિ.

પિંડવિશુદ્ધિના ૪૨ દોષરહિત આહાર લેવો.

સોળ દોષ પિંડની ઉત્પત્તિને લગતા છે.

પિંડ શુદ્ધ હોય તોપણ સંજોગબળથી સોળ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

દશ દોષ એષણુને લગતા છે. શુદ્ધ આહારને લેતી વખતે જોવાતા શંકા વગેરે દોષો.

(એ ખેંતાળીશ દોષનું સ્વરૂપ ખડું વિસ્તારથી સમજવા યોગ્ય છે. અત્ર લખતાં અંથગૌરવ થાય તેમ છે, તેથી લખ્યું નથી. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રકરણ-રત્નાકર, ભાગ ૩, પૃષ્ઠ ૧૬૮; તેમ જ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા—ભાષાન્તર પ્રસ્તાવ ચોથાનું પરિશિષ્ટ.)

પાંચ સમિતિ—

૧. સાઠાત્રણ હાથ આગળ દૃષ્ટિ રાખી, જોઈને ચાલવું.

૨. નિર્દોષપણે સત્ય અને સર્વને અભિમત થાય તેવું, થોડું પણ મુદાસર અને હિતકારી બોલવું.

૩. દોષ વગરનાં આહાર—પાણી વગેરે લેવાં.

૪. વસ્તુઓ લેતાં—મૂકતાં પ્રમાજ્ઞનાદિ ઉપયોગ રાખવો.

૫. લઘુશંકા, વડીશંકા વગેરે કરતાં ભૂમિશોધન કરવું.

ખાર ભાવના—તેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ઉપર આવી ગયું છે. વિશેષ માટે જુઓ શ્રીશાંતસુધારસ.

બાર સાધુની પ્રતિમા—વજ્રકપલનારાય સંઘયણવાળો, ધીરજવાળો, સત્વર્ત પ્રાણી, શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે, મુનિની બાર પ્રતિમા વહન કરે. વિસ્તારથી સ્વરૂપ સદરહુ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૨૧૭થી જોઈ લેવું.

પાંચ ઇન્દ્રિયનિરોધ—સ્પષ્ટ છે.

પચીસ પ્રતિલેખનાઃ—સવારે, બપોરે અને સાંજે સર્વ ઉપકરણોની પ્રતિલેખના કરવી. (જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પૃષ્ઠ ૨૨૫).

ચણુ ગુપ્તિ—મન-વચન-કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવો, અગર તેમને રુંધવા.

ચાર અભિગ્રહ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવથી અભિગ્રહ—નિયમ કરવા તે. ચરણસિત્તરી નિત્ય અનુષ્ઠાન છે અને કરણસિત્તરી પ્રયોજનવશાત્ પ્રાપ્ય અનુષ્ઠાન છે. આ સર્વ સાધુયોગ્ય કર્તાવ્યમાં તું પ્રવૃત્તિ કરજે. પ્રમાદથી સંસાર વધતો જાય છે, મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે અને ગયેલ વખત ફરી મળતો નથી; તેમ જ આ મનુષ્યદેહ ફરીને મળવો મહાદુર્લભ છે. (૪૦; ૨૨૧)

યોગરુંધનની આવશ્યકતા

*હતં મનસ્તે કુવિકલ્પજાલૈર્વિચોડ્યવદ્યૈશ્વ વપુઃ પ્રમાદૈઃ ।

લઙ્ઘીશ્ચ સિદ્ધીશ્ચ તથાપિ વાઙ્મનુ, મનોરથૈરેવ હ્રદા હતોઽસિ ॥ ૪૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“તારું મન બરાબર સંકલ્પવિકલ્પથી હણાયેલું છે, તારાં વચન અસત્ય અને કડોર ભાષણથી ખરડાયાં છે અને તારું શરીર પ્રમાદથી બગડ્યું છે, છતાં પણ તું લક્ષ્મિ અને સિદ્ધિની વાંછા કરે છે. ખરેખર! તું (મિથ્યા) મનોરથથી હણાયો છે.”

વિવેચન—“મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું” એ મહાન નિયમની સત્યતા ચિત્ત-દમન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. એવી જ રીતે વચન અને કાયાનો નિયમ પાળવાની જરૂરિયાત પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ ત્રણે યોગોને છૂટા મૂકીને પછી લક્ષ્મિ સિદ્ધિની ઇચ્છા રાખવી એ તદ્દન મિથ્યા છે, અસંલબિત છે, અવિચારી છે. એ પ્રમાદે લક્ષ્મિ થવાની કે સિદ્ધિ થવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મનમાં નકામો કલેશ કરાવનાર કારણ છે. એનું પરિણામ કાંઈ આવતું નથી અને ખેદ થવાથી બિલકી આત્મઅવતરિ

પ્રવચનસારોદ્ધારે “હતં મનસ્તે કુવિકલ્પજાલૈઃ”, ચતુર્થયોગસ્થાને “મનોર્થૈરેવ હ્રદા નિહતો” એ વાક્યો આ “હતં મનસ્તે કુવિકલ્પજાલૈઃ” વાક્યને ઉદ્દેશીને પ્રથમ પુનઃપ્રવચન કરે છે. એ વાક્ય પણ સમીચીન છે. એનો અર્થ “તારું મન કુવિકલ્પોથી બગડ્યું છે, છતાં પણ તું લક્ષ્મિ અને સિદ્ધિની વાંછા કરે છે. ખરેખર! તું મનોરથથી હણાયો છે.” આ અર્થનો ભાવ સમજાવ તેનો છે. અને એ જોઈને મન-વચન-કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવો, અગર તેમને રુંધવા તેની જરૂરિયાત સ્પષ્ટ થાય છે. આ અર્થનો ભાવ સમજાવ તેનો છે. અને એ જોઈને મન-વચન-કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવો, અગર તેમને રુંધવા તેની જરૂરિયાત સ્પષ્ટ થાય છે.

ધાય છે. માટે ત્રણે યોગોને મોકળા મૂઢી દઈ લઘ્વિ-સિદ્ધિ મેળવવાના નકામી મનોરથો કરવા જ નહિ. શ્રી ગૌતમસ્વામીને લઘ્વિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, એ આપણે તાણીએ છીએ, પરંતુ એનું યોગવશીકરણ એટલું તો ઉત્તમ હતું કે વીરપ્રભુ પર રાગ ન હોત, તો પરમ જ્ઞાન પણ મહત્ત્વ જલદી મેળવી શક્યા હોત. હે સાધુ ! યોગને વશ કરવાની બાબત જ જરૂર છે. સંસારદુઃખનો આત્મતિક નાશ અને સિદ્ધિલક્ષ્મીનો પ્રસાદ તેનાથી બાબત જ જલદી પ્રાપ્ત થાય છે એટલું ધ્યાનમાં રાખી યોગશુભિ માટે હવે જરા ધ્યાન રાખી નીચેના ત્રણ શ્લોક વાંચ. (૪૧; ૨૨૨)

મનોયોગ પર અંકુશ-મનોશુભિ

મનોવશસ્તે મુગ્ધદુઃખસદ્ગમો, મનો મિલેધૈન્નુ તદાત્મકં ભવેત્ ।

પ્રમાદચૌરૈરિતિ વાર્યતાં મિલચ્છીલાદ્ગમિત્રૈરનુપજ્ઞયાનિશ્ચ ॥ ૪૨ ॥ (વંશસ્થ)

“તને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થવી એ તારા મનને વશ છે. મન જેની સાથે મળે છે તેની સાથે શોકાકાર-એકમેક થઈ જાય છે; તેથી પ્રમાદરૂપ ચેરને મળતા તારા મનને શેકી રાખ-અટકાવ, અને શીલાંગરૂપ મિત્રોની સાથે તેને નિરંતર જોડ્યા કર.” (૪૨)

વિવેચન—મન પચ મનુષ્યાણાં કારણં વન્ધમોદયોઃ । એ સૂત્રનું સ્વસ્થ ચિત્તદાન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા. કર્મગંધ પર સુખદુઃખનો આધાર છે અને બંધનું કારણ મન છે; તેથી સુખદુઃખપ્રાપ્તિ કરવી એ મનને વશ છે. આ એક હકીકત થઈ. એનું કારણ એ છે કે મન જેને મળે, તેના જેવું તે થઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર તેને તેલ સાથે સરખાવે છે. તેલ થોડું હોય પણ પાણીમાં નાખે તો જેમ ફેલાઈ જાય છે, તેમ સંસાર-અસુદ્રના જળમાં મનને મોકળું મૂક્યું હોય તો તે દોહાદોહ કરી મૂકે છે. વળી, તેલની સાથે જેવાં પુષ્પ મેળવીએ તેવી તેની ગંધ થાય છે; બીજું અત્તર પણ તેલ મળવાથી થાય છે, અને તેલમાં મોગરો, અંબેલી વગેરે મેળવવાથી તેવી ગંધ થાય છે; માટે જો મનને સારી વસ્તુ સાથે મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ, તો તે સારું થશે અને નહિ તો વિપરીત થશે.

તાદાત્મ્ય થવાને અંગે જળનું દૃષ્ટાંત જાણવા જેવું છે : જેમ પાણીમાં રંગ નાખ્યો હોય તો તે એકરૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક કાર્યોમાંનાં કોઈ પણ સાથે મનરૂપ જળને મેળવ્યું હોય, તો મન તેના જેવું થઈ જાય છે, તેમ જ શીલાંગ સાથે મનને જોડ્યું હોય તો તે તદ્રૂપ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે મનની સંબંધક વસ્તુ સાથે થતી તાદાત્મ્યરૂપ પ્રાપ્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચી કહે છે કે હે યતિ ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપ છે, તેથી તારા મનને પ્રમાદની સોબત થવા દઈશ નહિ; નહિ તો એ પ્રમાદી બની જશે. એને તો શીલાંગ સાથે જોડી દેવું, સમતા, દયા, ઉદારતા, સત્ય, ક્ષમા, ધીરજ વગેરે સદ્ગુણો સાથે તેને જોડી દેવું અને બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો નીચ સંબંધ તેને ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું. (૪૨; ૨૨૩)

ભોગવી લેવાં તેને 'ઉદીરણા' કહે છે. (પૂર્વજન્મ કર્મોની નિર્જન કરવા માટે તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને ઉદયમાં લાવી ભોગવીને, આત્મપ્રદેશથી જાગેરી નાખવા માટે કપાદિ સહન કરવું તે 'ઉદીરણા' કહેવાય છે.) અદ્ભુત આસ્ત્રવાળા મહાત્માઓ આત્મલાભની પ્રાપ્તિ માટે કદને સોપે છે, પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે કે 'અગને એવાં કદ આપો,' 'વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્'—અમને નિરંતર વિપત્તિ હો—આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી આત્મકસ્યાણ માટે વિપત્તિ ભોગવનાર ધીર, વીર, પુરુષાર્થ કરનાર, મધ્યાદ્ને નદીની રેણુમાં આતાપના લે છે, પોસ માસની ખરી ઠંડીમાં કપડાં વગર નદીના તીર જેવાં અતિ ઠંડીનાં સ્થળો ઉપર કાઉસગમધ્યાને રહે છે અને ખીન્ન અનેક કદ ખમે છે. મોક્ષસન્મુખ થવાની ઇચ્છા હોય તેને આ પ્રમાણે કરવાની ખાસ જરૂર છે. અને હે સાધુ ! તારો ઇચ્છા તો તે જ પ્રાપ્ત કરવાની છે, છતાં જરા કદ પડે કે તું હાથવોય કરે છે અથવા નિઃસાસા મૂકે છે એ તને છાજતું નથી. ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક સ્વાર્થનો પણ ભોગ આપવો પડે છે, પરંતુ આમાં તો તેવું પણ કાંઈ નથી. આગ-તુક કદ પણ સહન કરવામાં તું પાછો શા માટે પડે છે ? આને ગદહે ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ તો તારો સ્વાર્થ છે. (૪૪; ૨૨૫)

૪૪ ૨૨૧-૨૨૫—આ પાંચ સ્લોકમાં સાધુશુભની મુખ્યતા ગતાવી. એમાં ચરણ-સિત્તરી, કરણસિત્તરી, લાવનાની પ્રધાનતા અને મુખ્ય વૃત્તિએ નિર્બંધ શરીરવાળા વગેરે અસમર્થને માટે પણ ત્રણ ગુણિનું પ્રજ્ઞા સાધન ગતાવ્યું. એ અભ્યાસથી સાધ્ય વસ્તુ છે, એમાં ગાદા વસ્તુની સામગ્રી પૂર્ણપણે ન મળી હોય તોપણ ચાલી શકે છે. વળી, દુનિયામાં કેઈ પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે અભ્યાસથી સાધી શકાય નહિ. ધર્મસંબંધમાં કહ્યું છે કે—

एवं च विरतेरभ्यासेनाविरतिर्जायते । अभ्यासादेव सर्वक्रियासु कौशल्यमुन्मिलति,
अनुमयसिद्धं चेदं. लिखनपठनसंख्यानगाननृत्यादिसर्वकलाविज्ञानेषु सर्वेषां, उक्तमपि—

અભ્યાસેન ક્રિયાઃ સર્વા, અભ્યાસાત્સકલાઃ કલાઃ ।

અભ્યાસાદ્ ધ્યાનમૌનાદિ, કિમભ્યાસસ્ય દુષ્કરમ્ ? ॥

“વિરતિનો અભ્યાસ પારવાથી અવિરતિનો પરાજય થાય છે. અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયામાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે. લેખન, પઠન, સંખ્યા, ગાયન, નૃત્ય વગેરે સર્વ કળાવિજ્ઞાન અભ્યાસથી થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વ વિદ્યાનેાને અનુભવસિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે—” અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે, અભ્યાસથી સર્વ કળાઓ પ્રાપ્ત કરાય છે, અભ્યાસથી ધ્યાન, મૌન વગેરે થાય છે, અભ્યાસની પાસે શું મુશ્કેલ છે ? ”

આવી રીતે અભ્યાસ પાઠવાની જરૂર છે. ગુણિને પ્રવચનમાતા કહેવામાં આવે છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. એ બરાબર પ્રાપ્ત કરવાથી ભગવાનની સર્વ આજ્ઞા પળાય છે. હવે પછીના તેર સ્લોકમાં મુનિને સીધી રીતે અને આશ્વપદ્મે શિક્ષા આપી છે, તે બહુ

યો દાનમાનન્તુનિવન્દનાભિર્ન મોદોન્ત્યૈર્ન વુર્મનાયતે ।

અન્નામન્નામાદિપરીપક્વન મહનઃ, યતિઃ મ તત્ત્વાદ્યમે વિરમ્નઃ ॥ ૪૫ ॥ (વપ્રજાતિ)

“જે માણી દાન, માન (ચત્કાર), સ્તુતિ અને નમસ્કારથી પુણી થઈ જતો નથી અને તેથી વિપરીતથી (અચ્છા, નિંદા વગેરેથી) નાપુરુષ થતો નથી, અને અત્યંત વગેરે પરીપક્વને સહન કરે છે તે પરમાર્થથી યતિ છે; બાકી બીજાનાં તો વેશવિડંબક છે.” (૪૫)

વિવેચન—કોઈ માણસ આદરચત્કાર કરે, સ્તુતિ કરે અને કોઈ નિરસ્કાર કરે, નિંદા કરે તે બંને ઉપર એકસરખો જ ભાવ રહે, એ ચતિસ્વરૂપ છે; એમાં ભાવધર્મનું સૂક્ષ્મ આચરણ થાય છે. માનગ્રિક દોષમાં આવી રીતનો ઉચ્ચ ભાવ વર્તતો હોય અને શારીરિક દોષમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સર્વ પરીપક્વ સહન કરવામાં દૃઢતા હોય, તે જ તત્ત્વથી ચતિપણું છે, અને તે જેનામાં હોય તે જ પરમાર્થથી ચતિ-શાધુ કહેવાય છે. બાકી બીજા તો વેશની વિડંબના કરનારા છે, વેશધારી નટ જેવા છે. ભટ્ટહરિના નાટકમાં તેનો પાઠ ભજવનાર નાટકિયો પોતાની ભતમાં કેટલા ગુણ નિષ્પન્ન કરી શકે, એ દશ્ય દૃષ્ટાંતથી વેશ-ધારીનું સ્વરૂપ સમજી લેવું. વેશધારીને તો એ પણ એક ભતનો વ્યવહાર જ થઈ પડે છે; પછી ધાર્મિક જીવનનો છેડો આવે છે. નાટકનો પાઠ ભજવવો મૂઠી દઈ શુદ્ધ દશા ભજવ કર. પૂર્ણ અનુકૂળ ભોગવાઈ છતાં, પ્રસંગ જોઈશ તો પસ્તાવો થશે. (૪૫; ૨૨૬)

ચતિએ ગૃહસ્થની ચિંતા ન કરવી

દધદ્ ગૃહસ્થેષુ મમત્વબુદ્ધિઃ, તદીયતપ્ત્યા પરિતપ્ત્યમાનઃ ।

અનિવૃતાન્તઃકરણઃ સદા સ્વૈસ્તેષાં ચ પાપૈર્મ્રમિતા ભવેડસિ ॥ ૪૬ ॥ (વપ્રજાતિ)

“ગૃહસ્થ ઉપર મમત્વબુદ્ધિ રાખવાથી અને તેઓનાં સુખદુઃખની ચિંતા વડે તપવાથી, તારું અંતઃકરણ સર્વદા વ્યાકુળ રહેશે, અને તારાં અને તેઓનાં પાપથી તું સંસારમાં રખડ્યા કરીશ.” (૪૬)

વિવેચન—‘આ મારા શ્રાવક છે, આ મારા ભક્ત છે’ એ મમત્વબુદ્ધિ છે. એ રાગનું કારણ છે, મોહને નિષ્પાદન કરે છે અને એક ભતનો નવો વ્યાપાર કરાવે છે.

* એનો સામાન્ય વિષય યુનિહિતશિક્ષા છે, આથી દરેક હકીકતને તે સિવાય બીજો કોઈ સંબંધ નથી. એને કહેવતો—maxims કહી શકાય.

x જ્યન્ન ઇતિ વા પાઠઃ ।

+ કલ્યું છે કે “સમો ય માણાવમાણેસુ—માન અને અપમાન વિષે જે સરખા હોય” તેમ જ “નવિ તસ્મ કોઢ દેસો—તેને દેપ કરવા લાયક કોઈ પણ નથી.”

રાગ વધારે થાય છે ત્યારે ભક્ત-રાગી શ્રાવકોનાં સુખદુઃખથી તેવા યતિનું મન પ્રસન્ન થાય છે અથવા બળે છે. પરિણામે મનમાં કેઈ બલની નવૃત્તિ રહેતી નથી, સમતાને છેડા આવતો બળ છે અને અનેક પ્રકારના સાવધ આદેશ-ઉપદેશ કરતાં અને ગૃહસ્થના સલાહકારક થતાં સાધુપણું નાશ પામે છે. હે યતિ ! આ તારા રાગી છે અને આ બીજા સાધુના રાગી છે એવી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ રાખવી એ તારા જેવા ભીંચી હૃદના પ્રાણીઓને શોભે પણ નહિ. ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે ‘તમારાથી ન રહેવાય તો મુનિ ઉપર રાગ કરજો, કારણ કે જેમ વિષનું ઔષધ વિષ છે,^૧ તેમ રાગનું ઔષધ મુનિ પરનો રાગ છે.’ આનો આશય સમજ. શ્રાવકને મુનિ પર રાગ કરવાનું કહ્યું છે, તે એટલા માટે કે નીરાગી મુનિ પ્રેમ દ્વારા ભક્તિ કરતા શ્રાવકોને શુદ્ધ માર્ગે લાવશે. એવો જ રાગ શ્રી ગૌતમસ્વામીને શ્રી વીરપ્રભુ પ્રત્યે થયેલો સમજવો, પણ શુરુનો રાગ તો તદ્દન પ્રશસ્ત હોય; આને બદલે તું મારા-તારા શ્રાવક કરે અને દુષ્ટિરાગ કરાવી તે દ્વારા પોતાને અને તેઓને અનંત કાળચક્ર સુધી સંસારમાં ભમાડે, તો તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.

રાગ એછો કરવાના એ ઉપાય છે : ગૃહસ્થનો એછો પરિચય મિહિસંયત્તં ન કુઞ્જા ગૃહસ્થનો અપરિચય, નકામી વાતોનો ત્યાગ, અભ્યાસમાં ચિત્તક્ષેપન, શાઓક્ત રીતે નવ-કદમી વિહાર અને એક સ્થાન પર ઘડપણ, અશક્તિ, રોગાદિ કારણ સિવાય વિશેષ સ્થિરતા ન કરવાની ટેવ-એ પ્રથમ ઉપાય છે, જે બાહ્ય વર્તનને લગતો છે; અને બીજો ઉપાય રાગનું કટુવિપાકપણું, આત્મપરિણતિનું ડોળાવાપણું વગેરેની ચિંતવના કરવી એ છે. (૪૬; ૨૨૭)

ગૃહસ્થચિન્તાનું ફળ

ત્યક્ત્વા મૃદં સ્વં પરગેહચિન્તાતપ્તસ્ય કો નામ ગુણસ્તવર્ષે ? ।

આજીવિકાસ્તે* યતિવેપતોઽન્ન, મુદુર્ગતિઃ પ્રેત્ય તુ દુર્નિવારા ॥ ૪૭ ॥ (ઉપજાતિ)

“પોતાનું ઘર ત્યજીને પારકા ઘરની ચિંતાથી પરિતાપ પામતા હે ઋષિ ! તને શો લાભ થવાનો છે ? (બહુ તો) યતિના વેશથી આ ભવમાં તારી આજીવિકા (સુખે) ચાલશે પણ પરભવમાં મહામાઠી દુર્ગતિ અટકાવી શકાશે નહિ.” (૪૭)

વિવેચન—તારે સંસારીપણાનું એક ઘર હતું; તેની ચિંતા મૂકીને હવે શ્રાવકોનાં ઘણાં ઘરોની ચિંતા તું કરે છે તેથી લાભ શો ? આ તો ‘લેને ગઈ પૂત ઔર ખો

૧. અથવા સર્પના વિષનું ઔષધ સર્પનો મણિ છે તેમ.

* આજીવિકાસ્તે એ પ્રમાણે પાઠ સર્વત્ર જણાય છે, તેનો અર્થ શબ્દાર્થમાં આપ્યો છે તેમ થઈ શકે છે, પણ સકારની જરૂર બહુ લાગતી નથી. ‘તારી આજીવિકા’ એવો અર્થ વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. આજીવિકા આસ્તે એમ ભાવ નીકળી શકે એટલે યતિવેશથી તારી આજીવિકા વર્તે છે—ચાલે છે : આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભાવ ખેસતો આવે છે.

દેખીતાં પ્રશસ્ત સાવધ કર્મોનું ફળ

કથં મહત્ત્વાય મમત્વતો વા, સાવધમિચ્છસ્યપિ સદ્ગુલોકે ।

ન હેમમય્યપ્યુદરે હિ શસ્ત્રી, ક્ષિપ્તા ક્ષણોતિ ક્ષણતોઽપ્યસન્ન કિમ્ ? ॥ ૪૯ ॥ (અપજાતિ)

“મહત્ત્વાતા માટે અથવા મમત્વપણાથી સંઘલોકોમાં પણ સાવધ કેમ વાંછે છે ?

તું સોનાની છરી હોય તે પેટમાં મારવામાં આવે ત્યારે તે એક ક્ષણવારમાં પ્રાણનો નાશ કરતી નથી ?” (૪૯)

વિવેચન—આ સ્થાને પ્રતિષ્ઠાલેખ કોતરાશે, તેમાં મારું નામ રહેશે, લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થશે—આવી કાંઈક યશકીર્તિ મેળવવાની બુદ્ધિથી, કાંઈક મારાપણના મોહથી અને વિશેષે કરીને અજ્ઞાનથી સાવધ કર્મોનો આદેશ—ઉપદેશ થઈ જાય છે. કોઈ પણ કાર્યમાં જો જરા પણ પૌદ્ગલિક આશા રાખી, અભિમાન કે કપટ કર્યું, તો તે અશુદ્ધ કર્મ જ થાય છે; પછી તે પ્રશસ્ત હો કે અપ્રશસ્ત હો, પણ તેવાં કૃત્યોથી પાપબંધ અને તેનાં ભયંકર પરિણામો અવશ્ય થાય, તે તું શા માટે કરે છે ? છરી હોય, પછી તે સોનાની હોય કે રત્નજડિત હોય, પણ ઉદરમાં ખોસી હોય તો જરૂર આંતરડાં બહાર કાઢે છે અને પ્રાણ લે છે. આવી રીતે વસ્તુસ્વભાવના ખોટા ખ્યાલથી કેટલાક ધર્મને બહાને અપ્રશસ્ત આચરણ કરી, પોતાના આત્માને છેતરનારા જીવો તન્નિમિત્તે અનંત સંસાર વધારે છે. વાત એ છે કે મમતા કે મહત્ત્વતાને અંગે જે અપ્રશસ્ત આચરણ થાય છે તે નુકસાન કરનાર થાય છે. તે સિવાયનાં કાર્યો પ્રશસ્ત હેતુથી કરવામાં આવ્યાં હોય તો તેનો અત્ર નિષેધ નથી. સોનાની છરી જો પેટમાં મારી હોય તો આંતરડાં કાપી નાખે છે, પણ જો તેને મ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો તે શોભા આપે છે અને બચાવ કરે છે. એ દષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. પ્રાણ ધીમાન સંત એવાં સાવધ કાર્યોથી દૂર રહે છે, ઉપદેશ કરે છે તોપણ પૌદ્ગલિક વાંછા વગર શ્રોતાના એકાંત લાભની અપેક્ષાએ જ કરે છે. મમત્વ અને મહત્ત્વતાને અંગે સંઘ માટે પણ થતું સાવધ ચિંતવન આત્મજીવનરૂપ ઉદરમાં નાખવાથી સંયમપ્રાણને હરી લે છે. છરી લોઢાની જ છે, પણ તે સંઘલોકને અંગે વપરાવાથી સોનાની છે એમ ગણવામાં આવ્યું. અત્ર મમત્વ અને મહત્ત્વતાને શસ્ત્રના—છરીના મૂળ સ્થાનકે રાખવામાં આવ્યાં છે; ઉદર તે આત્મપરિણતિ અને પ્રાણસ્થાને ચારિત્રજીવન, એમ યોજના કરી છે. (૪૯; ૨૩૦)

નિબુણ્યકની એષ્ટા; ઉદ્ધત વર્તન—અધમ ફળ

રક્ત્ત્વઃ કોઽપિ જનાભિભૂતિપદવીં ત્યક્ત્વા પ્રસાદાદુરો-

ર્વેપં પ્રાપ્ય યતૈઃ કથશ્ચન કિયચ્છાસ્ત્વં પદં કોઽપિ ચ ।

મૌર્ખ્યાદિવશીકૃતર્જુનતાદાનાર્ચનૈર્ગર્વમાગ્-

આત્માનં ગણયન્નરેન્દ્રમિવ ધિગ્ગન્તા દ્રુતં દુર્ગતૌ ॥ ૫૦ ॥ (શાર્દૂલવિકીરિત)

અન્યથાપણી પ્રત્યક્ષા કરવી. અભિમાનથી તો આ છુપા અને વખત થત ખરેખે છે, કેવા કરે છે, આ કરે છે અને પ્રાણને વખતથી પણ ખરે છે, પરંતુ એનો આશય શુદ્ધ નથી તેથી તેનો રક્ષણાગિ થતો નથી. (૫૦૨-૨૩૧)

આદિત્યપ્રાપ્તિ-પ્રમાદત્યાગ

પ્રાપ્તિયિ પારિત્યગિતં દુરાયં, દરોગ્યેર્નૈર્વિવિવમમાદૈઃ ।

મયાન્મયો વિષ્ણુ પવિત્રોઽસિ મિતો ! જ્ઞાન્ઽસિ દુર્ગમગ્નન્તકાલમ્ ॥૫૨॥ (અગ્નિ)

"મદભાષી પણ મનુષ્ય મુકેલ-વિષ્ણુ આ આદિત્ય પ્રાપ્ત કરીને પોતાના દેવથી ઉત્પન્ન કરેલા વિષય અને પ્રમાદો વધે તે બિન ! તું નિરાશશબ્દમાં પડતો તાર છે અને તેના પરિણામે અર્ધવ કાલ મુખી દુરાય પાડીશ." (૫૧)

વિવેચન—દુરાય છે, ઉપરના દેવકને બાળ અને પ્રમાદ કર્યો છે. કર્મબંધન દારા તમા પોતાના કલ્પના કરેલા વિષય-પ્રમાદો છે અને તેના ને પ્રમાદ થવા દઈએ, તો પાટી અર્ધવ કાલ મુખી તારે દુર્ગમ બન્યાં પડશે. મુખ્ય તારા ને જ છે કે વિષય, પ્રમાદ અને અન્યથાપણ દિવા અન્યથાપણ જોઈને થાય છે. મુખ છુપા મમે તેનું વર્ણન ચલાવે, તો મુખી અન્યથાપણ કરીને અર્ધવ દુરાયશબ્દમાં ફરેલા તમા તેમાં નવાઈ નથી. (૫૧; ૨૩૨)

ત્રોધિગીતપ્રાપ્તિ-આત્મદિતસાધન

કામયિ ગમચાત્ત ચોપિચન્નં, ગુપ્તમિદાદિનિર્દર્શનાદ્ દુરાયમ્ ।

કુમ કુમ વિષ્ણુત્યાગમાગ્નન, દિનપિ દિનં યદને મનોઽયિને ગમ્ ॥૫૨॥ (કમિલ્લ)"

"ગુપ્તઅભિલાષ વગેરે મુખ્યત્વે દાહનોથી મદમુકેલીથી મેળવો શકાય તેનું નેપથિય (અભિનય) પાળીને અનુભવેને તારે થઈ ન જતાં કાઈ પણ આત્મદિત કર, જેથી કરીને કમિલ્લ મુખ પ્રાપ્ત થાય." (૫૨)

વિવેચન—અભિનય થવાનાં આરંભકાર અભિલાષ કારણો કરે છે : અનુકંપા, અકામ નિર્ભય, અમાન તપ, દાન, વિવય, અભ્યાસ, પ્રયોગ-વિયોગ, દુઃખ, ઉત્સાહ, કદિ અને અન્યાર. આ અભિનયની પ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે. અનુભવ-અની દુર્લભતા બતાવવા માટે કામ્યમાં દશ દાહનો દર્શાવે છે, જે અતિ પ્રસિદ્ધ છે. એના પર સંપૂર્ણ વિવેચન ક્યાસદિત આ મંથમાં અમારું થઈ ગયું છે." તે દાહનો પિંડી મુખ-અભિલાના દાહનોમાં આપણે જાણું હતું કે તે આશુએ થઈને અર્ધ કાલ પ્રમાણનાં સ્વયંબૂદ્ધમણ નામનો સમુદ્ર છે,

૧ ન. ન. ર. મ (૧-૩) ન. ૧૮, ૧૯, ૨. મ. (૨-૪). અગર દરેક મરજુમાં અનુક્રમે ૧૨-૧૩, ૧૨-૧૩ છે. 'અપરવાત ની ઉત્તર કોરે મર અગર ઉમેરવાથી 'પ્રતિપત્તા' થાય છે. એ વિષય તત છે. માર્ગે પુનિષાળા પદિનુસાર. અનુક્રિ અનુક્રમેથી મરગો, દુરિ ચ નથી જરગાય પુનિષાળા પ્રારભાકર.

× સુચિ ૪૪ ૧૩૨ થી આગળ સાધુ. † ૪૪ ૧૩૮.

અ. ૪૮.

સામગ્રી-તેનો ઉપયોગ

મુરુનવાપ્યાપ્યપદાય મેદ-મર્ષીત્ય ધારાગ્યપિ તત્ત્વવાદિ ।

નિર્વારવિન્તાદિભરાયભાવેડપ્યપે ! ન કિં પ્રેત્ય કિતાય યત્નઃ ॥ ૫૪ ॥ (વ્વજાતિ)

“હે ચતિ ! મહાન મુરુની પ્રાપ્તિ મર્ષ, મરણાર છાંડ્યાં, તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનારા સંયોગો અભ્યાસ કર્યો અને નિર્વાદ કરવાની ચિંતા વગેરેનો ભાર બેતરી ગયો, છતાં પણ પરભવના દિન માટે પ્રયત્ન કેમ થતો નથી ? ” (૫૪)

વિવેચન—હે સાધુ ! તને સદ્ગુરુ મળ્યા, તેં મરણાર છાંડ્યાં, પૈસા છાંડ્યા, શ્રી છોડી અને સર્વગી વધારે દ્રવ્યાનુયોગની દિલ્લાસોરીનું તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તેમ જ એ સર્વગી વધારે તારે ભરણુપોષણ કરવાની ચિંતા મરી ગઈ, તારે વ્યાપાર કરવાની, અરજીઓ લખવાની, દવા આપવાની, નામું માંડવાની, ડિસાઓ ચૂકવવાની, ખટપટ કરવાની, સત્ત્ય ચલાવવાની કે એવી કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહી નથી. તેમ જ તારે પુત્રપુત્રીઓને ઉછેરવાની, ભણાવવાની કે પરભાવવાની ચિંતા નથી; શ્રી સારુ માટ ઘડાવવા નથી કે સાડીઓ ખરીદવી નથી; મર બાંધવાં નથી કે રિપેર કરાવવાં નથી—આવી કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ નથી; છતાં તું સંસારમાં-વિવ્યકપાયમંતર-સ્થોગાઓ રહે છે, એ તારી ભૂલ છે. સંસારમાં રૂબરૂનાં સાધનો-નિમિત્તો તેં દૂર કર્યાં છે, છતાં પણ સંસારને વળગતો જાય છે એ તારું દીર્ઘદર્શીપણું નથી. તું આ બધું જાણે છે. છતાં પરભવનું હિત ધાય, તેવો પ્રયાસ આ માટે કરતો નથી ? તું બન્ને ભવનું બગાડે છે, માટે વિચાર કર, જામત થા અને કાર્યસિદ્ધિના રસ્તા પર આવી જા. (૫૪; ૨૩૫)

સંયમની વિરાધના કરવી નહિ

વિતાપિત્તઃ સંયમસર્વયોગૈઃ, પતિવ્યતસ્તે ભવદુઃસ્રારાગૌ ।

જાન્નાણિ શિષ્યોપયિપુસ્તકાણા, મક્તાશ્ચ લોકાઃ શરણાય નાલમ્ ॥૫૫॥ (વ્વજાતિ)

“સંયમના સર્વ યોગોની વિરાધના કરવાથી, તું ત્યાંદે ભવદુઃખના હલભામાં પડીશ, ત્યારે શાસ્ત્રો, શિષ્યો, ઉપધિ, પુસ્તક અને ભક્ત લોકો વગેરે કોઈ પણ તને શરણ આપવાને સક્તિમાન થવાનાં નથી.” (૫૫)

વિવેચન—સંયમના સત્તર લેહની વિરાધનાનાં ક્ષણ શું થશે તે ઉપરના શ્લોકોમાં આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા. દુર્ગતિગમન અને અનંત ભવબ્રમણ એ સંયમવિરાધનાનાં અનિવાર્ય ફળ છે, આ નિર્વિવાદ વાત છે. ત્યારે પછી તારો આધાર શો છે એનો વિચાર કર્યો ? સમજ કે તેં મોટા આચારાંગાદિ સૂત્રો વાંચ્યાં હશે કે મોટો શિષ્યનો પરિવાર એકો કર્યો હશે, ઉપધિ સંપ્રદી હશે, પુસ્તકપાનાંનો ભંડાર કર્યો હશે કે તને નમન કરનારા અનેક શ્રાવકો તારા ભાવિકો હશે, પરંતુ દુર્ગતિએ જતાં એ કોઈ પણ તારી પડશે

સામાયિક એટલે સમતાનો જેમાં લાલ થાય છે તે. સાધુ આજો વખત સામાયિકમાં જ વર્તે છે. વાંચનારને નવાઈ લાગશે, પણ સાધુ ખાતાંખીતાં અને નિહારાદિ દરેક ક્રિયા કરતાં પણ સામાયિકમાં જ છે, કારણ કે સર્વ કાળ તેઓ આત્મિક ઉન્નતિ અને સંયમ પાળવાના ઉદ્ધેશમાં જ વર્તે છે. એક દાણમાત્ર સામાયિકમાં હોય તો ઉપર કહ્યું તેટલું તો સ્વર્ગ સુખ મળે છે. આવું મહાજીઆ પ્રકારનું સાધુનું જીવન તને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે જરા પ્રમાદ કરીને જો તું આજસમાં વખત કાઢીશ કે વિષયકષાયમાં પ્રવૃત્તિ કરીશ, તો અનંત સંસાર વધશે, ઉપર કહેલો મોટો લાલ મળશે નહિ અને ફરી વાર સંયમની પ્રાપ્તિ થવી પણ મુશ્કેલ પડશે. (૫૬; ૨૩૭)

સંયમનું ફળ—ઐહિક આસુખિક; ઉપસંહાર

નામ્નાપિ યસ્યેતિ જનેઽસિ પૂજ્યઃ, શુદ્ધાત્તતો નેષ્ટમુશ્વાનિ કાનિ ।

તત્સંયમેઽસ્મિન્ યતસે મુમુક્ષોઽનુભૂયમાનોરુફલેઽપિ કિં ન ? ॥ ૫૭ ॥ (વપજાતિ)

“ સંયમના નામમાત્રથી પણ જો તું લોકોમાં પૂજ્ય છે, તો જો ખરેખર તે શુદ્ધ હોય તો કયું ઈષ્ટ ફળ તને ન મળે ? જે સંયમનાં મહાન ફળ પ્રત્યક્ષ અનુભવવામાં આવ્યાં છે, તે સંયમમાં હે ચતિ ! તું કેમ ચલન કરતો નથી ? ” (૫૭)

વિવેચન—ગંભીર આશયવાળો આ શ્લોક તેના અધિકારીએ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. હે મુનિ ! તને વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર આપવા માટે લોકો પડી મરે છે, તને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે અને માન આપે છે, એ સર્વતું કારણ શું ? તું સંયમવાન છે, એટલા નામ માત્રથી જ તને આવું મોટું માન મળે છે. જે રાજાઓ અથવા શેઠિયાઓ ગવર્નર પાસે હોક નમાવતાં પણ વિચાર કરે, તે તારી પાસે પંચાંગ પ્રણામ કરે છે, એ સંયમના નામને છે. કેટલાક અપ્રામાણિક વ્યાપારીઓ પૈસા પેદા કરી બાય છે, પણ તે દેખાવમાં પ્રામાણિક રહે તો જ તેમ કરી શકે છે. રૂપદ રીતે કહે કે ‘હું અપ્રામાણિક છું’ તો તેનો વ્યવહાર ચાલે નહિ. એવી રીતે સંયમના મહાન શુણ્ણ તારામાં છે એમ ધારી તને લોકો નમન-પૂજન કરે છે. એ જ શુણ્ણ જો ખરેખર તારામાં હશે તો પછી તને મોટો લાલ થશે. દુનિયામાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે સંયમવાનને મળે નહિ. સંયમવાનને ઈચ્છા જ થતી નથી એ ખરું છે, પરંતુ મોક્ષસુખ તો તેને પણ ગમે છે અને એ સુખ પણ સંયમથી મળી શકે છે. આવાં સંયમનાં ફળ વિચારીને મુમુક્ષુ જીવ શાંત ચિત્તે આદરવા યોગ્ય હોય તે જ આદર છે. આ અગત્યની બાબત પર સાધુજીવનનો આધાર છે; તેથી દરેક અધિકારીએ આ વિષય પર શાંતિના વખતમાં, એકાગ્ર ચિત્તે, લાંબા કાળ સુધી, વિચાર કરવો. સંસારની દૃઢ ભાવના છૂટવાનું અને પોતાની ફરજ બજાવવાનું

સુધરે તો અંથનો મોટો ઉદ્દેશ પાર પડે; છતાં અંથકર્તાએ પોતાની નેમ પાર પાડવા માટે, તેઓ તરફ પણ પૂરતાં કટુ વચન વાપર્યાં નથી અને વિવેચનમાં પણ એ મુદ્દા ઉપર બહુધા લક્ષ્ય આપ્યું છે.

આ જીવને મુનિમાર્ગ બહુ કઠણ છે એમ લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે જીવનો અનાદિ અભ્યાસ ઇંદ્રિયોનાં સુખ લોગવવાં અને મનને નિરંકુશ છોડી દેવું—એ થઈ ગયો છે. પ્રસંગ મળતાં પ્રમાદ અને કષાય કરવામાં આ જીવ વિચાર કરતો નથી. કુંગર ચઢવું મુશ્કેલ લાગે છે, તેમ જ ગુણસ્થાન પર ચઢવું એમાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે. એ પુરુષાર્થ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ માર્ગ અતિ મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ એક વખત રાગદ્વેષ અને સંસારનું ખરું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી અને આત્મિક તથા પૌદ્ગલિક ભાવ વચ્ચેનો તફાવત સમજ્યા પછી, સંસાર કડવો ઝેર જેવો લાગે છે. આવા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી જીવો એક વખત વમેલા સાંસારિક ભાવોને ચાહતા નથી, થૂંકેલું ગળતા નથી અને તત્ત્વતઃ તેના પર દુઃખજા રાખે છે. જેઓ આ સ્વરૂપ બરાબર સમજ્યા ન હોય, અથવા સમજીને પતિત થયા હોય, તેઓ કોઈ વખત વિષયાદિકને આધીન થઈ જાય છે, પૈસા રાખે છે, સ્ત્રીસંબંધ કરે છે અને ધર્મના ખોટા બહાનાથી યાંત્રિક વિહાર જેવાં ત્યાજ્ય કાર્યો પણ કરે છે. આ સર્વ સંસાર છે. એમાં વસ્તુસ્થિતિનું ખરું જ્ઞાન નથી, ઓછા શ્રદ્ધા પણ નથી અને સંપ્રદાયના પ્રચલિત રિવાજોનું અનુસરણ પણ નથી. આવા પ્રકારની એટલા જોઈ કવચિત્ મુનિમાર્ગ પર અપ્રીતિ ન કરવી. એ માર્ગ બહુ જ ઉત્તમ છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વોત્તમ છે, સમતામય છે, મોક્ષસુખની પ્રસાદી છે અને સર્વ કલેશોનો નાશ કરનાર છે. એ માર્ગમાં આત્મકલ્યાણ તરફ લક્ષ્ય રાખી જેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેટલો લાભ થાય છે અને મળેલ લાભ જતો નથી. વળી, જેઓ એ માર્ગ આદરી શકતા ન હોય, તેવાઓએ પણ એના શુભો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેના તરફ શુભ દષ્ટિ રાખ્યા કરવી. ઇચ્છા રાખવાથી ને પ્રયાસ કરવાથી ઇચ્છિત વસ્તુ યોગ્ય કાળે પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓ દુનિયાના વ્યવહારોથી બહાર હોઈ દુનિયાને ઉપદેશ દેવાની જગ્યા લેતા હોય, તેઓના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપતાં ધોરણ જિંયા પ્રકારનું તો રાખવું જ જોઈએ. જેઓ ધાર્મિક બાબતો પર મોટાં ભાષણો આપતા હોય, દુનિયાની નજરમાં કામકોધાદિકથી મુક્ત ગણાતા હોય, તેઓ પણ પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક વિષયાંધ અથવા ઇંદ્રિયવશ થઈ જાય, તે માફ ન થઈ શકે તેવું વર્તન ગણાય. અને એવા ક્ષુલ્લક મનુષ્યોને તો સમુદાય તુરત જ દૂર કરી નાખે છે; છતાં કેટલીક વખત દેખીતી બાબતમાં પણ મનુષ્યસ્વભાવ સરાગ દષ્ટિથી ભૂલ કરે છે. દોરા-ચિઠ્ઠી કરનાર, છડી પોકરાવનાર, રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનાર, સ્ત્રીસંબંધ કરનાર અથવા વાડી ગાડી રાખનાર આવા યતિ, ગોરજ કે સાધુઓ ધર્મને વગોવનારા થાય છે. તેવાઓને રાગથી સન્માન મળે છે તે અનિષ્ટ છે. આપું વર્તન તો

चतुर्दशो मिथ्यात्वादिनिरोधाधिकारः ॥

તેમના અધિકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધુને માટે ઉપદેશને હોતો. આ સાધુ પ્રાચીન દેશવિરતિ શ્રાવકવર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મન-વચન-કાયાના યોગ પર અંકુશ, ઇન્દ્રિયો-નું દમન અને મિથ્યાત્વ વગેરે બંધહેતુનો ત્યાગ કરવાનો અન્ન ઉપદેશ છે. અંધકર્તા તેટલા માટે લખે છે કે અથ સામાન્યતો યતીન્ વિશેષતો ધર્મગૃહિણશ્ચાશ્રિત્ય મિથ્યાત્વા-દિસંવરોપદેશઃ—તેથી આ ઉપદેશ યતિને સામાન્ય છે અને દેશવિરતિ ગૃહસ્થને વિશેષપણે ઉદ્દેશીને લખેલો છે. આના અધિકારીને યોગ્ય વિવેચન પણ નીચે માલૂમ પડશે.

બંધહેતુનો સંવર કર

મિથ્યાત્વયોગાવિરતિપ્રમાદાન્, આત્મન્ ! સદા સંવ્રણ સૌખ્યમિચ્છન્ ।

અસંવ્રતા યદ્વ્રવતાપમેતે, મુસંવ્રતા મુક્તિરમાં ચ દદ્યુઃ ॥ ૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે ચેતન ! જો તું સુખની ઇચ્છા રાખતો હો તો મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ અને પ્રમાદનો સંવર કર; તેઓનો સંવર કર્યો ન હોય તો તે સંસારનો તાપ આપે છે, પણ જો તેઓનો સારી રીતે સંવર કર્યો હોય તો તે મોક્ષલક્ષ્મીને આપે છે.” (૧)

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યા વગર સમકિત કે વિરતિ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ ઓળખવાની બહુ જ જરૂર છે. ધર્મસંગ્રહમાં તેનું ટૂંકામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું છે તેનો લાવાર્થ અન્ન આપીએ છીએ.

મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું છે : લૌકિક અને લોકોત્તર. તે દરેક બે બે પ્રકારનાં છે :* દેવગત અને ગુરુગત. (૧) લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ—હરિહર, બ્રહ્મા વગેરે પરધર્મે પોતાના દેવ તરીકે અંગીકાર કરેલા, સ્ત્રી, શસ્ત્ર આદિવાળા દેવને દેવ માનવા અને તેની પૂજા-સેવા કરવી તે. (૨) લૌકિક ગુરુગત—બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી વગેરે મિથ્યોપદેશી આરંભ પરિગ્રહ-વાળાને ગુરુ માનવા, નમવું, તેમની કથા સાંભળવી અને અંતઃકરણથી તેમને બહુમાન આપવું. (૩) લોકોત્તર દેવગત—કેશરીઆણ, મહિનાથણ વગેરેની માનતા કરવી, આ

* અન્યત્ર ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે, તેમાં લૌકિક ને લોકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ વધારે ગણેલ છે.

લોકના લાભ અર્થે પૂજા કરવી. (૪) લોકોત્તર ગુરુગત—તેરમા અધિકારમાં જૈનાલાસ તરીકે ગણેલા ગોરજી, ચતિ, શ્રીપૂજ્ય, પાસથા, કુશીળીઆ વગેરે કુગુરુની ગુરુપથે સેવા કરવી, તેમ જ કેવળ આ લોકના ફળની લાલસાએ શુદ્ધ સાધુઓની સેવા કરવી.

અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે : ૧ આભિગ્રહિક, ૨ અનાભિગ્રહિક, ૩ આભિ-
નિવેશિક, ૪ આંશયિક, ૫ અનાભોગિક. એનું સ્વરૂપ:—

આભિગ્રહિક—કલ્પિત શાસ્ત્ર ઉપર સમત્વ રાખવું, પરપક્ષ પર કદામક કરવો. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે “ મને વીર તરફ પક્ષપાત નથી, કપિલ પર દ્વેષ નથી, યુક્તિમાન વચન હશે તે આદરવું છે.” આવી બુદ્ધિ રાખવી એ તો ઉક્ત મિથ્યાત્વનો અભાવ છે. ગીતાર્થ ઉપર નિષ્ઠા રાખવી અને ગુણવાનનું પરતંત્રપણું રાખવું તે દોષ નથી, કારણ કે સર્વ જીવોનો બુદ્ધિવૈભવ વિશાળ હોતો નથી.

અનાભિયત્રિક—સર્વે દેવો વાંદવા યોગ્ય છે, કોઈ નિંદવા યોગ્ય નથી; એમ જ સર્વે શુરુ અને સર્વ ધર્મો સારા છે, આવી સામાન્ય વાણી. આજસ કરીને એકી રહેવાની અને સત્યની પરીક્ષા ન કરવાની વૃત્તિ, એ જીનું મિથ્યાત્વ. આમાં સુવર્ણ ને પિત્તળ, હીરો ને કાચ જાને સરખા ગણવામાં આવે છે તે મિથ્યાભાવ છે.

આભિનિવેશિક—ધર્મનું પોતે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે, છતાં કોઈ પ્રકારના કૃત્રિમ અંશથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરે. અહીંકારથી નવો મત સ્થાપવા કે ચલાવવા માટે અથવા વંદન, નમસ્કારાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા દુર્લભી : જીવો આવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ રોવે છે.

સાંશયિક—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ સાચા હશે કે જોટા એવી શંકા, સંશય
માટે નાંચતો તો સાધુને પણ થાય છે, પરંતુ તેઓ તો તત્ત્વ કેવળીગમ્ય, એ છેવટના
નિર્ણય પર પહોંચે છે; નથી તે મિથ્યાત્વરૂપ નથી, પણ ખરું સમાધાન જાણવાની મુશ્કેલી
ને કારણે દેવ આદિ તત્ત્વને અંગે શંકા તે સાંશયિક મિથ્યાત્વ. ૨. તેના સ્વરૂપને અંગે શંકા
ને શંકા. ૩. તેને જાણવાની મુશ્કેલી તે જિજ્ઞાસા ને તેના કાર્યભૂત થતો પ્રશ્ન તે આશંકા.

અન્યભાગિક—વિચારશૂન્ય એકેન્દ્રિય જીવને અથવા વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવને

એ એ કમળાંબ ધ્યાન છે તે તે ભોગવવાં પડે છે (ઉદ્ધવ સમય પ્રાપ્ત થયે). એ
સમય આવે તે પહેલાં મિત્રવત્ત્વ, અવિરતિ, કથા અને યોગ એ ચાર છે. એના પછી ભગવાન
ને નમન કરી બાજેડીનું સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જ જરૂર છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ પ્રકારના
મિત્રવત્ત્વ છે તે કેવળ સેવકી મયા. એ જાત્રીના વાળ જેવો વિસ્તાર કાઢે છે.

કર્મને કોઈ પણ પ્રકારના અવિરતિ કર્મમાંથી મુક્ત કરે છે.

કપાય—સંસારનો લાલ. તે રપ છે. તે પર વિષયકપાયદ્વારમાં પૂરતું વિવેચન થઈ ગયું છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ ચાલે અને દેવગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘સંન્યસન’; ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ ચાલે અને મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘પ્રત્યાખ્યાનાવરણ’; ઉત્કૃષ્ટ વરસ ચાલે અને તિર્થંગગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘અપ્રત્યાખ્યાની’ અને ઉત્કૃષ્ટ ચાવજીવ ચાલે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે ‘અનંતાનુબંધી. એ અનુક્રમે યથાખ્યાત ચારિત્ર, સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ અને સમક્રિતગુણ પ્રાપ્ત થવા દે નહિ,

એ સોળ ભેદ થયા. તેમાં હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, લય અને બુદ્ધિ તથા સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નયુસકવેદ એ નવ નોકપાય મેળવતાં પચીસ કપાય થાય છે. તે કર્મબંધના પ્રબળ હેતુ છે.

યોગ પંદર છે. મનોયોગના ચાર ભેદ છે:—

૧. સત્ય મનોયોગ—ખરેખરા વિચાર કરવા તે.
૨. અસત્ય મનોયોગ—ખોટા વિચારો કરવા તે.
૩. મિશ્ર મનોયોગ—જે વિચારમાં કેટલીક વાત સાચી ને કેટલીક ખોટી હોય એ મિશ્ર મનોયોગ.

૪. અસત્યામૃષા મનોયોગ—એમાં સામાન્ય વિચારો; ખોટા કે સારાના ભેદ વગર; ચાલુ પ્રવાહ. (જેમ ઘડો ઝરે છે, પર્વત બળે છે, નદી વહે છે.)

વચનયોગના ચાર ભેદ છે : સત્ય વચનયોગ, અસત્ય વચનયોગ, મિશ્ર વચનયોગ, અસત્યામૃષા વચનયોગ. અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

કાયયોગના સાત ભેદ છે:—

૧. તૈજસ-કાર્મણુ કાય—જ્યારે જીવ એક ગતિથી બીજી ગતિએ જાય છે ત્યારે તેને અનાદિ કાળથી સાથે રહેનારાં લવમૂલ તંત્રીકે પ્રખ્યાતિ પામેલાં બન્ને (તૈજસ ને કાર્મણુ) શરીર સાથે હોય છે, જેમાંના તૈજસથી આગળના લવમાં આહાર લે તે પચાવી શકે છે. અને કાર્મણુથી નવી નવી અવસ્થાઓ પામવા સાથે નવ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શકે છે.

૨. ઔદારિકમિશ્ર—આગળના લવથી જીવ પોતાની સાથે તૈજસ-કાર્મણુ લાવે છે તે અને ઔદારિક શરીરની જોડે શરૂઆત કરી છે, પણ નિષ્પત્તિ થઈ નથી તો તે ઔદારિકમિશ્ર કહેવાય છે. એવી રીતે વૈકિય ને આહારક માટે પણ જાણવું.

૩. ઔદારિક—જે શરીરનાં પુદ્ગલ ક્ષય તેમ જ પ્રાપ્તે અસ્થિ, માંસ, રુધિર અને ચરબીમય હોય છે તે.

૪. વૈકિયમિશ્ર—દૃશ્ય થઈ ને અદૃશ્ય થવું, ભૂચર થઈ ને ખેચર થવું, ચોટા થઈ ને

ગર્ભજપણે ઉત્પત્ત થાય છે. અંતર્મુદ્ધર્ત* ગર્ભમાં રહે છે અને પછી તેની માતા મગર-મચ્છની પાંપણમાં જ તેને પ્રસવે છે. ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે. તેનું શરીર તંદુલ (ચોખા) જેવડું હોય છે, અને આયુધ્ય અંતર્મુદ્ધર્તનું હોય છે. મગરમચ્છની આહાર લેવાની રીત વિચિત્ર છે. એ પાણીનો મોટો જથ્થો મોઢામાં ભરી લે છે અને તેમ કરતાં સંખ્યાબંધ માછલાંઓ તેના મોઢામાં જાય છે. પછી તેના મોઢામાં જળી (દાંતની જેવડ) હોય છે, તેમાંથી તે પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પણ આ જળીમાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી સંખ્યાબંધ જીણાં જીણાં માછલાંઓ નીકળી જાય છે. આ વખતે દુધ્યાની તંદુલ-મત્સ્ય આંખની પાંપણમાં જોડો જોડો વિચાર કરે છે કે જો હું આ મગરમચ્છના સ્થાને હોઉં તો આમાંથી એક પણ માછલાને નીકળવા દઉં નહિ. આવા દુધ્યાનમાં જ નરકાયુ ખાંધી, કાળ કરી, તેત્રીશ સાગરોપમને આઉંને સાતગી નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે.* ઉક્ત પાપ તદ્દન માનસિક છે, છતાં પણ તેની વૃત્તિ બહુ જ ખરાબ હોય છે. મન પર અંકુશ ન હોય. તેની આવી જ સ્થિતિ થઈ જાય છે. જેઓ આખો વખત ગામની વાતો કરતા હોય, કૂંચળી કરતા હોય, તેઓએ આ નાની હકીકતથી બહુ સમજવાનું છે. સ્ત્રીઓએ પણ વિક્રધાત્યાગ કરવા ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ આ દષ્ટાંત બતાવે છે. વળી, જેમ મનથી મહાપાપબંધ થાય છે તેમ જ તેનો સંવર કર્યાથી મહાલાલ થાય છે તે માટે હવે જુઓ. (૨; ૨૪૦)

મનનો વેગ વિં પ્રસન્નચંદ્ર

પ્રસન્નચન્દ્રરાજર્ષે-ર્મનઃપ્રસરસંવરી ।

નરકસ્ય શિવસ્યાપિ, હેતુભૂતૌ ક્ષણાદપિ ॥ ૩ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“ક્ષણવારમાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અનુક્રમે નરક અને મોક્ષનું કારણ થઈ.” (૩)

વિવેચન—મનનો વેગ અત્યંત છે. શુભ અધ્યવસાયની ધારા જ્યારે માનસિક રાજ્ય દ્વારા આત્મકુંજ પર પડે છે તે વખતે તેના પરનો મેલ એકદમ ખસી જાય છે, પડી જાય છે, હઠી જાય છે અને છવ અલ્પ સમયમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. તેઓને પણ એ જ પ્રમાણે : થયું હતું. મેતાર્થ મુનિ, ધન્નાશાળિલદ્ર, ગજયુક્રમાળ વગેરે અનેક મહાપુરુષો મનોરાજ્ય પર અંકુશ પ્રાપ્ત કરી શુભ ગતિના લાગી ઘયા છે. ધનવિજયગણિ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર આપે

* અંતર્મુદ્ધર્તના ધણા ભેદો હોવાથી નાનાં નાનાં કેટલાંક અંતર્મુદ્ધર્તો મળીને પણ અંતર્મુદ્ધર્ત જ કાળ ક્ષી શકાય.

× તંદુલમત્સ્ય તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિની હકીકત થોડી થોડી નવમા અધિકારમાં લખી છે, તે-પણ ખાસ કારણથી તેનું અત્ર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

હવે પ્રસાદચંદ્ર રાજગિરિને શું થયું તે જોઈએ. તેઓ તો મનમાં મોટી લડાઈ કરવા માંડી ગયા. મોટા સમસંગળમાં સર્વ શત્રુઓને મારી નાખ્યા, પણ બાકીમાં એક પ્રધાન હતું હતો. આ વખતે સર્વ શત્રુઓ ખૂટી ગયાં, હાથમાં તરવાર સરળી પણ રત્ની નહિ, કાંઈ લગ્નિય વીર ઉર્થો નહિ. હિંમત મનજૂત રાણી માથા પરના ટોપથી જોને મારી નાખીશ, એમ વિચાર કર્યો. હવે મોનાના માથા પરનો ટોપ લેવા હાથ ઊંચો કર્યો અને માથા પર હાથ ફેરવે છે તો દેશનુંગિત નાલકું મળ્યું! સુર વીર ચેત્યો, જ્ઞાનદષ્ટિ જતી, વિપર્યાસભાવ આવ્યો અને મર્યાદા પ્રાપ્ત થયો. વિચારું કે અરે છપ! આ તું શું કરે છે? કેના પુત્ર અને કેનું રાજ્ય? વગર વિચારે તે પ્રથમ વ્રતનો ભંગ કર્યો. આવા શુદ્ધ અધ્યવસાયમાં ધ્યાનરૂઢ થતાં, સ્વઆચરણની નિંદા કરવા માંડી અને અતિવાર આલોવવા માંડ્યા. મનથી બાંધેલાં કર્મ મનથી જ બપાવી દીધાં અને સાતગી નરકને યોગ્ય દળિયાં એકલાં કર્યા હતાં, તે વિખેરી નાખ્યાં. હવે વીર પ્રભુને શ્રેણિકે મોટા વખત જવા દઈ ફરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “હે પરમાત્મન! તે રાજગિરિ કદાચ અત્યારે કાળ કરે તો કયાં જાય?” પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે “અનુત્તર વિગાને દેવ થાય.” શ્રેણિકને આ ઉત્તરથી સ્પર્શાદે આશ્ચર્ય થયું, તેથી તેનું ધારણ પૂછ્યું. મનોરાજ્યનું સ્વરૂપ, તેનું જ્ઞેય, તેને વશ કરવાથી થતી અનંત શુભની પ્રાપ્તિ વગેરે પ્રભુએ સમજાવ્યું. તે સમયે દેવદુંદભિનો અવાજ થયો. શ્રેણિકે પૂછ્યું, “હે પ્રભુ! આ દુંદભિ શેની વાગે છે?” પ્રભુએ કહ્યું કે “શ્રેણિક રાજા! જો રાજગિરિને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.” શ્રેણિક રાજાને આ હકીકત જાણી મનનો વેગ દેવો બળવાન હોય છે તે જરાબર સમજાયું.

આ દૃષ્ટાંતથી મનોરાજ્યની યેગવાળી ભાવના સમજાવી હશે. જો અગત્યના વિષયમાં વારંવાર પર્યાલોચન કરવાની જરૂર છે. મનનું બાંધારણ પણ જાણુવા જેવું છે, જેને માટે નીચેના જો શ્લોક મનન કરવા યોગ્ય છે. (૩; ૨૪૧)

મનની અપ્રવૃત્તિ-સ્થિતતા

મનોઽપ્રવૃત્તિમાત્રેણ, ધ્યાનં નૈકેન્દ્રિયાદિષુ ।

ધર્મશુદ્ધમનઃસ્થૈર્ય-માજસ્તુ ધ્યાયિનઃ સ્તુમઃ ॥ ૪ ॥ (જનુકર)

“મનની પ્રવૃત્તિ ન કરવા માગવી જ ધ્યાન થતું નથી, જેમ કે એકેન્દ્રિય વગેરેમાં (તેઓને મન ન હોવાથી મનની પ્રવૃત્તિ નથી); પણ જે ધ્યાન કરનારાં પ્રાણીઓ ધર્મ-ધ્યાન અને શુદ્ધધ્યાનને લીધે મનથી સ્થિરતાના ભાજનમૂત થાય છે, તેઓની અંગે સ્તુતિ કરીએ છીએ.” (૪)

વિવેચન—શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ (યોગશાસ્ત્ર)ના પાંચમા પ્રકાશમાં અનુભવી યોગી શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિ કહે છે કે પવનરોધ વગેરે કારણોથી પ્રાણુધામનું સ્વરૂપ અન્ય દર્શનકારોએ બતાવ્યું છે તે બહુ ઉપયોગી નથી; તે તો કાળજ્ઞાન માટે અને શરીર-આરોગ્ય માટે જાણુવા જેવું છે. આમ કહીને ત્યાર પછી તેનું સ્વરૂપ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ

સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માઓ

સાર્થ નિરર્થકં વા યન્મનઃ *સુધ્યાનયન્નિતમ્ ।

વિરતં દુર્વિકલ્પેભ્યઃ પારગાંસ્તાન્ સ્તુવે યતીન્ ॥ ૫ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“સાર્થકતાથી અથવા નિષ્ફળ પરિણામવાળા પ્રયત્નોથી પણ જેઓનું મન સુધ્યાન તરફ જોડાયેલું રહે છે અને જેઓ ખરાબ વિકલ્પોથી દૂર રહે છે તેવા, સંસારનો પાર પામેલા યતિઓને અમે સ્તવીએ છીએ.” (૫)

વિવેચન—કોઈ પણ પ્રાણી કાર્યના પરિણામ માટે જોખમદાર નથી. તેણે શુભ પરિણામ આવશે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કાર્ય કરવું જોઈએ. આ શુભ ધ્યાનથી કરેલા કાર્યનું પરિણામ ખરાબ આવતું નથી; પણ કદાચ ખરાબ આવે, તોપણ કાર્ય કરનારને પાપનો અનુબંધ થતો નથી. પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તેણે હીર્ષ દિષ્ટિ પહોંચાડવી જોઈએ. જેઓ હુમેશાં સારાં કાર્ય કરવાના મનોરથો કરે છે અને ખરાબ સંકલ્પો કરતા નથી, તેઓ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે.

‘સાર્થ’ એટલે શુભ પરિણામવાળું કાર્ય. આવા જ હેતુથી પરિણામ માટે બહુ ચિંતા ન રાખવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

भवन्ति भूरिभिर्भाग्यैर्धर्मकर्ममनोरथाः । फलन्ति यत्पुनस्ते तु तत्सुवर्णस्य सौरभम् ॥

“ધર્મકાર્ય કરવાના મનોરથો જ મહાભાગ્યથી ઘાય છે અને જો તેઓ શુભ ફળ આપે તો તો સોનામાં સુગંધ લગી એમ સમજવાનું છે.”

મન જોડા વિચારો કરીને કેટલી જાતનાં પાપો બાંધે છે તે આપણે ચિત્તદમન અધિકારમાં જોયું છે. કલ્પનાશક્તિ પર જ્યાં સુધી સુનિયંત્રિત વિચારશક્તિનો અંકુશ ન હોય, ત્યાં સુધી સુકાન વગરના વહાણની જેમ મનોવિકારરૂપ પવનથી આ આત્મા સંસાર-સમુદ્રમાં અસ્તવ્યસ્તપણે ઝોકાં ખાય છે અને જરા અપાટો આવતાં એક દિશાએ તણાઈ જાય છે; વળી પાછો બીજી દિશામાં આવે છે, માટે આત્મ, રૌદ્રાદિ દુર્ધ્યાનને તેઓના યથારૂપે સમજીને, તણ દેવાં અને ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન ધ્યાવવાં. (૫; ૨૪૩)

વચનઅપ્રવૃત્તિ-નિરવધ વચન

वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण, मौनं के के न विभ्रति ? ।

નિરવધં વચો યેપાં, વચોગુપ્તાંસ્તુ તાન્ સ્તુવે ॥ ૬ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“વચનની અપ્રવૃત્તિમાત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતું નથી ? પણ અમે તો જે વચનગુપ્તિવાળાં પ્રાણીઓ નિરવધ વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ.” (૬)

વિવેચન—વચનસંવર-અનેક કારણોથી વચનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; એકેન્દ્રિય-

* સુધ્યાન ઇતિ વા પાઠ : ।

પણામાં સ્વાભાવિક શરીર ઉપરાંત બેઠદ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના તિથિઓ સ્પષ્ટપણે બોલી શકતા નથી. રોગ, સલામ્બોલ અથવા મૂંગાપણાથી મનુષ્યો પણ બોલતા નથી; પણ એથી કાંઈ લાભ થતો નથી. બોલવાની શક્તિ હોય છતાં નિરવદ્ય વચન બોલવું, તેમાં જ ખરેખરી ખૂબી છે. વચનગુણિ ધારણ કરી હોય, લાષા પર અંકુશ હોય અને બોલે ત્યારે સત્ય, પ્રિય, મિત અને પથ્ય વચન જ બોલે તે નિરવદ્ય વચન કહેવાય છે. અશક્તિમાન સંતુ થાય તેમાં તવાઈ નથી; શક્તિ હોય છતાં કારણ વગર બોલે નહિ, ગંભીરતા રાખે અને બોલે ત્યારે પણ વિચાર કરીને, પ્રમાણોપેત અને ખપ જેટલું જ હિતકારી બોલે તેને સંયમવાન કહેવાય છે. (૬; ૨૪૪)

નિરવદ્ય વચન-વમુરાજ

નિરવદ્યં વચો ब्रूहि, सावद्यवचनैर्यतः ।

प्रयाता नरकं योरं, वमुराजादयो द्रुतम् ॥ ७ ॥ (अनुष्टुप्)

“તું નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવદ્ય વચન બોલવાથી વમુરાજ વગેરે એકદમ દોર નરકમાં ગયા છે.” (૭)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ નિરવદ્ય-પાપરહિત-વચન બોલવાની જરૂર છે. નિરવદ્ય વચનમાં સત્ય, પ્રિય અને પથ્ય એ ત્રણે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. વચન વચન હોય છતાં પણ અપ્રિય હોય તો તે નિરવદ્ય નથી. અને વળી વચન બોલતાં જેને ને પાપમાં ન્યારે તેને હિત કરનારું તે વચન હોય તેને જ નિરવદ્ય વચન બોલવાની

આવી રીતે ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો. એક વખત એક મોટું આશ્ચર્ય બન્યું : એક શિકારી જંગલમાં પશુ પર બાણ ફેંકતો હતો, પણ તેનાં બાણ વચ્ચે અટકી જવા લાગ્યાં. શિકારી આનું કારણ કાંઈ સમજ્યો નહિ તેથી તે જગ્યા પર જઈને હાથ ફેરવ્યો તો સ્ફટિકની શિલા દેખાણી. તે એટલી તો પારદર્શક હતી, કે હાથ લગાડયા વગર તે છે એમ પણ દેખાતું નહોતું. આવી ચુંદર શિલાને બોઈ મહાભાગ્યવાન વસુ રાજાને ન તે ચોગ્ય છે એમ શિકારીએ ધાર્યું. વસુ રાજા પાસે જઈ ખાનગીમાં તે હકીકત નિવેદન કરીને વસુને શિલા ભેટ કરી. રાજા બહુ ખુશી થયો અને શિકારીને બહુ ભેટ આપી. પછી રાજાએ હુશિયાર શિલ્પીઓને રાખી તેમની પાસે પેલી સ્ફટિક શિલાની ચુંદર વેદિક તૈયાર કરાવી અને પ્રચ્છન્નપણે તે ઘડનારાઓનો પછી ઘાત કરી નાખ્યો ! આ વેદિકા પર સિંહાસન મૂક્યું જેથી લોકોએ એમ જાણ્યું કે સત્યના પ્રભાવથી વસુ રાજાનું સિંહાસન આકાશમાં અધર રહે છે. લોકોમાં વાત ચાલી કે સત્યના પ્રભાવથી દેવતાઓ રાજાની પાસે રહે છે અને તેની સેવા કરે છે. સિંહાસનના પ્રભાવથી કેટલાક રાજાઓ તેને વશ થઈ ગયા અને તેની કીર્તિ દશે દિશામાં વધારે પ્રચરવા લાગી.

હવે નારદ એક વખત તે શહેરમાં આવ્યો. તે પર્વતને મળવા ગયો. તે વખતે પર્વત શિષ્યોને ઋગ્વેદ લણાવતો હતો. તેમાં એ વાત આવી કે અજ થી યજ્ઞ કરવો. પર્વતે તે ઋચાનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું કે અજ એટલે યોગકડાનું બલિદાન કરી યજ્ઞ કરવો. આ વખતે નારદ નજીક બેઠો હતો, તેણે કહ્યું કે “ ભાઈ પર્વત ! તું આવો જોટો અર્થ કેમ કરે છે ? શુરુએ તો આપણને શીખવ્યું છે કે ન જાયતે इति अजः ‘ વાવ્યાથી ન ભીગે તેનું સૂકું ત્રણ વરસનું ધાન્ય ’ (હાંગર-શાલિ) એવો અર્થ અજ શબ્દનો થાય છે, એ વાત તું કેમ નીસરી ગયો ? આ પ્રમાણે જોટો અર્થ કરવો અયુક્ત છે, પાપબંધ કરાવનાર તું મને પરમપ્રેમમાં દુર્ગતિમાં પાડનાર છે. ” પર્વતે જોડ્યો : “ તમારું કહેતું જોડું છે. મને આપણને એવો અર્થ કહ્યો જ નથી. વળી ‘ નિઘંટુ ’ માં અજ શબ્દનો અર્થ ‘ બકરા ’ અને ગીર્ણ

મારા પિતાજી મળી વરસતી જૂની (શાલિ) ડાંગર કહેતા હતા, તેથી તે વગર વિચાર્યે
 ગર્વકારમાં જિદ્દા છેલ્લાનું પણ લીધું છે.” પર્વતે કહ્યું : “હવે જે તો આ પ્રમાણે કહી
 રીધું, તે ન કહ્યું થવાનું નથી, માટે તમને ફીક લાગે તે રીતે તેનું નિવારણ કરો.” માને
 ઠેકરાનું સ્વાભાવિક રીતે રેલ લાગ્યું, તેથી હૃદયમાં ખીડા પામતી તે વસુ રાજ પાસે
 ઇ. પુત્રને માટે માતા શું નથી કરતી ? “હે માતા ! આપના દર્શનથી આજ
 હીરકલ્પક શુરુના દર્શન થયાં. આપને હું શું આપું અથવા આપને માટે શું કરું ? મને
 રૂમાલો.” આ પ્રમાણે વસુ રાજને તેમને કહ્યું. માતા બોલી : “વત્સ ! મને પુત્રભિક્ષા
 ગાયો. હે પુત્ર ! પુત્ર વગર ધનધાન્ય શા કામનાં છે ?” વસુ રાજને કહ્યું : “માતા !
 આ શું બોલો છો ? પર્વત તો મારે પાત્ર અને પૂત્ર્ય છે; શુરુપુત્રને શુરુતુલ્ય માનયો,
 જેથી શ્રુતિની આજ્ઞા છે. આજે યમરાજે કોનું પાનું ઉઘાટ્યું છે કે જે મારા ભાઈને
 મારવા તૈયાર થયાં છે ? માટે હે માતા ! તમે જે હકીકત હોય તે જલદી બોલો.” પછી
 પર્વતની માતાએ નારદનું આગમન, ઝજ શબ્દની વ્યાખ્યાના સંબંધમાં થયેલો વાદવિવાદ,
 પર્વત તથા નારદની તકરાર, જિદ્દાછેદનું પણ અને વસુ રાજની ઠરેલી સાક્ષી—એ સર્વ
 હકીકત કહી બતાવી; પછી કહ્યું કે “તારી પાસે ન્યાય કરાવવા આવે ત્યારે હે ભાઈ !
 પર્વતનું રક્ષણ કરવા માટે તું ઝજ એટલે બકરો એમ કહેજે. મોટા માણસો પ્રાણથી
 મળી બીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે, તો વાણીયી કરવો એમાં તો સવાલ જ શો છે ?”
 રાજ રાજ બોલ્યો : “હે માતા ! મિત્ર્યા વચન હું કેવી રીતે બોલું ? પ્રાણનો નાશ થાય
 તોપણ સત્યમતી પુરુષો કદી પણ અસત્ય બોલતા નથી. પાપથી ડરનાર પ્રાણીએ કોઈ
 પણ બાળતમાં અસત્ય બોલ્યું એઈએ નહિ. તો પછી શુરુની વાણી અન્યથા કરવા સારુ
 મોટી સાક્ષી પૂરવી એ તો બહુ જ બોટું કહેવાય.” “ભાઈ ! તારે તો શુરુના પુત્ર
 રતાં પણ સત્યમતને આમ્રક વધારે છે તો ફીક છે ! મારું નસીબ !” આટલું બોલતાં
 પુરુષત્વીએ દયાદ્રાં મુખ ક્યું ત્યારે રાજ લેવાઈ ગયો અને તેનું વચન અંગીકાર ક્યું.
 પુરુષત્વી રાજ થઈને પોતાને ઘેર ગઈ.

હવે નારદ અને પર્વત રાજસભામાં આવ્યા. સભામાં અનેક સભ્યો, વિદ્વાનો અને
 માધ્યસ્થવૃત્તિવાળા પુરુષો ગિરાજત્યા હતા. રાજ સ્ફટિકની વેદિકાના પ્રભાવથી અદ્ધર
 પાતા સિદ્ધાસન પર આરૂઢ થયો હતો. રાજને શુરુપુત્ર અને સહાધ્યાયી નારદને આદર
 આપ્યો. નારદે અને પર્વતે પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો અને રાજનું પ્રમાણ અંગીકાર
 ક્યું; સત્યનો મહિમા બતાવ્યો અને રાજને સત્ય બોલવા સૂચવ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ
 હકીકત કહ્યા છતાં, જાણે તે ચાંલણી જ ન હોય, પોતાના સત્યવાદીપણાની પ્રસિદ્ધિને
 અંગે પોતાને માથે લટકતી મહાકરજનો ખ્યાલ જાણે ધણવાર દૂર જ ગયો હોય, તેમ
 પુરુષત્વીનાં વચનને માન્ય રાખી વસુ રાજને ન્યાય આપ્યો કે “શુરુએ ઝજ શબ્દનો
 અર્થ ‘બકરો’ શીખવ્યો છે,” આ અસત્ય વચન બોલતાં જ દેવો તેના પર કોપાયમાન

દુર્વાંગનાં બાળકર પારણખાગ

इहामुत्र न वैराग, दुर्वांगो नरहाय न ।

अग्निदग्धाः प्ररोदन्ति, दुर्वाङ्ग्याः पुनर्न हि ॥ ८ ॥ (अ० ५८)

“ હુષ્ટ વગન આ લોક અને પરલોકમાં અનુદ્યોતે વેર કરાવે છે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અગ્નિથી બળેલું ફરી વાર જીવે છે, પણ હુષ્ટ વગનથી બળેલાં હોય તેમાં પછી ફરીવાર સ્નેહાંકુર ફૂટતા નથી. (૮)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં બે વાન સમાવી છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુર્વાંગનું ક્ષણ શું બેસે તે સૂચવ્યું છે. દુર્વાંગનથી આ લોકમાં વેર ઉત્પન્ન થાય છે અને પરલોકમાં નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોક આશ્રી કૃપાના સંબંધમાં વિશેષ રીતે સમજૂતી આપવા કહે છે કે ધાન્ય વાળ્યાથી જીવે છે, પણ જો તે ધાન્ય બળી ગયું, તો બીજા ત્ય નાશ પામે છે, તેથી તે જીવતું નથી. પણ કોઈ કોઈ કડાણુ બીજા બળ્યા છતાં પણ જીવે છે, પણ જે દુર્વાંગનથી બળેલા હોય છે તેમનામાં ફરીને પ્રેમના અંકુર જીગતા જ નથી. અનુભવી-ઓ જાણે છે કે વચનબાણ હૃદયમાં શલ્ય જેવું કામ કરે છે અને એક વાર વાગ્યાં હોય તો તે ભૂલી શકાતાં નથી; આટલા માટે નકામું બોલવાની ટેવ બંધ કરવી. કેટલાક માણસો પોતાની વિદ્વત્તા કે હહાપણ બતાવવા સારું અકારણે પણ અપ્રસ્તુત બોલ્યા કરે છે અને તેમ કરીને પોતાની લઘુતા કરે છે. ખાસ કરીને નકામું બોલવું નહિ અને કડવું પણ બોલવું નહિ. (૮; ૨૪૬)

तीर्थंकर महाराज અને વચનગુમિની આદેયતા

अत एव जिना दीक्षाकालादाकेवलोद्भवम् ।

अवद्यादिभिया ब्रूयर्ज्ञानत्रयमृतोऽपि न ॥ ९ ॥ (अनुष्टुप्)

“ તેટલા માટે જોકે તીર્થંકર મહારાજને ત્રણ જ્ઞાન હોય છે, તોપણ દીક્ષાકાળથી માંડીને કેવળજ્ઞાન થતાં સુધી, પાપની બીકથી, તેઓ કાંઈ પણ બોલતા નથી. ” (૯)

વિવેચન—“ તેટલા માટે ” એટલે સાવધ બોલવાથી અનિષ્ટ ક્ષણ થાય છે, તેટલા માટે, તીર્થંકર મહારાજ પણ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં મૌન ધારણ કરે છે. મોટા જ્ઞાનીને પણ

કાચો થાય રહે છે, ને પર બહુ ખ્યાલ કરવા લેવું છે. આ તો જાપાનમાં આવે આમ મું અને ચીસુવિયસ દત્તાત્રાયાગી કાટગો, પાર્લામેન્ટમાં આવી તકરાર ઘર્ષ અને રાજ્યમાં થતી ખટપટ ચાલે છે—આવી આવી વાતો કરીને નકામો કાગલોપ કરવામાં આવે છે. પણ પ્રતિષ્ઠા જાણવો એ સુદી વાત છે, પણ પછી એ સંગ્રામી વાતો કરી, વિચારો લાવી, નકામો કર્મબંધ શા માટે કરવો ? શાસ્ત્રકાર એક વ્યવહાર વચન કહે છે કે “બહુ કાલે તે બાંહે.” આમાં બધી વાતોનો મુદ્દો આવી જાય છે. (૯; ૨૪૭)

કાયસંવર—કાચબાનું દૃષ્ટાંત

કૃપયા સંવૃણ મ્નાદું, કર્મવાતનિર્દશનાન્ ।

સંવૃતાસંવૃતાજ્ઞા યન્ . નુભદુઃશાન્યવાપ્તુયુઃ ॥ ૧૦ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“(૯૫ ઉપર) હયા લાવીને, તારા શરીરનો સંવર કર; કાચબાના દૃષ્ટાંતથી શરીરનો સંવર કરનાર અને નહિ કરનાર માનુષ્યો સુખ-દુઃખ પામે છે.” (૧૦)

વિવેચન—કાયસંવર—મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ જેમ તુકસાન કરનારી છે, તેમ પાયાની પ્રવૃત્તિ પણ, સાવધ થાય તો, અનંત સંસારપદ્ધિમળ કરાવે છે. કાયયોગની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રી તે પણ શુભ તેનુપવંદ કરવી. નિષ્ક્રમ અને ક્રાંતિકારક પ્રવૃત્તિનો સંવર કરવાની આવશ્યકતા બહુ જ છે. કાયયોગ વગેરેથી શરીર પર જય થાય છે, તે તો માત્ર આરોગ્યાદિ ભૈદિક લાભ માટે થાય છે. જૈન શાસ્ત્રકાર એને બહુ અગત્ય આપના નથી. એક વગડામાં તમીન પર એ કાચબા આટ્યા જતા હતા. તે વેળા કોઈ હિંસક જનાવર આવ્યું. તેને તેતાં જ બંને કાચબાએ પોતાનાં પગ ને માથું અંદર લઈ લીધાં. પછી તે જનાવર દૂર ઈશું રહી તેનાં પગ ને માથું બહાર કાઢવાની રાદ જોવા લાગ્યું. કેટલીક વારે એક અંબાએ અંકગાઈને પગ અને માથું બહાર કાઢ્યાં, એટલે પેલા જનાવરે તે પકડીને ને મારી નાખ્યો. બીજા કાચબાએ, ઘણો વખત થયા છતાં પણ, પગ કે માથું બહાર કાઢ્યાં નહિ, તેથી છેવટે ધાકીને પેટું જનાવર જતું રહ્યું.

આ જો કાચબામાં જે કાચબાએ પોતાનાં અંગોપાંગ ગોપવી રાખ્યાં, તે સુખ પામ્યો અને બીજો દુઃખ પામ્યો. માટે કાચાનો સંવર કરવાની પણ બરેબરી જરૂર છે. (૧૦; ૨૪૮)

કાયાની અપ્રવૃત્તિ વિ. કાયાનો શુભ વ્યાપાર

કાયસ્તમ્માન્ન કે કે સ્યુસ્તરુસ્તમ્માદયો યતાઃ ? ।

શિવદેતુક્રિયો યેષાં, કાયસ્તાંસ્તુ સ્તુવે યતીન્ ॥ ૧૧ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“માત્ર કાયાના સંવરથી આડ, સ્તંભ વગેરે કોણ કોણ સંયમી ન થાય ? પણ જેઓનું શરીર મોક્ષ મેળવવા માટે ક્રિયા કરવામાં ઉદ્યત થાય છે, તેવા યતિની અમે સુતિ કરીએ છીએ.” (૧૧)

વિવેચન—ઉપર વચનયોગ માટે કહ્યું તેમ જ કાયાની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પરંતુ જરૂરનું એ છે કે કાયાની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ, એટલે તેના વડે શુભ ક્રિયાઅનુષ્ઠાન કરવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયાના યોગોની પ્રવૃત્તિ સંબંધી ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યો. હવે પાંચ ઇન્દ્રિયોના સંવરની વાત કરે છે. (૧૧; ૨૪૬)

શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર

શ્રુતિસંયમમાત્રેણ, શબ્દાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

ઇષ્ટાનિષ્ટેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષૌ ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૨ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“કાનના સંયમમાત્રથી કોણ શબ્દોને ત્યજતું નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દો પર રાગદ્વેષ તજી દે, તેને મુનિ સમજવા.” (૧૨)

વિવેચન—કુદરતી સંયમ જે રીતે આવે છે. ચતુરિન્દ્રિય સુધી શ્રોત્રેન્દ્રિય હોતી નથી, તેને અથવા બહેરાને સ્વભાવે શ્રોત્રસંવર થાય છે. કૃત્રિમ સંયમ કાનમાં આંગળી નાખી કે પૂમડાં નાખી, ખેસી રહેવાથી થાય છે. આવી રીતે બાહ્ય સંયમથી ઇન્દ્રિયને સંયમ તો અનેક વાર થાય છે, પરંતુ એવા પ્રકારના કર્માધીનપણે થયેલા બાહ્ય સંયમથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પણ એક તરફ વાયોલિન, હારમોનિયમ, પિયાનો અથવા વેલુ, મૃદંગ, દિલરૂખા વગેરેના કોમળ ધ્વનિ ચાલતા હોય અને એક બાજુ કૂતરાનું ભસવું, બેસૂર અને ભેંસાસૂર જેવા અવાજથી ચાલતું ગાયન, અથવા ગધેડાનું ભૂંકવું ચાલતું હોય, એ બન્ને સાંભળીને મનમાં જરા પણ પ્રેમ કે ખેદ આવે નહિ, સમભાવ રહે, એમાં જ ખરેખરું મહત્ત્વ છે, એ જ મુનિપણું છે અને એવી સમવૃત્તિવાળા પ્રકૃષ્ટ જીવનને વૃદ્ધિ પામતાં વખત લાગતો નથી.

શ્રોત્રેન્દ્રિય વશ ન રાખવાથી હરણુ બહુ, દુઃખી થાય છે. પારથી જ્યારે જાળ પાથરે છે ત્યારે હરણુને તેમાં ફસાવવા સારું વાંસળી વગાડે છે. સુંદર સ્વરથી આકર્ષાઈ ગયેલું ઇન્દ્રિયપરવશ હરણુ પારથીના સપાટામાં ગાવી બંધ છે. સાંભળવાની લેમાં તેને બીજા વિશાનું બાન રહેતું નથી; તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “જીવિતવ્યને અશાશ્વત જાણી, મોક્ષમાર્ગના મુખને શાશ્વત જાણી અને આયુષ્યને પરિમિત જાણીને ઇન્દ્રિયભોગથી વિશેષ કરીને નિવર્તવું.” (ઇન્દ્રિયપરાજયશતક) (૧૨; ૨૫૦)

ચક્ષુરિન્દ્રિયસંવર

ચક્ષુઃસંયમમાત્રાત્કે, રૂપાલોકાંસ્ત્યજન્તિ ન ? ।

ઇષ્ટાનિષ્ટેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષૌ ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૩ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“માત્ર ચક્ષુના સંયમથી કોણ રૂપપ્રેક્ષણ તજતા નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ રૂપોમાં જેવો રાગદ્વેષ હોતી દે છે, તે જ ખરા મુનિ છે.” (૧૩)

વિવેચન—નેન્દ્રિય સુધીના સર્વ જીવો ચક્ષુ વગરના હોય છે. વળી, પાંચેન્દ્રિય

મનુષ્ય અને તિર્થંત્રમાં પણ કેટલાક અંધ હોય છે, પરંતુ આના પ્રકારના સંયમથી શું ? તેમ જ આંખો મીચીને બેસી રહે, તેથી પણ શું ? તેથી કાંઈ મહાલાભ થતો નથી; કદાપિ જરા જરા લાભ થાય તો તે હિસાબમાં નથી; પરંતુ જ્યારે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ જુઓ, તેની હંસગતિ અને સુંદર મુખ, હૃદયવિસ્તાર અને કદળીજંઘા જુઓ, અથવા નાટક કે કુદરતની સુંદર સિનેરી જુઓ ત્યારે, તેમ જ કુદ્ધ દુર્ગંધ અને રોગથી ખગડેલ શરીરવાળાને જુઓ ત્યારે, બન્ને ઉપર સમદષ્ટિ રહે તો જ ચતુરિન્દ્રિયનો સંવર થયો કહેવાય. આનું નામ ખરેખરો સંયમ છે. બાહ્ય સંયમ તો ઘણી વાર થાય છે, થઈ જાય છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “તે જ પુરુષોને ધન્ય છે, તેને જ અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ કે જે પુરુષોનાં હૃદયમાં અરધી આંખે જોનારી અર્થાત્ કટાક્ષ નેત્રે જોનારી સ્ત્રી ખટકતી નથી.” (ઈન્દ્રિયપરાજયશતક)

ચતુરિન્દ્રિયનો સંયમ ન કરવાથી પતંગિયું બહુ દુઃખ પામે છે. દીવાના રૂપથી આકર્ષાઈ ચતુરિન્દ્રિયને પરવશ થઈ તેમાં અંપલાવીને પોતાના ખ્યારા પ્રાણ ખુએ છે. (૧૩; ૨૫૧)

ધ્રાણેન્દ્રિયસંવર

ધ્રાણસંયમમાત્રેણ, ગન્ધાન્ કાન્ કે ત્યજન્તિ ન ? ।

ઇષ્ટાનિષ્ટેષુ ચૈતેષુ, રાગદ્વેષો ત્યજન્મુનિઃ ॥ ૧૪ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“નાસિકાના સંયમમાત્રથી કોણ ગંધોને ત્યજતું નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ગંધોમાં જેઓ રાગદ્વેષ ત્યજી દે છે, તે જ મુનિ કહેવાય.” (૧૪)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ભાવ સમજવો. સેંટ, લવંડર, અત્તર કે સુગંધી પદાર્થોની ગંધ આવવાથી રાગ ન થાય અને વિષ્ટાવગેરેની દુર્ગંધથી દ્વેષ ન થાય, ત્યારે ધ્રાણેન્દ્રિયનો સંવર થયો સમજવો. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પર સમભાવ રાખવો, એ સંવર છે. જેઓ ઇન્દ્રિયલોગમાં ચોંટી રહેતા નથી, ગૃહિભાવ કે આસક્તિ રાખતા નથી, તેઓ ખરા સંયમવાન કહેવાય છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “લીલો અને સૂકો જોવા બે માટીના ગોળા ભીંત તરફ ફેંક્યા; તે બે ગોળા ભીંતે અથડાયા; આ બેમાં જે લીલો ગોળો હતો તે ભીંતે ચોંટી રહ્યો અને સૂકો ગોળો ન ચોંટી રહ્યો. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયલોગમાં લપટી અને દુર્બુદ્ધિ પુરુષો સંસારરૂપ ભીંતમાં ચોંટી રહે છે અને જે કામલોગથી વિરામ પામ્યા છે, તે સૂકા ગોળાની પેઠે સંસારભીંત પર ચોંટી રહેતા નથી.” (ઈન્દ્રિયપરાજયશતક)

અત્ર ચીકાશ તે રાગદ્વેષજન્ય સમજવી. ભીંત આગળ જતાં સુધી તો બન્નેની ગતિ સરખી જ હોય છે, પણ પછી સ્થિત્યંતર થઈ જાય છે.

કમળની સુગંધમાં લપટાઈ ભ્રમર તેમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને લહેરમાં આવી જઈ તેમાં બેસી રહે છે; જાણે છે કે સૂર્ય અસ્ત થતાં કમળ મીંચાઈ જશે અને પોતે કેદબાને પડશે; છતાં હમણાં બિડું છું, બિડું છું, એવા વિચારમાં ને વિચારમાં આસક્ત-

જિજ્ઞાસુસ્યમાર્ગે, ત્યજત તાનિષ્ઠાન ? ૧૧ ॥

મનસા ત્યજ તાનિષ્ઠાન, યદી-ચ્છસિ તપઃફલમ્ ॥ ૧૨ ॥

“જિજ્ઞાસુ સંયમમાર્ગે જેવા રસને ત્યજી નથી ? તે ખાતરી છે ને વળી મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો, તો શાસ્ત્રકાર રસને ત્યજી ને” (૧૧)

વિવેચન—જ્યવદારમાં પણ રસને ત્યજી ને નથી કહ્યું, તેના પાશ્વર્ય સંસારમાં અનંત ભગવદ્દર્શન રાખવાનાર આ ઈન્દ્રિય છે. આર્ય જ્ઞાનાના વિચારમાં તેને યોગ્ય સાધનો તૈયાર કરવામાં. આર્ય જ્ઞાનાના પદાર્થો મેળવવામાં અને છેલ્લે જ્ઞાવામાં આ હવ ધન્યતા માને છે. દુનિયામાં આઈગીને જ્ઞાનના માનનારા પ્રતીક નીકળેલા છે. જાવાપીવામાં જ મોટા માનનારા જિજ્ઞાસુ સાતરુ જીવો મનુષ્યવતુ સાધ્યગિંદુ શું છે તે ચૂકી જાય છે. નથી, જ્ઞાના જ્ઞાત્ય રસયોગ્યથી ઈન્દ્રિય તૃપ્ત નથી; અનંત વળત મેરુપર્વતના ઢગલાથી પણ અનંતગણો જોરાક જામે, છતાં હ તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી રસનેન્દ્રિયને વશ કરવા માટે અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની જ છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “જે તું સંસારથી બીતો હો અને મોક્ષપ્રાપ્તિ ઇચ્છા રાખતો હો, તો ઈન્દ્રિયોનો જય કરવા માટે અસાધારણ પુરુષાર્થ ફારવ. (શ્રી યશોવિજયહ; ઈન્દ્રિયજ્યાતક)

માછલાને પકડવા માટે માછીમાર લોહાનો કાંટો પાણીમાં મૂકે છે, તેની સાથે લોટની પીંડીઓ બાંધે છે. રસનાની લાલચે માછલું તે જાવા આવે છે; તે જાતાં જ કાંટામાં લોંકાઈ જાય છે. આવી જ રીતે અનેક પક્ષીઓ પણ જાવાની લાલચે જઈ કસાઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિયને છતવી મુશ્કેલ કહે છે.

અક્ષાણ રસણી, કમ્માણ મોહણી, વયાણ તદ્દ ચેવ વંમવયં ॥

ગુચીણ ય મળગુચી, ચડરો દુક્ષેદિ જિવ્યંતિ ॥

—“ઈન્દ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિય, કર્મમાં મોહનીય કર્મ, વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત અને શુભ મનોશુભિ એ ચારે વધારે મુશ્કેલીથી છતી શકાય છે.” (૧૫; ૨૫૩)

રૂપશનેન્દ્રિયસંયમ

ત્વચઃ સંયમમાત્રેણ, સ્પર્શાન્ કાન્ ત્યજન્તિ ન ? ૧.

મનસા ત્યજ તાનિષ્ઠાન, યદીચ્છસિ તપઃફલમ્ ॥ ૧૬ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“આમડીનો સ્પર્શ ન કરવા માત્રથી કોણ સ્પર્શનો ત્યાગ કરતું નથી? પણ જો તપનું ક્ષણ મેળવતું હોય તો ઇષ્ટ સ્પર્શનો મનથી ત્યાગ કર.” (૧૬)

વિવેચન—સંસારમાં વધારે સ્પર્શાવનાર આ ઇન્દ્રિય છે. એનો વિશેષ આવિર્ભાવ સંયોગ વખતે થાય છે. તેને તજવાની ખાસ અગત્ય બતાવવા સારુ એક ખાસ શ્લોક વામાં આવ્યો છે. સુંદર સ્ત્રીના કે બાળકના ગાલના સ્પર્શથી મનમાં રાગ ન થાય, આમડી પર ક્રુષ્ણ જેવા વ્યાધિ થાય તેથી અથવા ડાંસ, મચ્છર, તાપ કે શીતનાં ઇષ્ટ સ્પર્શથી મનમાં દ્વેષભાવ ન થાય એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સંયમ છે અને ખાંડી બધી ટની વાતો છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયને પરવશ પડીને હસ્તી મહાદુઃખ પામે છે. હાથીને જ્યારે પકડવો હોય છે એક મોટો ખાડો ખોદી તેના પર બડ નાખી ઢાંકી દે છે. ખાડાની સામી ખાણુએ બની સુંદર હાથણીને રંગીને ઊભી રાખે છે. એના પર આસક્ત થયેલો હાથી તેને ભવવા માટે ઉતાવળ કરી દોડતો જાય છે; ત્યાં વચ્ચે તૃણથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડી જાય પછી કેટલાક દિવસ સુધી તેને ભૂખ્યો રાખવામાં આવે છે, માર મારવામાં આવે છે પછી હમેશને માટે કેદખાને પૂરવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે હમેશ માટે પરવશ પડે આ સર્વ દુઃખનું કારણ સ્પર્શનેન્દ્રિયપરવશપણ છે. (૧૬; ૨૫૪)

અસ્તિસંયમ

વસ્તિસંયમમાત્રેણ, વ્રહ્મ કે કે ન વિભ્રતે ? ।

મનઃસંયમતો ઘ્રેહિ, ધીર ! ચેત્તત્ફલાર્થ્યસિ ॥ ૧૭ ॥ (મનુષ્ય)

“મૂત્રાશયના સંયમમાત્રથી કોણ લોકો પ્રહ્મચર્ય ધારણ કરતા નથી? હે ધીર! તને પ્રહ્મચર્યના ક્ષણની ઇચ્છા હોય તો મનનો સંયમ કરીને પ્રહ્મચર્યને ધારણ કર.” (૧૭)

વિવેચન—સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયમાં સ્ત્રીસંયોગનો વિષય મહાગૃહિનું કારણ છે. તેનું ખાસ મનન કરવા માટે એક જુદા શ્લોકમાં તેની વ્યાખ્યા કરી છે. એથી એ પ્રથી જુદી ઇન્દ્રિય છે એમ સમજવાનું નથી; એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો એક વિભાગ છે. આ રૂપ કેટલી ભયંકર છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ખાંડીની રેયોના વિષયોને ભોગવતાં કેવળજ્ઞાન થવું શક્ય છે : સુગંધ લેતાં, સુસ્વર સાંભળતાં, જોતાં અને ઉત્તમ પદાર્થો ખાતાં જો આત્મસ્વરૂપ વિચારે અને પૌદ્ગલિક ભાવનો ગ વિચારે, તો કેવળજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ સ્ત્રીસંયોગ કરતાં તે બની શકે નથી. એકાંત દુર્ધ્યાન થાય, સાત ધાતુની એકત્રતા થાય અને મહાકિલ્બસ્થ અધ્યુપાય થાય, ત્યારે જ સ્ત્રીસંયોગ બની શકે છે. આવી રીતે એકાંત અધઃપાત કરનારી સ્પર્શનેન્દ્રિય કાંઈ અંજન્ય નથી, પણ ગૃહ્યેન્દ્રિયનો બળાત્કારે સંયમ કરવો પડે, જો બહુ લાભ નથી. અસંજી પચેન્દ્રિય સુધી તો નપુંસકવેદ છે, પણ તે પુરુષવેદ

શરીરની તંદુરસ્તી કે કાળજ્ઞાનાદિ અદ્ય લાભ થાય છે, એમ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય તેઓના યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે, પણ પ્રયાસના પ્રમાણમાં કાંઈ લાભ થતો નથી. મનના સંબંધમાં કરવા જેવું કાર્ય એ છે કે મન ન્યારે જોડે રસ્તે જતું હોય ત્યારે તેનાં પરિણામો વિચારી, તેને પાછું વાળવું, જોડા વિચારો કરવા દેવા નહિ, પરંતુ તેની શુભ પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ મૂકવાની જરૂર નથી. શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ, એ જ મહાયોગ છે અને તેને માટે જ ધર્મ-શુકલાદિ ધ્યાનનો વિસ્તાર છે. “હું ક્યારે જેંતાળીશ દોષ રહિત આહાર કરીશ ? ક્યારે પૌદ્ગલિક ભાવનો ત્યાગ કરી, આત્મિક તત્ત્વમાં રમણ કરીશ ?” વગેરે વગેરે શુભ મનોરથો કરવા, એ પણ પ્રશસ્ત મનોયોગની આચરણમાં જ ગણાય છે. આવી જ રીતે વચનયોગ અને કાયયોગ માટે પણ સમજવું. વચન કે કાયાની પ્રવૃત્તિ તદ્દન અટકાવવી અગત્યની નથી, પરંતુ એની પ્રવૃત્તિની દિશા ફેરવવી, એ ખાસ કર્તવ્ય છે. કાયયોગના સંબંધમાં ઇન્દ્રિય પર સંવર કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ તેટલું જ ઉપયોગી છે. એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જ્યાં સુધી બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ આવતો નથી ત્યાં સુધી મન વશ થવું મુશ્કેલ છે. વળી; મન પર અંકુશ આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ આવવો મુશ્કેલ છે. આવી રીતે મન અને ઇન્દ્રિયો એકબીજાં પર અસર કરે છે અને તેઓ બન્નેને દમન કરવા માટે અસાધારણ આત્મવીર્ય સ્ફુરાવવાની જરૂર પડે છે. એ કાર્ય અશક્ય નથી, પણ અનુભવ ન હોય તેને બહુ વિષમ લાગે છે. બાકી ન્યારે તેની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ભોગ ઉચ્છિદ્ર ભોજન જેવો લાગે છે.

આવી રીતે યોગરૂઢન કરવાનો પ્રયાસ કરવા સાથે જ કષાયનો જય કરવાની પણ જરૂર છે. અંતરંગ શત્રુઓમાં કષાયો પ્રબળ શત્રુઓનું કામ કરે છે અને તેથી તેના સંબંધમાં પણ પુરુષાર્થ ફેરવવાની જરૂર પડે છે. યોગરૂઢન અને કષાયવિન્ય સાથે સાથે ચાલતા હોય છે ત્યારે વિરતિગુણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે બંધહેતુ શિથિલ પડતા જાય છે, ઓછા થતા જાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે.

આ જન્મમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર પામવાં એ મુશ્કેલ નથી. કેટલાકને મુશ્કેલ લાગે છે, તે પણ જોઈએ છે. અનાદિ કાળથી એ વસ્તુઓ મળ્યા કરે છે; એને મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો એ નકામો છે, એટલું જ નહિ પણ તે સંસારમાં રખડાવનારો છે; એમાં રાચેલમાચેલ પ્રાણી કર્તવ્યનું ભાન બૂલી જાય છે અને માનદશામાં લેવાઈ જાય છે; એને નિરાંતે બેસી આત્મચિંતન કરવાનું સૂઝતું નથી. છેલ્લી ગાથામાં નિઃસંગભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપેલો ઉપદેશ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખાસ સમજવાનું એ છે કે અનંત કાળ સુધી પ્રયાસ કર્યા છતાં, જે મળ્યું નથી તે અત્ર સૂરિમહારાજે બતાવ્યું છે. એ યોગરૂઢન, કષાયવિન્ય અને મિથ્યાત્વનિરોધ કરવા ખાસ પ્રયાસ કરવો. જેઓ એ રસ્તે ચઢી આત્મિક કાર્ય કરશે તે સુખી થશે અને છેવટે ઘોર અમુદ્ર તરી, તેનો કાંઠો પ્રાપ્ત કરશે.

इति मन्त्रिषणो मिथ्यान्वादिनिरोध-संवरोंपदेगनामा चतुर्दशोऽधिकारः ॥

પંચદશઃ શુભવૃત્તિશિક્ષોપદેશાધિકારઃ ॥

ચિત્તદમન, વૈરાગ્યઉપદેશ અને યતિયોગ્ય શિક્ષા કહી; ગત અધિકારમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને યોગનો નિર્દોષ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રસંગે સંવર કરવા ગર્ભિત ઉપદેશ આપ્યો. હવે કેવા પ્રકારની વૃત્તિ કરવી, તે બતાવે છે. અમુક પ્રભુલિકા બંધ થાય ત્યારે ચંત્રની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે નવીન પ્રવાહો શોધવા જોઈએ, નહિ તો શક્તિનો લય થાય છે અથવા અસ્તવ્યસ્ત દિશામાં ચાલી જાય છે. આ અધિકારમાં જે વૃત્તિ-વર્તન બતાવેલ છે તેમાંની ઘણી સાધુયોગ્ય છે અને કેટલીક શ્રાવકયોગ્ય છે. વાંચનારે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ અધિકાર ખાસ સાધુને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. દરેક શ્લોકના પ્રસંગ પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

આવશ્યક ક્રિયા કરવી

આવશ્યકેષ્વાનનુ યત્નમાત્મોદિતેષુ શુદ્ધેષુ તમોઽપદેષુ ।

ન દન્ત્યયુક્તં દિ ન ત્રાપ્યશુદ્ધં, વૈદ્યોક્તમર્પ્યોપધમામયાન યત્* ॥ ૧ ॥ (ઉપજાતિ)

“આસ પુરુષોનાં બતાવેલાં શુદ્ધ અને પાપને હરનારાં એવાં આવશ્યકો કરવામાં યત્ન કર; કારણ કે વૈદ્યે બતાવેલું ઔષધ ખાધું ન હોય અથવા (ખાધા છતાં પણ જો) અશુદ્ધ હોય તો તે રોગનો નાશ કરી શકતું નથી.” (૧)

વિવેચન—આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્યકર્મ, અથવા વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો સાધુ અને શ્રાવકની દરજિયાત નિત્યક્રિયા. એ છ છે :—

૧. સામાયિક—જે ઘડી સુખી સ્થિર ચિત્તે સ્થિર આસન ઉપર સમતા રાખી શાંત જગ્યામાં, આત્મિક જાગૃતિ કરવી તે. એમાં અભ્યાસ, તત્ત્વચિંતન, ધ્યાન અને જાપ ઇત્યાદિ ક્રિયામાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કર્તવ્ય છે. આ શ્રાવકને માટે છે અને સાધુ માટે તક્ષવત એટલો જ છે કે તેઓ નિરંતર સામાયિક દશામાં જ વર્તે છે.

* મામયાપહમિતિ પાઞ્ચન્ટરમ્ । રોગહરણમ્મિત્યર્થઃ ।

આ શ્લોકમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનને વેદ સાથે, આવશ્યક ક્રિયાને ઔપધ સાથે અને વ્યાધિને ભવપર્યટન સાથે ઉપમાન-ઉપમેય સંબંધ છે. (૧; ૨૬૧)

તપસ્યા કરવી

તપાસિ તન્યાદિવિધાનિ નિત્યં, મુસે કટ્ટન્યાયતિમુન્દરાણિ ।

નિન્નન્તિ તાન્યેવ કુર્મરાણિ, રસાયનાનીવ દુરામયાન્ યત્ ॥ ૨ ॥ (અપ્રકાતિ)

“શરૂઆતમાં કડવાં લાગે તેવાં પણ પરિણામે મુંદર બનને પ્રકારનાં તપો હમેશાં કરવાં તે કુર્મના દગલાનો તુરત વિનાશ કરે છે—જેવી રીતે રસાયણ દુષ્ટ રોગોને દૂર કરે છે તેમ.” (૨)

વિવેચન—ખાદ્ય અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકારનાં તપો છે. ન ખાણું (અનશન), એણું ખાણું, એણા પદાર્થો ખાયા, રસનો ત્યાગ કરવો, કષ્ટ સહન કરવાં અને અંગોપાંગ સંકોચી રાખવાં એ છ બાદ્ય તપ છે. કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, વડીલનો વિનય કરવો, બાળવૃદ્ધોનાનું વૈયાવૃત્ય કરવું, અખ્યાસાદિ કરવા, ધ્યાન કરવું અને કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવો એ છ આભ્યંતર તપ છે. આ સર્વ તપ કરતાં કષ્ટ પડે છે, જરા આકરું પણ લાગે છે, પણ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી જે દર્મસમૂહ લાગ્યો છે, તેને એકદમ દૂર કરવો હોય, ભોગવ્યા સિવાય તેનો ત્યાગ કરવો હોય, જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો કર્મની ‘નિર્જરા’ કરવી હોય, તો તેનો આ જ રસ્તો છે. દરેક સમયે સાત અગર આઠ કર્મ બાંધનાર છવ ભોગવતી વખત બધાં કર્મો વિપાકોદયે જ ભોગવે એવો નિયમ નથી; તેથી જો તપસ્યા કરી આત્મપ્રદેશથી ભોગવી કર્મને ખેરવી નાખે તો જ એનો કટુક વિપાકોદય વેદવો ન પડે. તપસ્યા કરવામાં જરા આકરું લાગે છે, કારણ કે તેમાં સ્થૂળ ભોગોનો ત્યાગ કરવો પડે છે, તે શરૂઆતમાં કષ્ટદાયી લાગે છે. વળી, આભ્યંતર તપમાં એકાકાર વૃત્તિ રાખવી પડે છે, સ્થિરતા રાખવી પડે છે એ વગેરેથી જરા મુશ્કેલી આવે છે, પણ તે શરૂઆતમાં જ આવે છે, તેનું પરિણામ ઘણું સારું છે અને આગળ જતાં અભ્યાસ પડ્યા પછી અખ્યાસની શરૂઆતમાં માલૂમ પડેલી મુશ્કેલીઓ પણ લાગતી નથી.

જો ઇન્દ્રિયદમન માટે ઔદમા અધિકારમાં કહ્યું છે અને જેથી મહાલાલ થઈ શકે છે તે ઇન્દ્રિયદમનનું પરમ સાધન તપ જ છે. આવી રીતે તપસ્યાથી મહાલાલ થાય છે. રસાયણ જેમ ખાતી વખતે, ‘કરી’ પ્રમુખ સાચવવી પડતી હોવાને અંગે, સખત લાગે, પરંતુ શરીરમાં ગયા પછી દુઃસાધ્ય લાગતા વ્યાધિઓને પણ મટાડે છે, તેવી જ રીતે જો મુશ્કેલ મુશ્કેલી બતાવેલા તપરૂપ રસાયણ, શાસ્ત્રાનુસાર વિધિ પ્રમાણે, અપથ્યનો ત્યાગ કરી, ભક્ષણ કરવામાં આવે તો આ સંસારી છવનો કર્મરોગ સુસાધ્ય થઈ નાશ પામે અને પરિણામે તેને અનંત મુખ મળે.

અંધકર્તા કહે છે કે તપ કુર્મનો નાશ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ કુર્મની

રાશિનો નાશ કરે છે; એ બાબત પર આસ ધ્યાન જેવવામાં આવે છે. સહજ હૃદયનો હોય તો બાબત સામાન્ય ગણાય, પણ આ તો ઢગલાળંધ લાલ છે. (૨; ૨૬૨)

શીલાંગ, યોગ, ઉપસર્ગ, સમિતિ, ગુપ્તિ

વિશુદ્ધશીલાન્નસદસ્યધારી, મવાનિશં નિર્મિતયોગસિદ્ધિઃ ।

સદ્વૌપસર્ગાસ્તનુનિર્મમઃ સન્ , મજસ્વ ગુપ્તીઃ સમિતીશ્ચ સમ્યક્ ॥ ૩ ॥ (ઈન્દ્રજા)

“તું (અદાર) હૃત્તર શુદ્ધ શીલાંગને ધારણ કરનારો થા, યોગસિદ્ધિ નિષ્પાદિત થા. શરીર પરની મમતા દૂર મૂકીને ઉપસર્ગોને સહન કર, સમિતિ અને ગુપ્તિને સારી રીતે બચાવ.” (૩)

વિવેચન—૧. શીલાંગ એટલે ચારિત્રનાં અંગ. એના દશ ચતિધર્મ સાથે અદાર હૃત્તર બેદ થાય છે, જે આ અંગમાં અન્યત્ર સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે.* અત્ર સાધુનું શું કાર્ય છે તે બતાવનાં તેનું સ્મરણ માત્ર આપે છે. ૨. મન-વચન-કાયાના યોગોને વચ દરી કે અને તેના સાધન તરીકે અષ્ટાંગ યોગની સાધના કર. યોગરૂઢનું માહાત્મ્ય કેટલું છે, તે જોઈશો અને નવમા અધિકારમાં સવિસ્તર જોઈ લેવું. સંસારસમુદ્રમાંથી જોનાર નવરતન પરમ સાધન યોગરૂઢન જ છે. ૩. શરીર પરની મમતા છોડી દેવી અને પરીવર્તન. ઉપસર્ગો અપારણિત સહન કરવા. શરીર શું છે? શેનું છે? કેનું છે? અને તેને કયા રીતે રાખવું? એ આપણે હૃદયમમતામોચન નામના આ જ અંગના પાંચમા અધિકારમાં જોઈશો. સમિતિ અને ગુપ્તિ રાખી શુદ્ધ વર્તન કરવું.

જો કોઈ એમ પૂછે કે શરીર રાખવું, તેનો માર્ગ દેખાડવા માટે નામમાત્ર આપણે આ અંગમાં “યોગ આસ મુનિમહારાજને ઉદ્દેશીને લખાશે છે. આ આપણે આગળ જોયું છે. મદન પત્રી છે. જોઈ અધિકાર વાંચીને આવનાર આ અધિકાર અંગના પાંચમા અધિકારમાં જોઈશો. વિવેચન વિવેચનની અપેક્ષા મૂળ અંગપ્રત્યાગ્નિ પણ યોગના પાંચમા અધિકારમાં જોઈશો.

વિવેચન—ઉપરના મ્લોકમાં જેમ નામનિર્દેશ કર્યો છે તેમ જ અત્ર પણ સાધુને ઉદ્દેશીને શુભ પ્રવૃત્તિ માટે વિશેષ કાર્યો નામગાત્ર બતાવ્યાં છે:—

૧. તે સતિ ! તું સ્વાધ્યાયનાં કાળ નિર્ગમન કર. તારે નકાળી વાતો કરવી કે પંચાત કરવી અયોગ્ય છે, કેમ કે તેથી ભાષાસમિતિ અને જીવચતના નહિ જળવાતાં, સાવધ ઉપદેશ અને સાવધ ચિંતવન તને ખ્યાલ ન આવે તેમ થાય છે. અભ્યાસથી જ્ઞાનદંદિ જન્ય થાય છે અને પરોપકાર કરવાનું પ્રગળ સાધન મળે છે. વળી, તારે યોગ વડન કરવા. આગમનું જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞાનરૂપ અનુધાન કરવાં (શ્રી ધનવિજય). યોગવડન કરવાની જરૂરિયાત શાસ્ત્રમાં બતાવી છે. એની ક્રિયા બેતાં એથી યોગસિદ્ધિ અને મન વચન-કાયાના યોગો પર પણ તારે અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨. આગમમાં કહેલા ભાવોને મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ પ્રવળ કર, કદાચ કરીને, તાણી-તોડીને આગમના અર્થ કરવાનું તજ હે અને તારું શુદ્ધ દંદિણિંદુ દંદયચક્ષુ અનુભ નિરંતર રાખી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કર. ૩. તારે નૃપાદિકૃત સત્કારનો, શાસ પદાર્થો મળવાનો કે તંદુરસ્તીનો અહંકાર કરવો નહિ.* એ અહંકાર કરવાથી કેવાં દુઃખો થાય છે, તે આપણે કપાયમોચન દ્વારમાં જોઈ ગયા છીએ. ૪. તારે મનમાં પણ વિપાદ આણવો નહિ. એક કરવાથી આત્મિક તત્ત્વ ક્ષીણ પડે છે અને સંસારભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. ૫. ઇન્દ્રિયના સમૂહને તારે વશ કરવો. એ કેટલું દુઃખ આપે છે તે આપણે ગૌંદમા અને દશમા અધિકારમાં જોઈ ગયા છીએ, તેમ જ વશ કર્યા પછી કેવો આનંદ આપે છે તે પણ એ જ સ્થળોએ જોઈ ગયા છીએ.* ૬. શુદ્ધ હેતુ માટે બિદ્યા લેવા સારુ પર્યાટન કર. સાધુ માધુકરી વૃત્તિ કરે છે એટલે જેવી રીતે મધમાખ એક ફૂલથી બીજા ફૂલ પર બેસીને (તે ફૂલના ઢેખાવને બગાડ્યા વગર) તેમાંથી મધ ચૂસે છે, તેવી રીતે સાધુ શાસ્ત્રોક્ત ગોચરદેખાદિ આકાર પ્રમાણે છૂટાં છૂટાં ઘરોમાંથી, જોતરૂપ ધ્યાન વગર, શુદ્ધ આહાર લઈ, જે મળે તેમાં સંતોષ માની, બેસી રહે છે. એનાં આહારપાણી શુદ્ધ હેતુ માટે જ હોય છે; શરીર પોષવા સારુ આહાર નથી, પણ ધર્મકાર્યમાં શરીર ઉપયોગી થઈ પડે, તેવા શુદ્ધ હેતુથી શરીરને લાડરૂપે આહાર આપવાનો તેમાં આશય હોય છે. (૪; ૨૬૪)

ઉપદેશ, વિહાર

દ્વસ્વ ધર્માર્થતયૈવ ધર્મ્યાન, સદ્ગોપદેશાન્ સ્વપરાદિ સામ્યાન્† ।

નગદિતૈર્પી નવમિશ્વ કલ્પૈર્ગ્રામે કુલે વા વિહરામમત્તઃ ॥ ૫ ॥

(૩૫૩ાતિ)

* જેન પરિભાષામાં તે અનુક્રમે ઋદ્ધિ, રસ અને શાતાગારવ કહેવાય છે.

× જુઓ પૃષ્ઠ ૩૩૮ થી શરૂ કરીને આગળ છ મ્લોકો સુધી; તેમ જ મ્લોક ૧૪, અધિકાર દશમો, પૃષ્ઠ ૨૦૬.

† સામ્યાદ્ એવો પાઠાંતર છે. પોતાના પક્ષ અને બીજાના પક્ષ તરફ રાગદ્વેષની વૃત્તિરહિતપણે ઉપદેશ આપવો એ અર્થ છે.

અ. ૪૫

નિર્વાહ યોગ્ય અન્ય કોમો છતાં પણ લાંબો વખત રહેવું, એ શાસ્ત્રાત્તા વિરુદ્ધ છે, અનુચિત છે અને પરિણામે પ્રત્યક્ષ રીતે સંસાર વધારનાર છે.

એ શ્લોકમાં એક મળા અગત્યના સવાલનો નિર્ણય કર્યો છે. સાધુહવનમાં નિવૃત્તિ પ્રમાણ છે કે પ્રવૃત્તિ પ્રમાણ છે ? સાધુને એકાંત સ્થાનકે જોડી રહી કાંઈ ન કરવું એવો અગ્ર ઉદ્દેશ નથી અને એવી નિવૃત્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં અપ્રગત પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. અતબ્રજ, એ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ છે અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, એ નિવૃત્તિ જ છે. ઉપદેશ દેવો, સભાઓ લગવી, દરજે સગલવવી, વિદ્યાર કરવા, ગ્રંથો રચવા, અભ્યાસ કરવો, આવસ્યકે ક્રિયા કરવી, યોગવધન કરવા વગેરે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ જ છે. અને સાધુ-હવનને વળાણવાનો હેતુ મહોબસા આ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ ઉપર જ બંધાયેલો છે. કેટલીક વાર પ્રવૃત્તિ શબ્દથી જ ગભરાઈ જઈને લોકો તેની વિરુદ્ધ બોલે છે; પરંતુ બહુ વિચાર પછી નિર્ણય થાય છે કે જૈન શાસ્ત્રમાં નિવૃત્તિહેતુક પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ખાસ આદરણીય છે. અધિકારવિશેષ પ્રાપ્ત થયા પછી શું કર્તવ્ય છે તે અધિકારી શોધી કાઢે છે. (૫; ૨૬૫)

સ્વાત્મનિરીક્ષણ-પરિણામ

કૃતાકૃતં સ્વસ્ય તપોજપાદિ, શક્તીશક્તીઃ સુકૃતેતરે ચ ।

તદા સમોક્તસ્ય હ્રદાઽય સાધ્યે, યત્સ્ય હેયં ત્યજ ચાવ્યયાર્થી ॥ ૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“તપ, જપ વગેરે તે’ કર્યા છે કે કર્યા નથી, સારાં કામ અને નકારાં કામો કરવામાં શક્તિ-અશક્તિ કેટલી છે તે સર્વ બાબતનો હૃદયમાં તારા હૃદય સાથે વિચાર કર. તું મોક્ષચક્ષુ મેગવવાની ઇચ્છાવાળો છે, તેથી સાધવા યોગ્ય (બની શકે તેવાં) કાર્યોમાં યત્ન કર અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાર્યોને છોડી દે.” (૬)

વિવેચન—આત્મવિચારણા કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે. પોતે શાં કાર્યો કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને તેમાંથી ક્યાં કાર્યોનો ત્યાગ કરવો, શું બ્રહ્મણ કરવું, વગેરે સંબંધી વિચાર આવે છે. પરિણામે કાર્યરેખા અંકિત કરવાનો નિશ્ચય થાય છે અને શુદ્ધ વર્તન થવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે.

હે પ્રાણી ! તું તપ, જપ અને આદિ શબ્દથી પૂલ, પ્રભાવના, સ્વામિવાત્સલ્ય (દક્ષ જમણુવાર નહિ, પણ તેથી સ્વધર્મના લોકોનો ઉત્કર્ષ થાય, એવા ઉપાયો વત્સલ ભાવથી વિચારવા અને તદનુસાર ચોજનાઓ કરવી) વગેરેમાંથી શું શું કરી શકે છે અને શું શું કરી શકતો નથી તે વિચાર—આ આવકને અંગે છે. સાધુને અંગે તે’ કેટલા લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તે’ પોતે પઠન-પાઠન કેટલાં કર્યા, ક્યારે કર્યા, શાસનઉદ્યોત કેવો દેવો કર્યો, તે વિચાર, અને દેમ કરી શકતો નથી, તે પર ધ્યાન આપ. શરીરની અશક્તિ છે કે મનની નબળાઈ છે, તે શોધી કાઢ. વળી, સુકૃત્યમાં તારી શક્તિ અને મન કેટલાં

બાહ્ય દિશા અને આંતરંગ દિશાનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે જ સમતા અને ક્ષમારૂપ મહાશુભો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી શુભચેત્વીએ ગદતાં વળત લાગતો નથી. સમતા વગરનાં કોઈ પણ કાર્યને શાસ્ત્રકાર નકાર્યું ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર નકાર્યા કરતાં પણ વધારે ખરાબ ગણે છે; ત્યારે સમતાવાળાં કાર્યોમાં એક એવી બલનો આનંદ આવે છે કે જે અનુભવથી જ બાહ્યી શકાય. વળી, દિશાનો ત્યાગ થતાં મનમાંથી સર્વ બલનો માહા ચિક્કરો દૂર થાય છે, કારણ કે હુર્વિક્કરોનું કારણ દિશા જ છે. ત્યારે પારકું મન દુષ્કાવતું એ પણ દિશા છે એમ સમજવામાં આવે અને તેનો ત્યાગ કરવા ઉપાય લેવામાં આવે ત્યારે સંકટોનું ઉત્પત્તિસ્થાન નાશ પામી જાય છે. આવી રીતે દિશા તજવાથી મનયોગ સાધ્ય થાય છે અને વચનપ્રવૃત્તિ પણ નિરવગ્ર થાય છે તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે જ સમજવું.

મધકર્તાએ મનયોગ અને વચનયોગની શુદ્ધિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી; એ બન્નેની અપેક્ષાએ કાર્યયોગશુદ્ધિ સુસાધ્ય છે, તેથી સ્પષ્ટ કહી નથી, પણ અર્ધ અને સંબંધ પરથી સમજી લેવી. (શ્રી ધનવિજય ગણિ.)

શ્રીમદ્ યયોગિજયજી મીનાદકમાં લખે છે કે:—

સુલભં વાગનુશાત્મૌનમેકેન્દ્રિયેષ્વપિ । પુદ્ગલેષ્વપ્રવૃત્તિસ્તુ યોગાનાં મૌનમુક્તમ્ ॥

“વાણીના અનુચારરૂપ મૌન એકેન્દ્રિયાદિને વિષે પણ સુલભ છે, પરંતુ યોગોનું પુદ્ગલને વિષે અપ્રવૃત્તિરૂપ મૌન ઉત્તમ છે. આ ભાવ ખરાબર હૃદયમાં રાખવાની જરૂર છે.” (૭; ૨૬૭)

ભાવના; આત્મભલય

મૈત્રી પ્રમોદં કરુણાં ચ સમ્યક્, મધ્યસ્થતાં ચાનય *સામ્યમાત્મનુ ! ।

સદ્ભાવનાસ્વાત્મલ્યંx પ્રયત્નાત્, કૃતાવિરામં રમયસ્વ ચેતઃ ॥ ૮ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે આત્મા! મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને મધ્યસ્થતાને સારી રીતે ભાવ, (અને તે વડે) સમતાભાવ પ્રગટ કર. પ્રયત્ને કરી સદ્ભાવના ભાવીને આત્મભલયમાં વિસામો પામ્યા વિના (તારા) મનને કીડા કરાવ.” (૮)

વિવેચન—૧. મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ, કરુણાભાવ અને માધ્યસ્થભાવ તારા હૃદયમાં નિરંતર ભાવ. એ ચાર ભાવના બહુ ઉપયોગી છે. એમાં આત્મરમણ કરવાથી પરમ સાધ્ય પદાર્થ અનુભવગોચર થાય છે અને મનને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.+ એ ભાવના શુભ વૃત્તિનું મુખ્ય અંગ છે.

* સામ્યમિતિ પાઠાન્તરે આત્મના સદેકોભાવમિત્યર્થઃ । x સ્વાત્મલયમિતિ વા પાઠઃ સંપ્રાપ્તત્વમયસ્વભાવં વ્યાપ્ત્વાતધેત્યર્થઃ । + છુઓ પ્રથમ અધિકાર શ્લોક ૧૩-૧૬, પૃષ્ઠ ૨૦-૩૦.

૨. ભાવના ભાવતાં ભાવતાં શુદ્ધ સમતાનો ઉદય થાય છે. એ સમતા આત્મિક ગુણ છે અને સ્થિરતા એ એનો પાયો છે. જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ અને શીલયુક્ત મુનિઓ પણ સમતાયુક્ત મુનિ નેટલો ગુણ નિષ્પાદન કરી શકતા નથી, એમ જ્યારે વાયકવર્થ ઉમાસ્વાતિજી તેમ જ શ્રીમદ્ધ યશોવિજયજી કહે છે ત્યારે સમતાના લાભની પરાકાષ્ટા સમજાય છે.

૩. આ પ્રમાણે શુભ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં જ્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારપછી છવ્વે આત્મજન્યગૃતિ કરે છે; એને સાંસારિક સર્વ કાર્યો તુચ્છ લાગે છે; એનું મન આત્મપરિણતિમાં દોડે છે; એને સર્વ દિશા પ્રકુલ્લિત લાગે છે અને આત્મરમણ એ જ કાર્ય લાગે છે. શુભ ધ્યાનધારાનો વરસાદ થાય ત્યારે આત્મલય થાય છે અને એ વખતે જે આત્માનંદ થાય છે તે વચનઅગોચર છે. આત્મરમણ કરવા માટે પ્રળ પુરુષાર્થ દ્વારવવાની જરૂર પડે છે અને મન જ્યારે તે બાળતમાં રોકાય છે ત્યારે તેને બાહ્ય વસ્તુનું ભાન પણ રહેતું નથી. એવા આત્મરમણમાં જરા પણ અન્યત્ર વિચ્છામો લીધા વગર પ્રવૃત્તિ કર, એટલે નિરંતર આત્મરમણતાના કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થા ! (૮; ૨૬૮)

મોહના મુલતોનો પરાજય

कुर्यान्न* कुत्रापि समत्वभावं, न च प्रभो रत्यरती कपायान् ।

इहापि सौख्यं लभसेऽप्यनीहो, ह्यनुत्तरामर्त्यमुखाभमात्मन् ! ॥ ९ ॥ (इन्द्रयज्ञा)

“હું સમર્થ આત્મા ! કેઈ પણ વસ્તુ ઉપર મમત્વભાવ ન કરવો, તેમ જ અરતિ અને કપાય પણ ન કરવાં. જ્યારે તું વાંછા રહિત થઈશ ત્યારે તો અનુત્તર વિમાન માં રહેનારા દેવતાઓનું સુખ પણ તને અહીં મળશે.” (૯)

માં રહેનારા દેવતાઓનું સુખ પણ તને અહીં મળશે." (૯)

વિવેચન—શુભ વૃત્તિનાં આધનોનું વિશેષ દર્શન કરાવતાં કહે છે : ૧. હું ચેતન ! તારું છે તે તારી પાસે જ છે. દેહ તારો નથી, પુત્ર તારા નથી, સ્ત્રી તારી નથી અને ધન તારું નથી. એ ચારેનું મમત્વ અત્ર મહાપીડા કરનારું છે, એટલું જ નહિ પણ પરત્વમાં મહાદુઃખ આપનાર છે. + જે વસ્તુઓ તારી નથી તેને તારી માનીને તેઓના ઉપર આ માટે રાગી-માગી રહે છે ? તારો આત્મા મોહમદિરામાં ચક્ર્યૂર થઈ સત્યાસત્યનો વિવેક ગુદી નાશ છે, તેથી તે સ્થિતિ દૂર કરી મમત્વલાવનો ત્યાગ કરી દે.

૨-૩. તારે સુંદર વસ્તુ લેઈને રાજી થયું નહિ, અને તને પ્રિય ન લાગે એવી વસ્તુ લેઈને નારાજ થયું નહિ. વસ્તુ કોઈ ખરાબ કે ચારી નથી; એ જાણતમાં તારી માન્યતા જ ખોટી છે. ઝાં ખોટી માન્યતા પર પાંધેલા વિચારો તને હિરાન કરે છે, માટે સ્વચ્છ, સ્વચ્છતા પ્રમાણમાં છે. પણ તને આકાશ સ્થોકમાં ઉપર કદો તેવો અપૂર્ણ આનંદ પ્રાપ્ત થયો.

१. यत् न हि मा पश्ये मा विदया श्रवणः ।

— विष्णुः प्रकृतं भवति तदुक्तं आ प्रयंता अधिपतिरपीति, श्रीति, आया तथा पायंता।

૪. સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનાર કપાયોને તારે છોડી દેવા. એનું સ્વરૂપ સાતમા અધિકારમાં આપણે જોયું છે.

આ સર્વ મોહરાજના મુભટો છે, તે તારા પર જય મેળવવા આવ્યા છે; જો એને ક્ષવવા હૃદય નહિ, તો તને લાભ થશે અને જો તું તેઓને છૂટી લઈશ અને મારીને કાઢી મૂકીશ તો તો તને મહાસુખ થશે, કારણ કે કપાય અને મમત્વ જશે એટલે તું નિઃસ્પૃહ થઈ જઈશ. શ્રી ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે:—

પરસ્પૃહા મહાદુઃખં, નિઃસ્પૃહત્વં મહાસુખમ્ । પતદુક્તં સમાસેન, લક્ષણં સુખદુઃખयोः ॥

નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ એ મોટામાં મોટું સુખ છે. અનુત્તર વિમાનના દેવોને સર્વથી વધારે સુખ છે, કારણ કે ત્યાં સ્વામીસેવકલાવ નથી તેમ જ કામવિકારથી થતી શારીરિક કે માનસિક પિડાઓ નથી. આ સુખ તને પ્રાપ્ત થશે. અરે! અમે તો કહીએ છીએ કે તને તેથી પણ વધારે સુખ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે નિઃસ્પૃહ જીવ પર દુઃખ અસર કરતું નથી અને દુઃખ કદાચ જ પડે છે. એટલા માટે જ શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતાં અખંડપણે એક વર્ષ વીતી ગયા પછી ચારિત્રવાનને અનુત્તર વિમાનના દેવો કરતાં પણ વધારે સુખ આગમકાર ગતાવે છે. દુઃખ કે સુખ એ પણ મનનાં માનેલાં છે અને તેથી તને આ મહાન લાભ મળશે તે ધ્યાનમાં લે.

આત્મામાં અનંત જ્ઞાન છે અને અનંત વીર્ય છે. વીર પ્રભુ જેવું બળ, અભયક્રમાર જેવી ખુદ્ધિ, હેમચંદ્રાચાર્ય જેવું શ્રુતજ્ઞાન, કયવન્ના શેઠ જેવું સૌભાગ્ય અને ગજસુક્રમાળ જેવી સમતા શક્તિરૂપે સર્વ આત્મામાં ભરેલી છે; પુરુષાર્થ કરી તેને વ્યક્ત કરવાની તૃપ્તિ છે. આ હેતુથી જ આત્માને ‘સમર્થ’ એમ ઉદ્દેશીને અત્ર ખોલાવ્યો છે. શુભ પ્રવૃત્તિનાં સ્થાનો અત્ર ગતાવ્યાં અને કિંચિત્ ક્ષણ નિર્દિષ્ટ કર્યું. (૯; ૨૬૯)

ઉપસંહાર : શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારની ગતિ

इति यतिवरशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थ-ध्वरणकरणयोगानेकचित्तः श्रयेत् ।

सपदि भवमहाविघ्नं हेमराशिं सतीर्त्वा, विलसति शिवसौख्यानन्त्यसायुज्यमाप्न्य ॥ ૧૦ ॥ (માલિની)

“યતિવરોના સંબંધમાં (ઉપર પ્રમાણે) ગતાવેલી જે શિક્ષા વ્રતધારી (સાધુ અને ઉપલક્ષણથી શ્રાવક) એકાગ્ર ચિત્તથી હૃદયમાં ઠસાવે છે અને ચારિત્ર તથા ક્રિયાના યોગોને સેવે છે, તે સંસારસમુદ્રરૂપ કલેશનો ઢગલો એકદમ તરી જઈને, મોક્ષના અનંત સુખ સાથે તન્મયપણું પામી, પોતે આનંદ કરે છે.”

વિવેચન—આ પ્રમાણે તીર્થંકર મહારાજજી, ગણધરો અને પૂર્વાચાર્યો શિખામણ આપી ગયા છે. તેઓ આ જીવ ઉપર એકાંત ઉપકાર કરવાની નિઃસ્પૃહ વૃત્તિથી દોરવા હતા અને તેથી, આ જીવને શુભ રસ્તે દોરવા સારું, કોઈ બાબતમાં કહેવામાં બાકી

રાખ્યું નથી. આવા પરમોપકારી મહાત્માઓના શબ્દો લક્ષ્યમાં રાખી, જે પ્રાપ્ત અને ક્રિયામાં ઉદ્યત થઈ જાય છે, તે પ્રભુના આજ્ઞાંકિત સેવકો કહેવાય છે. આ સાધુઓ પોતાને યોગ્ય અને શ્રાવકો પોતાને યોગ્ય ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો છે. તે નુસાર જે પ્રાણી ચરણકરણ શુણ્ણને અનુસરે છે, તે થોડા વખતમાં સંસારસમુદ્ર જાય છે અને જે મોક્ષસુખનું વર્ણન પણ કરવું અશક્ય છે, તેને પોતાના આત્મ 'અનંત' શબ્દ સહિત યોગ કરાવે છે, એટલે અનંત કાળ સુધી તે સુખ પ્રાપ્ત એક મહાસુખ અને વળી તે અનંતકાળ સુધી, એટલે પછી એમાં વિચારવા કાંઈ અવકાશ રહેતો નથી. એને પ્રાપ્ત કરવા બનતો પ્રયાસ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. (૧૦)

જોવી રીતે શુભવૃત્તિઉપદેશ નામનો પંદરમો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો. આ કારમાં વૃત્તિ એટલે વર્તન અથવા પ્રવૃત્તિ એ અર્થ સમજવાનો છે. શુભ પ્રવૃત્તિના પ્રસંગો અત્ર બતાવવામાં આવ્યા છે. તે સર્વને વિષય સાથે સામાન્ય સંબંધ છે, એકબીજા સાથે ખાસ સંબંધ નથી. આ અધિકારમાં મુખ્ય ઉપદેશ સાધુને આશ્રયી છે. કેટલીક હકીકત શ્રાવકને પણ ઉપયોગી છે. પ્રવૃત્તિના વિષયોનું પૃથક્કરણ શ્લોકો કર્યું છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શુભ પ્રવૃત્તિની અનેક હ છે; તે અત્ર બતાવી શકાય નહિ, તેથી સૂરિમહારાજે બહુ જ જરૂરતા વિષયોને જ લગાડ્યો છે. એ સર્વ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

આવશ્યક ક્રિયાની જરૂરિયાત પ્રથમ જ બતાવી છે અને તે આ જમાનામાં જરૂરની છે. પ્રવૃત્તિ (અપ્રાશસ્ત) વધતી જાય છે અને ધર્મસાધન અદ્યથા થતાં જાય નેતરના માટે નિત્ય આવશ્યક ક્રિયા અવશ્ય કરવી જોઈએ. જેમ દરરોજનું પેપર વાંચવા પાંચ દિવસ પેપર ન મળે તો દિશાશૂન્ય જેવું લાગે છે, તેવું જ આવશ્યક ક્રિયા રૂઢિ થઈ જવું જોઈએ. તપશ્ચર્યાની બાબત પણ એટલી જ ઉપયોગી છે. જમાનાના પાપખંડમાં અનેક કાર્યો શીખવે છે, ત્યારે છોકરાનાં આ પ્રબળ સાધનો મંદ થતાં જાય છે, જે ખેદ કરવા જેવું છે. સાનાક્યાસનો પણ આ જ વિષયમાં સમાવેશ થાય છે, આમ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

જા.ર પછીના વિષયોમાં અનિયત વિહાર કરવા માટે સાધુને ઉપદેશ છે. સૂરિમહારાજ
જા.રે તેવા આકરા ગ્રન્થોમાં કહે, તો તે કહેવાને તેઓ હકદાર છે. વિહારના વિષય
જા.રે કાવ્યકોષ પદ્ય વર્ણના યોગ્ય દિવસો કોમના ભક્ત માટે અર્પણ કરી, ધાર્મિક
વિષયો પર વિવેચન-ભાષણ કરવા ધ્યાન આપ્યું, એ ઉપદેશગ્રાંથી સમજવાનું
જા.ર નિર્ણય કર્યું. મહેતી સૂચના તે બહુ જ ઉપયોગી છે. એનાથી પોતાનાં ચર્ચા શ્રાવણ
કાળ માટે છે અને ધર્મ વગરનું કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. અથવા થયું હોય તોય
અવિચારમાં ન થયે. માટે નિશ્ચય કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત કરાવે છે. અહાર પાપકથાનક
માટે જે કહે છે તે અવિચારીકામાંથી બચાવે છે.

એ શુભ પ્રવૃત્તિનેા મુખ્ય હિંદસ મન, વચન અને કામને શુભ રહેતે પ્રવર્તવાયા પ્રયાસ કરવો એ જ છે અને તે હેતુ ઉપર પણ મુક્તિપ્રાપ્તિ માટે જોડ્યા વગર રહ્યા નથી. જ્યાં મુખી મનમાં ચિંતાર ભુલ, વચન ભુલ અને વર્તન ખીન પ્રકારનું હોય ત્યાં મુખી સર્વ ક્ષેત્ર ઉપર વિપુલીને વળ રહેતે ચલવતી નહિ. એ વળમાં પણ મનને વશ કરવાની નિયોગ જરૂર છે. એ જેમ જેમ વશ થતું જાય છે તેમ તેમ કર્મબંધનમાં બદલે પડતો જાય છે. એ જ્યારે નિર્મળ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનપ્રવેશમાંથી શુભ જાવના પડે છે. શુભ જાવનાથી જ્ઞાતમત્ત થાય છે, જ્ઞાતમત્તથી હૈયામત્તન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી જ મુક્તિ થાય છે. મુક્તિ પ્રાપ્ત પડી એ જ સર્વવ્ય છે અને એ જ પ્રાપ્ત્ય છે. તેવ, હેય, ઉપાદેયનું સ્વરૂપ સમજ, સ્વાનુકૂળ પ્રિયમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી એ જાવનું કામ છે. પરિણામ મુક્તિ છે અને જ્ઞાતમત્તમાં પણ સ્વાનુકૂળજોડાર છે. એક વખત કાર્ય કરે અને પછી શુભ ક્ષણ મળી આવશે, એ એકાદ માનસે. જ્યાં શુભ વૃત્તિ રાખવાના શિલાપટો આવ્યા છે તે હૃદયપટ પર ચીતરી રાખવા લેવા છે.

इति मयिपरमः शुभवृत्तिनिर्माणपदेनानामा पञ्चदशोऽधिकारः ॥

પોઢણ: સામ્યસર્વસ્વાવિકાસ: ॥

હવે આખા અંગના ચેતનરૂપ ત્રિપાલ નાના સામ્ય સમતા સર્વજન જ છે, જે વિગત પર, ઉપસંહાર કરતાં, સંશિષ્ટ વિશેષન કરે છે. આ આખા પ્રાંતો ત્રીજા શ્રોતો સાધ્યભિંદુ ક્યાં છે? પ્રયોજન શું છે? —જે સર્વ માંગણી બતાવે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો, આ અધિકાર પ્રશસ્તિ જેવો છે. સમતાના સંગ્રામમાં આવે જે વિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે તે સંશિષ્ટ પણ બહોળા છે. મનોનિમગ્ન, મમત્વત્વાગ અને શુભ વૃત્તિ એ સર્વ સમતામાં પરિણમી શકે છે, તેથી સર્વ દ્વાર પર શિખર બતાવનાર આ દ્વાર છે સમતાનું ચરણ ધારણ કરવા આવે દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

સમતાનું ફલ : મોક્ષસંપત્તિ

एवं सदाभ्यासवशेन सात्त्विकं, नगस्व साम्यं परमार्थनेदिन ।

यतः करस्थाः शिवसंपदस्ते, भवन्ति सत्रो भवभीतिभेत्तुः ॥ १ ॥ (ઉપજાતિ)

“હે તાત્ત્વિક પદાર્થના બાળુનાર! આ પ્રમાણે (ઉપર પંદર દ્વારમાં કહેલ) નિં તર અભ્યાસના યોગથી સમતાને આત્મા સાથે જોડી દે; જેથી કરીને ભવના ભયને લેવાવાળી મોક્ષસંપત્તિઓ તને એકદમ હસ્તગત થઈ જાય.” (૧)

વિવેચન—કાંઈક મમત્વભાવ છોડીને, કાંઈક કપાય છાંડીને, કાંઈક યોગની નિર્મળ કરીને અને કાંઈક સ્વાત્મભય કરીને શુભ વૃત્તિ કરવી એ આપણે પંદરમા અધિકાર જોઈ ગયા. એ સર્વ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિનો હેતુ સમતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો જ છે. ત્યારે : આખા અંતમાં જે જે સાધન બતાવ્યાં છે, તે સર્વનું સાધ્ય સમતાપ્રાપ્તિ છે. જો તને : અંત વાંચતાં કાંઈ પણ પરમાર્થ સમજાયો હોય, તો તે આ જ છે.

प्रणिहन्ति क्षणार्धेन साम्यमालम्ब्य कर्म तत् ।

यत्र हन्यान्नरस्तीव્રતપसा जन्मकोटिभिः ॥ (હેમચંદ્રાચાર્ય, યોગશાસ્ત્ર)

મતલબ “જે કર્મો કોડો જન્મ સુધી તીવ્ર તપસ્યા કરતાં પણ તોડી શકાય ન તેનો સમતાને અવલંબવાથી એક ક્ષણ માત્રમાં નાશ થાય છે.”

કરવામાં પોતાની શક્તિ બહુ સારી રીતે વાપરી છે એમ અનુમાન થાય છે. (એને માટે બુદ્ધો ઉપોદ્ધાત.) આ ગ્રંથ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું કલ્પવૃક્ષ છે; માગનાર ભૂક્ષણે તો બુદ્ધી વાત છે, બાકી જે વસ્તુ માગવામાં આવશે તે કલ્પવૃક્ષ તો તુરત જ આપશે. (૭; ૨૭૭)

ઉપસંહાર

इममिति मतिमानधीत्य चित्ते रमयति यो विरमत्ययं भवाद્ द्राक् ।

स च नियतमतो रमेत चास्मिन् सह भववैरिजयश्रिया शिवश्रीः ॥ ८ ॥ (आर्यागीति)*

“જે બુદ્ધિમાન પુરુષો આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરીને, તેને ચિત્તમાં રમણ કરાવે, તેઓ થોડા વખતમાં સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય અને સંસારરૂપ શત્રુના જયની લક્ષ્મીની સાથે મોક્ષલક્ષ્મીની કીડા જરૂર કરે.” (૮)

વિવેચન—આ ગ્રંથના અધ્યયન અને રમણ (નિદિધ્યાસન) પર અત્ર ક્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. જે પ્રાણી આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી અનુભવની જાગૃતિ રાખે છે તે સર્વ વાંછિત પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકલો અભ્યાસ કામનો નથી; અભ્યાસનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બન્ને થાય છે. દુનિયામાં ખરાબમાં ખરાબ માણસ પણ અભ્યાસ વાળા જ થાય છે, અને કેટલીક વાર યોગ્યતા વગર અધ્યાત્મનો ડોળ કરવાથી ઢોંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતત્ત્વે સાર એ છે કે, જે અભ્યાસ કરી તે અભ્યાસને ચિત્તમાં ચોંટાડી દે છે, મન સાથે મેળવી નાખે છે અને ચિત્તમાં રમણ કરાવે છે, તે જ ઇચ્છિત સુખો જરૂર મેળવી શકે છે. લોક (Locke) નામનો અંગ્રેજ વિદ્વાન થયો છે, તે કહે છે કે પાંચ મિનિટ વાંચો ને તેના પર પંદર મિનિટ વિચાર કરો. આવી રીતે જેને મનન કરવાની ટેવ પડશે, તે જ પ્રાણી ખરેખરે સાર શોધી શકશે. મનન કર્યા વગર આત્મ જાગૃતિ થતી નથી; વાંચેલો વિષય અંતરંગમાં જરા પણ અસર કર્યા વગર ઉપર ઉપરથી આવ્યો જાય છે. મનનની ટેવ પડે છે ત્યારે જ વસ્તુરહસ્ય સમજાય છે; નહિ તો કૂવાના કાંઠા પર બાંધેલો પથ્થર કોસના આખા દિવસના પાણીના મારા પછી પણ, પાંચ મિનિટ પાણી પડવાનું બંધ થાય છે ત્યારે, જેમ કાંઠો પાણી વગરનો કોરો થઈ જાય છે, તેમ મનન વગરનો અભ્યાસ અંતરંગમાં ઊતરતો જ નથી.

એવી રીતે મનન કરવામાં આવે તો સંસારશત્રુની જયલક્ષ્મી અને મોક્ષલક્ષ્મી બન્ને બેનપણીઓ આ જીવને સાથે વરમાળા આરોપણ કરે. એ પ્રાપ્ત કરવાની જ આપણી ઇચ્છા છે. ‘જયશ્રિયા’ એ સાંકેતિક શબ્દથી ગ્રંથકર્તાનું નામ ધ્વનિત થાય છે. (૮; ૨૭૮)

એવી રીતે સામ્યસર્વસ્વાધિકાર નામનો સોળમો અને છેલ્લો અધિકાર પૂર્ણ થયો. આમાં ગ્રંથના સર્વ વિષયનું દોહન કરી સાર બતાવવામાં આવ્યો છે: જે છે તે સમતામાં જ આવીને સમાય છે. સમતાના સુખ પાસે ઈંદ્ર અને ચક્રવર્તીનું સુખ પણ અદ્ય કહ્યું; ત્યારે પછી એ સુખ ઉત્કૃષ્ટ છે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી. વળી, એ સમતાના પ્રભાવથી મોક્ષ આંગળીના ટેરવા પર આવી જાય છે. આથી વધારે શું કહી શકાય? સર્વ

હવે ઉપર સમજાવે સમજવો, સર્વ વસ્તુ ઉપર સમજાવે સમજવો, પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર સમજાવે કરવા નહિ અને સમજાવે પૌદ્ગલિક જ છે એમ સમજવું, દોષવાન પ્રાણી ઉપર પણ કરેલા સમજાવે અને શુભવર્તને તોઈ અંતઃકરણમાં પ્રગોદ લાવવો અને પોતે શુભ પ્રાપ્ત કરવાની શુભ ઇચ્છા સમજાવે એ જ આ હવનનો મુખ્ય હેતુ છે, હવનપ્રાપ્તિનું પરમ સાધનિંદુ છે અને પ્રાપ્ત વગેરે જોગવાઈનો સદુપયોગ છે. એવા પ્રકારનું હવન સમતામય હવન કહેવાય છે. એની ચેરકાન્ડીમાં આ ભવ એક દેશ સમાન સમજવો. અનાદિ સંસારની મટનામાં પગાર, આર કે એરી વચ્ચે એ કાંઈ બહુ નથી. જોટલા વખતમાં અનેક જ્ઞાતાનાં તોડાન કરી આવી દુનિયાને તરમચાવી મૂકવી અથવા અપ્રામાણિક આચરણ કરવાં અને પાપકર્મથી ભારે મઈ જવું કે કાળાં બલાર કરવાં એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, જડતા અને એકાંત સૂખાર્થ છે. અનંત શક્તિવાળો આ આત્મા શુભ પ્રવૃત્તિથી, પારે તો, હાલ પણ, આ જિંદગી પછી નવ વચસમાં ચોલા પ્રાપ્ત કરી શકે. આ હવ વિના કારણ અનેક દુઃખો સહન કરે છે. તે સર્વનો હેતુ અને કારણ સમજી, મૂળ વિષય પર આવી જવું; અને ત્રીજા ક્ષેત્રમાં કાળું છે કે મમતા સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે અને સમતા સર્વ સુખોનું મૂળ છે, એ સારી રીતે સમજવું. જોટલા મારે કૌંધામિને સમજાવથી સમાવવો, વિવેક-વચ્ચથી માનવર્તનો છેડ કરવો, સરળતા-ઓપધિથી માયાશયનું નિવારણ કરવું અને સંતોષરૂપ નાંશુભિન્નથી લોભભુજંગને વશ કરવો. એ કપાયો પર જય કરવો અને વિષયોને તણ દેવા, એ સમતાપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ સમતા સમકિતદંદિ તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મન સર્વસ્વ છે. એની ખાતર ચિતામણિ રત્ન કે કામધેનુનો ભોગ આપવો પડે, તોપણ તેને કાંઈ લાગતું નથી.

આવી રીતે શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિ ગહારાજે રચેલ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ અત્ર પૂર્ણ થાય છે. એમાં સમતાનો વિષય મુખ્ય છે. એની પુષ્ટિમાં અનેક ઉપયોગી વિષયો પર પ્રસંગે વર્ણન કર્યું છે. એ ગ્રંથ કેટલો ઉપયોગી થયો છે તે સંબંધી વિશેષ હકીકત વિવેચનમાં દરેક પ્રસંગે કહી છે અને કાંઈક હકીકત ઉપોદ્ધાતમાં પણ બતાવી છે. એ ગ્રંથ વાંચી, સમતારમ પ્રાપ્ત કરી, હવનમાં ધાર્મિક તત્ત્વમયતા લગાવી, અખંડ સમાધિ-સુખ અનુભવી, અવિનિહત સાદિઅનંત સુખ પ્રાપ્ત કરો, એવી આ લેખકની અંતઃકરણની પ્રાર્થના અને ઇચ્છા છે.

સચિવરણ: સામ્યસર્વસ્વનામા પોંડશોધિકાર: ॥

ઓશાન્તરમભાવનાત્વરૂપોઽધ્યાત્મકલ્પદ્રુમામિથો ગ્રન્થો

જયશ્યદ્ધ: પ્રીમુનિચંદ્રનરિભિ: કૃત: સચિવરણ:

સમાપ્ત: । इति शम् ॥

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુપ ગ્રંથ મૂળ શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ*

પરમ પુરુષ પરમેસર રૂપ, આદિ પુરુષનઉ અકલ સરૂપ;
સામી અસરણુસરણુ કહાય, સકલ સુરાસુર સેવે પાય. ॥
પ્રણુમી તાસ ચરણુઅરવિદ, ખરતરગચ્છપતિ શ્રી જિણુચંદ;
સંભારી શ્રી સદ્ગુરુ નામ, ભાષા લિખું સંસ્કૃત ઠામ. ॥
અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ લલ્લઉ, શ્રી મુનિગુંદરસૂરે કલ્લઉ;
પરમારથ ઉપદેશન કરી, નવમ શાંતરસપતિ અણુસરી. ॥
અંતર અરિ છપી જયસિરિ, શાંતરસે શ્રી વીરે વરી;
નિશ્વૃતિકારી તે પરિણામ, ચરમકરણમાં આવ્યા તામ. ૧
સકલ મંગલનિધિરૂપી હિયે, આવ્યે નિરુપમ સુખ પામીએ;
શિવસુખ તરત લહીજે જિણે, ભાવઉ ભવિક શાંતરસ તિણે. ૨
સમતામાંહિ રહે *લયલીન^૧, ન રહે સો^૨ સુત^૩ ધનહ^૪ અધીન;
દેહી મમત^૫ ને વિષય^૬ કપાય^૭, ન કરે રહે શ્રુતહ^૮ ચિત્ત લાય^૯. ૩
વૈરાગી^{૧૦} વળી શુદ્ધ^{૧૧} ધ્રમ દેવ-ગુરુ-ધ્રમ જાણુ^{૧૨} કરે વ્રત સેવ^{૧૩};
સંવરરૂપી^{૧૪} શુભ ચલગતી, સેવો સમતારસ શિવમતી^{૧૬}. ૪
એક કહ્યા સોજહ અધિકાર, સંબ્રહ એણે શાસ્ત્ર મજાર;
પણિનું તિહાં સમતા ઉપદેશ, વચન કરી ભાણું લવલેશ. ॥

સામ્યોપદેશ-કથન

ચિન્મજાલ મત મૂકિ તું, ભાવન જીજ અનૂપ;
જિણુ તુજને દુરધ્યાન સુર, ન છલઈન છલના કૂપ; ૫

સદશતા-કથન

નં નનનું ઇન્દ્રિયસુખ થાય, નર ગુર ઇદ તણુઈ સુખ માય;
જિદ પદે સમતા ગુરેસારે, તે જાણી આદર ચિત્ત ધરે. ૬

આ ગ્રંથનાં શ્લોકોમાં જે સ્વયંભૂત પ્રેમચંદ્ર તરફથી અમદાવાદ કેલાના ભંડારવાંચી મળી આવેલાં છે, તેમાંથી જે શ્લોકો નવમ સદશ ઉપદેશનાં છે, તે જ નંબર ચોપાઈને પાનુ આપ્યા છે. આથી આ ગ્રંથનાં શ્લોકોમાં જે શ્લોકો નવમ સદશ ઉપદેશનાં છે, તે જ નંબર ચોપાઈને પાનુ આપ્યા છે. આ ગ્રંથનાં શ્લોકોમાં જે શ્લોકો નવમ સદશ ઉપદેશનાં છે, તે જ નંબર ચોપાઈને પાનુ આપ્યા છે. આ ગ્રંથનાં શ્લોકોમાં જે શ્લોકો નવમ સદશ ઉપદેશનાં છે, તે જ નંબર ચોપાઈને પાનુ આપ્યા છે.

* આ ગ્રંથનાં શ્લોકોમાં જે શ્લોકો નવમ સદશ ઉપદેશનાં છે, તે જ નંબર ચોપાઈને પાનુ આપ્યા છે.

સમતાશ્રય-ફળ-કથન

અહીં નિવિધ કરમ પરકાર, બાણી સદુ જન વચનવિકાર;
પરબુદિ રાણી ઉદાસ ભાવ, મુનિ આસરે અદુઃખ સુખ ઠાવ. ૭

સમતાશ્રય-સુખ-કથન

સરવ જંતુ ઉપરિ ક્ષણ એક, જહાં મન મેત્રી આણે છેક;
તે સુખ પરમ રૂપ ભોગવે, જે ઇહ પરભવ ન થયો કળે. ૮

સમતાશ્રિત જીવલક્ષણ-કથન

જેહનઇ મિત્ર, ન શત્રુ ન કોઇ, નિજ પર ભાવ ન હોવે સોઇ;
ઇન્દ્રિયાર્થ ન રમે મિત્ર બસ, યોગી મુક્તકષાયાવાસ. ૯

સમતાકારણ-કથન

મેત્રી કરી છુડ જગજંતુ. પ્રમોદ ધરિ જીવ ગુણવંતમું;
કરુણા ભવપીડિત જનસંગ, નિરજુણ પરિ* ધરિ ઉદાસ રંગ. ૧૦

‡ મૈત્ર્યાદિસ્વરૂપ-કથન

મેત્રી પરહિતચિતા જેહ, પરદુઃખવારણ કરુણા તેહ;
પ્રમોદ પરમુખ સંતોષમું, ઉપેશા તે મધ્યગ દોષમું. ૧૨

મેત્રીલક્ષણ-કથન

ધરિયું જે મ કરઉ કો પાપ, વળી ન લહઉ કોઇ દુઃખતાપ;
મુંકાવો ભવધી જગજંત, મતિ એ મેત્રી કહિયે તંત. ૧૩

પ્રમોદલક્ષણ-કથન

સકલ દોષના દેરણુહાર, વસ્તુતત્ત્વના દેખણુહાર;
ગુણવંતનું એ કરિઉં* પદ, છુડિ તું લહિ તે મુદિતા લક્ષ. ૧૪

કરુણા-લક્ષણ

દીન દીન દુખિયા ભયભીત, યાચમાન જીવિત નિજ ચીત;
તક્ષ ઉપકારતણી જે મુદિ, લહિ તે છુડિ તું કરુણા શુદિ. ૧૫

મધ્યસ્થતા-લક્ષણ

જોવું ફર કમ તેહવું, વળી સુર-શુર નિદા જેહવું;
નિજ પરસંસક ઉપરિ તિમઇ, લહિ છુડિ તે મધ્યસ્થાઇ મઇ. ૧૬

* પ્રકાર. + ત્યારે. x પરે, ઉપર. ‡ ૧૧ માં ચોક્કસ ચોપાઈ લખી નથી તેથી તે સંખ્યા
હી રહે છે; અથવા ૧૧-૧૨ નો બારમી ગાથામાં સમાવેશ થાય છે. † કરવું.

સમતાસુખ-કથન

- સકલ ચેતનાચેતન વિષે, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, રસ લાખે;
સામ્યભાવ જોઈસ જો ચિત્ત, તો તુઝ કરગત શિવસુખ તત્ત. ૧૭

આતમમદવારણ-કથન

- સ્થાં ગુણ તુઝ જિણ વાંછે સ્તુતિ, સ્યું કરતઉં મદભર આદભૂતિ;
નંરકલીતિ કિણ સુકૃતે ગઈ, સ્યું જીતૂં યમ તેં મન જઈ. ૧૮

વેત્તાત્વ-કથન

- ગુણ લેવઈ જે ગુણિયદ તણઈ, પરનિંદા આતમને ભણે;
મન સમભાવે રાખે વલી, ખીજે બ્યત્યયે વેત્તા રલી. ૧૯

યથાર્થવેત્તા-કથન

- નવિ જાણે શત્રુ નઈ મિત્ર, નૈવ હિતાહિત નિજ પર ચિત્ત;
સુખ વાંછે જીઉ કરઈ * દુઃખધેષ, ઇષ્ટ લહિસિ કિમ નિયાણું રેષ. ૨૦

વેત્તાફળકથન

- સુકૃત જાણી સર્વ પરિણામ, રમણીએ રહે ચિરથિતિ ઠામ;
અન્ય ભવે તુ અનંત સુખ લહઈ, તઉ કિમ વ્રતથી નાઠઉ વહઈ. ૨૧

સ્વપરવિભાગ-કથન

- નિજ પર કીધું જેહ વિભાગ, રાગાદિકે તેહ જ અરિ લાગ;
ચડગતિ દુઃખ કારણથી તનઈ, જાણઈ નહી અરિકૃત્રિમ મન. ૨૨

વસ્તુ અનિત્યે સામ્ય-કથન

- અનાદિ આતમ નિજપર આદિ, કો નઈ પિણ નહિ ભાવ અનાદિ;
રિપુ મિત્રઈ વલિ ચિર નહી દેહ, તઉ સરિણું ન લહે કિમ એહ ? ૨૩

અનિત્યદેહાવ-કથન

- પંડિતને તતથી લેપ નહી, માતપિતા મૃત સ્ત્રીસુખ ગહી;
ન દુયે સુખકર લેપથી અન્ન, ગત આકાર સકલગત તત્ત. ૨૪

સામ્યે અકપતા-કથન

- કામી દુવે સદુ સંજ્ઞાવંત, ધની મનુષ્ય કે કમી તંત;
ધર્મી કે જૈની કે યની, શિવવંછક કે એ શિવમતી. ૨૫

* સ્યું, કર્તવ્ય અનર્થસ્યું. + તન્યા. x દેષ.

સર્વ સ્વાસ્થ્ય-કથન

નેહી નિતલઈ નિજનિજ વિવિધ, પોતીકો સ્વાસ્થ્ય ત્યાં લખાઈ;
તોઈ એવલી સ્વાસ્થ્ય રીતિ, એ ઉપરિ કુલુ રાખે પ્રીતિ ? ૨૬

રાગદ્વેપનિષ્કૃતતા

પાશુ સ્વપન ઇદ્રવજાદિકઈ, એ રતિ અરતિ નિદ્રલ એ બકઈ;
તિલુપરિ લખિ એ સારુ ભવ વિવિધ, ચિતવણું આતમને સર્ણ. ૨૭

બિ રોઝેઃ પરવશ-કથન

એ ગુજ માતપિતા એ ગુજ, રાજ્યન બંધવ એહ અગુજ;
એ ધન ઉપરિ મમતા રેરહઈ, નિજ ચમવસતા કાં નવિ લહઈ ? ૨૮
ન ધન, ન પરિજન રાજ્યન ન કોઈ, પરિચિત મંત્ર ન દેવ ન સોઈ;
મમતી કોઈ ન રાણઈ તુજ, જાણી મૂઢ રહિવે તો ભુજ. ૨૯

ધને મૂઢતા-કથન

તેણે એ ભવભુજનઈ ગણે, સાધનરૂપ ધનાદિક પછે;
મુઝે વિવિધવિકારે મને, પ્રીતિ ન ચાહે સમતત્તને. ૩૦

શત્રુ કુટંબપાણુ-બોધ

કરે કપાય મલિન રત્ન ચિત્ત, કો ભગરિ અરિણુદે અત્ત;
તે તુજ માનપિતાદિકપણે, ઇદ્ર ધયાં બહુ ભવ-ભરમણે. ૩૧

કુટંબે શત્રુબોધ

ત્યાં ગોચે કિદાં ગયાં ગુજ એહ, નેહાલું આતમહાં સનેહ;
તિણે દગથો તુંડિજ પૂરવઈ, હણુહણુવાવણુ તે પલવલવઈ. ૩૨

અસમર્થ-કથન

ન શકે તું રાખી તેહને, તે પિણુ રાખણુ તુજ દેહને;
નિદ્રલ મમત કરે રત્ન એમું, પગ પગ મૂરણ રત્ન ચિતેમું ? ૩૩

રાગદ્વેપનિરાસ-કથન

સચેતની પુદ્ગલીયા જીવ, અન્ય પદારથ અણુગ અસર્વ;
ધરે અનંત પરિણામ સલાવ, તકાં કુલુ રાગદ્વેપનો દાવ ? ૩૪

સમતામાંકિ મગનપણે, એહ રમ્યઉ અધિકાર;
રહિવ અનુકમિ બીજી લિણું, લલના મુગતાચાર.

ઇતિ પ્રથમઃ સમતાધિકારઃ

મુંઝે સ્યું જીવિ વિપય પ્રમાદ, ભ્રમગત સુખ ઉત્તર દુઃખખાદ;
 સુખ જે ઇન્દ્રિય વિપ્સા મુક્ત, નિરુપમને આયતિ શિવ યુક્ત. ૭૦
 વિપય પ્રમાદ નિવારવા, એ છટ્ટો અધિકાર;
 જિણ કપાય ઉપજે નહીં, સો સુણિ^૧ સમ્પન્ન સાર. ॥

ઇતિ પઞ્ચો વિપયપ્રમાદત્યાગાધિકાર:

સહી સહીસ જીવ ખીડા ઘણી, દ્રેપ વશે નરકાદિક તણી;
 સ્યું તું મુગ્ધ કહેવ કુવચને, કોધે નિજ સુકૃતધન હને. ૭૧
 માનહીન વચને જો માન, ન હુવે તો તપ આજે માન;
 કુવચન માને હુવે તપ નાસ, દુઃખ લહે આતમ નરકાવાસ. ૭૨
 વૈરાદિકનો લાલાલાલ, આતમ જાણો આ ભવગાલ;
 માન રાખ લાવે ર તપ રાખ, નિહચે^૩ ઇહાં દુહું ગતિ સાખ. ૭૩
 સુણિ કુવચન જે હરપિત થાય, પાહણ કે જસ રોમ હરખાય;
 જે મરણાંતે ન ધરે દોષ, જીવ જાણે એ શિવગતિ પોષ. ૭૪
 સ્યું ગુણ તુજા કપાયે કદા, કીધું છે જિણ સેવઈ સદા;
 સ્યું દેખે નહિ એહતું દોસ, તાપ ઇહાં પરભવ દુખકોસ. ૭૫
 સ્યું તુજ સુખ કપાયે કર્યો, કપાયનાસથી સ્યું સુખ ઋણિયો;
 એ જોમાં ઉત્તર ફલ દેણ, જાણી જીવ ભજ તે અભેણ. ૭૬
 તપપ્રવૃત્તિ તો જીવ સુખસાધ્ય, જિમ તિમ માનમુગતિસુ અબાધ્ય;
 પહિલી પ્રવૃત્તિ ન દે સુખ કઈ, બાહુબલિને બીજે શિવ દઈ. ૭૭
 વિચાર કરી ઇમ તજવું માન, હુલ્લ તપ રાખવું નિદાન;
 પડિત હરજો મન ધરિ ક્ષમા, માન મત્સર હે મૂરખ ગમા. ૭૮
 થોડે પરાભવ પિણુ તું કુપે, પાપ ચિંતવઈ નિજ ગુણ દુરપે;
 ન લખે નરક તિરસ્વી ગતિ, વારવાર થાયે દુઃખતતિ. ૭૯
 ધરે પુણ્યાતમ અપકારિએ, ક્રોધ તેહ ધરિ અરિષટકીયે;
 તે ભવબાહિજ દૃષ્ટિ ખીડ, અંતર અરિને ભવ ભવ ઇડ. ૮૦
 ભણે ક્રિયા તપ શમમાં રહે, માયા સહિત ધરમનઈ કહે;
 ન લહે તે ફલ આતમ દેહ, કિલેસ રૂપ ભવાંતર છેહ. ૮૧
 વહે લોભ આતમ સુખ ભણી, સેવા લ્યે જ્ઞાનાદિક તણી;
 દુખ લેવાનઈ ઇહ પરવહે, વાંછા તઉ ધરિ દુહું પરિગ્રહે. ૮૨

૧. સાંભળો. ૨. અથવા, ઇચ્છે તો. ૩. નિશ્ચયે, જરૂર. ૪. ખર્ચું; ગોણું થયું.

હરખે સ્યું પંડિતને નામ, ક્ષયોપશમ જનરંજક પામ;
કાંઈક લાણુ એહું જિણુ થાય, જીઉ તાહરું વાધે શુણુમાંય. ૯૬

ધિગ લાણુવે જિણુ રંજે લોક, ન ધરે પરહિત સંયમ થોક;
નિ કેવલ ઉદરંભર થયો, લાણુવો ગયો, સંયમ વળી ગયો. ૯૭

ધન તે ન લણુયા પિણુ^૧ શુભ કૃત્ય, શુદ્ધાશય સુધ વચનાધિત્ય;
જે આગમપાઠી આલસૂ, ઇહ પરહિત ન કરે કમવસૂ. ૯૮

ધન તે મુગધ કથિત જિનમાગ, રાગે લ્યે સંયમ મહાભાગ;
સ્યું લણીયે વ્યસની કલેસિયે, જે દુક્રિય પરમાદી થિયે. ૯૯

અક્રિય લણુવે ફલ નહિ તાંત, સુખને વાંછે જીઉં લવપ્રાંત;
ક્રિયા સહિત ન લણુ ફલ તેમ, ખર ન લહે ચંદન શ્રમ જેમ. ૧૦૦

૨આગમ ઉપદેશે કરી, ભાખ્યું એ અધિકાર;

હિવ યૌગતિ ઉપદેશ ગત, લિખું નવમ અધિકાર.

મૃત્યુ હુવે જસ આણુ દુરગંધ, સાગર પિણુ ખૂટે અનુભંધ;
કઠિન ફરસ કરવતથી ઘણો, દુઃખ અનંત શીત તપ તણો. ૧૦૧

દેવતાકૃત તીવર^૩ વેદના, કંદ પુકાર નિરંતર ઘણા;
ભાવી નરકે ન બિહે કાંઈ, કુમતિ જે હરખે વિષયાંઈ. ૧૦૨

ખંધ વહન તાડન હુવે સદા, ભૂખ તૃપા હુષ્ટ મણુ કદા;
શીત તાપ નિજ પર લય બહુ, તિર્યંગ ગતિ દારુણુ દુઃખ સહુ. ૧૦૩

વૃથા દાસપણુ અલિલવ દોષ, ગર્ભસ્થિતિ દુર્ગતિ લય પોષ;
એહવા દેવગતે પિણુ અસુખ, સુખ તે પિણુ પરિણામે દુઃખ. ૧૦૪

ઇષ્ટવિરહ અલિલવ લય સાત, રોગ શોગ દુઃખ દે નિજ ભત;
નિહચે^૪ એહ મનુષ્યગતિ વિરસ, ચિદાનંદ શુણુ સધીય સરસ. ૧૦૫

એ યૌ ગતિ દુખિણી જિય બાણી, અનંત કાળનો અતિ લય આણી;
જિનપ્રવચન ભાવી નિજ હિયે, કરી તિમ જિમ એતુજ નવિ લિયે. ૧૦૬

આતમ છે તૂં અતિ સાહસી, સુણિ ભાવી ચઉગતિ દુઃખ કસી;
દેખી પિણુ^૫ ન બીહે બહુ પરે, તસ વિચ્છેદ ઉદમ નવિ કરે. ૧૦૭

ઇતિ અષ્ટમો ચતુર્ગત્યાશ્રિત્યોપદેશાન્તરગતઃ શાસ્ત્રગુણાખ્યાધિકારઃ

૧. પણુ. ૨. શ્રી રંગવિજય અહીં આઠમો અધિકાર પૂર્ણ કરે છે. શ્રી ધનવિજયગણિ ૧૦૭ માં
સેકે તે પૂરો કરે છે. ૩. તીવ્ર. ૪. નિશ્ચયે. ૫. પણુ.

કુકરમ જાલે ગુણ કુવિલપ, તુજ બાંધી નરકાગનિ તલપ;
 મછની પરે પચાસ્યે^૧ મત્ત, માછીગર જીવિસસ ન ઘત્ત. ૧૦૮
 મુણી મન તૂ મુજ ચિરતન મીત, કાં કુવિકલપે દે લવલીત ?
 કર જોડયાં હિવ^૨ લજ સતકલપ, અફલ મિત્રાઈ કરી સવિકલપ. ૧૦૯
 શિવમુખ નરકહ ગિયદી માંહ, આપે વશ્ય અવશ્ય થઈ આંહ;
 પ્રયત્ન કરી સદા જીવને, વશ હુઈ મન હું કહું ઇમ તને. ૧૧૦
 મુખદુઃખ નવિ દે કોઈ દેવ, કાળ મિત્ર તિમ અરિ નિતમેવ;
 એ મન હુવે સકલ જીવને, જહું સંસારિ લમાવણુ મને. ૧૧૧
 આતમ એ મન વશ જસ થયો, કામ કિસું ચમ નિયમે લયો;
 કુવિકલપે જસ મન ચિર નહિ, ચમ-નિયમાદિ કરે સ્યું અહીં ? ૧૧૨
 અરચા તપ શ્રુત દત ને ધ્યાન, નિફલ વિણુ જીતે મન માન;
 કષાય ચિતા વિણુ મન રહે, અધિકો યોગ ભોગગુણ લહે. ૧૧૩
 જપ શિવ ન દે ન દે શિવ તપ, સંયમ દમ નવિ મૌન તરપ;
 પવનાદિકે સાધન સવિ વૃથા, મન વશ કર્યે^૩ સર્વ ફલ તથા. ૧૧૪
 લાગી સકલ ધરમ જિન કહ્યો, વાહન સમ છોડી જે વહ્યો;
 મનપિશાચ ગદિકો તે ઇહાં, મૂરખ પડે લવોદધિ જિહાં. ૧૧૫
 રાહો મન હુર્જીથી અમિત્ર, કરે વચન કાયા રિપુ સત્ર;
 નીમે રિષે હજાળો જીવ, વહે વહે આપદા સતીવ. ૧૧૬
 મન દુઃખાળુ કર્યો મુજ અપરાધ, નાજો જિણુ દુરગતે અગાધ;
 નાંખે દમ મુજ છોડી શિવ જશ્યે, તોહી તુજ પદ અસંગ હશ્યે. ૧૧૭
 કનકદ્વી કનકની પરે, સુભાવિષ્ટ કુટ્ટી અનુસરે;
 શ્રવણ પરે નરકાગનિ મંદિરે, મનહત પ્રાણી પેસાણુ કરે. ૧૧૮
 નાનજવ પ્રમુખ મકલ નહીં ધરમ, કુવિકલપે હત ચિત્ત મરમ;
 જોડે આનખાને વિણુ જોડ, જૂળ તૂપા સહે રોગી દેહ. ૧૧૯
 કુલ મહિત સાર્યું મન વચે, અધિક ગુણ્ય ઉપાર્જન લયે;
 વંચે જુ મનવશ વિષુ પુન્ય, હત તન ફલ સૌ થઈ અધન્ય. ૧૨૦
 કિન્નુ કુવિકલપે નિરકલપે, આગ વાળીય હજારું મન વાળે;
 પડે ને વાળે નરકાગનિ ગઈ, નિરકલપે મરી નરકદી જઈ. ૧૨૧

ભેગ દેત તે ચિત્તદગાધિ, યોગનિદાન અધિક મનતપ સાધી;
 શિવસુખ વેલી તણે તપ મૂળ, તિણ બહુચે સમાધિ ફલ. ૧૨૨
 સન્ન્યાયે ભેગે તિમ ચરણ, ક્રિયા વ્યાપારે ભાવનકરણ;
 પંડિત મન રૂંધઈ સન અગત, પ્રવૃત્તિ ત્રિયોગી મેલી તત. ૧૨૩
 મનવનમાં ભાવન પરિણામ, સિદ્ધ સમાન રહ્યાં તિણ કામ;
 દુષ્ટ જ્ઞાન શુદ્ધ ભગતાં, નવિ પેચે ભાવન તાકતાં. ૧૨૪

એ સદ્ગુરુ ઉપદેશમય, લીજ્યો નવમ અધિકાર;
 સિવ ભાણે વૈરાગ્યે, શ્રી મુનિમુંદર સાર. ॥

ધૃતિ નવમશિત્તદમનાધિકાર:

શું છઉ મહે હસે ને અરથ, વાંછી કામ જેલે શું નિર્થ;
 ધોર નરક ખાટે પેસવા, ઇચ્છી લણે ન મૃતિ રક્ષકવા.^૨ ૧૨૫
 તુમ લવાદિ કુદાડા ઘાડ, છેદે નહિ દુવિત તરુ^૪ જાઉ;
 તાઉ છઉ યતના કરી તિણે, છેદે કિડાં કુણુ લખવું ગિણે ? ૧૨૬
 તું મૂરખ, જાની, તું હવ, અપંછક પંછક સુખ દુઃખ નીવ;
 દાતા ભોક્તા તું તેડનો, ઉજમે કાં નહી કિતમાં ઘનો ? ૧૨૭
 કુણુ તુમ છઉ ચિર જનરંજને, ગુણુ પરમારથ લખ તું મને;
 રંજ વિશદ ચરિતે લવસમુદ્ર, પડતાં તુમને પાલણુ મુદ્ર. ૧૨૮
 પંડિત હું, સન્ન હું વલી, દાતા અદ્ભુત ગુણીઓ બલી;
 વાંછે એ મદથી પરિતોષ, ન લણે કાં પરભવ લઘુ પોષ. ૧૨૯
 સાધન સાધન જાણે સરવ, પ્રમતના ન લણે નિજવશ ધરવ;
 ઇદ પરભવ છઉ કરિ તે ચતન, લણે નહીં કન ભુગતે તન. ૧૩૦
 પ્રમ^૫ અવચાર લઈ બહુ પુદ્ગલે, અનંત દુઃખ સહતા છઉ દલે;
 વલી તુમ દુરલભ જિન પ્રમ^૫ ઇમ, આદરવા વિણુ દુઃખદાય કિમ. ૧૩૧
 શુભ્યુતિ વાંછે વલી નિર્જીવી, વિણુ પુણ્યે વાંછે સુખ સુણી;
 અષ્ટ યોગ વિણુ વાંછે સિદ્ધિ, નવો વાયુ તુમ આતમ બુદ્ધિ. ૧૩૧
 પદ પદ પર અભિભવ છઉ દેખી, ઇચ્છે કાં તેથી સવિશેષ;
 અપુણ્ય આતમ ન લણે કાંઈ, વિસ્તારે કાં છઉ અઘઠાઈ. ૧૩૩

૧. યોગને માટે. ૨. ગત્યાવવા, રક્ષવા. ૩. ઘાત, ઘા. ૪. ત્યાં સુધીમાં. ૫. ધર્મના.

કાં પીડી નિરદય લણુ જીવ, વાંછે પ્રમોદથી કેમ નીવ;
 એક વાર પીડે એક જાંત, તે તક પીડે વાર અનંત. ૧૩૪
 રહ્યો મૃત્યુસુખ પિણુ જિમ ^૧લેક, લક્ષણ કદે જાંતુ નિચેક;
 તિમ તું પણુ મૃતિ મુંડમે રહ્યો, જીવ પીડે સ્યું જીવ ઉમહ્યો. ૧૩૫
 આપણપૌ તું વાંચી ઇલાં, કલ્પી થોડું સુખભર જિહાં;
 વરતે છે સ્યું જીવ પરભવે, નરક દુઃખ સાગર નહીં વહે. ૧૩૬
 અજ કોડી ને પાણી ગિંદ, અંખ વણિકત્રય લિશુક કંદ;
 ઇણુ પરિ હાથું મનુષ્યજનમ, શોચિસ પરમાદે દુખ ગરમ. ૧૩૭
 મૃગ ભમરક પંખી ને મીન, હાથી પ્રમુખ પ્રમાદે લીન;
 શોચે જિમ નિજ દુઃખ મૃતિ બંધ, ન લખે તું ચિત ભાવી અંધ. ૧૩૮
 પડયો દુઃખે કરી પહેલાં પાપ, વલી મૂરખ તસ કરે કલાપ;
 પડતો અતિ કદમ જલપુર, માથે શિલા ધરે થઈ સૂર. ૧૩૯
 વાર વાર તુઝ કહીયે જીવ, બીહિ દુઃખે ગહે સુખ નીવ;
 તો તું કરિ હિવ વાંછિત કાંઈ, સમજ સમજ એ અવસર બઈ. ૧૪૦
 ધન શરીર સુખ બંધવ પ્રાણુ, છોડી છોડી દયે જિનધ્રમ સાણુ;
 હે ધરમે વાંછવા લવભવે, પિણુ વલી ઇણે દુલભ ધ્રમ હવે. ૧૪૧
 જિમ દુઃખ બહુવિધ સહે અકામ, કરી કરુણાએ સહી સકામ;
 થોડે સકામ પણુ પરભવે, સુખ અત્યંત ઘણા દુઃખ જવે. ૧૪૨
 ધીઠો રહે પાપ કેમ રવિશે, સુખ વાંછે સુવિનાશ ન લખે;
 ચિતવતો તે સુખ વિણસતે, બીહિ કાં નહી દુરગતિ લતે. ૧૪૩
 કર્મ કરે રે જિય તું તેહ, હુસ્યે અત્યંત વિપદાં તિણુ રેહ;
 તેહનું બીહ ધરે નહીં પહિયે, જિહાં અત્યાકુલતા ભાવીયે. ૧૪૪
 પાદ્યાં જે સંઘાતે વધ્યા, નેહાલુ થાનકમાં સધ્યા;
 તે પિણુ થમે અહ્યા નિરદયી, લખિ પિણુ કાં હિત ન કરે અર્થ. ૧૪૫
 ધન બંધવ સુત જસ ચીંતવ્યે, જિણે કલેશ પામ્યે તું હવ્યે;
 કુળ ગુણ તસ ઇહ પરભવમાંહ, આયું કિતો જિણુ વિલપે તાંહ. ૧૪૬
 સ્યું મુંઝે ગતરૂપે ભિન્ન, સકલ પરિગ્રહ બંધવતત્ત;
 શોચી નિજહિતકારી યોગ, પરભવપથિ કરી અવસર લોગ. ૧૪૭

સુખચું ખેસે સુખચું સુવે, જીમે, રમે, ખેલે, વલી જીવે;
 નવિ જાણે આગલી ધ્રમ વિના, સ્યું હુમ્મસ્યે આતમ તુજ તના. ૧૪૮
 શીત તાપ માખી તૃણ ફરસ, લિગરેક કબે ગમકે નિરસ;
 તિણથી ઇણ કરમે જાહુ મેલ, ન લહે નરકવેદના હેલ. ૧૪૯
 કોથે કિહાં, પ્રમાદે કિહાં, કદાગહે કિહાં, મદસું કિહાં;
 મલિન કરે આતમને જીવ, ધિગ તુજ ન હરે નરકહ રીવ. ૧૫૦

વૈરાગે ભવિ જીવવા, કર્યો દસમ અધિકાર;
 હવે શુદ્ધ ધરમતણા, લિણું કહ્યો તિમ સાર. ॥

ઈતિ દશમો વૈરાગ્યાધિકાર:

રે જીવ ધરમે હે લવનાશ, મેલું કરે મૂરખ કાં તાસ;
 મદ મત્સર રમાયાયઈ કરી, ઓસડ મિદ્યું ન હે શુણ પરી. ૧૫૧
 શિથિલાઈ હઠ મત્સર કોધ, પશ્ચાતાપ કપટ છલ રોધ;
 કુશુરુ કુસંગતિ, માન પ્રમાદ, સુકૃત મલિનકરણ ઇણ વાદ. ૧૫૨
 વલ્લભ જિમ તુજ નિજ ગુણશંસ, મચ્છરી ધરિ તિમ પર પરશંસ;
 નિજ પ્રશંસ પરને નવી વહે, ઇષ્ટ દાન વિણ કિમ તે લહે? ૧૫૩
 જન ગુણ લેતાં હરખે ઘણું, પરભવ તિણ ગુણરહિતપણું;
 લેતાં દોષ ધરે નહીં તાપ, તો પરભવ ગુણ ચિરતા વ્યાપ. ૧૫૪
 હરખે નિજ ગુણ પરિ પર કહ્યે, તિમ જો વૈરી ઉપરી વહ્યે;
 નિજ ગહાંયે જિમ ઉપતાપ, તિમ રિપુને જાણ્યા ગુણ ચાપ. ૧૫૫
 જિમ નિજ ગહાં તવનાપણે, આતમ તાપ હરખ તું જણે;
 તિમ પરને ચિતવિ ચિહુ વિષે, ઉદાસથી હુવે વેત્તા પખે. ૧૫૬
 સ્તવવાથી ન હુવે કેા ગુણી, પરભવ હિત નહીં ખ્યાતે ઘણી;
 એ અપગુણ ઉત્તર જાણતો, વૃથા માનગહિલો કાં હતો? ૧૫૭
 કુણ કુણ ન કરે જન બહિમુખી, પ્રમાદ મત્સર કુઓધ મુખી;
 મેલું એ દાનાદિક ધરમ, આણુ પિણ કર સુધ સુકૃત કરમ. ૧૫૮
 છાનું પુન્ય ધરે જિમ શોભ, પરગટ કરતાં તિમ નહીં શોભ;
 લાજ સહિત જિમ મહિલાતણા, વચ્ચ છત્ર ઉચ્ચલ ગુણ ઘણા. ૧૫૯

ગુજરાતી ચોપાઈ

સુકૃત ગુણ સુણવે દેખવે, આતમ તુઝ કોઈ ગુણ નહીં હવે;
 દ્રષ્ટે નહીં ધરતીથી પ્રગટ, મૂળ કર્યાં તરુ પડે નિપટ. ૧૬૦
 તપ-કિરિયા દાને પૂજણે, શિવ ન જાણ ગુણમત્સરપણે;
 અપચય કયે ન હુવે નીરોગ, રસાયને પિણુ આતુર? લોગે. ૧૬૧
 માંતર ચાંતર રતન પ્રમુખ, થોડા પિણુ શુદ્ધ તો ફલ સુખ;
 દાન પૂજ ચોસક ગુણ કરે, શુદ્ધપણે, ઝંઘમથાં ગિરપરે. ૧૬૨
 નીચે નાનહો નિમ તમ હણે, અમૃત લવ પિણુ રૂજને લણે;
 અગની કણ પિણુ દહે તૃણ રાશ, ધર્મલેશ તિમ હે લવનાશ. ૧૬૩
 વિના ભાવ ઉપયોગે કરી, આવશ્યક કિરિયા આદરી;
 દેહ કષ્ટ, ફલ ન લહે કાંઈ, આતમ લખિ કરી ભાવ મિલાઈ. ૧૬૪

શુદ્ધ ધરમ ઉપદેશ એ, લાભ્યું ઇણ અધિકાર;
 દેવ ધરમ ગુરુ જાણવા, સુણ દાદશમ વિચાર. ॥

ઘટેકાદશમો ધર્મશુદ્ધ્યધિકાર:

મન નરતમાં ગુરુ પરધાન, જે ભાગે હિત ધરમ નિહાન;
 અપરાધી તેહનઈ આસરે, મૂરખ ધ્રમ ધનિકી કરે. ૧૬૫
 વિના પરમગી પ્રાણી અહીં, શિવ ન લાહે, જસ ગુરુ શુદ્ધ નહીં;
 જો ન જાણ રસાયન કરી, અજાણ લેહ બતાયે જરી. ૧૬૬
 જો ન જાણે આચાર્યો, જેહને તેહ જૂડવા પડ્યો;
 જો ન જાણે વિવેક પ્રતાપ, કુચુરુ પસાય પડે ભવમાં. ૧૬૭
 જો ન જાણે વાચન તુરમ, પદ્ધતિ" રાજે નિજ પર મગ;
 જો ન જાણે ગિત બાણી, શુદ્ધ ગુરુદેવ ધરમ ગુણધાણી. ૧૬૮
 જો ન જાણે ધરમકિર્તન, ફલે રહિત હે જોડ મરમ;
 જો ન જાણે બલિક, ગુરુ શુદ્ધ કરે કિનાર્યો હુમક. ૧૬૯
 જો ન જાણે વાક્યકર બાણી, શ્રી અકાલીદે જે ગુણધાણી;
 જો ન જાણે દેહ જ રસ, કવિવ્રજમાં તુઝ આસનવયા. ॥
 જો ન જાણે નિમ, ન જાણે મુદેર ધરમધન જનનું આગ;
 જો ન જાણે કિંકર, કિંકરનાવ નવિ ખાસાં જિનું. ૧૭૦
 જો ન જાણે કાલ, કાલનાવ નવિ ખાસાં જિનું. ૧૭૧
 જો ન જાણે કાલ, કાલનાવ નવિ ખાસાં જિનું. ૧૭૨

અમુદ દેવશુર મરમે મટે, દષ્ટિરાગ ધિગ અઢગણુ પટે,
 શોભિયિ પરબન તું તે રહે. રાગી કુપયબદ્યે નિમ કલે. ૧૭૧
 શીંગો નીજ અંબદત ન મે, પાંજ ગાય જે હૃદ્ય ન વદ્ય;
 નાપે પાન હુદ્ય નુપસેવ, નાપે કુશુર મરમ શિવમેવ. ૧૭૨
 કૃત વતિ બાતિ પિતા ને માત, વિદ્યાબંધન શુર નિજ અત;
 ન હુદ્યે નિયમે કે રિતબળી, શુભ આપે શુર શુર મમ ધણી. ૧૭૩
 તાવે માત પિતા શુર તેહ, ગોપી લેહે શુદ્ધ પ્રમ જોહ;
 નાપે પ્રાવમાં તે રાગ કાઈ, વેરી નહી રહે પ્રમ લોઈ. ૧૭૪
 દેવપૂજ શુરજેવા તાર, પિતર ભગતિ ને સુદૃત સાજ;
 વ્યવહાર શુદ્ધ ને પરકેપકાર, છદ્ધ પરબવ છુદ્ધ સંપદકાર. ૧૭૫
 જિનઅભગતિ મુનિની અવગન્યા, કર્મ અયોગ્ય અધરમદ્ય વન્યા;
 પરવંચન માળાપ અવગણન, કરે પુરુષને વિપદા મલિન. ૧૭૬
 ભગતે પૂજિય નહી જિન ભણી, ભણી શુરમમ મ કરિશિ વિરમણી;
 અનિમિત્ત અનિમિત્ત ગેલી પાપ, કિલુ હેતે વાંછે શિવમાપ. ૧૭૭
 ચક્રપદ વાતે શિલ્લ જિમ બિલ્લો, કોઈ સુશુર તારે મુગ મિલ્લો;
 કોઈક તે બોળે ભવદૂષ, શ્યાલ સમાન અણુમિલ્લો ભૂપ. ૧૭૮
 ભયે તલાવે પેતીસીયો સદા, ભૂખ્યો મૂઠ ભયે ઘર તદા;
 દરિદ્રી તે દરપદ્મમ છતે, જે પ્રમાદિ શુરયોગ હતે. ૧૭૯
 ન મરમચિંત ન શુરદેવ ભગત, વેરાગ્ય લેવા નહીં જમ ચિત્ત;
 તેહનો જનમ પશુની પદે, નિષ્કળરૂપ ધયો બહુ પદે. ૧૮૦
 ન દેવકામ ન સંપદકામ, જસ ધન ખરચાણો નહીં આમ;
 તસ ધન ઉપાજીવે ભવદૂષે, પડતાં સ્યું આલંગણુ હુયે. ૧૮૧
 કહ્યો દેવશુર ધર્મમય દાદશમો અધિકાર;
 દિવ્ય મુનીવરશિષ્યાપણે, લિખું યથા આચાર ॥

ઈતિ દાદશમો ગુરુશુદ્ધ્યધિકારઃ

ભવભયવારક મુનિવર નમું, જસ મન વિપય કપાયે ગમું;
 રાગદ્રેષ રહિત પરિણામ, રમે ભાવન સંજમને કામ. ૧૮૨

દ્યે શય્યા પુસ્તક આહાર, પર પાસે એ તપ આચાર;
 પ્રમાદથી પરભવમે કિસી, ત્રણત્રણીયાની તુજ ગતિ થસી. ૧૯૭
 મુનિવર તુજ નહીં કા સિદ્ધિ, કિરિયા તપયોએ શુભુદ્ધિ;
 તેા પિણુ તું કાં માને ભયો, સ્તુતિ વાંછે સ્યું હુએ પયો. ૧૯૮
 નિર્ભાગી આતમ શુભુદ્ધિન, સ્તુતિ વાંછે અણુદુર્લભ દીણ;
 રીસી^૧ પરથી લાભે તાપ, ઇહભવ પરભવ કુગતિ પાપ. ૧૯૯
 શુભુદ્ધિણા જન નમનાદિકે, મુખ વાંછે હરખભર થકે;
 મહિપ વૃષભ ખર જનમની પદે, શુભુ વિણુ તુજ તિણુ મૂલ ન સદે. ૨૦૦
 મુનિ ભે ઉજમે નહિ શુભુ વિપે, વંદન સેવ કરાવે મિપે;
 નંદાઇસ પરભવ ગતિ ગયો, હસી તિણે તું અભિભવ લયો. ૨૦૧
 દાન માન શુતિ વંદન કર્યે, હરખે માયા રંજે પયે;
 નવિ જાણે ભે સુકૃત નામ, કુણુ તું તિણુ લૂટ્યો તુજ ગામ ? ૨૦૨
 મુગધ કહ્યે ન હુવે તું શુભી, કર્યે દાન પૂજવિધિ ઘણી;
 શુભુવિણુ ન હુવે તુજ રાવનાસ, સ્યું સ્તવનાયે દ્યે શુભુઆસ. ૨૦૩
 ભણી શાસ્ત્ર સત્ અસત્ વિચિત્ર, આલાપે માયાયે તત્ર;
 જે જનને રંજે ઇહભવે, કુણુ તે તું કુણુ મુનિ પરભવે. ૨૦૪
 ઘર પરમુખ પરિબ્રહ્મ મુનિ છાંડી, ધર્મોપગરણુ છલ તે માંડી;
 કરે શય્યાદિક ઉપબ્રહ્મણે, નિશ્ચે વિપ નામાંતર જણે. ૨૦૫
 કરે ધરમ સાધન પરિબ્રહ્મે, તુસે નામે મૂરખ કિહે;
 નવિ જાણે સોનાને ભાર, નાવ ન બૂડે પાસાવાર. ૨૦૬
 પાપકષાય કરમ ભાજને, મુનિ હુવે પિણુ ઇહાં પ્રમસાધને;
 રસાયને પિણુ મુખ તેહને, ન હુવે અસાધ્ય રુજ જેહને. ૨૦૭
 જિને કહ્યા મુનિ સંયમરખા, જે તે વસ્ત્ર પાતર પરમુખા;
 મોહ્યા તેણે હે ભવપીડવે, નિજશસ્ત્રે રિયે નહ હુખ હવે. ૨૦૮
 સંયમ છલથી પર અભિભવે, ભારે પુસ્તક પ્રમુખે રવે;
 વૃષભ ઉંટ મહિપાદિક રૂપ, ધરી વહિસ તું ભાર અનૂપ. ૨૦૯
 વસ્ત્ર પાત્ર તત્તુ પુસ્તક લોભ, કરવે ન હે સંયમસોભ;
 લોભે પડવું ભવનિધિમાંહિ, સંયમ શોભે શિવગતિ છાંહિ. ॥

પ્રમાદથી લવસમુદે તુઝ, પડવો વલી પરમંસર ઝુઝ;
 દીસે તેં ગલ ણાંધી શિલા, જલ પર આવવો તઉં^૧ મુસકલા. ૨૨૪
 મહાતપી કે મહે ઉદીર, ઉઝ તપાદિક નિજ^૨ રા હીર;
 થોડે કષ્ટ પ્રસંગે થયો, તે પિણુ અણુવાંછે મુનિ નયો. ૨૨૫
 દાંન માન નતિ પ્રમુખે જેહ, નવિ હરખે વિપરીતે તેહ;
 લાલાલાલ પરીસહ સહી, ચતી તે બીજે વિટમહી. ૨૨૬
 મમંતા ધરતો ધ્રાવક વિષે, તદીય તાપે તપીયો થશે;
 નિજ મન અણુસંવરતો સદા, લમણહાર લવતાપે મુદા. ૨૨૭
 નિજ ઘર છંડયું પરધર ચિંત, તાપે કુણુ શુણુ નામ મહંત;
 આજીવિકા વેપે તુજ ચલે, દુરગતિ કાં નવિ શોચે કલે. ૨૨૮
 કરીશ ન પાપ ઇચું લાખતો, કરતો પિણુ દેહે લ્યે ખતો;
 શર્યાદિકે પ્રેરતો લોગ, મન વચને ર્યો છે મુનિયોગ. ૨૨૯
 કિમું મમત્વે મોટિમપણે, સાવધ વાંછ્યો પિણુ નિજ જણે;
 સોનામે પાલિ નવિ પેટ, મારી હણે પ્રાણને નેટ? ૨૩૦
 તજ પદવી કેા શુરુ પરસાદ, પામી વેષ લણી અથનાદ;
 મુખરાઈથી વશી કરી લોગ, લપે ઇંદ્રપદ દુરગતિ જોગ. ૨૩૧
 પામી પિણુ આરિત એ દુલભર, વિપય પ્રમાદ રચ્યો જયું કલભ;
 ભવકૃપે પડતો તું મુનિ, અનંત કાળે લેસી દુઃખખની. ૨૩૨
 કળે જોધિ રતન એ લહ્યો, યુગસમિલા દષ્ટાંતે ગહ્યો;
 કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણુધાતો નિજ હિત જો કસે. ૨૩૩
 દુસમણ એ તુઝ વિપય પ્રમાદ, અણુગોખ્યા મનવચનદેહાદ;
 એહ અસંયમ સતરે વલી, એથી બીહતો ચલિ^૩ પ્રમગલી. ૨૩૪
 પામી શુરુ છંડી નિજ ગેહ, લણી શાસ્ત્ર તતવાચક જેહ;
 નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ટલ્યો, તો મુનિ હિવ ચતને કાં ગલ્યો. ૨૩૫
 સંયમયોગ વિરાધનપણે, રહ્યો પડિસ ભવરાશે ઘણે;
 શાસ્ત્ર શિષ્ય પુસ્તક ને ઉપધિ, નિજ જન નહીં કોઈ શરણે સમધિ. ૨૩૬
 ક્ષણ પિણુ જેહનો મુખ મુરભવે, પલ્ય કોડી બાણું ઉપજવે;
 સાધિક કાં તો સંયમ હરે, અને પ્રમાદ થકો કાં ફરે. ૨૩૭

હિત સંયમ આદરમાં રહી, શબ્દોને કુલુ છોડે નહિ;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિગે, રાગ દ્વેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૦

કે સંયમમાત્રે આંખિને, રૂપ પ્રતે ન તને પ્રતિદિને;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિગે, રાગ દ્વેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૧

નાચા સંયમમાત્રે કરી, કુલુ કુલુ ન તને ગંધને ધરી;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિગે, રાગ દ્વેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૨

જિજ્ઞાસા સંયમમાત્રે વળી, રચાં પ્રતે કુલુ ન નજે. રહી;
 તજ મન આગે ઇષ્ટ અનિષ્ટ, જો વંછે તું તપક્લ શિષ્ટ. ૨૫૩

સરીર સંયમરૂપે ઇક્કાં, સ્પર્શ પ્રતે કુલુ ન તને કિક્કાં;
 ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિગે, રાગ દ્વેષ તને મુનિ ઇષે. ૨૫૪

કે વપુર સંયમમાત્રે રહી, કુલુ કુલુ શ્રદ્ધા ન જાણે વહી;
 મન સંયમવે તું અવધાર, પંડિત જો તે ફલ મન ધાર. ૨૫૫

વિષય ઇન્દ્રિય સંયોગ અભાવ, ઘટ્ટી ન કે સંયમનો દાવ;
 રાગ દ્વેષ વિલુ જસ મનયોગ, તે સંયમધારી મૃત્યુલોગ. ૨૫૬

સંવર પંડિત સરવ કાયા, જે સેવ્યે મુ નરકગતિ ધાય;
 મામ્યા મહાત્મી પિણુ ઇણે, કુરુડ-કુરુડ મુખ દુરગતિ તિણે. ૨૫૭

તપ યમ પ્રમુખ નહીં જોડને, અવિતથ વચને ન જોલે મને;
 જોડને છે તપ નિયમમુ કાંઈ, તે ત્રિણુ યોગ સંવરે આંઈ. ૨૫૮

ધાતું સકલ સંવરને વિગે, શિવસંપદ કારણ જો રખે;
 તજ કપાયાદિક કૃવિકલપ, કરી મન સંવર તું મુખ જલપ. ૨૫૯

તે ઇમ આતમ જે સંવરી, સદા મુખે સવ સંગ પરિહરી;
 નિઃસંગભાવપણે સંવરે, તે જો શિવપદ યુગપદ વરે. ૨૬૦

સંવર શુભ વિસ્તારતા, એ અવદમ અધિકાર;
 શુભચલગતિમાટે હિવઈ, લિખિશ વચન તે ધાર. ॥

ઇતિ ચતુર્દશે ભિથ્યાત્વનિરોધાધિકારઃ

કરી છઉં ચતન આવશ્યક વિગે, જિનભાવિત શુદ્ધ તમપહશિયે;
 ચોસડ ન હોણે રોગ અશુદ્ધ, અણુખાધો, વૈદે કલ્લો શુદ્ધ. ૧૬૧

માં ધૂલિ નિજપરમાંડ, સંપદ આપદ આતમ આંહ;
 ૧ સમતા મમતા વિના, ચાહે તે સુખીઆ ઘના. ૨૭૪
 ને તેહ જ તું ગુરુ સેવ, પંડિત તે લણુ શાસ્ત્ર સુલેવ;
 તમ તેહ જ તત્પરિભાવ, સમતા સુધા હુવે જે દાવ. ૨૭૫
 ૨ શાસ્ત્ર જોઈ ઉધરી, મેલ્યો એ સમતામૃત કરી;
 મો એ લાભી પંડિતાં, એ શિવસુખ આપે છે કિતાં. ૨૭૬
 તમ શાંતસુધારસ ભર્યો, શ્રીમુનિમુદરસૂરિ તિણુ કર્યો;
 યાતમ ભાવે ધ્યાઇવો, પરહિત કલ્પતરુ ભાઇવો. ૨૭૭

બુદ્ધિવંત લણી ચિત્તમાંહિ, તરત રમાડી વિરમી તાંહ;
 મવ તે પામી જયસિરી, પરભવ સહજે દ્યે શિવપુરી. ૨૭૮

શાંતસુધારસ પૂરમે, ભાજ્યો એ અધિકાર;
 સોલેહી પૂરા ઇહાં, લિખીયા શાસ્ત્રવિચાર. ૧

ચિદાનંદ ભગવાન તું, પરમાતમ ગુણવંત;
 અક્ષયનિધિ નિજ સમરતો, પાસે જોધી મહંત. ૨

અમૂરતી ને મૂરતી, થાયે પંચ પ્રકાર;
 તેમાં ચરમકરણ વસે, અંતર કરણ પસાર. ૩

દોઈ ઘડી હે ઉપશમી, તે વલી આદિ કષાય;
 કરવે પડતાં પામીયે, ગુણ સાસાદન ભાય. ૪

ત્રીન મોહની નઈ વલી, ધુરલા ચ્યાર કષાય;
 પ્રકરતિ સાતે ક્ષય કર્યા, ક્ષાયિક ભાવે પ્રાય. ૫

એ મિથ્યાત અભાવથી, ત્રીને જોધિ અરૂપ;
 જો હે ચરમકરણપણે, ત્રીને પુજસરૂપ. ૬

શુદ્ધ અશુદ્ધ અવિશુદ્ધમાં, પહિલઈ પુજે આય;
 રહતાં હે ક્ષય ઉપશમી, ચરમ સમય શુદ્ધ પાય. ૭

વેદક જોધપણુ લહે, નિરમલ દલ ઇહાં હોય;
 તિણુ રૂપી કહિયે જિહૂ, આતમ નિજ ગુણ જોઈ. ૮

જોધ લહી જે કોઈ ઇહાં, નવા લખસ્યે એ શાસ્ત્ર;
 દ્રોરવવા તંપ જપ ચક્રતિ, લખસ્યે તે ભવપાત્ર. ૯

લિખ્યો શાસ્ત્ર લાપાપણે, સમજે સગલા લોગ;
ધર્મ નરવિજયતણે વચન, ધરમારથ ઉપયોગ. ૧૦

દેખી દેખી વચન તે, લિખીયા મતિ અનુસાર;
પંડિત દેખી સોધજ્યો, દે દૃષ્ટિ ઉપકાર. ૧૧

સંવત સતર સત્યોત્તરે, માસ શુકલ વૈશાખ;
રવિવારે પાંચમી દિને, પૂર્ણ થયો અલિલાપ. ૧૨

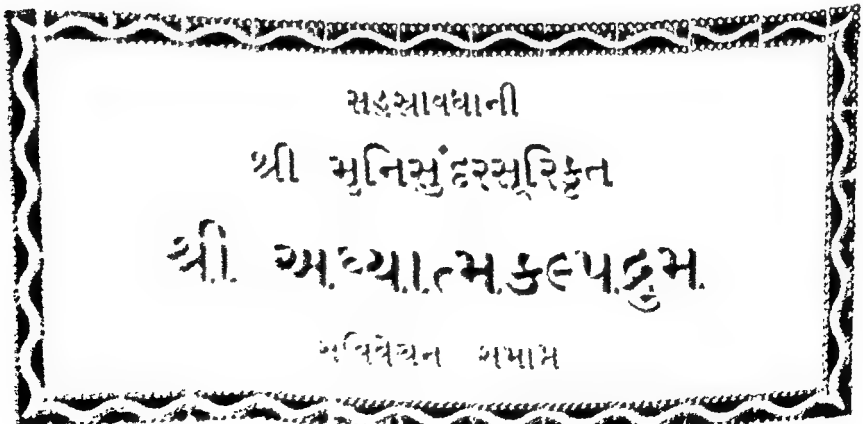
ખરતર ગછમાંહે સરસ, આચારજ ગણધાર;
શ્રી નિલુગંદ સૂરીસવર, સૌમ્યગુણે સિરદાર. ૧૩

તાસ સીસ શુરુ ચરણરજ, સમ તે રંગવિલાસ;
નિજ પર આતમહિત લણી, કીનો આદરિ જાસ. ૧૪

^૧લલિખ્યો ગુણજ્યો વાંચજ્યો, એ અધ્યાત્મ રાસ;
જિમજિમ મનમાં લાવજ્યો, તિમ તિમ^૨થસ્યે પ્રકાસ. ૧૫

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ગુજરાતી ઓપાર્થ

સમાપ્ત.

अध्यात्मकल्पद्रुमना भूषण श्लोकोना अक्षरादि अनुक्रम

कारणं यस्य च दुर्विकल्पैः	१७६	उरभ्रकाकिण्युदविन्दुकाघ्र-	१९६
कृच्छ्रसाध्यं मनसो घशीकृतात्	१७५	एवं सदाऽभ्यासवशेन सात्त्व्यं	३६२
हेषु येषु परिमुह्यसि कामिनीनां	६८	एष मे जनयिता जननीयं	५०
गणीयसा साम्यनियन्त्रणाभुवा	२९६	कथमपि समवाप्य बोधिरत्नं	३१३
नत एव जिना दीक्षा-	३३६	कथं महत्त्वाय ममन्वतो वा	३११
प्रत्यल्पकल्पितसुखाय किमिन्द्रियार्थैः	९९	करोपि यत्प्रेत्यहिताय किञ्चित्	१२३
अहृष्टवैचित्र्यवशाज्जगज्जने	१४	कर्माणि रे जीव ! करोपि तानि	२१३
अधीतिनोऽर्चादिकृते जिनागमे	१४७	कपायान्संवृणु प्राज्ञ !	३४४
अधीतिमात्रेण फलन्ति नागमाः	१५३	कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययं	१२५
अधीत्यनुष्ठानतपःशमाद्यान्	१२०	कस्ते निरञ्जन ! चिरं जनरञ्जनेन	१८७
अध्येपि शास्त्रं सदसद्विचित्रा-	२८४	कायस्तम्भान्न के के स्युः	३३७
अनादिरात्मा न निजः परो वा	४०	कारागृहाद् बहुविधाशुचितादिदुःखाद्	९०
अनित्यताद्या भज भावनाः सदा	३००	किमर्देयन्निर्देयमङ्गिनो लघून्	१६४
अपास्ताक्षेपदोषाणां	२४	किमु मुह्यसि गत्वरेः पृथक्	२१५
अमेध्यभक्षा बहुरुन्धनियन्-	७०	किं कपायकलुषं कुरूपे स्ये	५४
अमेध्यमांसास्त्वसात्मकानि	६७	किं जीव ! माद्यसि हसस्ययमीहसेऽर्थान्	१८४
आच्छादितानि सुकृतानि यथा दधन्ते	२३१	किं मोदसे पण्डितनाममात्रात्	१५०
आजीविकादिविविधातिभृशानिशर्ताः	२७६	किं लोकसत्कृतिनमस्करणार्चनायैः	२७१
आजीविकार्थमिह यद्यतिवैपमेषः	२६८	कुर्मज्जालैः कुविकल्पसूत्रजैः	१६३
आजीवितं जीव ! भवान्तरेऽपि वा	७१	कुक्षौ युवत्याः कृमयो विचित्रा	७५
आत्मन् ! परस्त्वमसि खादलिकः श्रुताक्षैः	१६०	कुर्यान्न कुत्रापि ममत्वभावं	३५८
आत्मानमल्पैरिह वञ्चयित्वा	१२५	कुर्वं न सावद्यमिति प्रतिज्ञां	३१०
आपातरम्ये परिणामदुःखे	१००	कुलं न ज्ञातिः पितरौ गणो वा	२४९
आरम्भैर्मरितो निमज्जति यतः	८३	कृताकृतं स्वस्य तपोऽपादि	३५५
आराधितो वा गुणवान्स्वयं तरन्	२७७	कृती हि सर्वे परिणामरम्यं	३७
आलम्बनं तव लवादिकुठारघाताः	१८४	कृपया संवृणु स्वाहं	३३७
आवश्यकेष्वातनु यत्नमाप्तो-	३४९	के गुणास्तव यतः स्तुतिमिच्छ-	३१
इति चतुर्गेतिदुःखततीः कृतिन्	१६०	को गुणस्तव कदा च कपायैः	११४
इति यतिवर्गशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थः	३५९	कूरकर्मसु निःशङ्कं	२७
इममिति मतिमानधीत्य चित्ते	३७०	कचित्कपायैः कवन प्रमादैः	२१८
इहामुत्र च वैराग्य	३३६	क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैः	८२
उच्चारयस्यनुदिनं न करोमि सर्वं	२७४	क्षेत्रेषु नो वपसि यत्सदपि स्वमेतद्	८५

गजाश्वपोतोक्षरथान् यथेष्ट-	२४२	प्राणाग्रजेनापदि	७६
गर्भवासनरकादिवेदनाः	१०२	त्रात्रं न जगता भगदुःखानो मे	५६
गुणस्तवैर्यो गुणिनां परेषाम्	३३	स्वनःसंयममात्रेण	३४०
गुणस्तुतीर्वाञ्छसि निर्गुणोऽपि	१९२	त्वमेव दुःखं न गच्छस्वमेव	३६३
गुणांस्तवाश्रित्य नमन्त्यमी जनाः	२७१	त्वमेव मोग्धा मतिमांस्त्वमात्मन्	१८६
गुणेषु नोद्यच्छसि चेन्मुने ! ततः	२८३	ददस्व धर्माश्रितयेव धर्म्यान्	३५३
गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुति-	२८२	दधद् गृहस्थेषु ममत्वमुद्दि	३०८
गुरूनवाप्याप्यपहाय गेहम्	३१५	दाक्षिण्यलज्जे गुरुदेवपूजा	२५०
गृह्णासि शय्याऽऽहतिपुस्तकोपधीन्	२७८	दानमाननुतिवन्दनापरैः	२८३
घ्राणसंयममात्रेण	३३९	दानश्रुतध्यानतपोऽर्चनादि	१६८
चक्षुःसंयममात्रात्के	३३८	दीनेष्वातंपु भीतेषु	२५
चतुष्पदैः सिंह इव स्वजातैः	२५५	दीपो यथाऽल्पोऽपि तमांसि हन्ति	२३४
चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्त्रमांसा-	६६	दुष्टः कर्मविपाकभूषतिवशः	९३
चित्तबालक ! मा त्याक्षीः	११	दुःखं यथा बहुविधं सहसेऽप्यकामः	२१०
चेतनेतरगतेष्वखिलेषु	३०	देहे चिमुद्य कुरुषे किमद्य न वेत्ति	९२
चेतोऽर्थये मयि चिरत्नसख ! प्रसीद	१६४	द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनो न	८१
चेद्वाञ्छसीदमवितुं परलोकदुःख-	९१	द्विपस्त्वमे ते विषयप्रमादाः	३१४
चौरैस्तथा कर्मकरैर्गृहीते	१३८	दुर्गन्धतो यदणुतोऽपि पुरस्य सृष्ट्युः	१५६
जनेषु गृह्णत्सु गुणान्प्रमोदसे	२२६	धत्से कृतिन् ! यद्यपकारकेषु	११८
जपो न मुक्त्यै न तपो द्विभेदं	१६९	धनाङ्गसौख्यस्वजनानसूनपि	२०९
जयश्रीरान्तराटीणां	६	धन्यः स मुग्धमतिरप्युदितार्हदाद्या-	१५३
जानन्ति कामान्निखिलाः ससंज्ञाः	४४	धन्याः केऽप्यनवीतिनोऽपि सद्बु-	१५१
जिनेष्वभक्तिर्यमिनामवज्ञा	२५२	धर्मस्यावसरोऽस्ति पुद्गलपरा-	१९०
जिह्वासंयममात्रेण	३४०	धिगागमैर्माद्यसि रज्जयन् जनान्	१५१
जानेऽस्ति संयमतपोभिरमीभिरात्मन्	२६९	ध्रुवः प्रमादैर्भवचारिणो मुने !	३०६
तत्त्वेषु सर्वेषु गुरुः प्रधानं	२३२	न काऽपि सिद्धिर्न च तेऽतिशायि	२८०
तदेवमात्मा कृतसंवरः स्यात्	३४६	न देवकार्यं न च सङ्गकार्यं	२५८
तपःक्रियावश्यकदानपूजनैः	२३३	न धर्मचिन्ता गुरुदेवभक्तिः	२५७
तपोऽपि तन्याद्विविधानि नित्यं	३५१	न यस्य मित्रं न च कोऽपि शत्रुः	१७
तपोजपाद्याः स्वफलाय धर्माः	१७४	न वेत्ति शत्रून्सुहृदश्च नैव	३५
तमेव सेवस्व गुरुं प्रयत्नाद्	३६६	नाजीचिकाप्रणयिनीतनयादिचिन्ता	२७३
तीव्रा व्यथाः सुरकृता विविधाश्च यत्रा-	१५६	नाम्नाऽपि यस्येति जनेऽसि पूज्यः	३१७
ते तीर्णा भववारिधि मुनिवराः	२६३	निजः परो वेति कृतो विभागो	३८
तैर्भवेऽपि यदहो सुखमिच्छन्	५३	नाघ्रं सुसिक्तोऽपि ददाति निम्बकः	२४८
त्यक्त्वा गृहं स्वं परगेहचिन्ता-	३०९	नियन्त्रणा या चरणेऽत्र तिर्यक्-	२४४
त्यज स्पृहां स्वःशिवशर्मलाभे	२९६	निरवद्यं वचो ब्रूहि	३३२

